

БІЛЬСЬКЕ ГОРОДИЩЕ

в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи

Полтава 1996

Видання 1989 року
№ 1-2 (3-4) Загальна кількість сторінок

Видання 1989 року
№ 1-2 (3-4) Загальна кількість сторінок

Видання 1989 року
№ 1-2 (3-4) Загальна кількість сторінок

ВІЛЬСЬКЕ ГОРОДИЩЕ

Комплексне вивчення пам'яток

на території Вілю

Видання 1989

Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури
Полтавської обласної державної адміністрації

БІЛЬСЬКЕ ГОРОДИЩЕ
В контексті вивчення пам'яток
раннього залізного віку
Європи

Збірник наукових праць

Полтава 1996

Б 61. БІЛЬСЬКЕ ГОРОДИЩЕ В КОНТЕКСТІ ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ ЄВРОПИ: Збірник наукових праць / Відп. редактор Супруненко О.Б. — Полтава: ЦОДПА, вид.центр „Археологія” 1996. — 408 с.: іл. — Укр., рос. м. — (Міністерство культури і мистецтв України. Національна Академія Наук України. Інститут археології НАН України. Управління культури Полтавської облдержадміністрації. Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації).

Збірник наукових праць за матеріалами Міжнародної наукової конференції „Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи” (м.Полтава-с.Більськ, 22-24 травня 1996 р.).

У виданні на основі значних археологічних матеріалів, здобутих у результаті багаторічних досліджень, узагальнюється роль та місце грандіозного комплексу пам'яток скіфської доби у Середньому Поворсклі на Полтавщині — Більського городища VII-III ст. до н.е. — найбільшого укріпленого поселення епохи раннього залізного віку Європи.

Вміщені дослідження про пам'ятки території та околиць Великого укріплення Більського городища скіфської доби, а також епохи бронзового віку, ранньослов'янського та давньоруського часу, унікальні природні об'єкти. До збірника ввійшли роботи, присвячені городищам і поселенням широкого ареалу Великої Скіфії, пам'яткам Центральної Європи. Особлива увага приділена старожитностям скіфської доби Полтавщини.

Для археологів, істориків, працівників музеїв, вищої школи, краєзнавців, широкого загалу шанувальників найдавнішого минулого України.

Редакційна колегія:

Бондаревський П.К., заслужений працівник культури України; **Белько О.В.**; **Гончар М.Г.**;
Золотницький Б.І.; **Кулатова І.М.**;
Мурзін В.Ю., доктор історичних наук; **Римар П.О.**;
Супруненко О.Б. (відповідальний редактор); **Тітков О.В.**; **Шемет П.Г.**;
Шрамко Б.А., доктор історичних наук, професор.

Художники: Варвянська Т.В., Золотницький Б.І., Павлович Ю.А.

Видання побачило світ завдяки сприянню Голови Полтавської обласної державної адміністрації
Залудяка М.І., Міністра культури і мистецтв України **Остапенка Д.І.**

ISBN 5-7707-9951-X

Автори несуть відповідальність за правильність цитування, достовірність наведених фактів та посилань на літературу, написання власних імен та географічних назв. Тексти наукових праць подані мовою авторського оригіналу.

© Укладання, оригінал-макет: ЦОДПА, 1996.

© Андрієнко В.П., Байрак О.М., Бандрівський М.С., Белько О.В., Бессонова С.С., Бойко Ю.М., Бондаревський П.К., Бруйко І.В., Вальчак С.Б., Гавриленко О.А., Гаврилук Н.А., Гавриш П.Я., Гейко А.В., Гончар М.Г., Гуляев В.І., Дараган М.М., Золотницький Б.І., Кигим С.Л., Кракало І.В., Крижицький С.Д., Кулатова І.М., Левченко Д.І., Мокляк В.О., Мурзін В.Ю., Островерхов А.С., Подгайний М.Н., Полідович Ю.Б., Приймак В.В., Пуздровський О.Є., Пузікова Г.І., Римар П.О., Роздобудько М.В., Ролле Р., Светлична Є.В., Скорий С.А., Смірнова Г.І., Супруненко О.Б., Сухобоков О.В., Тетеря Д.А., Тітков О.В., Тимченко М.П., Толочко П.П., Усачук А.М., Філатов О.В., Фірсов К.Б., Хохоровський Я., Шевченко Н.П., Шемет П.Г., Шилов Ю.О., Шрамко Б.А., Шрамко І.Б., Юренко С.П., Яценко І.В., 1996.

© *Кресленики, рисунки:* Андрієнко В.П., Бандрівський М.С., Варвянська Т.В., Гавриш П.Я., Гейко А.В., Золотницька Т.М., Золотницький Б.І., Пуздровський О.Є., Смірнова Г.І., Суховська І.В., Шрамко Б.А., 1996.

© *Фотографії:* Бандрівський М.С., Кожем'якін В.І., Мурзін В.Ю., Ролле Р., Супруненко О.Б., Хери В., 1989-1996.

На першій сторінці обкладинки використано план Більського городища В.О.Городинова (1906 р.).

ПЕРЕДМОВА

Серед пам'яток найдавнішої історико-культурної спадщини України Білеське городище скіфської доби на Полтавщині посідає одне з головних місць. Величезна площа (понад 4020 гектарів), добре збережені рештки земляних валів (загальна довжина до 35 кілометрів), розташованих на межі трьох районів, двох областей Лівобережжя (Полтавської та Сумської), засвідчують непересітність цього археологічного комплексу не лише для України, але й для всієї Європи.

Наукова думка впродовж трьох століть неодноразово зверталася до цієї пам'ятки. З дослідженням Білеського городища та його околиць пов'язані імена відомих істориків та археологів — О.Фр.Магренського, Філарета (Тумілевського), О.О.Бобринського, В.О.Тородува, І.А.Зарецького, Л.В.Мадалки, Б.М.Тракова та інших. Понад 40 років вивчає старожитність Білеського городища відомий український археолог, доктор історичних наук, професор Харківського університету Б.А.Шрамко, чия подвижницька наукова діяльність не тільки сприяла міжнародному визнанню пам'ятки, але й значно збагатила наші знання про це унікальне місце на межі Нісостену і Стену в Дніпровському Лівобережжі. В результаті багаторічних пошуків досліджень Б.А.Шрамком та його учнями досліджена велика кількість житлових, господарських, поховальних та культових комплексів на городищі і в його околиці, а загальна площа вивчених археологічно культурних нашарувань досягає 50000 кв. метрів. Результати розкопок узагальнені вченим в ряді змістовних наукових досліджень та монографічно.

Внаслідок цих робіт Білеське городище вважається сучасними дослідниками однією з найбільш вивчених пам'яток раннього залізного віку України, важливим політичним, економічним і культурним центром скіфської доби, головним осередком — столицею ранньодержавного утворення нісостенових хліборобських племен — гелонів і будинів VII–III ст. до н.е. у басейнах Ворскли, Псла та Сули.

Більшість скіфознавців зійшлися на тому, що Білеське городище в Середньому Поворсклі є залишками міста Телона, про яке згадує давньогрецький історик Геродот у V ст. до н.е. Зауважимо, що ще 1930 року гіпотезу про ототожнення Телону з Білеським археологічним комплексом висловив відомий український археолог та мистецтвознавець, колишній співробітник Полтавського краєзнавчого музею В.М.Шербаківський.

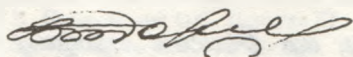

В останні роки на Білеському городищі плідно працює експедиція Інституту археології НАН України та Тамбурзького університету (ГОРПН) під керівництвом доктора історичних наук В.Ю.Мушкетєра і професора Ренати Раме.

На сьогодні на цій унікальній пам'ятці скіфської доби виявлено не лише культурні нашарування часу раннього залізного віку, але й епохи бронзи, ранньослов'янської доби, Київської Русі, пізнього українського середньовіччя. До вивчення Білеського городища залучений науковий колектив, у який, крім вчених Харкова, Києва, Тамбурга, входять дослідники Полтави, Вінниці та інших міст. Вони представляють Харківський та Тамбурзький університети, Інститут археології НАН України, Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської обласної адміністрації та Полтавський педагогічний інститут ім. В.Т.Короленка. Беруть участь у роботах по дослідженню городища також науковці Харківського палацу дитячої та юнацької творчості і Полтавського краєзнавчого музею.

Безперечно, масштаби наукових досліджень у Білєску мають розширюватися. Вони повинні включати не тільки суто археологічні студії, але й вивчення етнографічних, природничих та геологічних об'єктів мікрорегіону. Наявність рідкісних видів рослинності, знатних лісових масивів, чудова природа в окрузі пам'ятки, історичні ландшафти в поєднанні з унікальними культурними нашаруваннями археологічного характеру є передумовами до створення тут археологічного і ландшафтного державного заповідника національної ваги. Підприємством такого заповідника мають бути результати багаточисельних археологічних досліджень та здобуті колекції знахідок. Знатна попередня організаційна діяльність з цього приводу, проведена Полтавською обласною державною адміністрацією, звага до пам'яток найдавнішої культурної спадщини заслуговує не тільки схвалення, але й поширення на інші регіони.

Сподівається, що запропонований читачеві збірник наукових праць міжнародної конференції скіфознавців сприятиме утвердженню майбутнього заповідника та подальшому вивченню унікальних пам'яток Білеського археологічного комплексу.

Н.Н.Молошко

академік, віце-президент
Національної Академії Наук України,
директор Інституту археології НАН України

АВТОГРАФИ СТОЛІТЬ НА ЗЕМЛІ ПОЛТАВСЬКІЙ

Полтавська земля здавна вабить науковий світ своєю історією. Та й чи може не привертати допитливий розум цей куточок України — істинний хранитель духовних набутків.

Тут народились найдавніші ремесла, тут плекалася наша мова. Пісня і звичай, традиції і мораль — це вічні цінності, народжені мудрістю людською. Саме звідси витоки високих талантів, на які так щедриться благодатна земля Полтавщини. Іван Котляревський, Григорій Сковорода, Микола Лисенко — найвидатніші постаті в духовній історії нашого краю, а біля них, як сузір'я біля сонця, кожне століття дарувало своїх синів-геніїв.

Отак народжувалась, формувалася ота, влучно найменована людом, духовна колиска Полтавщини.

А скільки цінних розсипів зберігають надра, до яких торкнеться рука людська, і вони розкриються, автографи століть, і повідають безцінні таїни. Їх вивчення, знання найдавнішої історії рідного краю, виховання молоді в душі поваги до власного минулого, пракоріння нації — на сьогодні одне з найважливіших завдань історичних наук.

Полтавська земля належить до найбагатших в Україні на пам'ятки археології. Понад 6800 окремих об'єктів стародавнього минулого краю на сьогодні складають унікальний фонд найдавнішої історико-культурної спадщини. Серед них — десятки городищ, сотні поселень і стоянок, тисячі курганів, ґрунтові могильники різних епох, кам'яні стели, скарби, залишки древньої фортифікації. Широко знані в світі стоянка первісної людини у селі Гінці Лубенського району — перша палеолітична пам'ятка, відкрита у Східній Європі ще 1873 року, мезолітичне поселення поблизу села В'язівка у Нижньому Посуллі 9-8 тис. до н.е., величезні курганні некрополі в басейнах Сули і Псла, давньоруські міста-городища Посульського укріпленого кордону Русі X-XIII ст. — Сніпорід, Кснятин, Лукомль, Горошин, Полкостень та інші, найбільший майдан Лівостепового Лівобережжя України Розрита Могила біля села Лихачівки Котелевського району на Ворсклі, нарешті, залишки фортифікації Української лінії 1730-х років — державного кордону Гетьманщини по Орелі. Та найяскравішою, найвизначнішою і найбільшою перлиною серед старожитностей землі Полтавської є Більське городище скіфської доби VII-III ст. до н.е., що розкинулося на території двох районів — Котелевського і Зіньківського Полтавської області. Складний археологічний комплекс з трьох внутрішніх укріплень, об'єднаних загальним кільцем валів і ровів — так зване Велике укріплення Більського городища, має широку округу, до якої входять чи не найбільші в Україні курганні могильники, величезні майдановидні споруди, численні рештки селищ скіфської доби та окремі городища-форпости на підступах до пам'ятки. Все це і є залишками міста скіфської доби у Середньому Поворсклі — Гелону — найзначнішого укріпленого поселення не тільки в Україні, але й у Європі доби раннього залізного віку.

Значна площа комплексу, на якій може розміститися сучасне середне

місто, збереженість окремих елементів фортифікації, ділянок культурних на шарувань, насипів курганних могильників, вкритих заповідною степовою рослинністю, рідкісні історичні та природні ландшафти складають передумови до створення на території та в окрузі Більського городища ландшафтно-археологічного заповідника загальноукраїнського значення.

З вивченням цього небуденного археологічного комплексу та його округи пов'язані імена багатьох відомих дослідників найдавнішого минулого України XVIII-XX ст. Вагомий внесок у цю справу заклали і вчені, що працювали безпосередньо у Полтаві — І.Зарецький, Л.Падалка, В.Щербаківський, О.Грінченко.

З 1954 року планомірні дослідження пам'ятки здійснює археологічна експедиція Харківського державного університету на чолі з відомим археологом, доктором історичних наук, професором Б.Шрамком. У розкопках на пам'ятці брали участь чимало відомих дослідників археології України — професор Б.Граков, Г.Ковпаненко та ін. На теренах вивчення більських старожитностей зросла ціла плеяда учнів і послідовників Б.Шрамка — провідних українських археологів — В.Андрієнко, Ю.Буйнов, В.Міхеев, В.Мурзін, А.Моруженко та ін. Польові дослідження на пам'ятці значними площами дали виключно важливі матеріали до розуміння сутності комплексу, але далеко не вичерпали його величезний дослідницький потенціал, котрого залишиться вдосталь на кілька десятків поколінь археологів.

З 1992 року до вивчення Більського городища долучилися фахівці Інституту археології НАН України та Гамбурзького університету — іноземний член Національної Академії Наук України, професор Р.Ролле та доктор історичних наук В.Мурзін. Створений за розпорядженням обласної виконавчої влади Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації з метою охорони пам'яток археології області, їх обліку та наукового вивчення, погодження проектної документації та землевідводів, підготовки до створення археологічного заповідника в Більську, ведення охоронних польових досліджень, пропаганди і популяризації найдавнішої історико-культурної спадщини розгорнув у 1994-1995 рр. дослідження пам'яток території та округи Більського городища, його некрополів. З 1994 р. на пам'ятці та в його окрузі працює й археологічна експедиція Полтавського державного педагогічного інституту ім. В.Г.Короленка, до вивчення навколишніх пам'яток залучена дослідницька група Полтавського краєзнавчого музею.

Всі ці дослідження ведуться згідно з Комплексною програмою основних напрямків розвитку культури в області, фінансуються Полтавською обласною державною адміністрацією та заробленими Центром охорони та досліджень пам'яток археології коштами.

Проведення в м.Полтаві та селі Більську Міжнародної конференції „Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи”, видання збірки праць цього наукового заходу, сподіваємося, сприятиме не тільки активізації досліджень визначної пам'ятки найдавнішого минулого України, але й становленню ландшафтно-археологічного заповідника на території величезного комплексу старожитностей різних епох для його збереження наступним поколінням.

П.Г.Шемет,

*заступник голови Полтавської
обласної державної адміністрації.*

ВІД РЕДКОЛЕГІЇ

Серед археологічних пам'яток Полтавщини Більське городище та пам'ятки його округи посідають одне з найголовніших місць.

Загальна характеристика. Більський археологічний комплекс знаходиться на вододільному плато рр.Ворскли та Сухої Груні, переважно на території Котелевського і Зіньківського районів Полтавської області. Північна частина грандіозної пам'ятки виходить за межі Полтавщини — в Охтирський район Сумської області. Більшість пам'яток комплексу розташована в межах умовного чотирикутника між селами Довжик Котелевського, Куземин Охтирського, Батьки і Глинське Зіньківського районів. На території Більського городища розкинулося с.Більськ Котелевського району.

Більське городище — найбільше поселення Європи доби раннього залізного віку. Його площа складає за підрахунками Б.А.Шрамка 4020,6 га, а за останніми обмірами — до 4221,7 га. Це складний комплекс, утворений з чотирьох основних частин: Західне (72 га), Східне (65,2 га) та Куземинське укріплення (15,4 га), включені до єдиної системи Великого Більського укріплення (3868 га). Товщина культурних нашарувань в межах комплексу різна, в середньому складає 0,5-0,6 м.

Головні етапи досліджень. Вперше кургани та городища в районі Більська згадуються в польсько-українських грамотах та документах початку XVII ст. про розробку на селітру насипів величезних курганів Скоробору польськими промисловиками. У другій третині XVII ст. найбільші кургани більської округи були оглянуті Г.Л.де Бопланом, який зобразив частину з них на одній зі спеціальних карт окремих територій України без визначення культурно-хронологічної атрибуції.

Перше суто археологічне обстеження території Більського городища та його опис здійснив 1784 р. відомий дослідник північно-східного Лівобережжя України О.Ф.Шафонський.

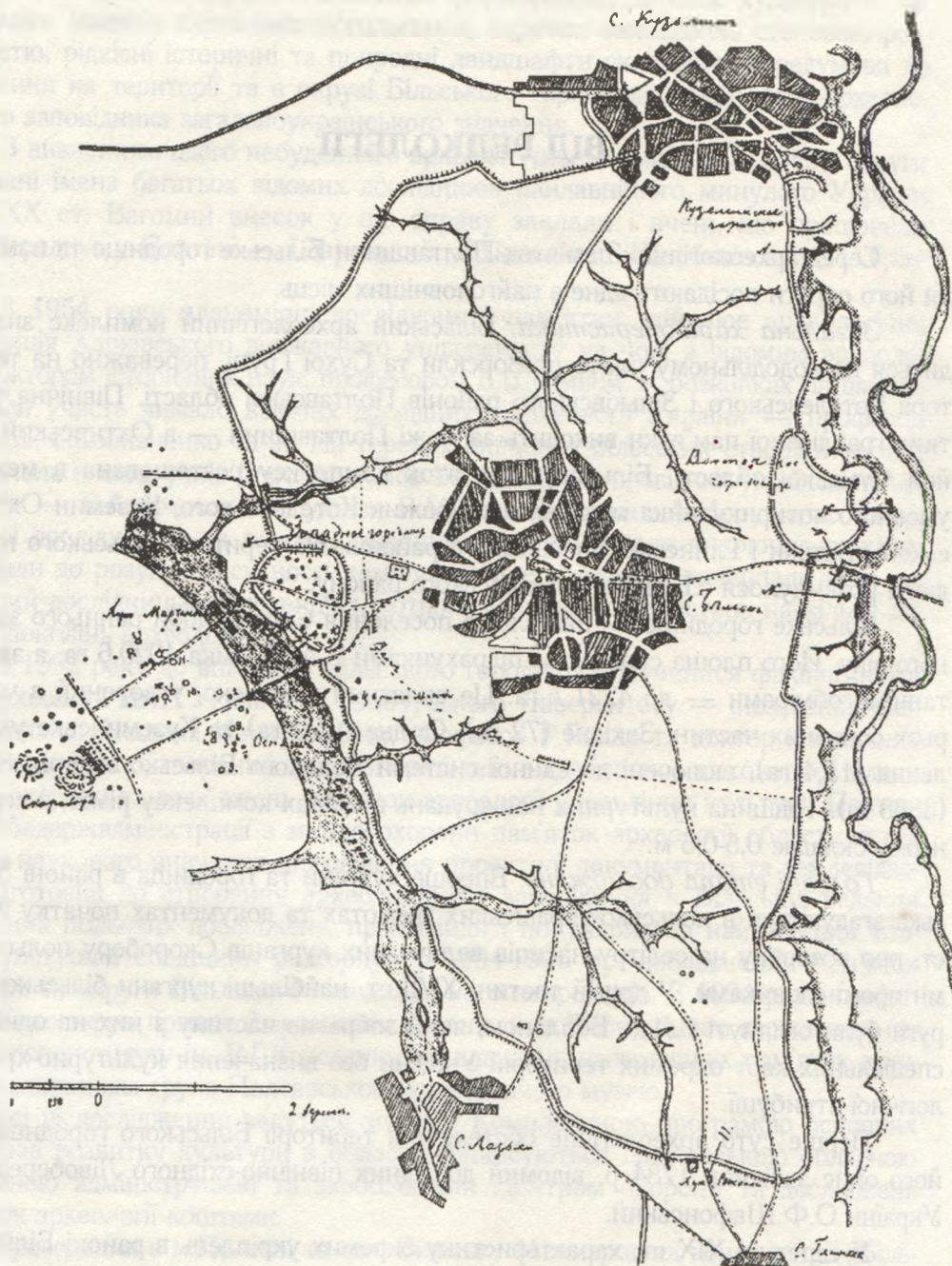
У середині XIX ст. характеристику окремих укріплень в районі Більська та пам'яток округи, передусім величезного майдану Розрита Могила поблизу с.Лихачівки, навів Д.Г.Гумілевський (архієпископ Філарет). У 1888-1889 рр. південно-західну частину округи пам'ятки обстежував І.А.Зарецький. Ним відкрито ряд поселень між рр.Мерлою та Ворсклою, описано Розриту Могилу, здійснено розкопки більше 10 курганів переважно скіфської доби.

Досить детальну характеристику комплексу пам'яток дав граф О.О.Бобринський, який здійснив перші археологічні розкопки в окрузі, дослідивши 1897 р. зруйнований шукачами скарбів курган біля с.Глинське. Він вперше визначив належність пам'яток до скіфської епохи, навів опис Західного та час-

План Більського
городища
В.О.Городцова.

1906 р.

тини укріплень Великого Більського городища, звернув увагу на зольники, здійснив перші пам'яткоохоронні заходи, зупинивши поширення грабіжницьких розкопок курганів.

На початку ХХ ст. з'являються кілька детальних описів окремих пам'яток комплексу В.Г.Ляскоронського та Л.В.Падалки, спроби укладання плану городища Г.О.Коваленком.

Перші масштабні дослідження на Більському городищі здійснені В.О.Городцовим. За один польовий сезон 1906 р. вченим досліджені ділянки куль-

Городцов В.О. (1860-1945).
Фото 1925 р.

Щербаківський В.М. (1876-1957).
Фото 1930-х рр.

турних нашарувань на Західному городищі та в межах Великого укріплення, 22 кургани і майдани, проведені роботи на селищах в окрузі городища. В.О.Городцов переконливо довів належність пам'ятки до найбільших укріплених поселень землеробського населення скіфської доби Лісостепу України.

Епізодично вивчення Більського городища проводилося в 1920-1940-х рр. З розвідками його відвідали О.В.Грінченко, О.К.Тахтай, М.А.Стан, І.І.Ляпушкін, Г.Т.Ковпаненко та ін.

З 1954 р. роботи на городищі розпочала Скіфо-слов'янська експедиція Харківського університету на чолі з Б.А.Шрамком. З 1958 р. Б.А.Шрамко щорічно проводить польові роботи в Більську. У 1958-1960 рр. в них брала участь експедиція Московського університету під керівництвом Б.А.Гракова за участю Н.Г.Єлагіної, пізніше у складі дослідницької групи працювали окремі загони А.О.Моруженко, В.П.Андрієнка, Ю.М.Бойка, П.Я.Гавриша, І.Б.Шрамко та ін.

Результати цих робіт узагальнені в ряді змістовних статей та монографічному дослідженні Б.А.Шрамка, схвально зустрінутому загалом науковців. Професор Б.А.Шрамко по праву вважається не тільки відомим фахівцем в галузі археології раннього залізного віку, але й патріархом „більської археології”.

З 1992 р. некрополі та пам'ятки широкої округи Більського городища вивчає українсько-німецька експедиція ІА НАН України і Гамбурзького університету під керівництвом В.Ю.Мурзіна і професора Р.Ролле. З 1993р. розкопки зольника на Західному укріпленні веде загін Харківського палацу дитячої та

Шрамко Б.А.

Фото 1984 р.

юнацької творчості, який очолює І.Б.Шрамко. У 1994-1995 рр. дослідження Більського курганного некрополю «Б» та курганів в ур.Марченки проводить експедиція Полтавського обласного Центру охорони та досліджень пам'яток археології (керівник — О.Б.Супруненко). Центром також здійснюються розвідки пам'яток території та округи пам'ятки, охоронні роботи в межах комплексу (І.М.Гавриленко, Б.І.Золотницький, І.М.Кулатова та ін.). Експедицією Полтавського державного педінституту (П.Я.Гавриш) проводилися розкопки ділянки культурних нашарувань Західного укріплення, розпочаті дослідження селища скіфської доби біля с.Довжик. Роботи на Більському археологічному комплексі продовжуються.

Деякі підсумки вивчення. В результаті польових досліджень встановлено, що найдавніші культурні нашарування на території Великого Більського городища належать до зрубної та бондарихинської культур бронзового віку, коли тут існували невеликі відкриті селища. У VIII - на початку VII ст. до н.е., з початком формування ворсклинського локального варіанту лісостепової культури ранньозалізної доби, в межах пам'ятки з'являються нові поселення, а в VII-VI ст. до н.е., майже одночасно, споруджуються два первинних укріплення — Західне, на правому березі Сухой Груні, та Східне, на правому березі Ворскли, які невдовзі були об'єднані оборонними спорудами Великого Більського укріплення. Пізніше, в V ст. до н.е., до останнього було добудоване Куземинське укріплення, що захищало торгові склади та пристань на березі Ворскли.

Всі ці частини Більського городища були захищені потужними деревоземляними оборонними спорудами, що склалися з глибоких ровів та високих валів, які вінчали дерев'яні стіни з баштами. За підрахунками Б.А.Шрамко загальна довжина оборонних споруд Західного укріплення складала — 3270 м, Східного — 3870 м, збережених Куземинського — 898 м, Великого Більського укріплення — 25995 м; загальна довжина всіх оборонних споруд — 33833 м.

Вали Великого
укріплення
Більського
городища.

Грандіозна фортеця надійно захищала мешканців від нападу ворогів, головним чином степових кочових скіфів. Деякі ділянки укріплень зберігають сліди нападів, хоча повністю взяти штурмом фортецю ворогам, імовірно, не вдавалося ніколи. Після нападів пошкоджені ділянки валів та стін не тільки відновлювалися, але й підсилювалися. З огляду на масштаби укріплень, така грандіозна діяльність була під силу лише величезній на той час кількості робітників — 30-50 тис. чол., зібраних до городища з різних частин підвладної території впродовж кількох сезонів.

За рядом ознак населення Більського городища було етнічно неоднорідним. Тут жили будини, переселенці з сучасного українського південного сходу чи півдня — гелони, неври і, напевне, представники інших етнічних утворень.

Більське городище було значним політичним та культурним центром скіфського часу. Під час розкопок виявлені залишки напівземлянкових та наземних жител, різноманітні присадибні споруди господарського призначення — льохи, ями-зерносховища, овини, погрібки, сушарні та ін., рештки майстерень ремісників — ковалів, бронзоліварників, ювелірів, гончарів, косторізів тощо. Відзначені певні планувальні засади розміщення садиб на Східному укріпленні, наявність двоповерхових дерев'яних споруд. Є залишки жертвників і храмів, в одному з яких, можливо, проводилися й астрономічні спостереження. Численні знахідки керамічної пластики — антропо-, зоо- та орнітоморфних статуеток, інших вотивних предметів свідчать про існування у середовищі місцевого населення землеробських культур родючості. На городищі проводилися свята на честь Діоніса, про які згадує Геродот.

Населення Більського городища існувало за рахунок ведення землеробства, городництва, скотарства, мисливства, різноманітних ремесел та домашніх

**Вали Західного
укріплення
Більського
городища.**

промислів, торгівлі. Торгові зв'язки міського центру були інтенсивними і широкомасштабними. Вигідне географічне положення городища дозволяло використовувати розгалужену систему річкових та суходільних шляхів. Основний річковий шлях вів від пристані біля Куземинського укріплення по Ворсклі (Пантікапі) до Дніпра (Борисфена), далі — до грецького міста Ольвії на узбережжі Дніпро-Бугського лиману. Суходільний — через брід на Ворсклі — прямував до стародавнього Муравського шляху, що йшов степами до Криму, де знаходився ряд давньогрецьких міст. Важливе значення мали й шляхи та їхні відгалуження вздовж плато правого корінного берега Ворскли до Переволочинської переправи та межиріччям Псла і Сули (Ромоданівський шлях), що з'єднували південно-західний і західний торгові напрямки зносин з правобережними лісостеповими сусідами через Кременчуцьку та Градизьку переправи.

Знахідки імпортованих виробів і особливо античного розписного посуду, амфорної тари, скляних виробів свідчать про зв'язки з багатьма центрами античного світу (Іонія, Аттика, Самос, Родос, Хіос, Лесбос, Фасос, Кос, Сінопа, Гераклея, Навкратіс та ін.).

На шляху свого історичного розвитку Більське городище з центру союзу племен перетворилося в міський центр, котрий ототожнюється рядом дослідників (В.М.Щербаківський, Б.А.Шрамко, Б.О.Рибаков) зі згаданим Геродотом містом Гелоном. Основою його розквіту були ремесла і торгівля. Так продовжувалося до III ст. до н.е., коли на півдні Східної Європи відбулися важливі політико-економічні зміни, викликані впливом кліматичних факторів, котрі порушили зв'язки Більського городища і призвели до занепаду місцевого ремесла та торгівлі, зменшення врожайності сільськогосподарських угідь. Життя на городищі поступово згасає і воно завершує своє існування як значний центр.

Невеликі поселення на території Більського городища існували і в більш пізній час. Виявлені залишки селищ кийівської (ур.Сад), черняхівської (ур.Марченки, Перещепине, Сад, Центр, Східне укріплення), пеньківської, окремі знахідки салтівської та роменської культури, поодинокі печенізькі старожитності.

Віллі Херц і Рената Ролле.
Фото 1994 р.

Вячеслав Мурзін.
Фото 1989 р.

На Східному укріпленні городища існують сліди селища киево-руського часу, представлені уламками кружального посуду XII-XIII ст., наконечниками стріл, підковоподібною фібулою та шпорою. На південь та північ від городища, у Глинському і Куземині, в VIII-XIII ст. існували роменські і давньоруські городища. Культурні нашарування доби пізнього українського середньовіччя початку XVII ст. в межах Великого укріплення та ур.Скоробір пов'язані з розгортанням селітрового промислу і заселенням цієї території вихідцями з Правобережної України та козаками.

Полтавськими краєзнавцями на основі поодиноких топонімічних даних здійснюються спроби локалізації в окрузі Більського городища одного з етапів грандіозної битви на Ворсклі українсько-литовських дружин князя Вітовта із золотоординським військом Тимур-Кутлука 1399 р., які поки-що не підтверджені археологічними знахідками.

Більське городище існувало у Середньому Поворсклі не ізольовано. Воно було тісно пов'язане з іншими пам'ятками округи. До них належать, передусім, курганні некрополі, численні селища тощо.

Пам'ятки округи. Курганні некрополі Більського городища розташовані на захід та північний захід від Великого укріплення. Це могильники в ур.Скоробір, Осняги, Марченки, Саранчеве поле та Перещепине. На початку XX ст. тут нараховувалося понад 1000 курганів різної висоти — від 0,5 до 3-4 м. На сьогодні, за неповними даними картографування, ця кількість не перевищує 600 збережених насипів. На території Більського городища знаходяться також і два окремі курганні могильники, пов'язані з життєдіяльністю селищ на території Великого укріплення — могильники «А» і «Б» у складі 7 та 17 насипів. До пам'ятки тяжіють і лівобережні ворсклинські некрополі скіфської доби біля сіл Деревки (група Опішлянки — Вітової могили) та Розритої Могили — одного з найбільших майданів Дніпровського Лівобережжя.

У складі курганного некрополю в ур.Скоробір знаходяться найвеличніші майданоподібні споруди України — Великий та рештки Малого Скоробору,

**Розкопки
поховання
кургану №1
Більського
курганного
некрополю «Б».**

*Роботи ЦОДПА,
1994 р.*

певно, залишки грандіозних курганів, знищених селітроварниками XVII-XVIII ст.

Перелік пам'яток округи Більського городища буде далеко не повним, якщо не згадати численні селища його округи, з яких найбільш відомими є відкриті поселення поблизу сіл Глинське, Довжик, Лазьки, Лихачівка, Саранчівка, та ін.

Пам'ятки природи. На території комплексу розташовано чимало природних об'єктів, де рослинний світ і ландшафт є заповідними. З них вирізняються дуб Сковороди, угруповання степової рослинності на Скороборі та Розритій Могилі, валах Великого укріплення Більського городища. Широко відоме ще з XVII ст. Більське джерело під Барвінковою горою. Східна округа городища межує з пам'яткою природи всеукраїнського значення — Ковпаківським дендропарком.

Пам'ятки етнографії, промислового будівництва. В межах села Більськ збереглося до десятка хат XIX ст., ряд клунь, інших господарських будівель, характерних для Полтавщини та Слобожанщини, млин-вітряк кінця XIX ст. Цікавою спорудою є паровий млин початку XX ст. в Більську.

Матеріали, запропоновані до збірника наукових праць, розкривають різноманітні аспекти вивчення грандіозної пам'ятки, ілюструють її величезний науковий потенціал. Сподіваємося, що представлена робота допоможе втілити в життя ідею створення на території та в окрузі Більського городища заповідника національної ваги, що, в свою чергу, сприятиме популяризації в суспільстві археологічних знань, використанню значного рекреаційного та експозиційного потенціалу, збереженню природних та історичних ландшафтів округи, і в майбутньому перетворить Більськ на значний центр туризму та просвітництва.

Археологічні дослідження на
Більському городищі

На звороті:
Фото В.І.Кожем'якіна, 1993.

ПЕРШИЙ ДОСЛІДНИК БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА О.Ф.ШАФОНСЬКИЙ

Нещодавно виповнилося 180 років від дня смерті автора чи не найзначнішого опису окремих територій України останньої чверті XVIII ст. — часу „наукових подорожей” енциклопедистів¹ — Опанаса Филімоновича Шафонського (2.XII.1740 — 27.III.1811). Величезна наукова праця відомого чернігівського історика, економіста, статистика, етнографа, лікаря і громадського діяча „Черниговского наместничества топографическое описание...”², укладена 1786 р., є, безперечно, унікальним джерелом вивчення не тільки історії, економіки, історичної географії Чернігівщини, Полтавщини і Сумщини XVII-XVIII ст., але й археологічних пам’яток регіону, насамперед Більського городища³.

Ряд наукових праць дослідників присвячена життєвому і творчому шляху укладача опису⁴, публікації епістолярії історика⁵, передумовам написання величезної праці⁶, її значенню для вивчення історії, етнографії, історичної географії України⁷, краєзнавства Чернігівщини⁸. Разом з тим праця О.Ф.Шафонського є першим вагомим внеском у наукову фіксацію пам’яток археології історичної Полтавщини⁹.

О.Ф.Шафонський, дійсний статський радник, народився у містечку Сосниці, в сім’ї сотника Филімона Шатили (Шафонського).

Отримав домашню освіту, навчався в м.Галле в королівському педагогіумі (Weisen-Haus), пізніше прослухав курси лекцій трьох німецьких університетів в Галле, Лейдені та Страсбурзі, де отримав докторські дипломи з права, філософії та медицини. З поверненням на батьківщину практикував лікарем в Сарепті на Волзі, брав участь у російсько-турецькій війні. У 1766 р. переведений до Москви старшим лікарем шпиталю, згодом — головним лікарем міста. 1770 р. перший розпізнав „морovu язву” — чуму, розробив оперативні заходи боротьби з нею, про що підготував 1774 р. книгу „Описание моровой язвы бывшей в столичном городе Москве с 1770 по 1772 годы, с приложением всех для прекращения оной тогда установленных учреждений” (СПб., 1778), яка була перекладена також на іноземні мови.

Після створення Чернігівського намісництва 1782 р. переїхав до Чернігова, де працював радником Чернігівської кримінальної палати, пізніше — її головою, генеральним суддею. З 1796 р. — у відставці¹⁰.

З кінця 1770-х рр. почав цікавитися історією України і, перебуваючи у службових справах у Києві (1779), „по всім...монастирям бажав відшукати записки, з котрих можливо було отримати відомості про історію Києва і Малоросії”¹¹. Відтак з ентузіазмом сприйняв доручення графа П.О.Румянцева-За-

дунайського щодо підготовки історико-топографічного опису Чернігівського намісництва, який укладав упродовж 1784-1785 рр. Робота над описом була закінчена 1786 р. і один з примірників вручений автором Катерині II під час її перебування у Чернігові 1787р.¹²

Якщо більшість топографічних описів намісництв, укладених за розпорядженням уряду у 1784-1787 рр., готувалася за єдиним планом на підставі відомостей, отриманих з місць, де обов'язково вказувалася географічна характеристика намісництва та повітів, подавалися матеріали про економічний розвиток територій, соціальну структуру населення, наявність закладів освіти, культури, церков та монастирів, то праця О.Ф.Шафонського далеко вийшла за межі відповідей на традиційні запитання анкет, надісланих у намісницьке правління. Цей опис складається з двох частин, де перша (п'ята частина обсягу всього твору) являє собою історико-географічний опис, а головним чином — огляд історії України з давніх часів до ліквідації автономії Гетьманщини. Друга частина включає топографічний і статистичний опис Чернігівського намісництва, витриманий у характері відповідей на запитання анкет, але ці відповіді надзвичайно широкі. У першому розділі другої частини подається загальна характеристика Чернігівського намісництва, інші її розділи присвячені повітам. Спочатку наводяться відомості про географічне положення повітів, далі — про ріки, озера, ліси, клімат, рослинний і тваринний світ, поштові шляхи. Детально описується політико-адміністративна система управління. Значне місце в описі відводиться характеристиці землеробства, становища міст, мануфактури, ремесла, торгівлі тощо. У роботі описано понад 60 пам'яток археології історичної Полтавщини, в тому числі подані кілька поширених описів окремих комплексів, насамперед вперше — Більське городище¹³

О.Ф.Шафонський був добре знайомий з філософією німецького Просвітництва. Він намагався подолати поширений у тогочасній історіографії провіденціалізм, виявити раціональні чинники історичного процесу. Його суспільні погляди відзначалися консерватизмом¹⁴. О.Ф.Шафонський належав до числа тих вихідців з козацької старшини, які здобули російське дворянство й мало рахувалися з національними інтересами свого народу. Тому не дивно, що він виправдовував політику царського самодержавства в Україні, і, зокрема ліквідацію запорозького козацтва. Як власник численних маєтків О.Ф.Шафонський не ставив під сумнів кріпосницькі порядки, що панували на Україні. Та, незважаючи на об'єктивно зумовлену обмеженість власного світогляду, дослідник спромігся створити першокласну на той час історико-краєзнавчу працю, яка поклала початок справі наукового вивчення території регіону, справила помітний вплив на розвиток української історичної думки¹⁵.

У рукопису книгою Шафонського скористалися О.І.Рігельман, з яким автор обмінювався виписками з джерел¹⁶, М.Є.Марков, Д.М.Бантис-Каменський. До останнього потрапили рукописи О.Ф.Шафонського, передані сином історика Г.О.Шафонським. За ініціативи сина автора опису рукопис праці потрапив до голови Київської Археографічної комісії М.Й.Судієнка, який 1851 р. надрукував його окремих виданням з власною передмовою: „Черниговского

наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малая России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное Действительным статским советником и Кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами. В Чернигове, 1786 года. Киев, 1851”¹⁷. Дослідник творчості О.Ф.Шафонського М.М.Бережков вважає, що він також був автором анонімних „Замечаний до Малой России принадлежащих”¹⁸.

Помер О.Ф.Шафонський у Чернігові, похований на цвинтарі Воскресенської церкви¹⁹

Увагу Шафонського привертала пам'ятки археології, пам'ятні місця та урочища, „кои знамениты по каким-нибудь историческим происшествиям”, отже він виявив „многие курганы, шанцы и древняя земляныя города и замки”²⁰. Причому автор прагнув критично проаналізувати інформацію, співставивши різні точки зору на ту чи іншу подію²¹.

О.Ф.Шафонський залишив свідчення про існування на Полтавщині решток городищ з наявними валами та ровами в сс. Вільшаному, Городні, Дубогризівці, біля Іванківців та Дігтярів Прилуцького пов., описав укріплення пізньосередньовічного Край-Города під Прилуками²², городища у Срібному, поблизу м.Глинська в ур.Волвачевці, особливо детально позначивши характер та місцезросташування стародавньої фортифікації в м.Глинську на Сулі, зазначив існування укріплених стародавніх поселень в мм. Красному Колядині, околицях Ромен та ще одного у Ромнах Роменського повіту, вказав на існування городищ у мм. Сенчі, Лохвиці, Городищі та Чорнухах в межах Лохвицького повіту, відзначивши оборонні споруди лохвицького Перекопу XIV-XVI ст., рештки укріплень у Лазірках, описав залишки міської фортифікації Гадяча, Веприка, Зінькова та Лютеньки, Куземинське городище на Ворсклі. Найбільш детально автор опису обстежив Книшівське городище на Пслі та Більське на Середній Ворсклі, виділивши опис останнього в окремих параграф своєї праці (§514). Не залишились повз увагою дослідника кургани поблизу мм. Іваниці та Ромен, у Гадяцькому пов., укріплення та великий курган в ур.Красна Гора на Пслі на території Миколаївського Красногірського монастиря, заснованого за даними автора ще 1442 р.

Про характер точних особистих польових обстежень О.Ф.Шафонського свідчить наявність в описі перехресних прив'язок до існуючих орієнтирів, проміри відстані до них, обміри висоти та ширини валів, глибини ровів, зазначення їх форми у перетині та плані, наведення обмірів периметрів городищ. Оглядаючи Книшівське городище, дослідник зазначив наявність чотирьох в'їздів, передгороддя, великого зольника, який він уважав могилою, ями на майданчику, котра в процесі досліджень поч. 1990-х рр. виявилася рештками колодязя скіфської доби²³.

Досить детальний опис Більського городища, здійснений у ході першої на Полтавщині суто археологічної розвідки О.Ф.Шафонського *протягом двох днів* грудня 1784 р.²⁴ дозволив зафіксувати в описі Західне та Східне укріплення Великого Більського городища із зазначенням їх розмірів, форми, описом

валів та ровів, майданчиків укріплень, в'їздів, решток діяльності селітроварників, навести обміри протяжності укріплень Східного городища (399 саж.), а також вперше описати розміщення валів Великого укріплення та подати обміри їх протяжності (26 верст 79 саж.). Дослідник також описав курганні некрополі пам'ятки в районі майдану Скоробір, але ухилився від будь-якої власної інтерпретації комплексу, окрім фрази: „...всё покрыто тьмою древности”²⁵.

О.Ф.Шафонський вже звертає увагу на знахідки окремих артефактів — „маленьки от стрел железныя копия”, черепки, камінці, кістки людей, що відзначено і за його оглядами ряду пам'яток поза Більськом. Наявність уламків каменю та випадкової цегли, притрушеної снігом, поблизу в'їздів у Більське городище впевнює його у хибному висновку про спорудження воріт, башт та стін укріплень свого часу із каменю, а невелика примітка автора щодо можливості наявності в районі городища володінь кн.Більських у XV ст. згодом призводить до появи окремих припущень²⁶, а пізніше і гіпотез деяких краєзнавців про існування на Більському городищі кам'яної фортеці литовської доби²⁷, а також перебігу в межах пам'ятки останнього етапу відомої битви військ кн.Вітовта з ординцями Тимур-Кутлука 1399 р.²⁸, не підтверджених фактичними матеріалами²⁹.

Таким чином, слід відзначити детальний описовий характер археологічних спостережень О.Ф.Шафонського, його виважений підхід до фіксації всіх наявних свідчень про пам'ятки старовини, конкретні знахідки старожитностей, спроби пояснення походження городищ, як от у зв'язку із заселенням краю у минулому сіверянами та сулічами зокрема³⁰, наявність певних інтерпретацій результатів власних обстежень. *Перша археологічна розвідка О.Ф.Шафонського на Більському городищі*³¹ більш ніж *на століття передувала загальновідомим обстеженням пам'ятки*³² рубежу XIX-XX ст.³³.

Література

1. **Лебедев Г.С.** История отечественной археологии. 1700-1917 гг. — СПб.: Изд-во СПбГУ, 1992. — С.58-59.
2. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. — К.: УРЕ, 1990. — С.802.
3. **Супруненко О.Б.** О.Ф.Шафонський — дослідник пам'яток археології Полтавщини // VII Всеукраїнська наукова конференція „Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність”: (М-ли пленар. і секц. засідань). — К.: Рідний край, 1995. — Ч.1. — С.62-64.
4. **Бережков М.Н.** А.Ф.Шафонский и его труд „Черниговского наместничества топографическое описание”. — Нежин, 1910. — 120 с.; **Коваленко О.Б.** О.Ф.Шафонський і становлення історичного краєзнавства на Чернігівщині // Минуле Сосниці та її околиць. — Чернігів, 1990. — С.5-8; **Коваленко О.Б.** Топографічні описи намісництв // Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. — К.: УРЕ, 1990. — С.802-803.
5. **Лазаревский А.М.** Четыре письма А.Ф.Шафонского к А.К.Сулиме о порядках обучения в Галльской „педагогии” // ЧИОНЛ. — К., 1900. — Кн. XIV, вып.2 — Отд. III. — С.71-83; **Стороженко Н.В.** Из фамильных преданий и архивов // КС. — К., 1891. — №6. — С.141-147.

6. **Смолій В.А., Сохань П.С.** Передмова //Описи Київського намісництва 70-80 років XVIII ст. — К.: Наук. думка, 1989. — С.8.
7. **Апанович О.М.** Значення праці О.Ф.Шафонського „Черниговского наместничества топографическое описание” для вивчення історії Лівобережної України другої половини XVIII ст. //УДЖ. — К., 1960. — №5. — С. 126-132; **Гуслистый К.Г., Горленко В.Ф.** Початки етнографічного вивчення українського народу: (в зв'язку з проблемою періодизації) // НТЕ. — К., 1960. — №3. — С.54-63.
8. **Коваленко О.Б.** О.Ф.Шафонський і становлення історичного краєзнавства... — С.6-8; **Коваленко О.Б., Петrenchенко І.Є.** Нові відомості до біографії О.Ф.Шафонського // VII Всеукраїнська наукова конференція „Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність”: (М-ли пленар. і секц. засідань). — К.: Рідний край, 1995. — С.490-491.
9. **Супруненко О.Б.** О.Ф.Шафонський — дослідник пам'яток археології Полтавщини. — С.62.
10. **Бережков М.Н.** А.Ф.Шафонский... — С.6-8.
11. Цит. за: **Коваленко О.Б.** О.Ф.Шафонський і становлення історичного краєзнавства... — С.6.
12. **Стороженко Н.В.** История составления „Топографического описания Черниговского наместничества“ Шафонского // Университетские известия. — К., 1886. — №10. — С.135-168.
13. Там само. — С.158-162.
14. **Коваленко О.Б.** О.Ф.Шафонський і становлення історичного краєзнавства... — С.7.
15. Там само. — С.8.
16. **Бережков М.Н.** А.Ф.Шафонский... — С.107.
17. **Шафонский А.Ф.** Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное Действительным статским советником и Кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами /Изд. Судьенко М.И. — К., 1871. — 697 с.
18. **Бережков М.Н.** А.Ф.Шафонский... — С.108-110.
19. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. — К.: УРЕ, 1990. — С.146.
20. **Бережков М.Н.** А.Ф.Шафонский... — С.105.
21. **Коваленко О.Б.** О.Ф.Шафонський і становлення історичного краєзнавства... — С.6
22. **Супруненко О.Б.** Відомості про пам'ятки археології Полтавщини у джерелах XIV-XVI ст. //Дослідження археологічних пам'яток українського козацтва. — К., 1995. — Вип.4. — С.52-53.
23. **Гавриш П.Я.** Колодязь скіфської доби на Полтавщині //Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства: М-ли. — Полтава, 1994. — С.18-21, рис.
24. **Бережков М.Н.** А.Ф.Шафонский... — С.106; **Ляскоронский В.Г.** История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия. — Изд. 2-е. — К., 1903. — С.114.
25. **Шафонский А.Ф.** Черниговского наместничества топографическое описание... — С.655-656.
26. **Падалка Л.В.** О древних городках, городищах и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губ. //Тр. ПУАК. — Полтава: ПУАК, 1905. — Вып.1. —

- С.177; **Падалка Л.В.** Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследование и материалы. — Полтава: ПУАК, 1914. — С.17, 59.
27. **Жук В.Н.** Де відбулася битва Вітовта 1399 року? // Наш рідний край. — Полтава, 1990. — Вип.1 — С.10-16; **Жук В.Н.** Сторінки про підземелля Полтави та інших стародавніх міст-фортець Полтавщини // Наш рідний край. — Полтава, 1991. — Вип.11. — С.26.
28. Там само; Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — К.: УЕ, 1992. — С.10, 64, 901.
29. Зр.: **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К.: Наук. думка, 1987. — С.15-36.
30. **Шафонский А.Ф.** Черниговского наместничества топографическое описание... — С.563.
31. **Бережков М.Н.** А.Ф.Шафонский... — С.12, 106.
32. **Супруненко О.Б.** О.Ф.Шафонський — дослідник пам'яток археології Полтавщини. — С.64.
33. **Бобринский А.А.** Сведения о различных курганах и земляных сооружениях, находящихся в Зеньковском у. Полтавской губ. в окрестностях села Глиница и на границе Полтавской и Харьковской губерний // ОАК за 1895 г. — СПб., 1897. — С.125-127; **Городцов В.А.** Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губ. в 1906 г. // Тр. XIV АС. — М., 1911. — Т.3. — С.93-161.

Додаток

А.Ф.Шафонский

О ЗНАМЕНИТЫХ УРОЧИЩАХ ПО ИСТОРИЧЕСКИМ ПРОИСШЕСТВИЯМ

[Перший науковий опис Більського городища]

§ 514'

В сем уезде² под селом Бельским находятся две земляные древние крепости, Городищами называемые, от города Зенькова одна в 25, а другая в 30, от Опошны в 10, от Куземина в 7 верстах, к восточной стороне, близ границы Харьковской губернии уезда Ахтырского; и при сих крепостях особливая земляная линия, оные крепости одну с другою соединяющая³. Сии любопытства достойныя древности заставили самого сочинителя сего описания лично их обозреть, и что можно об них разведать, то в следующем состоит:

Дорога к сим крепостям идет из Зенькова на восток, сначала до мельниц, Ступок называемых, на речке Сухой Груни состоящих, помещику Симбулатову принадлежащих, по верстовой Куземянской дороге; переехав оные мельницы и миновав седьмую версту, поворота тотчас вправо, ехать по полю через большой яр, мимо села Довжик⁴; оставя хутор Надворного Советника Сливичького, на речке Сухой Груньке лежащий, вправо спуститься под гору, и ехать низом по той речке мимо хутора Холодовского⁵; оставив его и ту речку влево и проехав по косогуру версты с две, откроется на возвышенном месте великий и длинный вал, переехав который, стоит тотчас на правой

стороне на ровной площади:

1. Большая земляная крепость⁶. К северу, с версту от нее, лежит на ровном месте, выше (§ 500) описанное село Бельск⁷, а к северо-западу, в полверсты выше (§ 499) упомянутое — Бельское Озеро⁸, за которым по горе стоит черный лес. Сия гора выше крепости и оною командует. К югу и полдню течет от крепости в 100 сажень речка Сухая Грунька, а за нею на полверсты, на версту и на две, лежат открытые и косягористые поля и степи. Сия крепость имеет фигуру продолговатого четырехугольника, или параллелограмма с круглыми углами. В ней три широкие въезда, где ворота были: один на север, близ дороги, из Зенькова идущей; другой к северо-востоку от села Бельска; третий к западу, в прямой линии против второго, где дорога в местечко Опоцшно через речку Сухую Груньку идет и где речка Сухая Грунька протекает; а четвертый въезд, поменьше к югу, где также речка течет. Длина внутри самой крепости, от севера к югу — полторы версты⁹; а в ширину, от северо-востока или села Бельска, к западу — 450 сажень¹⁰. Окружность по самому валу 1.450 сажень¹¹; толщина вала по подошве четыре¹², а вверху одна, а местами и две сажени¹³. Вышина вала от верху до подошвы восемь¹⁴, а местами больше; а до дна рва — десять и больше сажень¹⁵, и так от рва идут, что взойти на него не можно. Ров сухой, глубиною от Гласиса две, а шириною на две и четыре сажени¹⁶. На валу нет никаких бастионов, а видно, что на нем по углам и на середине стояла каменная стена с башнями, которых кусочки извести и поныше во многих местах лежат¹⁷. В просядах были каменные ворота, от которых дикие камушки и кусочки извести поднесь находятся¹⁸.

Внутренняя крепость и площадь — ровная, к югу и речке Сухой Груньке немножко скатистая. По оной площади видны небольшие насыпи¹⁹, где или строение стояло, или мертвые погребены. Погребов никаких уже не приметно. Она Бельскими жителями пашется, которые и ныне находят маленькие от стрел железные копия. По той же площади и по валу видно много человеческих костей, черепков и камушков. Вал во многих местах селитрянными заводчиками разрыт, и около оною внутри крепости много селитряных насыпей и ям, в которых для варения селитры котлы стояли²⁰. По валу и по площади внутри оною нет никакого леса, а только к югу и речке Сухой Груньке стоят местами вишневые деревья, от селитряных работников, видно, поросшие.

Между сею крепостью и вышеупомянутым Бельским озером, в полверсты лежит ровная площадь, на которой близ крепостного рва много ям и старых кирпичей видно²¹, где уповательно, дома стояли. Бельские старожилы сказывают, что там прежде нынешнее село Бельское находилось. Но за набегами Татарскими подвинулось на северо-восток с версту от оною, в лес, который там велик был; однако сие переселение должно быть уже давно, поскольку старики в восемьдесят лет от своих отцов, а сии от их дедов пересказанное слышали, утверждая при том, что де для населения теперешнего их села, из Польши люди высылаемы были, из чего заключать должно, что оно за польского Малою Россиею владения населено²². Означенная площадь между крепостью, селом Бельским и озером Бельским употребляется под выгон того села.

2. Вторая земляная же крепость²³ лежит от первой к северо-востоку, в пяти верстах от оной, за селом Бельским, на правом, нагорном и весьма высоком берегу реки Ворсклы, на ровном месте, в лесу. Вал ее также высок, только обширностью поменьше первой. Вся его окружность 399 сажень²⁴. Вал ее и внутренняя площадь заросли большим черным лесом и садами, а строения в ней нет никакого. Против сей крепости, на луговой стороне Ворсклы, внизу, в трех верстах от оной, лежит Харьковского Наместничества, Ахтырского уезда местечко или слобода Котельва. Из сей крепости можно верст на двадцать видеть. Река Ворскла не под самую тою горою, — где крепость лежит, — течет, но несколько подале, а весною она разливается до оной. Сия крепость принадлежит ныне дворянам Гнедичам²⁵, в упомянутом местечке Котельве живущим.

3. От первой крепости, от самого ее рва, с приезда Зеньковского, идет через вышеупомянутое Бельское озеро к северу высокий особый вал, или линия; продолжается горами,

лесама и полями через самое предместье местечка Куземина; оставив одного вал влево, поднялся в Куземине на гору у самой той дороги, которая из оной в местечко Котельву через реку Ворсклу идет, и проходит по горе, или по высокому правому берегу реки Ворсклы к востоку; и дошед одним концом до второй крепости, начинается опять по другой ее, восточной стороне, от вала, и, оставив реку Ворсклу влево, продолжается на юг, к селу Глинску²⁶, селу Зайчинцам²⁷ и селу Лазкам²⁸, оставляя их вне себя по левую сторону; поставив же речку Сухую Груньку, проминулся к рву первой крепости, сделав всей длины 26 верст и 79 трех аршинных сажень²⁹. Сей вал также широк и высок, как и описанные крепости, и так крут, что местами с великою нуждою на него взойти можно, и то придерживаючись за деревья, по нем поросшие. Около его сделан весьма глубокий ров, так что от дна одного до верху вала более десяти сажень вышины будет³⁰. Ров на дне узкий. За рвом сделан другой вал³¹, поменьше первого, который по горам и полям параллельно с первым идет, и надобно прежде того перелезть и, спустясь в ров, на главный лезть. На обок сих валах и по рву порос превеликий черный лес, в котором есть дубы, вязы и липы, охвата в два и более. На верху оных неприметно никаких остатков каменного строения. Стоя на главном валу, под местечком Куземиным, виден монастырь Преображенский Скульский и Ахтырский и самый город Ахтырка, который от Куземина 25 верст. Внизу протекающая река Ворскла и по ней стоящие черные большие леса весьма хороший представляют вид. Внутри сего вала, под местечком Куземиным и за оным, к реке Ворскле, стоят великие леса и между ними плодovitые сады и хутора разных обывателей, представляющие натуральные английские дачи и сады. Село Бельск, многие хутора, мельницы, поля и сенокосы лежат внутри сего длинного вала.

Что принадлежит до исторических происшествий, о сих достойно примечания крепостях: когда и кем построены, кто в них жывал, кем и когда разорены — по многим у Бельских и других старейших жителей изведываниям, ничего не можно было узнать, и по многим стараниям ни у кого никаких письменных об них известий не находится, а все покрыто тьмою древности. Известно, что в России бывали Бельские Князья: то не было ли тут когда их владение³². Сие остается испытанию писателям древних происшествий.

В сем же уезде, в двух верстах от описанной первой крепости к востоку, за речкою Сухую Грунькою, в виду из оной крепости, стоит на степи, на возвышенном месте, земляное укрепление, на редут похожее, Скоробир называемое, вне которого много могил находится³³. В нем стоит небольшой хутор Надворного Советника Сливидкого. О его начале: кем и на какой случай оно сделано — никаких нет сведений.

Примітки

1. Публікується за виданням: **Шафонский А.Ф.** Черниговского наместничества топографическое описание с кратким геграфическим и историческим описанием Малья России, из частей коей наместничество составлено, сочиненное Действительным статским советником и Кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами /Изд. Судиенко М.И. — К., 1851. — С.653-656.

Публікація здійснена переважно за сучасним правописом, зі збереженням пунктуації оригіналу.

2. Мається на увазі Зіньківський повіт.

3. Вали великого укріплення Більського городища.

4. Сучасне с.Довжик Зіньківського району.

5. Колишне с.Холодівщина Котелевського району.

6. Західне укріплення Більського городища.

7. Опис с. Більськ сучасного Котелевського району див: **Шафонский А.Ф.** Вказ. праця. — С.643-644. З відомостей про населений пункт зазначено, що це село Ку-

земинської сотні. В ньому знаходиться: 2 дерев'яні церкви, 6 будинків чиновників та духовенства, 270 дворів „обывательских”, в т.ч. 131 двір з 236 хатами виборних козаків, 108 дворів з 124 хатами козаків — „подпомощников”, 1 хата з двором селянина „замка Гадяцкого” та з 40 хатами селян різних власників. Відзначене розповсюдження в Більську садівництва та торгівля дарами садів з російськими купцями, участь мешканців в ярмарках у Кременчуці, Решетилівці. Є відомості про функціонування в селі селітрового заводу.

8. Більське озеро — штучна водойма в заплаві струмка Тарапунька, що виникла, можливо, ще в скіфський час як водосховище внаслідок спорудження валу Великого укріплення. На сьогодні — це ставок, підпертий дамбою — штучним насипом дороги на Холодівщину. Про Більське озеро див.: **Шафонський А.Ф.** Вказ. праця. — С.638.

9. 1,5 версти = 1600 метрів.

10. 960 м.

11. Загальну протяжність валів Західного укріплення О.Ф.Шафонський визначає в 3094 м.

12. Ширина основи валу складає за дослідником 8,5 м.

13. 2-4,2 м.

14. 17 і більше м.

15. 21 і більше м.

16. 2,2-8,9 м.

17. О.Ф.Шафонський відзначив наявні в насипах валів вапнякові конкреції, вважаючи останні за рештки мурованої стіни.

18. Знахідки шматків граніту, кварциту, вапняку і пісковіку часто трапляються у культурному шарі городища і пов'язані з виробничою діяльністю його стародавніх мешканців. Поки-що відома лише одна споруда із застосуванням дикого каменю — невеликий жертovníк у зольнику №28. Див.: ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1994. — Ч.2. — С.213, фото 2.

19. О.Ф.Шафонський відзначив підвищення зольників.

20. Дослідник першим зазначив наявність на валах пам'ятки слідів селітрового виробництва кінця XVII — першої половини XVIII ст.

21. Місцезнаходження уламків пізньосередньовічного посуду та печини, зрідка кераміки скіфської доби, обстежене розвідками на північний захід від Західного укріплення. За орнаментациєю димленого та прикрашеного ангобами посуду XVII — початку XVIII ст. зі впевненістю можна відзначити на схилі лівого берега струмка Тарапуньки одне з Більських першопоселень XVII ст. Див.: **Степанович С.П.** Археологічні розвідки на території Великого Більського городища та його округи // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Ч.3. — С.91.

22. Виникнення сучасного с.Більськ слід пов'язувати з діяльністю польських селітроварників у першій чверті XVII ст.

23. Східне укріплення Більського городища.

24. Наведені сучасними дослідниками площі Західного та Східного укріплень становлять відповідно 121 та 65,2 га. Див.: **Ковпаненко Г.Т.** Племена скіфського часу на Ворсклі. — К.: Наук. думка, 1967. — С.61, 65. Протяжність валів Східного укріплення за О.Ф.Шафонським 0,87 км. Вірогідно, при друкуванні джерела допущена помилка: не 399, а 1.399 сажень, тобто 2.985 м.

25. На час огляду пам'ятки територія Східного укріплення належала родичам Миколи Івановича Гнедича (1784-1833) — відомого перекладача „Ліади” Гомера (побачила світ 1829 р.)

26. Сучасне с.Глинське Зіньківського району.
27. Село Заїченці сучасного Зіньківського району.
28. Село Лазьки того ж району.
29. Загальна протяжність валів Великого укріплення Більського городища за О.Ф.Шафонським становила 27.907 м, тобто близько 28 км.
30. До 21,5 м.
31. Мається на увазі ескарпований уступ вздовж схилу третьої тераси правого корінного берега Ворскли.
32. Округа с. Глинського на Ворсклі в XVI ст. належала до землеволодінь князів Глинських, родоначальників династії кн. Більських.
33. Згадуються майдановидні споруди Скоробору та курганний могильник поряд з рештками зруйнованого селітроварниками величезного кургану.

© Підготовка до друку та коментарі Супруненка О.Б.

РАСКОПКИ В.А.ГОРОДЦОВА НА БЕЛЬСКОМ ГОРОДИЩЕ В 1906 г.

(по материалам коллекции ГИМ)

После открытия шедевров скифского искусства в Литом кургане (Мельгунов, 1763 г.) и в кургане Куль-Оба (Дебрюкс и Стемповский, 1830 г.) древности Скифии привлекли особое внимание ученых и общественности. Этот интерес к археологическим памятникам Скифии не ослабевал и в дальнейшем, получив новые мощные импульсы после раскопок курганов Чертомлык (Забелин, 1862-1863 гг.), Солоха (Веселовский, 1912-1913 гг.) и ряда других памятников. Однако, интерес этот был весьма односторонним. Долгое время раскапывались, главным образом, степные и лесостепные курганы. Поселениям почти не уделяли внимания¹. Здесь производили главным образом разведки, изучали топографию, собирали подъемный материал², но и полученные таким образом сведения в полной мере еще не могли быть оценены, так как материалы о поселениях публиковались редко, очень кратко, не была разработана типология и хронология древностей Скифии. Лишь в некоторых случаях на поселениях производили небольшие раскопки, но и они не давали существенных результатов, методика раскопок поселений еще не была освоена. Даже В.В.Хвойко считал возможным для вскрытия культурного слоя на Пастырском городище применять плуг³.

Первые хорошо продуманные и для своего времени достаточно документированные раскопки поселения скифского времени провел В.А.Городцов при исследовании Бельского городища в 1906 г. Основные дневниковые данные были вскоре опубликованы⁴, но добытый при раскопках большой вещественный материал до сих пор малоизвестен, хотя в своей работе „Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906г.“ В.А.Городцов дал большое количество разнообразных сведений о Бельском городище, о проделанной им работе по его изучению. Для 1911 г. эту работу можно считать образцовой публикацией. В отличие от многих своих современников, он постарался дать сведения не только о единичных особых находках, но и массовом материале, высказал первые соображения о стратиграфии некоторых отложений на городище, обратил внимание на длительность образования отложений в зольниках. В опубликованном „Дневнике...“ был помещен и взятый с топографической карты, но достаточно выразительный общий план комплекса Бельского городища, указано расположение курганных мо-

гильников в урочищах Скоробор и Осняги, отмечена связь могильников с поселением, опубликован более детальный план Западного укрепления, на котором показано расположение основной массы зольников, а при описании раскопок помещены некоторые схематические планы и профили, опубликованы фотографии наиболее интересных находок, полученных при раскопках и при сборе подъемного материала, имеются отдельные зарисовки. Достаточно сравнить этот перечень с любой другой информацией того времени о поселениях Скифии, чтобы стало ясно преимущество работы В.А.Городцова. Следует особо отметить, что В.А.Городцов впервые при раскопках городищ скифского времени обратил серьезное внимание на остеологический материал и дал самостоятельно подробную его характеристику.

При помощи раскопок исследовались некоторые зольники Западного укрепления Бельского городища, майданообразные и оборонительные сооружения, зольник №9 в урочище Царина (Царина могила) на Большом Бельском городище. Раскопки велись траншеями площадью от 4 до 51 кв. метра. При этом на отдельных зольниках закладывалось до 5 (зольник №1) и даже до 9 траншей (зольник №9) (Царина Могила), что позволило иметь несколько профилей и вскрыть в зольнике №1 площадь в 235 кв.м, а в зольнике №9 площадь в 437 кв.м. Всего на городище удалось вскрыть площадь в 1557 кв.м. и получить для его характеристики достаточно представительный материал, который, к сожалению, до сих пор полностью не только не изучен, но даже не введен в научный оборот. Сохранившаяся полевая документация и вещественный материал из раскопок В.А.Городцова в 1906 г. на Бельском городище хранятся в Москве в ГИМе. Коллекция имеет общий инвентарный номер 45440. Индивидуальных номеров вещи не имеют, но в коллекции они сгруппированы (в ящиках и на планшетах) по зольникам и, кроме того, в картотеке музея не только указаны номера мест хранения, но даны даже изображения и отмечены размеры некоторых вещей. В публикации В.А.Городцова, к сожалению, не указано (см. табл. I и II) точное место находок отдельных предметов, а в тексте описания раскопок далеко не во всех случаях упомянуты квадраты и слои (глубины); но все же сопоставление подлинников с общим описанием позволяет в большинстве случаев распределить материал по крайней мере в пределах зольников. На таблицах I-XX в данной статье материал распределен по зольникам так, как в коллекции.

При изучении последней приходится только удивляться, как много удалось сделать В.А.Городцову за один полевой сезон. Его публикация, как уже отмечалось, относится к числу лучших публикаций своего времени о раскопках поселений в Скифии. Однако, сейчас более детальное изучение источников требует иногда некоторые дополнительные данные, которые трудно найти в публикации 1911 года. Поэтому очень важно дать в руки исследователей максимальное количество сведений об этих раскопках, используя все сохранившиеся материалы. Одновременно надо учитывать некоторые особенности публикуемой коллекции и обстоятельства, при которых она формировалась.

Раскопки последних лет на Бельском городище, материалы которых,

Табл. I. Находки в зольнике №1.

1 - обломок крупного сосуда, возможно, корчаги;
 2, 9, 12 - обломки ковшей;
 10 - изделие, похожее на пуговицу;
 11 - пряслице;
 13-14 - горшок и донная часть сосуда (горшка-?).

Два последних изображения по безмасштабным рисункам в картотеке ГИМа.

Материал - глина.

1-9 и 12 - сосуды с чернолощенной поверхностью, геометрический орнамент инкрустирован белой пастой.

Табл. II.
Находки в золь-
нике №1.

- 1 - ложило из
амфорной ручки;
2, 3 - обточенные
стенки сосудов;
4 - пряслице;
5 - пряслице из
обточенной стенки
сосуда;
6, 8, 12 - заготовки;
7 - пластинка с
резным орнаментом в
виде двух
треугольников;
9, 10, 14, 15, 19 - псалии;
11 - проколка;
13 - застежка;
16 - подвеска;
17, 18 - обломки
браслетов;
20 - нож;
21 - шило.

Материал:

- 1-5 - глина;
6-16 - кость;
17, 19 - бронза;
18, 20, 21 - железо.

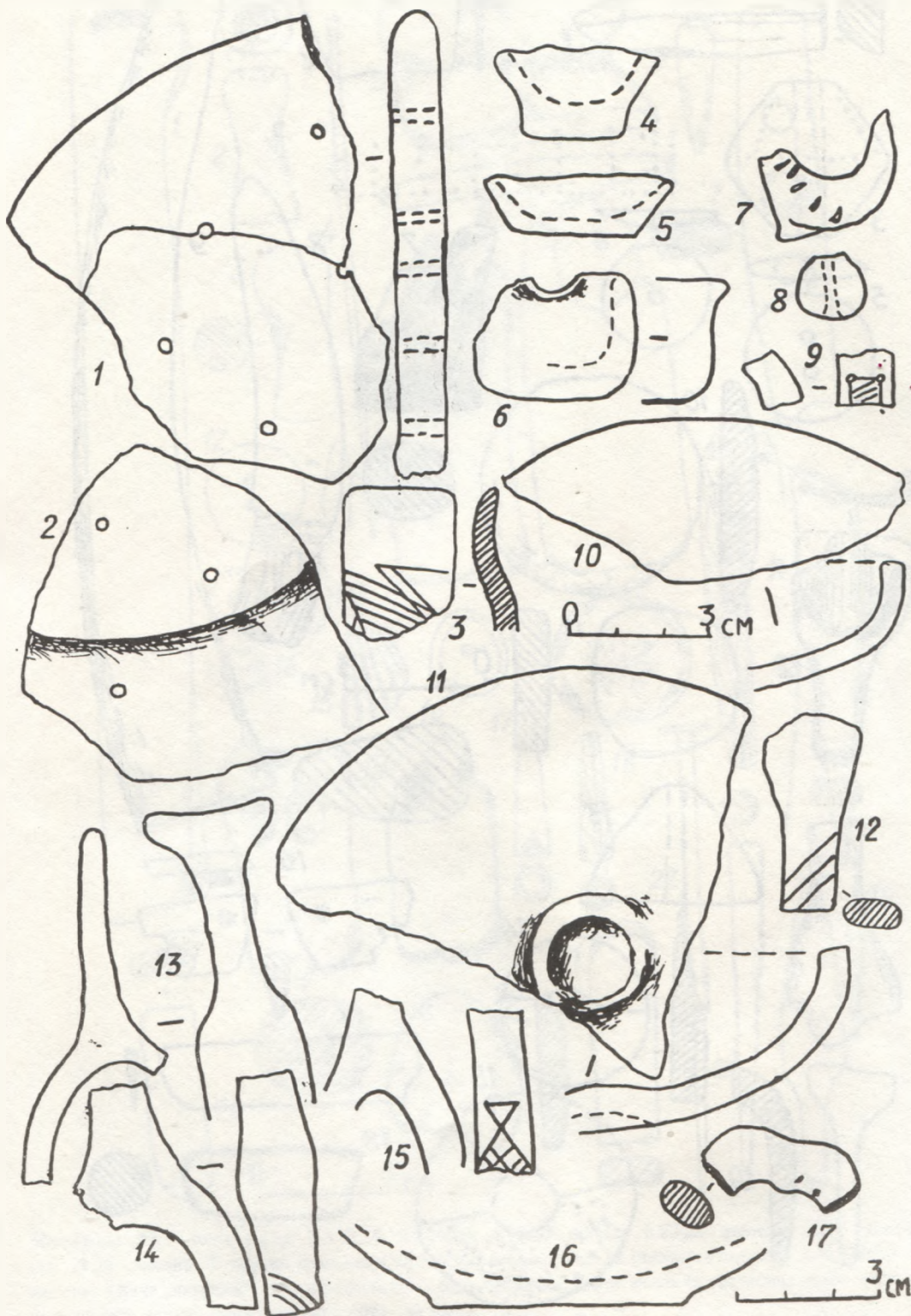

Табл. III. Находки в зольнике №1.

1, 2 - обломки глиняных сосудов с отверстиями;
 3 - обломок ковша;
 4-6 - культовые сосудики;
 7 - глоточная кость рыбы из семейства карповых;
 8 - бусина;
 9-15 - обломки чернолощеных черпаков;
 16 - обломок донной части серого нелощеного сосуда (кувшина-?);
 17 - обломок ручки коричневолощеного сосуда.

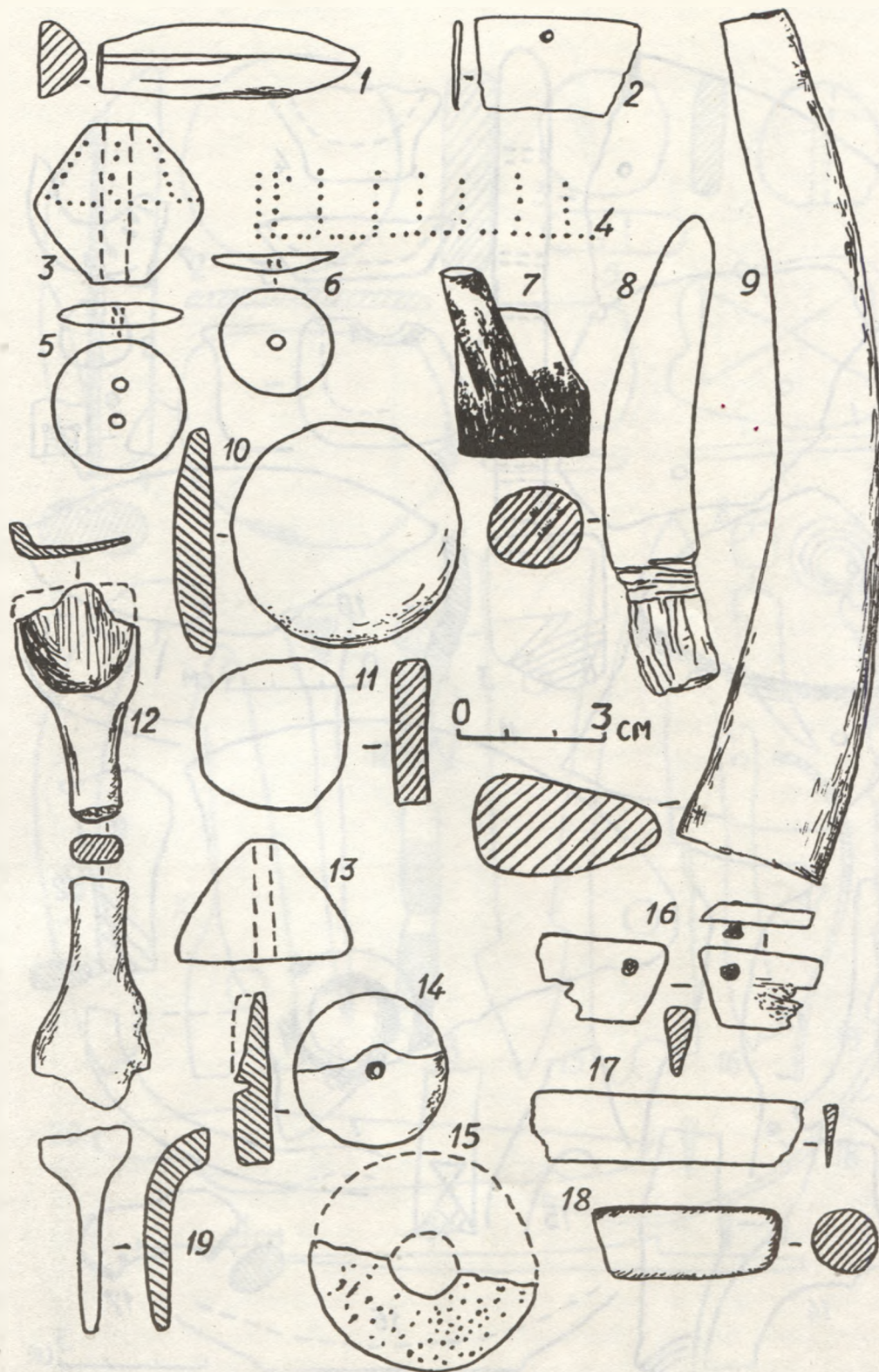
Геометрический орнамент на чернолощеных черпаках (3, 9-15) инкрустирован белой пастой. В коллекции имеется также панцирь черепахи из зольника №1.

Табл. IV.

**Находки в
зольнике №2.**

- 1 - кремневая
пластинка,
использовавшаяся в
качестве кресала;
2 - бляшка от панциря
(?);
3 - орнаментиро-
ванное пряслице;
4 - развертка
точечного орнамента
на пряслице 3;
5 - изделие, похожее
на пуговицу;
6 - изделие в виде
диска с одним
отверстием;
7 - обломок античного
сосуда (килика),
частично покрытого
черным лаком;
8 - затычка от
бурдюка;
9 - заготовка из рога;
10 - культовая
лепешка;
11 - обточенная
стенка сосуда;
12 - резец;
13 - пряслице;
14-15 - обломки
керамических колес;
16 - фрагмент
костяной ручки ножа
с железными
заклепками;
17 - обломок ножа;
18 - фрагмент
точильного камня;
19 - обломок
железного предмета.

Материал: 1 - кремний; 2 - бронза; 3,5-7,10,11,13-15 - глина; 8,9,16 - кость и рог;
12,17,19 - железо; 18 - камень.

Табл.V. Находки в зольнике №3.

- 1 - „конек” — гладилка для обработки кожи с зашлифованной до зеркального блеска нижней частью;
- 2,3 - изделия в виде катушек;
- 4,22 - булавки;
- 5 - гладилка из астрагала;
- 6 - деталь колчана;
- 7 - псалий;
- 8 - нож или резец;
- 9 - молоток для обработки кожи с изломом по проушине;
- 10 - заготовка;
- 11 - отрезок трубчатой кости (трубка для доения - ?);
- 12 - изделие в форме пуговицы;
- 13 - подвеска из раковины каури;
- 14 - бусина;
- 15 - обломок украшения;
- 16 - серьга; 17 - наконечник стрелы;
- 18 - заготовка для наконечника стрелы;
- 19 - культовая скульптура;
- 20 - слиток;
- 21,26 - точильные камни;
- 23 - пробойник;
- 24 - нож;
- 25 - обломок шила.

Материал: 1,5-7 - кость и рог; 2,3,12,14,19 - глина; 4,16,20 - бронза; 8,22-25 - железо; 13,15 - раковины; 21,26 - камень. В том же хранении (VII,57/5в) имеется еще 12 глиняных пряслиц, 3 глиняных изделия в виде „катушек”, глиняное изделие в виде пуговицы, 2 фрагмента от греческих чернолаковых сосудов, обточенная стенка сосуда в виде „жетона”.

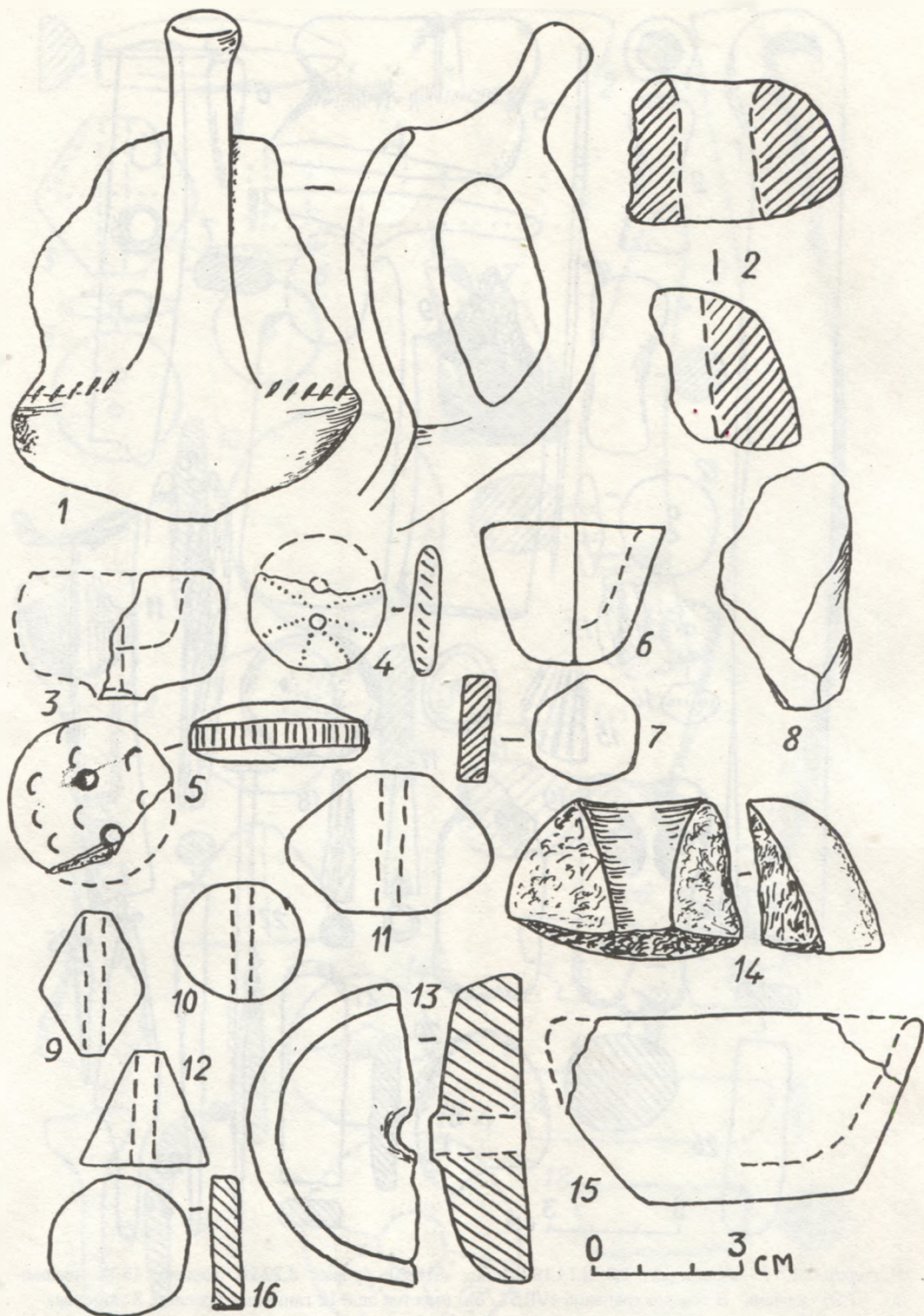

Табл. VI. Находки
в зольнике №3.

- 1 - обломок
чернолощеного ковша;
2,14 - обломки булавы
с шлифованной
поверхностью и
просверленным
отверстием для
рукояти;
3 - изделие в виде
чашечки;
4,5 - изделия,
похожие на
орнаментированные
пуговицы;
6 - культовый сосудик;
7,16 - обточенные
стенки сосудов;
8 - кремневый отщеп;
9-12 - пряслица;
13 - обломок
колесика;
15 - чашечка.

Материал:
1,3-7,9-13,15,16 -
глина;
2,14 - камень;
8 - кремень.

В том же хранении
(57/59а) имеются
еще глиняные
пряслица
(шаровидные,
биконические,
трапециевидные) и
обточенные в виде
кружочков стенки
сосудов.

Копия рисунка из архива Музея истории и культуры Удмуртского государственного университета, г. Ижевск.

Табл. VII.
Находки в
зольнике №4.

1,2,8,11-15 - обломки
ковшей;
3 - культовый сосудик;
4,9,10 - пряслица;
5,6 - обломки ручек
сосудов;
7 - обломок дна
ковша.

Материал - глина.

Ковши чернолощенные.

Геометрический
врезной орнамент
инкрустирован белой
пастой.

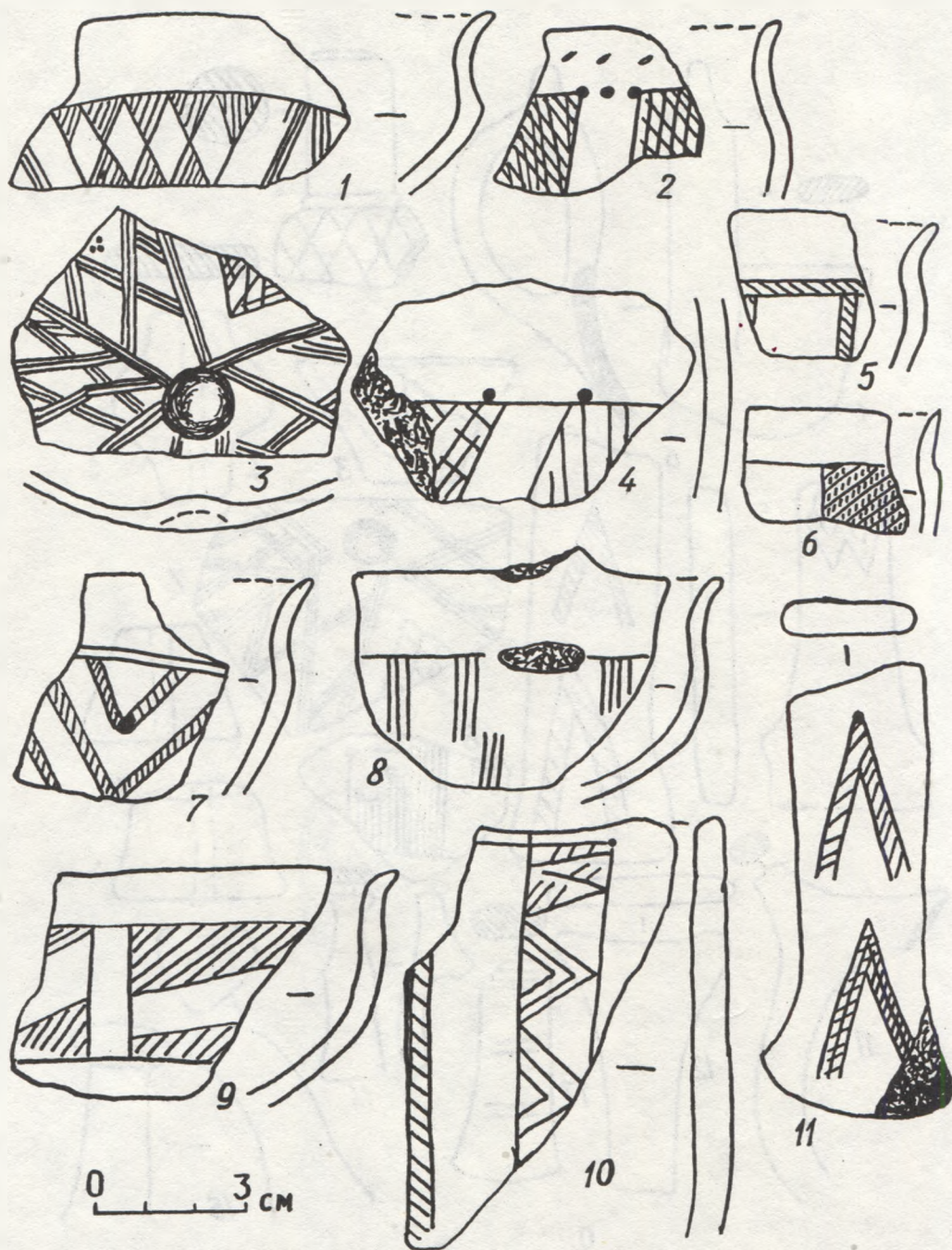

Табл. VIII.
Находки в
зольнике №4.

1-3,5-9 - обломки
ковшей;
4,10 - обломки
крупных сосудов
(корчаг-?);
11 - обломок ручки с
орнаментом.

Почти все сосуды
чернолощеные, кроме
№9 — коричневоло-
щенного.

Геометрический
врезной орнамент
инкрустирован белой
пастой.

кстати, также еще недостаточно полно опубликованы, свидетельствуют о большой сложности этого памятника. Так, тщательные раскопки зольника №28 и прилегающего к нему межзольничного пространства на Западном укреплении Бельского городища⁵ показали, что очень важно различать находки, относящиеся к собственно зольнику и относящиеся к культурному слою на этом участке или к межзольничному пространству, так как они подчас разновременны, а стратиграфия напластований в пределах раскопа очень сложная. Судя по отдельным замечаниям в публикации В.А.Городцова⁶ (с.106, 111, 115 и др), он также сталкивался с этим явлением, но отсутствие индивидуальных номеров на вещах, а при описании ряда траншей и отсутствие указаний на слои с индивидуальными находками не позволяют сейчас выделить находки (тем более массовые), относящиеся к конкретному участку зольника или к строительному комплексу, например, к землянке, обнаруженной в зольнике №1⁷.

Новые исследования территории Бельского городища показали, что, кроме известных ранее, здесь имеется еще не мало других селищ и курганов⁸, а на зольниках известного ранее урочища Царина Могила собран керамический материал⁹, позволяющий говорить о том, что поселение здесь существовало уже в VII-VI вв. до н.э.

Уже Г.Т.Ковпаненко справедливо отметила¹⁰, что наличие на некоторых зольниках одновременного материала не позволяет давать узкую датировку некоторых зольников. Так, долго было распространено мнение, что зольник №9 (Царина Могила) относится к числу поздних, ибо при раскопках 1906 г. здесь были найдены обломки амфор IV-III вв. до н.э.¹¹. Но при сборе подъемного материала Г.Т.Ковпаненко нашла обломки амфор VI-V вв. до н.э. К этому можно добавить, что в коллекции В.А.Городцова имеется еще обломок лутерия V в. до н.э. К тому же следует учитывать, что привозная греческая керамика не определяет ни времени возникновения, ни времени существования зольников. Наконец, нет полной уверенности в том, что В.А.Городцов раскапывал в урочище Царина Могила один зольник, так как дальнейшее изучение этого урочища показало, что зольников здесь много и некоторые из них расположены очень близко друг к другу, а часть имеется даже в соседнем саду. Поэтому мы, к сожалению, не можем сказать уверенно, к какому времени относятся очень интересные остатки, связанные с деятельностью ремесленников, обитавших на территории этого урочища. Можно надеяться, что дальнейшие раскопки позволят найти ответ на этот вопрос.

Очень важны для разработки хронологии отдельных участков и комплексов городища находки местной керамики, но эти массовые находки фиксировались недостаточно полно. Мы не знаем, как полно был представлен комплекс местной керамики при раскопках 1906 г. в зольнике №9, так как этот комплекс полностью не сохранился¹². Это замечание относится и к наборам вещей из других зольников.

Изучение коллекции из раскопок 1906 г. затрудняется еще и тем, что перечень находок в публикации 1911 г. не вполне совпадает с наличием

Табл. IX.
Находки в
зольнике №4.

Обломки
чернолощеных
сосудов (ковши
и корчаги).

Геометрический
орнамент
инкрустирован
белой пастой.

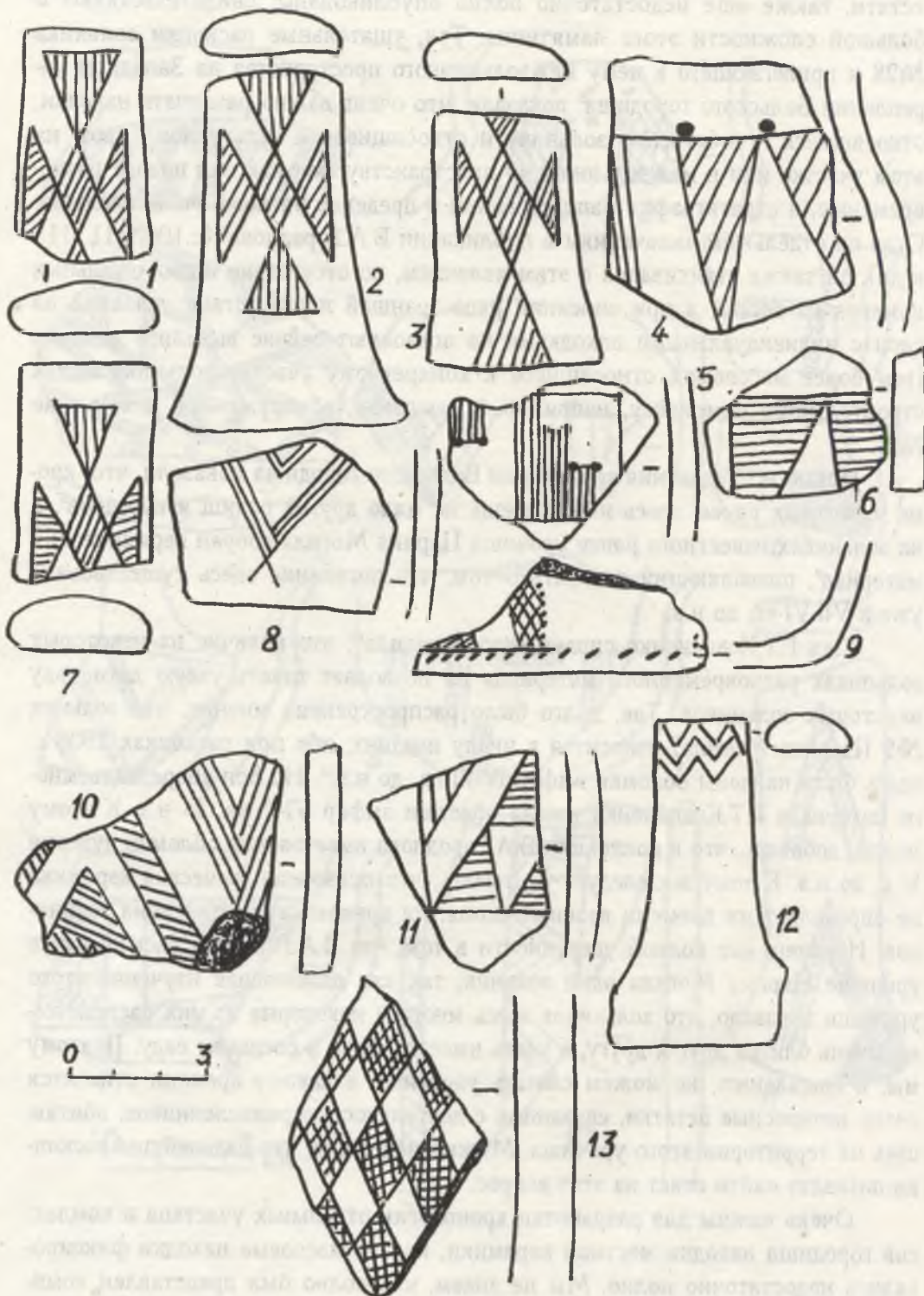

Табл. X.
Находки в
зольнике №4.

1-21 - обломки ручек
ковшей;
22-24, 27-30 - изделия
в виде „катушек“;
25 - подвеска.

Материал:

1-24, 26-30 - глина;
25 - раковина.

Ручки ковшей имеют
черное или
коричневое лощение,
ручка 13 - черная, без
лощения.
26 - видимо, обломок
статуэтки из глины
без лощения.

Табл. XI. Находки
в зольнике №4.

Материал:

1-3,5 - глина;
4 - железо.

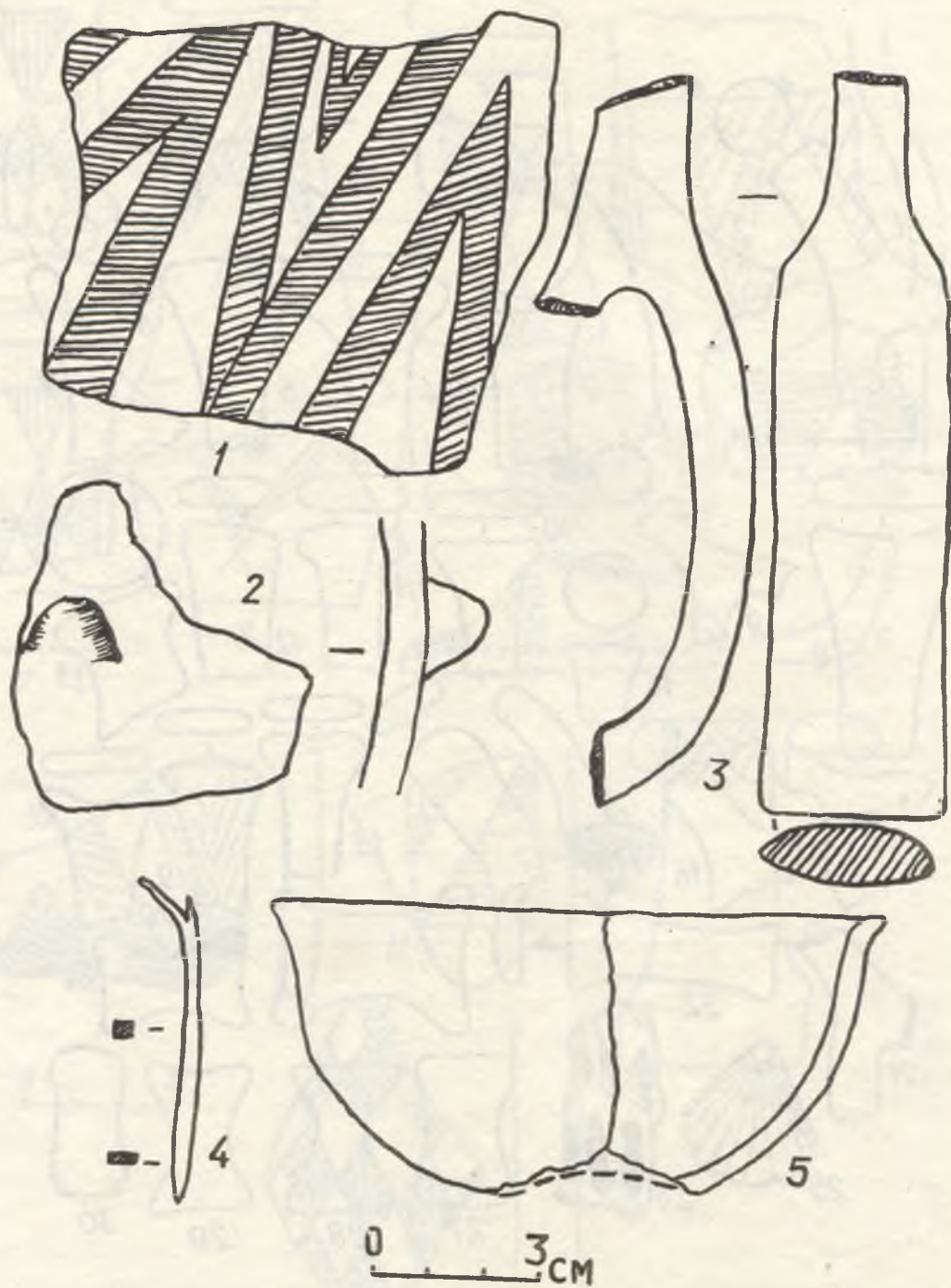

Табл. XII. Находки
в зольнике №5.

1-2 - обломки
глиняных „конусов”
или „кирпичей”.

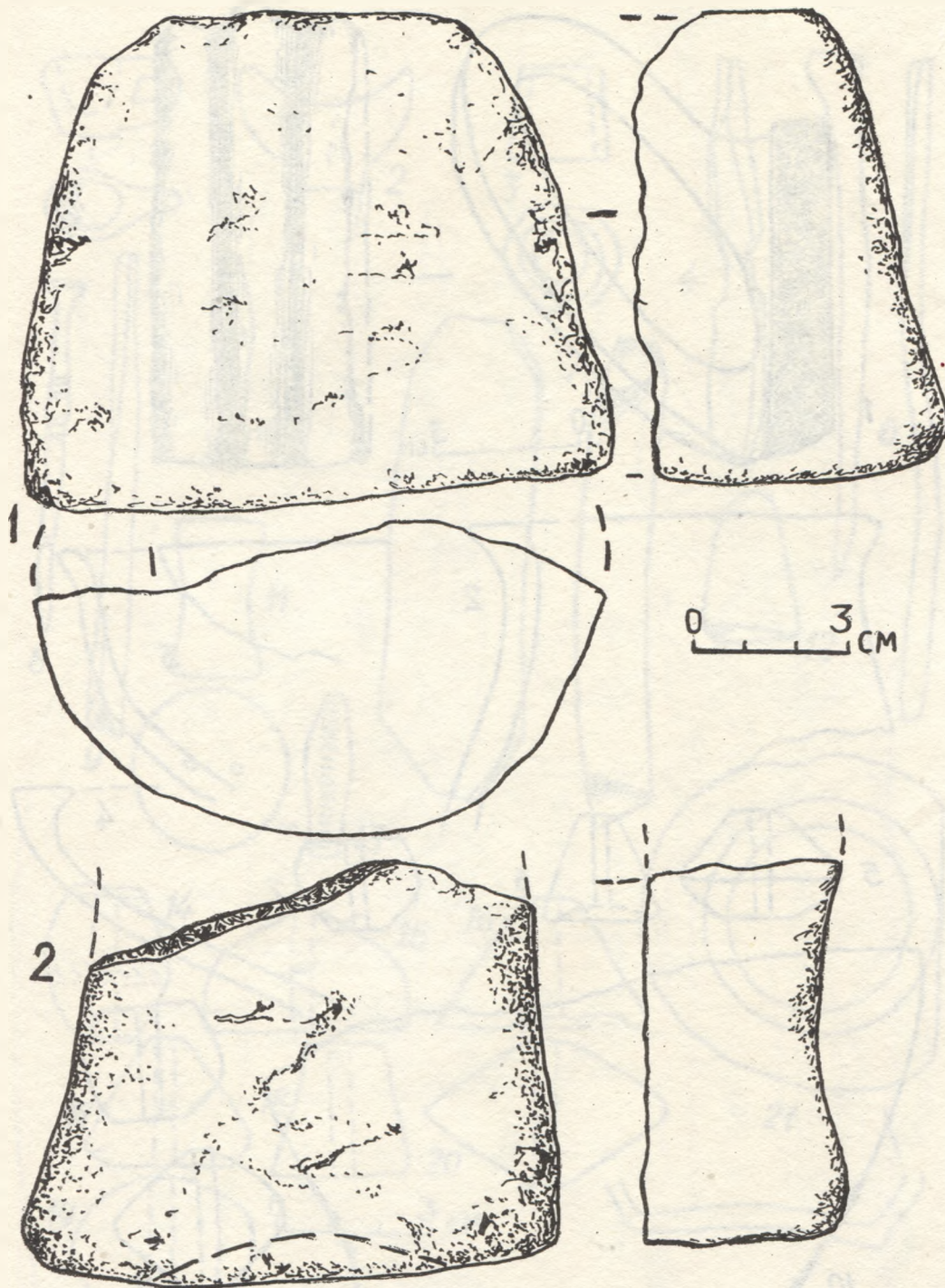

Табл. XIII.
Находки в зольнике
№6 и из Бельского
городища без
уточнения места
находки.

1 - ручка
чернолощеного сосуда
из зольника №6.
2 - фрагмент сосуда
типа кувшина или
корчаги;
3 - обломок ковша;
4 - фрагмент миски;
5-9 - пряслица (из них
8 - лощеное);
10 - нижняя часть
сосуда, край дна
которого украшен
пальцевыми
вдавнениями.

Остальные - из
коллекции
В.А.Городцова.

Бельское городище,
без уточнения места
находки (хранение: №
45440, 44/3 в ГИМе).

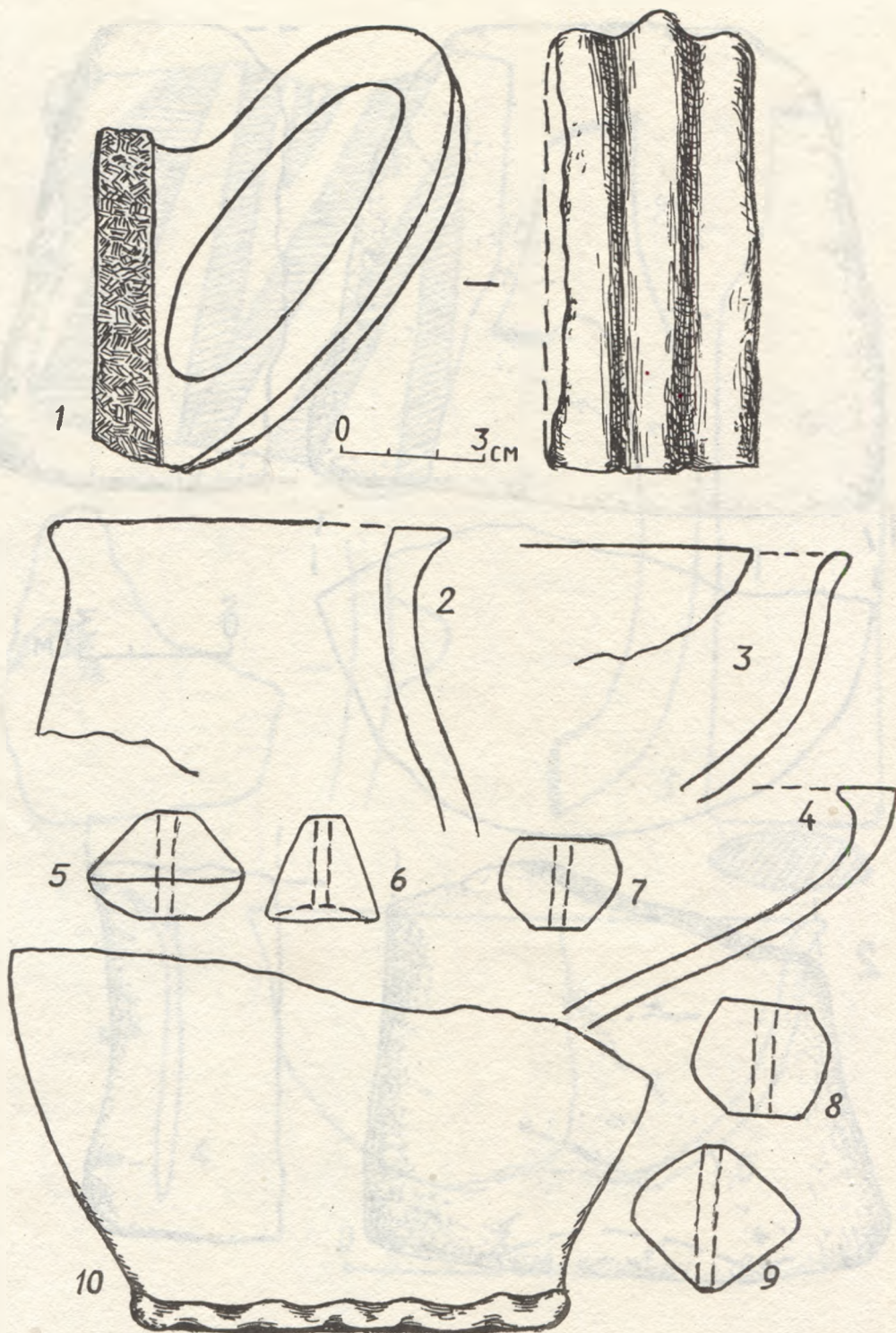

Табл. XIV.
Находки в
зольнике №7.

1 - культовый сосудик
в виде ковша;
2 - обломок ручки
ковша;
3 - ворворка;
4,6,7,9 - заготовки;
8 - булавка;
10 - наконечник
стрелы;
11 - изделие, похожее
на катушку;
12 - обломок
статуэтки;
13 - изделие похожее
на пуговицу;
14-20 - пряслица;
21 - дно стеклянного
сосуда (профиль).

Материал:

1,2,11-20 - глина;
3-7,9 - кость;
8,10 - бронза;
21 - стекло.

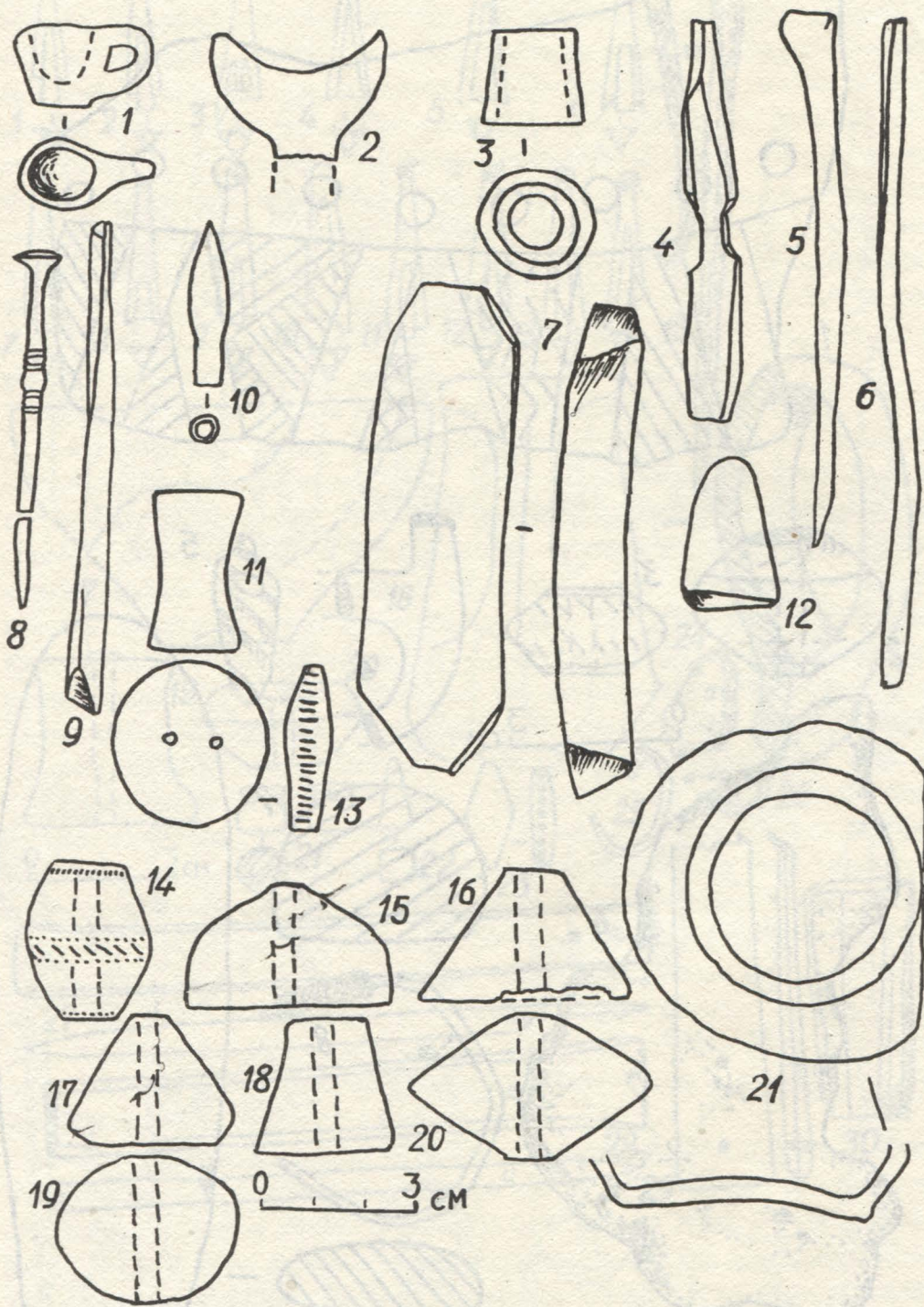
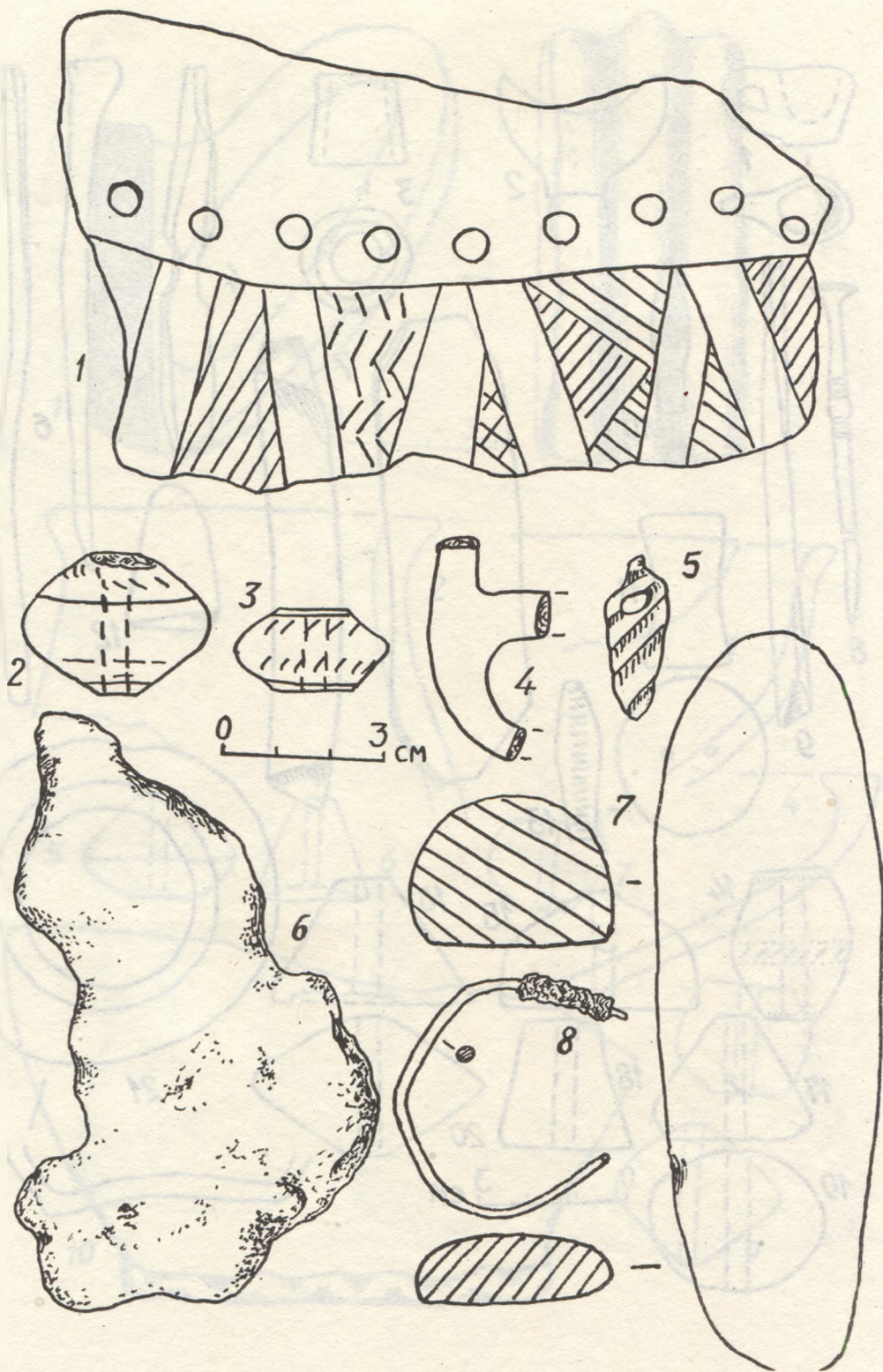

Табл. XV.
Находки в
зольнике №8.

- 1 - обломок крупного
чернолощеного сосуда
(корчага-?),
геометрический,
орнамент
инкрустирован белой
пастой;
2,3 - пряслица;
4 - обломок ручки
сосуда;
5 - подвеска;
6 - большой слиток;
7 - гладильник из
гальки;
8 - браслет.

Материал:

- 1-4 - глина;
5 - раковина;
6,8 - бронза;
7 - камень.

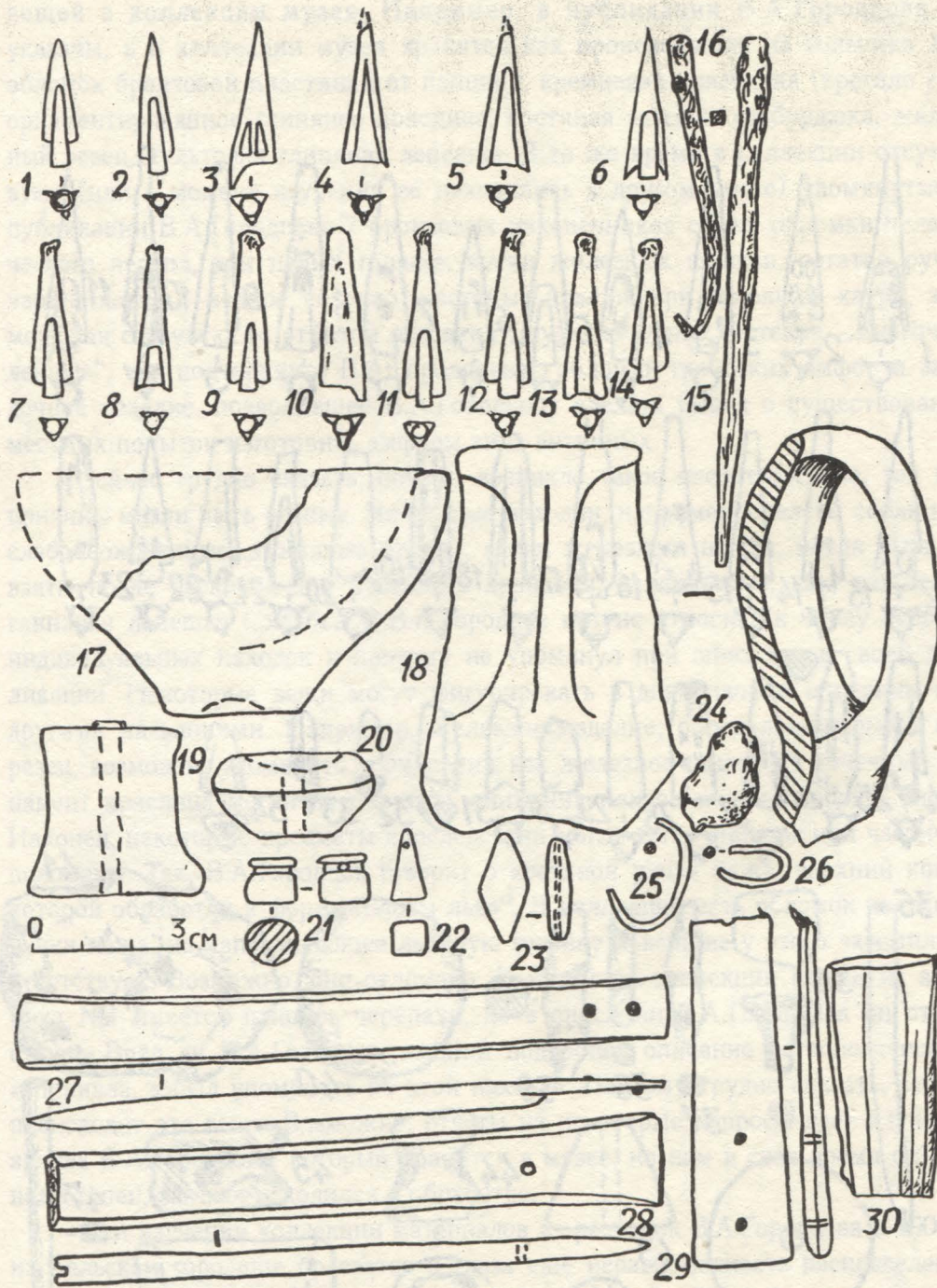

Табл. XVI.
Находки в зольнике
№9 (Царина
могила).

1-14 - наконечники
стрел (из них 7-14 с
остатками литников,
незаточенные или
бракованные);
15 - заготовка;
16 - шило с
надломанным концом
(не крючок);
17 - чашечка;
18 - обломок ковша;
19,20 - пряслица;
21 - деталь колчана
("кнопка");
22 - бусина из синего
стекла;
23 - бусина из
желтовато-
коричневого стекла;
24 - слиток;
25,26 - серьги;
27-29 - ручки ножей;
30 - заготовка.

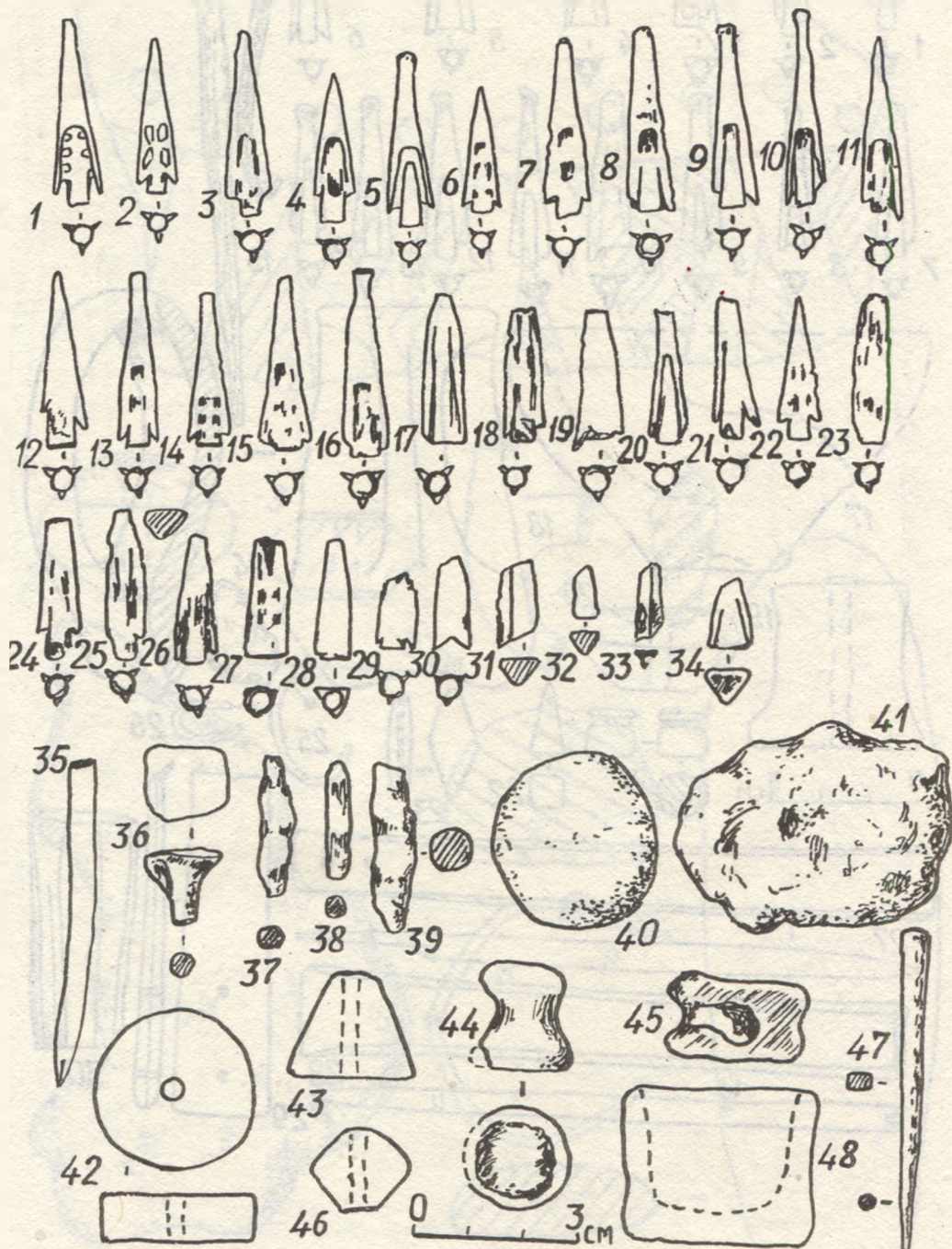
Материал:

1-15,24-26 - бронза;
16 - железо;
17-20 - глина;
21,27-30 - кость;
22,23 - стекло.

Табл. XVII.
Находки в
зольнике №9
(Царина могила).

1-34 - наконечники
стрел (из них часть
бракованные,
29,31-34 - пред-
ставлены обломками);
35 - проколка;
36 - обломок булавки;
37-39 - обломки
железных предметов;
40 - метательный
камень или гиря;
41 - слиток со
шлаком;
42 - колесико;
43,46 - пряслица;
44 - изделие
катушкообразной
формы;
45 - астрагал со
стертой поверхностью
(таких три экз.);
47 - пробойник;
48 - культовый
сосудик.

Материал:

1-34 - бронза;
35-45 - кость;
37-39,47 - железо;
40 - кварцит;
41 - бронза со
шлаком;
42-44,46 - глина.

вещей в коллекции музея. Например, в публикации В.А.Городцова не указаны, а в коллекции музея хранятся как происходящие из зольника №2 обломок бронзовой пластинки от панциря, кремневая пластинка (кресало - ?), орнаментированное глиняное пряслице, костяная затычка от бурдюка, железный резец, культовая глиняная лепешка. В то же время в коллекции отсутствуют (или в момент изучения ее находились в другом месте) упомянутые в публикации В.А.Городцова 7 бронзовых наконечников стрел, обломки человеческого черепа, три целых горшка, куски железных шлаков, рогатая ручка чарки (ковша), медное колечко, костяные псалии, три раковины каури, зооморфная статуэтка (с отбитой головкой), бусы из глины и стекла, „многочисленные“, как подчеркнуто В.А.Городцовым, обломки греческих амфор и загадочное изделие, позволившее В.А.Городцову сделать вывод о существовании местных попыток изготовить амфоры типа античных.

Сейчас трудно сказать, почему возникло такое несоответствие, так как причины могли быть разные. Некоторые находки, например, скелеты собак или слабообожженные „глиняные блоки“, куски железного шлака, могли быть не взяты после раскопок для музейного хранения, а некоторые, как, например, глиняная лепешка („хлебец“), В.А.Городцов мог не относить к числу особых, индивидуальных находок и поэтому не упомянул при описании в своей публикации. Некоторые вещи могут фигурировать в дневниковом описании под другими названиями. Например, железное изделие, определенное нами как резец, возможно упомянуто в описании как железное шило. На точечный орнамент пряслица могли не обратить внимания или он не был хорошо виден. Наконец, некоторые предметы впоследствии могли быть утеряны или частично поломаны. Так, В.А.Городцов говорит о костяной ручке ножа, верхний конец которой обработан в форме головы льва¹³. В коллекции есть обломок костяной ручки ножа, но напоминающее львиную головку навершие у этого экземпляра отсутствует. Возможно, оно отломано. В музейной коллекции вещей из зольника №1 имеется панцирь черепахи, но в описании В.А.Городцова он отсутствует. Вряд ли В.А.Городцов, давший подробное описание остеологического материала, забыл упомянуть об этой находке. Поэтому трудно сказать, откуда происходит эта вещь. Возможно, ответы на некоторые вопросы даст изучение архива В.А.Городцова, который хранится в музее, но нам в свое время он был недоступен, так как находился в обработке.

При изучении коллекции материалов из раскопок В.А.Городцова в 1906 г. на Бельском городище бросается в глаза еще неравномерность распределения находок по зольникам. Много материалов из зольников №1 и 2 и мало из зольников №7 и 8. Вряд ли это отражает реальное насыщение остатками культурных слоев этих зольников. Конечно играет роль и вскрытая площадь: в зольнике №1 — 5 траншей, в зольнике №2 — три траншеи, а в зольниках №7 и 8 — по одной траншее, но все же это не определяет реальное насыщение культурного слоя, так как мы не знаем статистики массового материала. Уточнить это можно было бы в том случае, если бы мы располагали описями невзятых находок,

Табл. XVIII.
Находки в золь-
нике №9
(Царина могила).

1-4 - проколки;
5-8 - обломки ручек;
9 - ворворка;
10 - астрагал со
сточенной
поверхностью
(гладилка);
11 - заготовка;
12 - нож;
13 - обломок шила;
14,15 - точильные
камни;
16 - культовый
сосудик;
17 - фрагмент
зооморфного отростка
ручки ковша.

Материал:

1-11 - кость и рог;
12,13 - железо;
14,15 - сланец;
16,17 - глина.

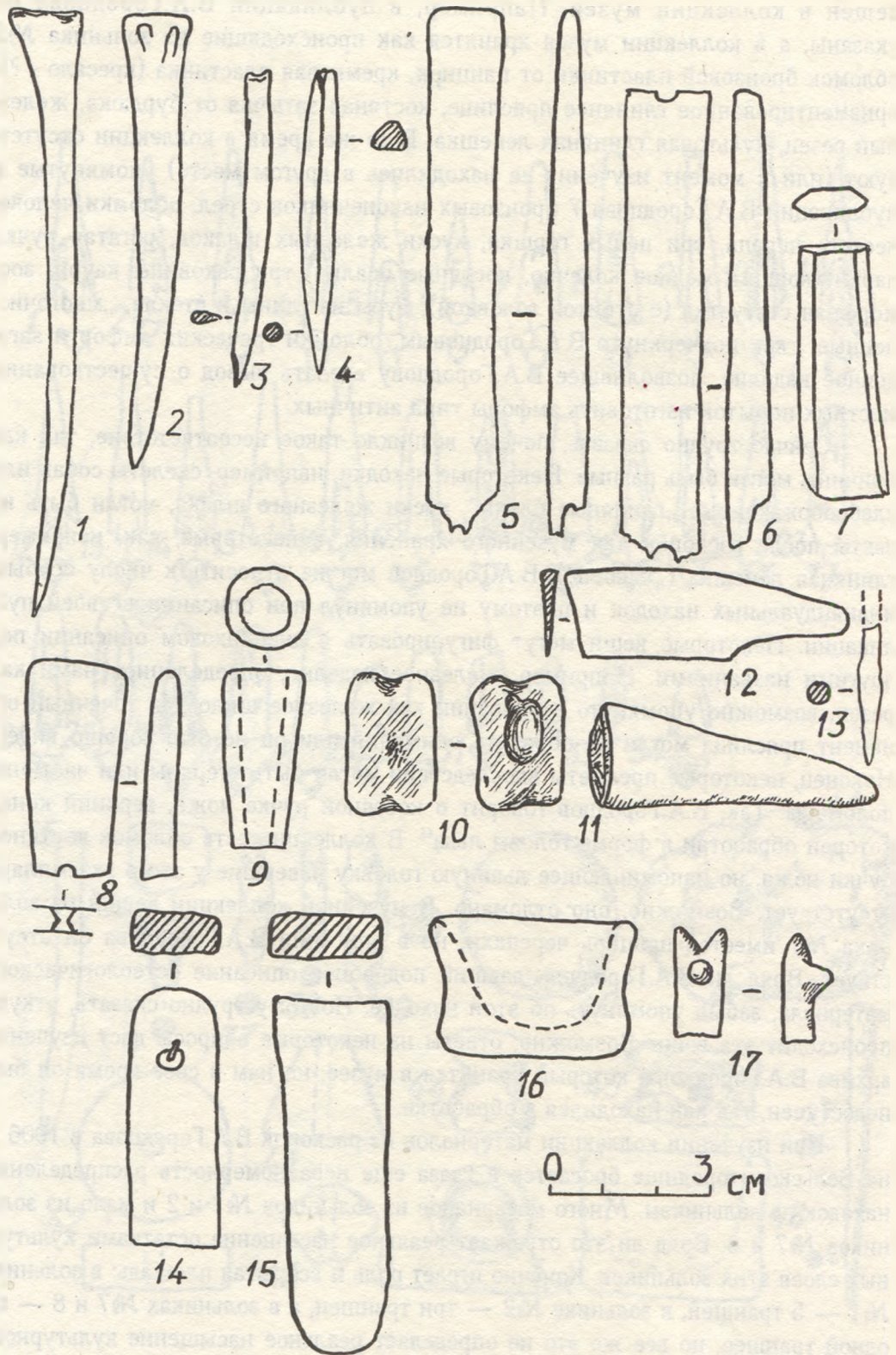
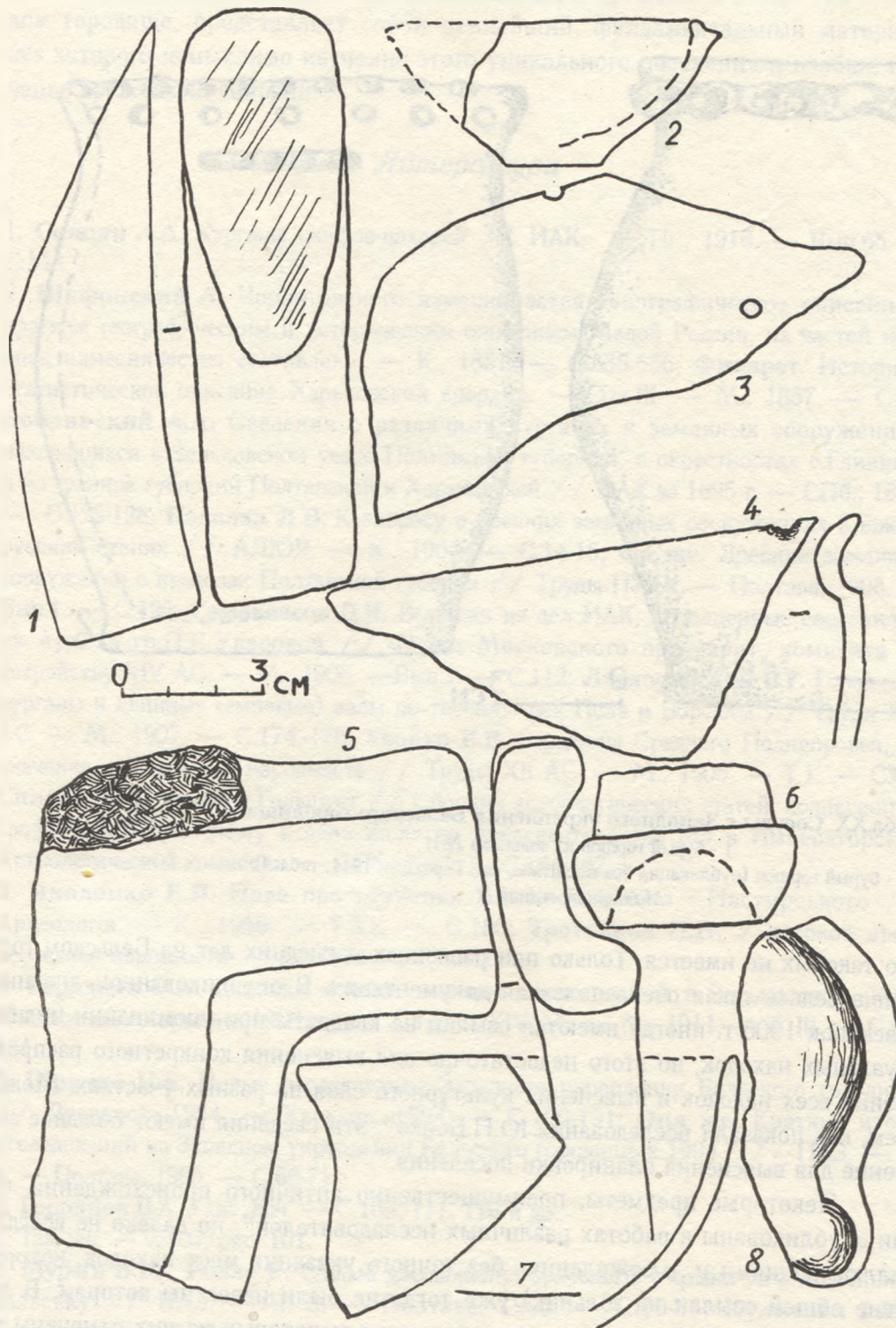

Табл. XIX.
Находки в
зольнике №9
(Царина могила).

1 - лоцило из обломка
амфорной ручки;
2 - небольшой
сосудик;
3 - обломок античного
сосуда с просверлен-
ными отверстиями
для связывания;
4,7 - обломки
венчиков столовых
сосудов;
5 - обломок большого
античного блюда
(лутерий);
8 - обломок античного
светильника.

Материал - глина.

3,4,7 - обломки
греческой чернолако-
вой посуды.

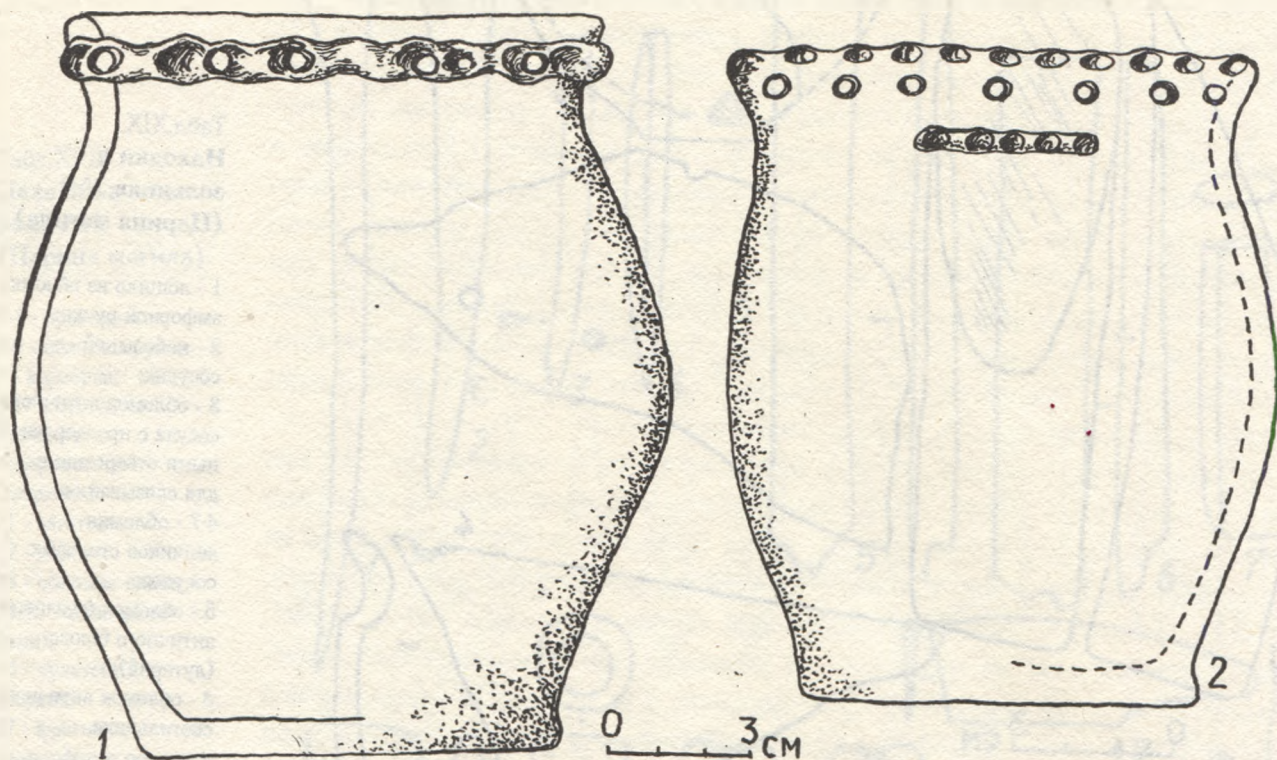

Табл. XX. Сосуды с Западного укрепления Бельского городища.

1 - бурый горшок из зольника №1;

2 - бурый горшок (публикация без масштаба, см.: Городцов, 1911, табл. I).

Материал - глина.

но таковых не имеется. Только при раскопках последних лет на Бельском городище велась такая очень полезная документация. В опубликованном дневнике раскопок 1906 г. иногда имеются ссылки на квадраты при упоминании индивидуальных находок, но этого недостаточно для выяснения конкретного распределения всех находок и выяснения культурного слоя на разных участках. Между тем, как показали исследования Ю.Н.Бойко¹⁴, эти сведения имеют большое значение для выяснения планировки поселения.

Некоторые предметы, преимущественно античного происхождения, были опубликованы в работах различных исследователей¹⁵, но далеко не всегда с иллюстрациями и, к сожалению, без точного указания мест находок, которые (вне общей ссылки на зольник) уже тогда не были известны авторам. В любом случае эти публикации важны, так как в некоторых из них отмечены вещи, упоминаемые В.А.Городцовым, но отсутствующие сейчас в коллекции*, в других уточняется датировка находок или отмечаются важные детали, которые не отмечены в публикации 1911 года.

В любом случае, несмотря на некоторые недостатки, коллекция вещест-

* Некоторые вещи в момент изучения коллекции находились в экспозиции музея. Они учитываются нами, но не все показаны в таблицах.

венных источников, добытая при раскопках В.А.Городцова в 1906 г. на Бельском городище, представляет собой ценнейший, фундаментальный материал, без которого немисливо изучение этого уникального поселения и вообще изучение археологии Скифии.

Литература

1. **Спицин А.А.** Курганы скифов-пахарей // ИАК. — Пг., 1918. — Вып.65. — С.143.
2. **Шафонский А.** Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено. — К., 1851. — С.635-656; **Филарет.** Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — Отд. III. — М., 1857. — С.96; **Бобринский А.А.** Сведения о различных курганах и земляных сооружениях, находящихся в Зеньковском уезде Полтавской губернии, в окрестностях с.Глинища, и на границе губерний Полтавской и Харьковской // ОАК за 1895 г. — СПб., 1897. — С.125-128; **Падалка Л.В.** К вопросу о древних земляных сооружениях в южнорусских степях // АЛЮР. — К., 1904. — С.14-15; **Он же.** Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губернии // Труды ПУАК. — Полтава, 1905. — Вып.1. — С.195; **Самоквасов Д.Я.** Выписки из дел ИАК, пополненные сведениями из Архива гр.П.С.Уваровой // Труды Московского предварит. комитета по устройству XIV АС. — М., 1906. — Вып.1. — С.112; **Ляскоронский В.Г.** Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рек Псла и Ворсклы // Труды XIII АС. — М., 1907. — С.174-176; **Хвойко В.В.** Городища Среднего Поднепровья, их значение, древность и народность // Труды XII АС. — М., 1905. — Т.1. — С.93; **Спицын А.А.** Скифы и Гальштат // Сборник археологических статей, поднесенный графу А.А.Бобринскому в день 25-летия председательства его в Императорской Археологической комиссии. — СПб., 1911. — С.164-167.
3. **Яковенко Е.В.** Нове про розкопки В.В.Хвойки біля с.Пастирського // Археологія. — К., 1966. — Т. XX. — С.180; **Третьяков П.Н.** У истоков древнерусской народности. — Л., 1970. — С.80-81.
4. **Городцов В.А.** Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 году // Труды XIV АС. — М., 1911. — Т. III. — С.93-161.
5. **Шрамко И.Б.** Новые исследования Западного укрепления Бельского городища // Древности-1994. — Харьков, 1994. — С.190-191; **Она же.** Краткие итоги исследований на Западном укреплении Бельского городища в 1994 г. // ПАЗ. — Ч. 3. — Полтава, 1995. — С.66-71.
6. **Городцов В.А.** Указ. соч. — С.106, 111, 115 и др.
7. Там же. — С.103, рис. 101.
8. **Мурзін В.Ю., Ролле Р.** Спільні дослідження археологів України та Німеччини у Більську // ПАЗ. — Ч. 3. — Полтава, 1995. — С.50-56; **Кулатова І.М., Супруненко О.Б.** Знахідки на території Східного укріплення Більського городища // ПАЗ. — Ч. 3 — С.57-65; **Степанович С.В.** Археологічні розвідки на території Великого Більського городища та його округи // ПАЗ. — Ч. 3. — С.87-92.
9. **Мурзін В.Ю., Ролле Р.** Спільні дослідження... — С.54, мал.3.
10. **Ковпаненко Г.Т.** Племена скіфського часу на Ворсклі. — К., 1967. — С.165.

11. **Онайко Н.А.** Античный импорт на территории Среднего Приднепровья // СА. — М., 1962. — №1. — С.68.
12. **Ковпаненко Г.Т.** Племена... — С.71.
13. **Городцов В.А.** Указ. соч. — С.109; Изображение имеется в работе: **Ковпаненко Г.Т.** Племена... — С.69, рис.32, 29. Здесь же изображения двух наконечников стрел и двух псалиев из этого зольника, некоторые другие вещи.
14. **Бойко Ю.Н.** Социология восточноевропейского города 1 тыс. до н.э. // Древности-1994. — Харьков, 1994. — С.29-42.
15. **Онайко Н.А.** Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII-V веках до н.э. // САИ. — М., 1966. — Вып. Д1-27. — С.58; **Она же.** Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV-III веках до н.э. // САИ. — М., 1970. — Вып. Д1-27. — С.110; **Граков Б.Н.** Скифы. — М., 1971. — С.157, фото. в том числе изображение фрагмента аттического сосуда. на котором видны ноги двух бегущих людей (из зольника №1, участок №4, траншея вторая. В указ. соч. Городцова В.А. — С.105); **Ковпаненко Г.Т.** Племена... — С.68, рис.31; 69, рис.32; 71, рис.34 и др.

МАТЕРИАЛЫ БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА И ЕГО ОКРУГИ В СОБРАНИИ И ЭКСПОЗИЦИЯХ ГОСУДАРСТВЕННОГО ИСТОРИЧЕСКОГО МУЗЕЯ

Среди материалов скифского фонда, хранящихся в Государственном Историческом музее (Россия, Москва), особое место занимает коллекция предметов как с самого Бельского городища, так и из курганных групп его округа. Коллекция была сформирована в ходе раскопок и сборов В.А.Городцова в 1906 г. на специально пожертвованные профессором Д.Я.Самоквасовым для этой цели средства и принесена в дар музею Императорским Московским археологическим обществом в 1909 г. (дело МАО №195 за 1908-1909 гг.)¹.

Общее число целых предметов и их фрагментов из раскопок В.А.Городцова, хранящихся в ГИМе — 3680, из них собственно с Бельского городища — 1044 предмета, а из курганов — 2636 предметов². Как известно, В.А.Городцовым было раскопано 9 зольников, находящихся на территории Западного Бельского городища и близ него, а также 3 зольника в с.Должик (Инв.№ №45440 и 45442, оп.Б II/261). Данная группа материалов включает глиняные сосуды и обломки керамики, пуговицы, скульптурные поделки, костяные изделия, бронзовые наконечники стрел и булавки, железные орудия труда и оружие, каменные пращевые камни, стеклянные бусы, кости животных и другие предметы.

Материалы из погребальных комплексов (Инв.№№ 45443-45447, оп.Б II/261) происходят из курганных групп округа Бельского городища: Блажки, Осняги, Скоробор, Саранчево поле. Коллекция состоит из глиняных сосудов и их фрагментов, пуговиц, бронзовых наконечников стрел, колец, браслетов, бляшек, булавок, железных удил, костяных поделок, рукояти железного меча с золотой обкладкой, бронзовых и железных пряжек, бус, метательных камней, топора, ножей и прочих предметов.

Кроме того, коллекция содержит материалы, собранные или купленные В.А.Городцовым у местных жителей: клад вещей V-VII вв. н.э. с берега р.Мокрая Грунь (Инв.№ 45447, оп.Б II/261), монеты XVI в., карточные свинцовые пули и другие предметы, найденные на территории Большого Бельского городища (Инв.№ 45441, оп.Б II/261)³.

Перечисленные коллекции ГИМа, в настоящее время не ограничены вещами только из раскопок В.А.Городцова. В 1980-1981 гг. фонд Бельского горо-

дища пополнился предметами из раскопок Б.А.Шрамко, переданными им специально для представления в новой экспозиции. Это 2 антропоморфные глиняные статуэтки (раскоп XXIII 1973 г., Восточное Бельское городище) (Инв. №105106, оп.Б XXXV/1902), а также 7 предметов: железный нож с ажурной ручкой в зверином стиле, миниатюрный псалий, 2 костяные подвески с отверстиями, костяные веретенообразный предмет, пряслице, полая трубка (Восточное Бельское городище, раскопки 1965,1969,1971 и 1979 гг.) (Инв.№ 105234, оп.Б XXXV/1903).

Со времени поступления в музей (1909 г.), коллекция материалов с Бельского городища и его окружи постоянно выставлялась в генеральной экспозиции, занимая важное место среди витрин, посвященных памятникам скифской эпохи. При этом принципы и подходы, применяемые при экспонировании этих материалов естественно менялись со временем. Витрина по-разному располагалась в залах, изменялось количество и компоновка выставленного материала и художественное оформление экспозиции.

Поступление коллекции в ГИМ очень удачно совпало с работой в музее В.А.Городцова в должности заведующего отделом археологии (с 1906 г.)⁴. В музее хранились его многочисленные коллекции, здесь он организовал по собственному проекту первое в России научное хранилище археологических коллекций и создал первую научную экспозицию⁵.

К 1903 г. в музее было открыто 11 залов экспозиции, характеризующей развитие истории от каменного века до XII в. н.э.⁶ В начале своей деятельности в археологическом отделе РИМ (1903 г.), В.А.Городцов при осмотре залов древностей каменного, бронзового и железного веков отмечал, что „нет плана в расположении коллекций, все разбросано, перемешано...“⁷. Вместе с другими старейшими сотрудниками музея В.А.Городцов принимал активное участие в создании первой научной экспозиции, в основу которой были положены хронологический и географический принципы показа памятников. К этому времени относятся рукописи ученого „Порядок размещения доисторических памятников в Риме“, „Основы деления доисторических памятников на эпохи“, написанные в 1905 г.

В.А.Городцов хорошо понимал, что экспозиция должна опираться на научные знания и полноценные коллекции, и быть достаточно популярной, доступной для широкого посетителя. Для этого было необходимо в первую очередь создать четкую систему хранения и учета археологических материалов. За короткий срок большая часть коллекций была инвентаризована и каталогизирована. При перестройке старой экспозиции В.А.Городцов стал широко вводить в экспозицию научно-вспомогательный материал⁸.

В последующие годы археологическая экспозиция пополнялась материалами ежегодных раскопок, что повлекло за собой радикальную перегруппировку коллекций по археологическим культурам. Эта работа нашла свое отражение в документах В.А.Городцова 1916-17 гг. „Проект плана размещения археологических памятников в Риме“, „План и заметка по размещению коллекций по культурам“ и в рукописи „Мысли, касающиеся расстановки кол-

лекций музея по культурам”, а также в записях о расстановке экспозиционно-го материала и оборудования¹⁰.

Материалы Бельского городища и его округи полноценно влились в новую научную экспозицию РИМ 20-х годов. Первоначально они были размещены В.А.Городцовым в VI зале, посвященном скифам и сарматам, и выставлены в 3-й и 4-й витринах (1914 г.)¹¹. К 1921 году экспозиция была несколько изменена и расширена. Теперь уже вещи с Бельского городища размещались во 2-й витрине и насчитывали „11 планшетов, из которых 8 прибиты к стене и 3 положены на дно витрины”¹². находки были распределены на планшетах по категориям инвентаря и материалу.

Эта экспозиция с незначительными дополнениями просуществовала до начала 30-х годов. К 1939 году экспозиция по Бельскому городищу была незначительно перестроена и размещена в витрине 16, посвященной скифам-пахарям. Здесь был представлен ряд вещей с городища и из курганов¹³.

К середине 1950-х гг. назрела необходимость заново переработать и перестроить все ранее существовавшие экспозиции. После нескольких лет работы новая экспозиция открылась в 1958-1959 гг.¹⁴. На этот раз раздел, посвященный Бельскому городищу, располагался в V зале в 18 витрине. Здесь находился материал, характеризующий хозяйство и культуру племен лесостепной полосы. В левой секции витрины были собраны находки с Бельского городища. В верхней части витрины располагался небольшой текст, раскрывающий характер занятий населения Бельского городища, особенности ремесла, промыслов и торговых связей. Рядом находился план Бельского городища по В.А.Городцову. Тут же была выставлена фотография вала Большого Бельского городища. Археологический материал размещался в витрине на планшетах группами. На задней стенке витрины был размещен планшет, представляющий костяные изделия из зольников №№1, 4, 9 Западного укрепления — фрагменты псалий, рукояти ножей, застежки, проколки и другие предметы. Рядом находилась таблица с определениями фаунистических останков в зольниках городища. Другой планшет в верхней части витрины был посвящен металлическим изделиям, найденным в зольниках №№1, 3, 4, 7, 9 — наконечники стрел, бронзовые проколки, фрагмент псалия, кусок бронзы, фрагменты железных ножей, точильных камней и пр. предметы. Предметы из глины (зольники №№1-4, 8-9) были представлены на отдельном планшете — фрагменты ручек и стенок чарок, орнаментированных сосудов, пряслица, зооморфная статуэтка, фрагменты чернофигурных сосудов, застежки, пуговицы с двумя отверстиями и т.д. Рядом с планом городища размещалась группа предметов, происходящих из 2-го зольника — бронзовые наконечники стрел, проволочные серьги, булавки, костяные и железные проколки, костяные псалии, шило с костяной рукоятью, кружок из чернолакового сосуда, 7 пращевых камней, астрагалы и раковины. Внизу витрины на подставке находились 3 фрагмента обмазки с орнаментом, 2 глиняных сосуда с валиком и проколами на венчике, зерна проса и макет печи жителей городища. Всего в витрине, посвященной Бельскому городищу, находилось около 140 предметов. Курган-

ные материалы из округа городища впервые в этой экспозиции не выставлялись¹⁵.

Экспозиция была положительно оценена научной общественностью, отмечена серьезность перестройки витрин со скифо-сарматским материалом. В частности, рецензенты считали, что выделение лесостепной территории из состава собственно Скифии внесло ясность в изучение скифского периода в Северном Причерноморье¹⁶. Эта экспозиция просуществовала без изменений до дня закрытия музея на реконструкцию в августе 1986 г. В настоящее время завершается работа над новой генеральной экспозицией ГИМа. Планируется изменить компоновку материалов, заменить часть предметов. При небольшом сокращении количества представленных вещей, впервые будут показаны предметы из раскопок Б.А.Шрамко.

Коллекции В.А.Городцова с Бельского городища сохраняют свое научное и экспозиционное значение и в настоящее время. Они входят в круг основных памятников музея. Еще в 1914 г. эти материалы были включены В.А.Городцовым в „Обзор важнейших памятников Исторического музея”. В этом списке они остаются и до сих пор¹⁷.

Литература

1. Отчет Императорского Российского Исторического музея имени Императора Александра III в Москве за 1909 г. — М., 1910. — С.10-11; Государственный Исторический музей: Краткий путеводитель по Музею. — 2-е изд. — М., 1921. — С.113.
2. Каталог коллекций В.А.Городцова // Наследие В.А.Городцова и проблемы современной археологии. — Труды ГИМ. — Вып.68. — М., 1988. — С.46, 48-49; ГИМ. — Инв.№№ 45440-45447, оп. Б II/261.
3. Отчет Императорского Российского Исторического музея... за 1909 г. — С.10-11; **Городцов В.А.** Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. // Труды XIV АС в Чернигове. — М., 1911. — Т.III. — С.93-161; **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987. — С.3-182.
4. **Студзицкая С.В.** Государственный Исторический музей и В.А.Городцов // Наследие В.А.Городцова... — С.7.
5. Там же. — С.8.
6. **Белозерова И.В.** Музейная деятельность В.А.Городцова // Наследие В.А.Городцова... — С.15.
7. Цит. по: **Белозерова И.В.** Музейная деятельность... — С.15.
8. Там же. — С.18.
9. **Студзицкая С.В.** Государственный Исторический музей... — С.8-9.
10. **Белозерова И.В.** Музейная деятельность... — С.18.
11. Императорский Российский Исторический музей имени Императора Александра III в Москве: Краткий путеводитель по Музею. — М., 1914. — С.54.
12. Государственный Исторический музей. Краткий путеводитель... — С.113-115.
13. Государственный Исторический музей: [Путеводитель]. Залы V-VII, Б-В. Перво-бытная община. Древнейшие государства на территории СССР. — М., 1939. — С.12.

14. Отчет о деятельности ГИМ в 1958 г. // Ежегодник ГИМ за 1958 г. — М., 1960. — С.13.
15. Государственный Исторический музей: Путеводитель по залам I-VII, А, Б, В. Эпоха первобытной общины, разложения родового строя и возникновения древнейших государств на территории СССР. — М., 1960. — С.99.
16. **Онайко Н.А., Мошкова М.Г.** Новая экспозиция Государственного Исторического музея // СА. — М., 1959. — №3. — С.231-232.
17. **Городцов В.А.** Обзор важнейших памятников Исторического музея. Доисторический отдел. 1883-1908. — М., 1912. — С.17; Отчет Императорского Российского Исторического музея имени Императора Александра III в Москве за 1883-1908 гг. [За XXV лет]. — М., 1916. — С.68; **Белозерова И.В.** Музейная деятельность... — С.18.

НАБОР ВЕЩЕЙ ПОЗДНЕГО ПРЕДСКИФСКОГО ПЕРИОДА В КИММЕРИЙСКОМ КОМПЛЕКСЕ В.А.ГОРОДЦОВА

Результаты первых раскопок на Бельском городище, осуществленных В.А.Городцовым в 1906 году, внесли громадный вклад в изучение культуры населения скифского времени на территории лесостепной зоны современной Украины и сохраняют научное значение до наших дней¹. Вместе с этим интересно обратить внимание, что раскопки городища и других памятников скифского времени в его округе занимали довольно значительное место в попытках их автора определить комплекс вещей, принадлежащих культуре киммерийцев.

Впервые к киммерийской проблеме В.А.Городцов обратился в курсе лекций „Бытовая археология“, прочитанном в Московском Археологическом Институте²). Курс был посвящен характеристике археологических памятников бронзового и железного (ранней поры) периодов по хронологической классификации исследователя. Сам автор охарактеризовал его следующим образом: „В план настоящего курса включаются памятники самых передовых древних народов и памятники главных народов, в разное время населявших территорию современного Российского государства“³. При обращении к древностям Южной России перед исследователем неминуемо возник вопрос об археологических памятниках киммерийцев, которые были „древнейшими из всех известных народов Европейской России“.

За редкими исключениями первоначальная попытка разработки вопроса о киммерийской культуре, осуществленная В.А. Городцовым в прочитанном курсе, не рассматривается исследователями⁴, так как их внимание оказалось прикованным к вышедшей около двадцати лет спустя статье „К вопросу о киммерийской культуре“⁵. Однако следует заметить, что эта статья в основном развивает теоретические положения, намеченные уже в первой разработке.

В отличие от своих предшественников, относивших культуру киммерийцев к каменно-бронзовой эпохе⁶, В.А.Городцов считал, что их культура должна была принадлежать к ранней поре железного периода. Основанием для этого предположения послужили сообщения письменных источников о военных действиях киммерийцев в VIII-VII вв. до н.э. на территории Малой и Передней Азии, позволившие исследователю сделать следующее заключение: „Нет сомнения, что их оружие и орудия по своим качествам не отличалось от оружия и

орудий самых культурных народов Передней Азии, все более и более обогащавшихся железом и ввопивших его во всеобщее употребление. Вследствие этого мы вправе ожидать и среди киммерийских памятников, оставленных в пределах России, не только бронзовые, но и железные изделия”⁷. На основании сведений письменных источников автором было сделано еще одно интересное заключение: „Древние греки, ассирийцы и персы, близко знавшие киммерийцев, или не различали их от скифов, или смешивали с ними. Так как этот факт указывает на отсутствие резкой разницы и в бытовой обстановке этих народов, то нужно полагать, что киммерийские памятники, если только они имеются в наших собраниях, скрываются в одной массе со скифскими”⁸.

Кроме того, В.А.Городцов обратил внимание на неправомерность отождествления древностей бронзового века с культурой киммерийцев только потому, что киммерийцы были предшественниками скифов, без каких-либо дополнительных доказательств. Такой ход рассуждения он усматривал в работе Д.Я.Самокусова и высказал по этому поводу следующие замечания: „Второй не приводит никаких доказательств, но, по-видимому, руководствуется следующим силлогизмом: киммерийцы в Южной России предшествуют скифам; южно-русские „древности каменной и бронзовой культуры” предшествуют скифским; следовательно, южно-русские древности каменной и бронзовой эпохи принадлежат киммерийцам. Но скифам могли предшествовать не только киммерийцы, но и другие неизвестные народы, и „южно-русские древности каменной и бронзовой культуры” могли стоять особняком от древностей киммерийцев, как оно и было”⁹. Делая последнее заключение об особом положении древностей киммерийцев по отношению к культурам бронзового века, автор, вероятно, исходил из отсутствия сходства между, с одной стороны, известными ему культурами бронзового века, новая характеристика которых была дана в этом же курсе¹⁰, и, с другой стороны, скифской культурой, сходной, по его предположению, с киммерийской. В связи с этим интересно заметить, что, вслед за Раулисоном, В.А.Городцов признает приход киммерийцев из Средней Азии. Вероятно, выбор такой версии происхождения киммерийцев в какой-то мере был связан с трактовкой исследователем археологического материала. Последний как бы подтверждал ее.

В целом, в рассматриваемом разделе курса о киммерийцах можно выделить следующие положения, основанные главным образом на сообщениях письменных источников и определившие подход автора к поиску памятников киммерийской культуры:

- 1) пришлый характер происхождения киммерийцев и отрицание связи между их культурой и культурами бронзового века юга России;
- 2) культура киммерийцев времени пребывания их в Северном Причерноморье должна относиться к началу железного века и датироваться началом I тысячелетия до н.э.;
- 3) распространена на территории от устья Кубани до устья Днепра и, возможно, Дуная;
- 4) близость культуры киммерийцев к скифской.

Эти положения, и особенно последнее, сосредоточили внимание исследователя при поиске киммерийских вещей на памятниках скифской культуры. Среди них были отмечены комплексы, сопровождаемые керамикой с белой инкрустацией. Говоря о появлении такой керамики в Европе и на Кавказе (гальштатская и кобанская культуры) около начала I тыс. до н.э., В.А.Городцов синхронизирует ее со временем пребывания киммерийцев в Северном Причерноморье. Это сопоставление побуждает автора к заключению, что „было бы гораздо вернее приписывать как всю инкрустированную керамику, так и сопровождаемые ею другие памятники киммерийцам”¹¹. К таким комплексам исследователь причислял захоронения в курганах и зольники, известные на городищах и вне их.

Вероятно, что к началу раскопок на Бельском городище эти положения и соображения находились в процессе формирования или даже уже были сформулированы исследователем для себя. С большой долей вероятности можно думать, что во время раскопок на городище В.А.Городцов все время ставил перед собой и задачу проверки своего предположения о принадлежности керамики с белой инкрустацией культуре киммерийцев, другими словами, культуре, непосредственно предшествующей скифской. Предполагаемая задача была тесно связана с основной целью работ на Бельском городище, четко сформулированной автором: „Выявить причину и время появления зольников и установить отношение тех и других (майданных образований и зольников — авт.) к земляным укреплениям Западного и Большого городищ”¹²

Такой целенаправленный подход к изучению керамического материала в процессе раскопок нашел явное отражение в опубликованном дневнике полевых исследований городища, особенно в части, посвященной изучению зольников Западного и Большого городищ Бельского комплекса. Исследователь, фиксируя находки по слоям, особенно дифференцировано подходит к учету керамического материала, разделив местную лепную керамику на группы — грубую простую, лощеную и лощеную с инкрустированным орнаментом. Греческая керамика также подразделяется на принятые в то время в науке для нее группы. Более того, исследователь в ряде случаев восстанавливает принадлежность фрагментов местной и привозной керамики к тем или иным формам сосудов. Кроме того, дневник свидетельствует, что автор вел специальные наблюдения за соотношением между лощеной инкрустированной керамикой, лощеной без инкрустации и простой грубой, за соотношением между этими керамическими группами и греческой в отдельных зольниках и культурном слое. Так, при описании находок зольника 4 автор отмечает в нем большое количество находок фрагментов керамики с инкрустированным орнаментом и противопоставляет его зольникам 1,2,3, в которых подобные фрагменты не были обнаружены. При исследовании зольника 9 обращено внимание на изобилие фрагментов греческой керамики, конкурировавшей, по словам исследователя, с местной. Среди местной же фиксируется господство фрагментов простой грубой посуды¹⁴.

Результаты наблюдений о встречаемости фрагментов разных керамичес-

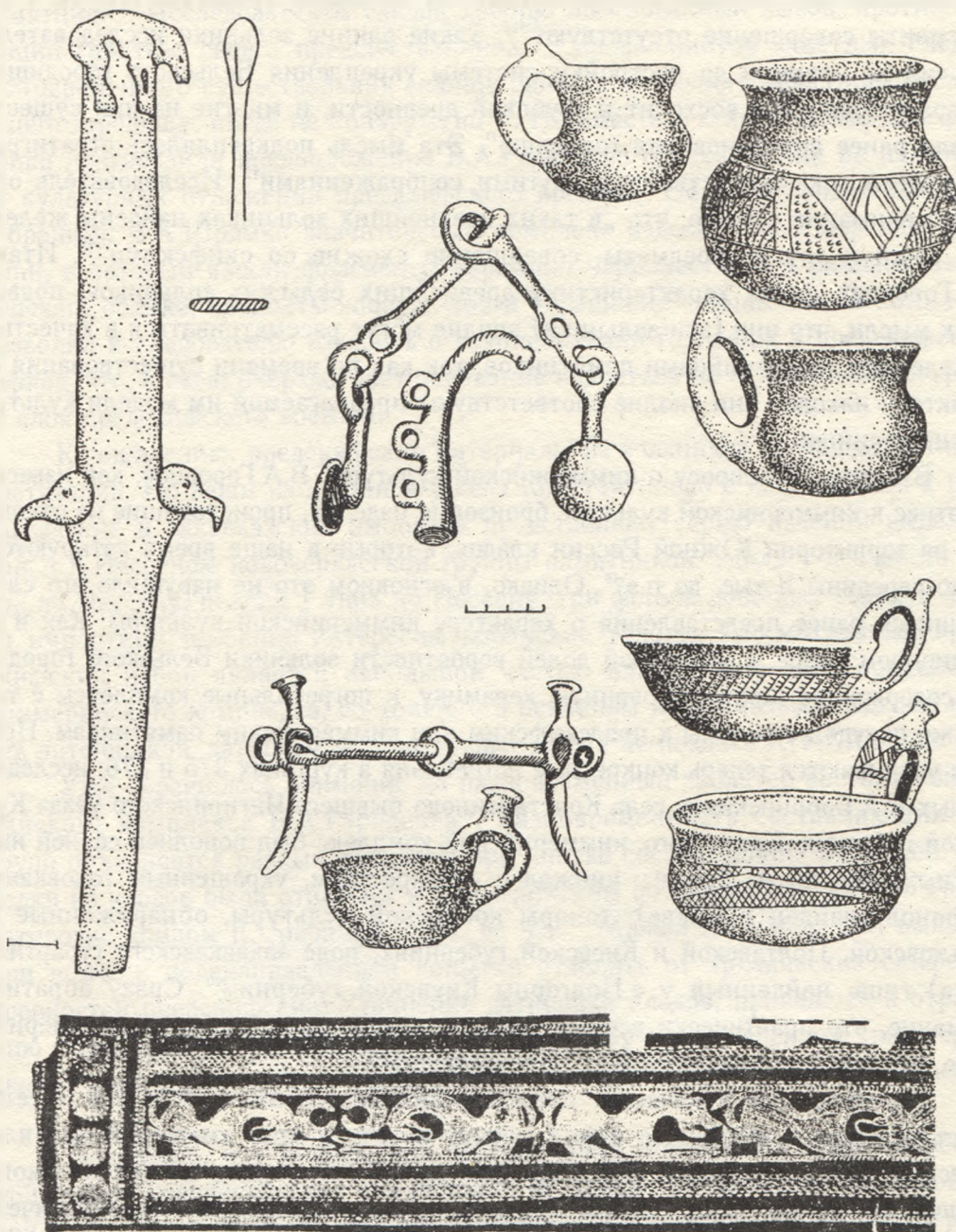

Рис. 1.
Набор предскифских вещей, выявленных В.А.Городцовым.

1-9 - курганы у с.Константиново (по В.А.Ильинской);
1-5 - из кургана 375;
6-9 - из кургана 376;
10,11 - случайные находки импортных изделий (по А.И.Тереножкину).

1,2,6,10,11 - бронза;
3,4,5,7,8,9 - глина.

ких групп были суммированы В.А.Городцовым в лекциях о киммерийцах и скифах¹⁵. Полученные результаты не позволили исследователю подтвердить свое предположение о принадлежности инкрустированной керамики только киммерийцам или, вернее, только киммерийскому времени. Однако, он смог наметить возможность принадлежности некоторых зольников Бельского городища еще к доскифскому (киммерийскому) времени, охарактеризовав их следующим образом: „...тогда как в зольниках, содержащих в более значитель-

ных количествах обломки инкрустированной керамики, греческие сосуды и их фрагменты совершенно отсутствуют”¹⁶. Такие ранние зольники исследователь относил ко времени до постройки системы укрепления Бельского городища. „Возраст зольников восходит к глубокой древности, и многие из них существовали ранее возникновения городища”. Эта мысль подкреплялась стратиграфическими доказательствами и другими соображениями¹⁷. Исследователь обращал внимание и на то, что „в таких древнейших зольниках найдены железные вещи и другие предметы, совершенно схожие со скифскими”¹⁸. Итак, В.А.Городцов, давая характеристику древнейших бельских зольников, подводит к мысли, что они (эти зольники) вполне могут рассматриваться в качестве оставленных киммерийцами памятников, так как по времени существования и характеру находок они вполне соответствуют предлагаемой им модели культуры киммерийцев.

В статье „К вопросу о киммерийской культуре” В.А.Городцов, как известно, отнес к киммерийской культуре бронзовые изделия, происходящие из открытых на территории Южной России кладов, которые в наше время датируются около середины II тыс. до н.э.¹⁹. Однако, в основном это не нарушило его сложившиеся ранее представления о характере киммерийской культуры. Как и в лекционном курсе, с некоторой долей вероятности зольники Бельского городища, содержащие инкрустированную керамику, и погребальные комплексы с такой же посудой отнесены к предскифским или киммерийским памятникам. При этом указываются теперь конкретные погребения а курганах 375 и 376, исследованных А.А.Бобринским у села Константиново бывшего Чигиринского уезда Киевской губернии. Кроме того, киммерийский комплекс был пополнен серией импортных изделий из бронзы: кинжал с перекрестием, украшенным головками грифонов (найден в Киеве); топоры кобанской культуры, обнаруженные в Харьковской, Полтавской и Киевской губерниях; пояс закавказского (урартийского) типа, найденный у с.Подгорцы Киевской губернии²⁰. Сразу обратим внимание, что практически все эти вещи вошли в свод древностей киммерийского времени, составленный А.И.Тереножкиным²¹.

Определенные в качестве предскифских погребения 375 и 376 у села Константиново в настоящее время прочно вошли в круг киммерийских или предскифских памятников. К сожалению, сам В.А.Городцов не дал никакого объяснения (кроме того, что они содержат лощеную керамику с геометрическим орнаментом), по каким еще соображениям эти памятники были выбраны среди других и отнесены к киммерийским. Впоследствии А.А.Иессен причислил их к установленной им группе новочеркасских памятников VIII-VII вв. до н.э.²². В.А.Ильинская выделила их в группу предскифских памятников жаботинского этапа на территории лесостепного Днепровского Правобережья²³. А.И.Тереножкин включил их в свою сводку материалов киммерийского типа из лесостепной зоны Северного Причерноморья²⁴.

Предположение В.А.Городцова о том, что образование зольников в ряде случаев предшествовало возникновению Бельского городища, не получило подтверждения в современных многолетних раскопках Б.А.Шрамко на этом

памятнике²⁵. Исследователем сделан хорошо обоснованный вывод, противоречащий гипотезе своего предшественника: „Сколько-нибудь заметных следов долговременного существования селища раннего железного века, предшествующего городищу, нигде не обнаружено”²⁶. Но вместе с этим современные раскопки подтвердили предположение В.А.Городцова о нахождении на памятнике культурных отложений предскифского времени. Об этом свидетельствует собранный Б.А.Шрамко значительный комплекс изделий предскифского времени, в который вошли фрагменты керамики чернолесского и раннего жаботинского облика, предметы вооружения и украшения²⁷. Выявленный комплекс позволил исследователю говорить о возникновении городища в предскифский период, что, в свою очередь, дает основание надеяться на открытие культурного слоя предскифского времени.

К сожалению, предскифские материалы из зльников не поддаются конкретизации. Но вещи из курганов у села Константиново с добавлением к ним кавказских и закавказских импортов представляют серию изделий выделенной А.А.Иессеном новочеркасской группы памятников: удила I и особого типов по Иессену, псалий I типа по Иессену, три формы лощеных сосудов; среди импортных особенно интересны кобанские топоры. Рассмотренный предскифский набор является небольшой частью намеченного В.А.Городцовым киммерийского комплекса, состоящего в основном из бронзовых изделий кладов литейщиков, датируемых в настоящее время не позднее XIV-XII вв. до н.э.

Уже обращалось внимание на разновременный характер состава киммерийского комплекса В.А.Городцова²⁸. Разновременность составляющих его групп объясняется разным подходом при поиске составляющих их вещей. Находки из кладов были отнесены к киммерийским по возможной их в то время датировке концом II - началом I тыс. до н.э.²⁹ Малый же набор был выявлен при помощи целенаправленной попытки отделить от архаических скифских древностей предскифские. Уточнение датировки кладов, приведшее к отрицанию возможности, отнесения их к позднему предскифскому (киммерийскому) периоду, не могло повлиять на правильность выделения малого набора.

Интересно, что именно этот малый набор, соответствующий современной группе новочеркасских памятников, не привлекал внимания исследователей в противоположность комплексу бронзовых вещей из кладов. Это, вероятно, может быть объяснено тем, что во время появления этого набора архаический период скифской культуры только начинал изучаться (поэтому попытка отделения от него предскифских памятников была еще преждевременной), малочисленностью входящих вещей в набор и отсутствием иллюстраций. Соответствие малого набора предскифскому времени получило подтверждение в начале пятидесятых годов в связи с начавшимся интенсивным процессом изучения предскифских памятников. Но в силу указанных причин этот процесс происходил без учета набора предскифских вещей, выделенных В.А.Городцовым.

Литература

1. **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987. — С.8.
2. **Городцов В.А.** Бытовая археология: Курс лекций, читанных в Московском Археологическом Институте. — М., 1910. — С. 341-345.
3. Там же. — С.3.
4. **Тереножкин А.И.** Киммерийцы. — К., 1976. — С.9.
5. **Городцов В.А.** К вопросу о киммерийской культуре // Тр. секции археологии РАНИОН. — М., 1928. — Т.3. — С.46-60.
6. **Самоквасов Д.Я.** Основания хронологической классификации могильных древностей в Европейской части России. — Варшава, 1882. — С.VII-X.
7. **Городцов В.А.** Бытовая археология. — С.343.
8. Там же. — С.344.
9. Там же. — С.344.
10. Там же. — С.255-283.
11. Там же. — С.344.
12. **Городцов В.А.** Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. // Труды XIV АС. — М., 1911. — Т.III. — С.95.
13. Там же. — С.114.
14. **Городцов В.А.** Дневник археологических исследований... — С.122.
15. **Городцов В.А.** Бытовая археология. — С.345, 359-360.
16. Там же. — С.345.
17. **Городцов В.А.** Дневник археологических исследований... — С.98, 120, 150.
18. **Городцов В.А.** Бытовая археология. — С.345.
19. **Тереножкин А.И.** Киммерийцы. — С.9.
20. **Городцов В.А.** К вопросу о киммерийской культуре. — С.58, 59.
21. **Тереножкин А.И.** Киммерийцы. — С.73-74, №97 (1,2) и №100: С.78, №105; С.80, №113.
22. **Иессен А.А.** К вопросу о памятниках VIII-VII вв. до н.э. на юге Европейской части СССР // СА. — М., 1953. — XVIII. — С.68, 92-93, 108-109.
23. **Ильинская В.А.** Раннескифские курганы бассейна р.Тясмин. — К., 1975. — С.65-66.
24. **Тереножкин А.И.** Киммерийцы. — С.75-77.
25. **Шрамко Б.А.** Крепость скифской эпохи у с.Бельск — город Гелон // Скифский мир. — К., 1975. — С.98,109-110; **Шрамко Б.А.** Восточное укрепление Бельского городища // Скифские древности. — К., 1973. — С.93-95.
26. **Шрамко Б.А.** Крепость скифской эпохи... — С.115.
27. Там же. — С.115.
28. **Тереножкин А.И.** К истории изучения предскифского периода // Скифские древности. — К., 1973. — С.8.
29. **Tallgren A.M.** La Pontide prescythique apres l'introduction des metaux. — Helsinki, 1926. — P.215. На основании сопоставления с европейскими находками А.М.Таллгрена клады Кардашинский, Кабаковский и некоторые другие, отнесенные В.А.Городцовым к киммерийскому времени, датирует 1100-900 гг. до н.э.

КОМПЛЕКС ГЛИНЯНЫХ СКУЛЬПТУР БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА

Находки и исследования последних лет уже достаточно хорошо показали, что лесостепные племена, обитавшие на обширной территории бассейнов Днестра, Южного Буга, Днепра и Дона играли важную роль в развитии экономики и культуры населения Юга Восточной Европы в раннем железном веке. В ряде случаев удалось проследить и определенную преемственность, показывающую, что они внесли значительный вклад и в формирование более поздней культуры населения этой территории.

Немало нового для разработки различных проблем древней истории Украины дали раскопки на Бельском городище (древний Гелон) в Полтавской области. Здесь обнаружено много разнообразных и подчас даже уникальных материалов, позволяющих не только расширить источниковую базу, но и установить конкретную связь между вещественными археологическими и письменными историческими источниками, удревяя таким образом исторический период, расшифровывая краткие заметки древних авторов, наполняя их более конкретным содержанием.

Весьма информативными, в частности, оказались глиняные скульптуры /1/. До систематических раскопок больших площадей на Бельском городище этот вид источников был вообще слабо известен. Встречались отдельные глиняные скульптуры и их обломки, но таких находок было очень мало и они не всегда были достаточно выразительными. Поэтому трудно было установить связь между ними, наметить хотя бы в общих чертах классификацию, раскрыть семантику некоторых изображений и определить их реальное место в системе материальной культуры местного населения раннего железного века. Возникали даже споры об их назначении /2/.

В настоящее время положение изменилось. Характерные особенности ряда глиняных скульптур, обстоятельства их находок достаточно ясно показывают, что это — не детские игрушки, а культовые предметы, которые в ряде случаев являются атрибутами определенных божеств и связаны с религиозными обрядами, с мифологией местного населения, которая имеет очень древние корни /3, 4, 5/.

Уникальный многофигурный комплекс глиняных скульптур, о котором идет речь в данной статье, был найден в 1981 г. при раскопках Скифо-славян-

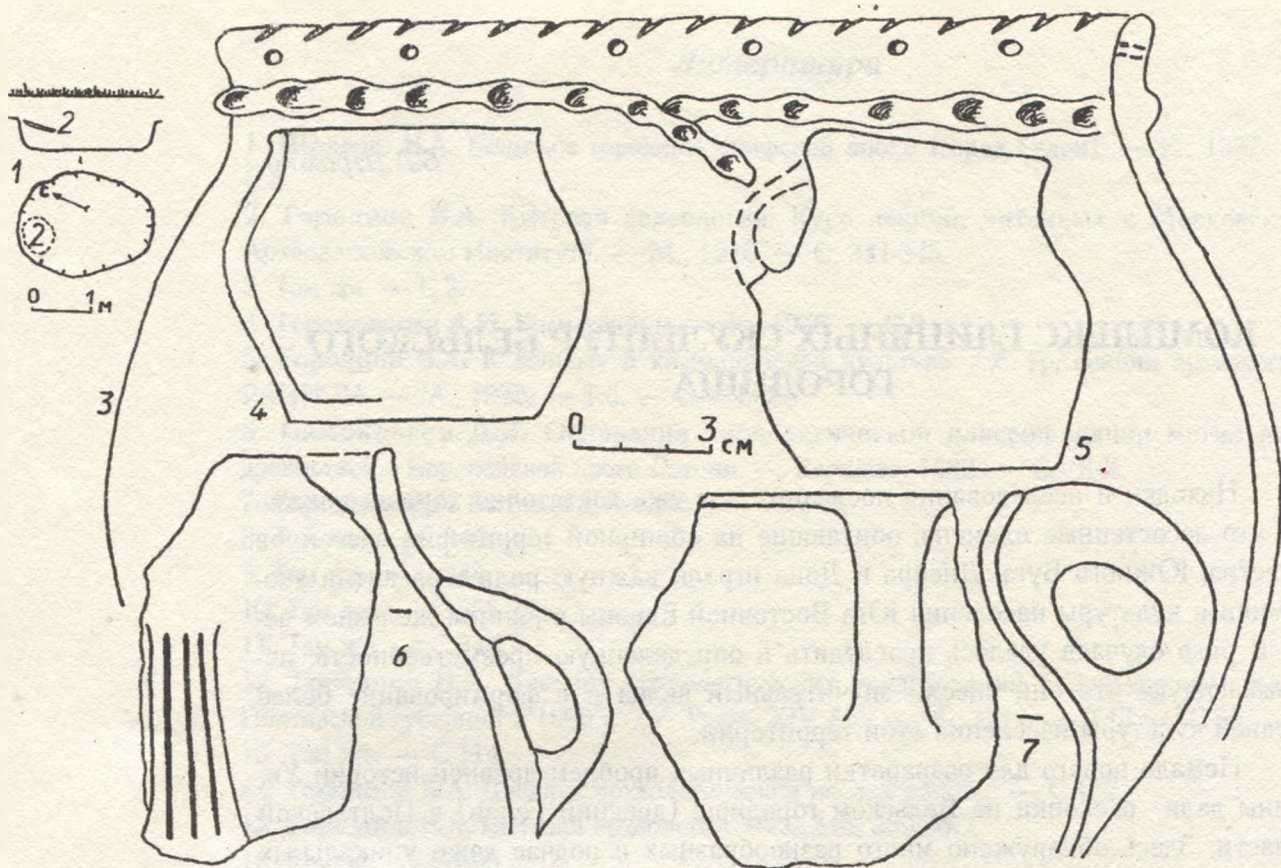

Рис.1. Яма №157 и керамика из раскопа №29.

1 - план и профиль ямы №157; 2 - место залегания массы культовых предметов; 3-7 - образцы сосудов. Из них - 3 - бурого цвета горшок, высота 30 см, диаметр 26 см.

ской экспедиции ХГУ на Восточном укреплении Бельского городища /6/. Скопление керамических скульптур было обнаружено в яме №157 раскопа №29, южная часть которой примыкала к одному из святилищ /7/, открытому в раскопе №23. В раскопе №29 в 1980-1981 гг. была вскрыта площадь в 2502 кв.м. Культурный слой начинался с современной поверхности и достигал местами глубины 60-80 см. Ниже черноземной почвы культурного слоя шел слой более плотного чернозема с рыжеватым оттенком, относящийся к погребенной почве толщиной около 10-12 см. Погребенная почва переходила в бурый материковый суглинок, покрывающий желтый лесс.

В раскопе обнаружено много строительных остатков в виде ям, глиняных печек или очагов, глиняных жертвенников, а также следов наземных жилых и хозяйственных построек. Следы наземных деревянных построек каркасного типа, не имевших столбовых ям, прослеживались плохо, главным образом по участкам с большой концентрацией культурных остатков, по руинам печей или очагов, по расположению вокруг жилища различных хозяйствен-

ных комплексов в виде ям от погребов, зерновых и мусорных ям, остатков культовых сооружений, отдельных кухонных помещений в ямах с печами, остатков мастерских и пр. В частности обнаружены следы мастерской по изготовлению точильных брусков из сланца и песчаника (заготовки, обломки, полуфабрикаты).

Культурный слой на участке раскопа №29 хорошо насыщен и содержал разнообразные остатки, которые могут быть датированы в пределах от VII-VI до IV-III вв. до н.э. (рис. I-X). К наиболее ранним находкам на этом участке относятся обломки слабопрофилированных бурых горшков (рис. I, 3), украшенных по венчику расчлененным пальцевыми вдавлениями налепным валиком, один конец которого опускается вниз, а также железный трехпетельчатый псалий (рис. II, 16). Судя по курганным комплексам, эти вещи могут датироваться VII в. до н.э. /8, С.95-96; 9, С.144; 10, С.90; 11, рис.18, 30/.

Многие вещи существовали длительное время и сами по себе не поддаются датировке в узких рамках. К позднему этапу существования городища относятся мелкие железные наконечники стрел (рис. III, 26) с плоским жалом и раздвоенным черенком /12, табл.9, рис.8, 3/.

Кроме упомянутых выше находок, имеются железные ножи разных типов: черенковые, заклепочные, с цельножелезной рукояткой, с костяной рукояткой (рис. II, III), обломок железного серпа (рис. III, 17), обломок железного лезвия топора (рис. III, 1), железное долото (рис. III, 2), целая серия резцов (рис. III, 3-6, 8), железные булавки, бронзовые и железные браслеты (рис. II, III), большая железная игла для плетения (рис. II, 18), железная ворворка (рис. III, 12), железные шилья (рис. III, 9-11, 13-16), железный наконечник ножен меча или кинжала (рис. II, 6), бронзовые и железные наконечники стрел (рис. III, 22-26), обломок костяной бляшки, украшенной изображением головки грифона (рис. II, 7), точильные камни и заготовки для них (рис. II, 20), бронзолитейные и железные шлаки, обломки бронзолитейных тиглей и даже обломок небольшой золотой бляшки для нашивки на одежду, которая украшена тисненым орнаментом (рис. II, 10), детали которого, к сожалению, неразборчивы. Значительную часть находок составляет местная лепная керамика, характерная для лесостепных памятников скифской эпохи (рис. I, IV, V, VI). Преобладают обломки слабопрофилированных горшков без орнамента или с орнаментом в виде пальцевых вдавлений и проколов по краю венчика. В основном это — обломки бурых горшков, но встречаются также обломки мисок, корчаг, ковшей, кувшинов, рюмкообразных светильников, сосудов с отверстиями в стенках и в дне, глиняные конусы со сквозными отверстиями (рис. VI, 12), много глиняных пряслиц (рис. VI, 13-20).

Привозная античная керамика представлена в этом раскопе обломками амфорной тары и чернолаковой столовой посуды. По определению Н.А. Онайко преобладают обломки амфор V-IV вв. до н.э. Особо следует отметить такие находки, как обломок горла амфоры IV в. до н.э. из Гераклеи Понтийской /13, С.158, 260 и др./ с частично сохранившимся клеймом (рис. V, 4) владельца мастерской Геракледа, часть чернофигурного лекифа VI — первой по-

ловины V в. до н.э. (рис.V, 1) и фрагмент чернолакового рыбного блюда IV в. до н.э. с граффити в виде цветка со стеллой в центре /14, С.125, рис.61, 5/.

Отдельную группу находок образует культовая керамика в виде обломков зооморфных и антропоморфных статуэток, сосудов-курильниц с отверстиями в стенках, миниатюрных сосудиков, глиняных лепешек и предметов сложной конфигурации. Следует отметить, что находки культовой керамики, в том числе статуэток, распределяются в раскопе очень неравномерно. Они часто встречались в южной, примыкающей к святилищу части раскопа №29, а в северной части их было очень мало. Видимо и яма №157 связана со святилищем, в котором, кроме глиняных жертвенников, были ямы со статуэтками и другими культовыми предметами.

Яма №157 внешне ничем не отличалась от хозяйственных ям, которые ее окружали. Показалась она на глубине 40 см, в плане имела форму овала с диаметрами 380x230 см. Дно на глубине 90 см от уровня современной поверхности (рис.I, 1-2). По стратиграфическим данным и по характеру находок яма относится к концу VI — началу V вв. до н.э. В верхней части черноземного заполнения ямы, на глубине от 43 до 52 см была обнаружена залегающая наклонно линза выброса со скоплением культовых предметов. Предметы эти лежали в беспорядке, охватывая площадь 45x65 см. Среди них было много глиняных скульптур, представленных в большинстве случаев фрагментами, имеющими древние изломы. Некоторые обломки легко соединялись по этим изломам и форму изделия можно было полностью восстановить. В других случаях отсутствие некоторых важных деталей не позволяло уверенно произвести реконструкцию. При этом можно определенно считать, что недостающих обломков не было в яме, так как почва последней была тщательно просмотрена и собраны даже самые мелкие кусочки глиняных изделий. Видимо, некоторые культовые вещи были предметами разового использования и после употребления выбрасывались. Многие из них оказывались в яме, но некоторые найдены в окружающем яму культурном слое и даже сравнительно далеко от нее.

Несмотря на частичные потери, находки составляют достаточно выразительный комплекс, в который, кроме всего прочего, входила глиняная модель повозки или колесницы с дышлом и ярмом (рис.VII-X).

Ярмо было разломано, но восстанавливается полностью (рис.VIII, 10). Это позволило впервые получить достаточно ясное представление об устройстве ярма, которое применялось в Причерноморской Скифии /15/. До этого считалось, что остатки деревянного скифского ярма были найдены в Мелитопольском кургане /16/. Но детальное изучение обломков показало, что здесь было найдено не ярмо, а остатки повозки, что сейчас признано и исследователями кургана /17/. Бельская модель показывает, что в Скифии применялось ярмо очень простого древнего типа. Основой его был горизонтально расположенный брус веретенообразной формы. В средней части на верхней поверхности ярма имеется пирамидальное возвышение, позволявшее надежно и под-

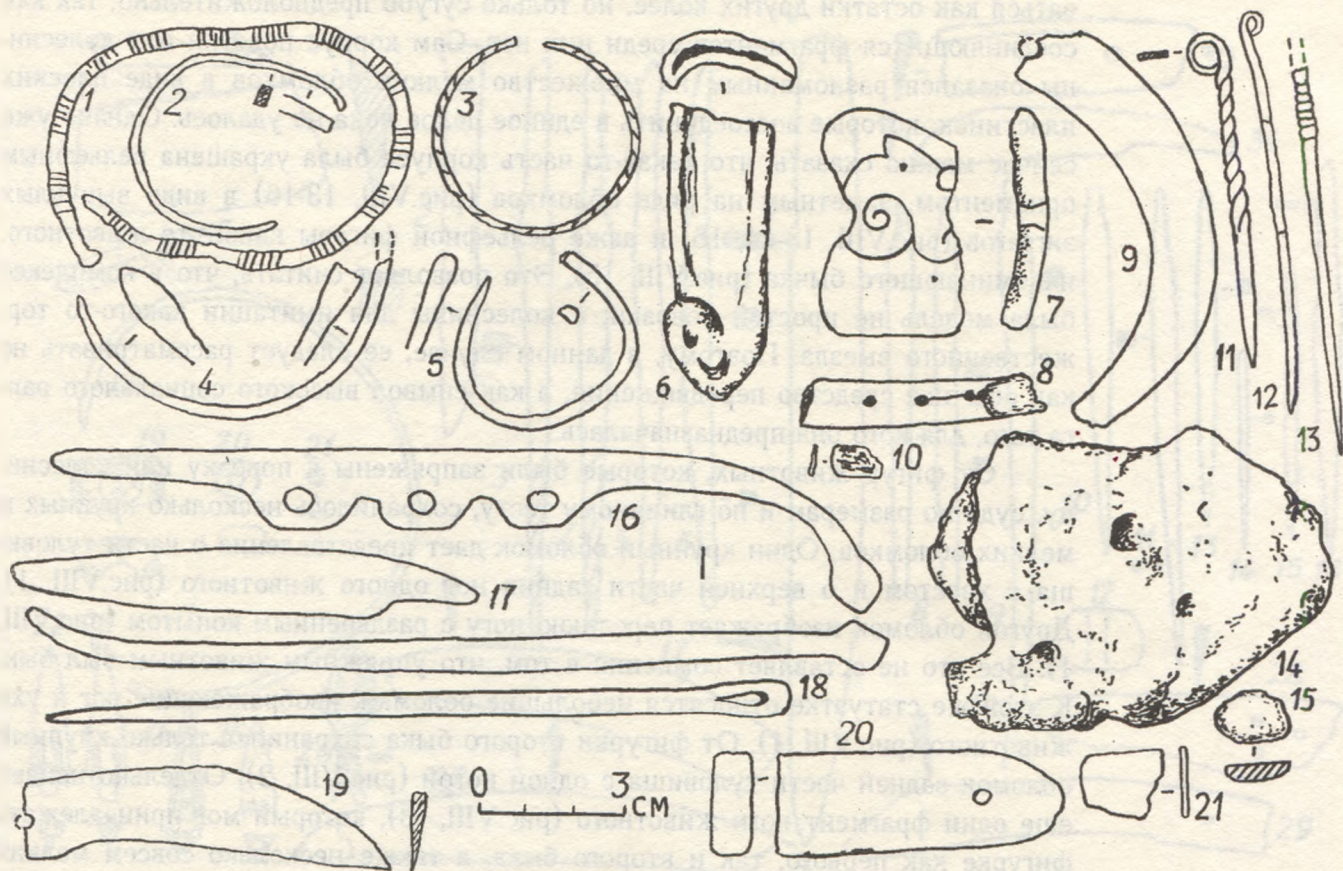

Рис. II. Различные находки из раскопа №29.

1-5 - браслеты; 6 - наконечник ножен; 7 - бляха; 8 - обломок ручки ножа; 9 - подвеска из клыка кабана;
10 - обломок нашивной бляшки; 11-13 - булавки; 14-15 - слитки; 16 - псалий; 17, 19 - ножи; 18 - игла для плетения;
20 - точильный камень; 21 - обломок бляшки от панциря.

Материал: 1-2, 4-5, 6, 11-13, 16-19, 21 - железо; 10 - золото;

3, 14-15 - бронза; 7-9 - кость; 20 - камень.

видно соединять ярмо с дышлом при помощи ремней. По краям с каждой стороны проделаны по два отверстия для деревянных палочек.

Не менее интересна и модель дышла, которую удалось полностью восстановить из 6 обломков (рис. VIII, 10). Модель изображает изогнутое дышло, один конец которого конусовидный, а другой — тупой, но имеет небольшую выемку. Выемка предотвращала соскальзывание ремней, при помощи которых дышло соединялось со средней частью ярма там, где имелось пирамидальное возвышение, а изогнутость дышла позволяла использовать его в разных случаях и для колесницы, и для подвозки, и для рала.

Саму повозку или колесницу восстановить труднее. Хорошо сохранились только два дискообразных колеса (рис. VIII, 4-5). Одно — полностью, а другое разломанно на две половинки. Были ли еще колеса — ответить невозможно. Среди обломков имеются мелкие кусочки, которые могут рассматри-

ваться как остатки других колес, но только сугубо предположительно, так как соединяющихся фрагментов среди них нет. Сам корпус повозки или колесницы оказался разломанным на множество мелких обломков в виде плоских пластинок, которые воссоединить в единое целое пока не удалось. Однако уже сейчас можно сказать, что какая-то часть корпуса была украшена рельефным орнаментом, заметным на ряде обломков (рис.VIII, 13-16) в виде выпуклых зигзагов (рис.VIII, 13-14, 16) и даже рельефной фигуры какого-то животного, напоминающего бычка (рис.VIII, 15). Это позволяет считать, что в комплексе была модель не простой повозки, а колесницы для имитации какого-то торжественного выезда. Поэтому, в данном случае, ее следует рассматривать не как обычное средство передвижения, а как символ высокого социального ранга того, для кого она предназначалась.

От фигур животных, которые были запряжены в повозку или колесницу, судя по размерам и по глиняному тесту, сохранилось несколько крупных и мелких обломков. Один крупный обломок дает представление о части туловища с хвостом и о верхней части задних ног одного животного (рис.VIII, 1). Другой обломок изображает переднюю ногу с раздвоенным копытом (рис.VIII, 1). Все это не оставляет сомнения в том, что упряжным животным был бык. К этой же статуэтке относятся небольшие обломки, изображающие рог и ухо животного (рис.VIII, 1). От фигурки второго быка сохранился только крупный обломок задней части туловища с одной ногой (рис.VIII, 2). Отдельно найден еще один фрагмент ноги животного (рис.VIII, 3), который мог принадлежать фигурке как первого, так и второго быка, а также несколько совсем мелких обломков.

Мы не можем с полной уверенностью сказать, кто или что именно перевозилось на повозке или колеснице, т.к. эти остатки сопровождала довольно большая группа различных глиняных скульптур. Среди них выделяются две крупных (высота 11 и 9,5 см) антропоморфных статуэтки. Самая большая из них (рис.VII, 2) изображает беременную женщину, в нижней части увеличенного живота которой хорошо виден отпечаток замешанного в глину и выгоревшего при обжиге зерна пшеницы. На лице при помощи пальцевых вдавлений обозначены лишь глазницы. Руки словно сложены на груди и локтевые части их выступают в стороны в виде конических отростков. Ноги раздвинуты. Другая статуэтка (рис.VII, 3) изображает фигуру обнаженной женщины с ясно обозначенными выпуклостями груди и с треугольником в области лона, который нанесен красной (бурой) краской. Следы такой же краски в виде слабовыраженных подтеков заметны на груди и на спине статуэтки. На лице пальцевыми вдавлениями обозначены глазницы и едва заметной черточкой выделен рот. Руки также выступают в виде конических отростков. Ноги раздвинуты, причем левая нога отогнута сильнее. Последняя особенность отмечена и на ядре других обломков (рис.VII, 13).

Примесь к глине зерен различных злаков (пшеница, ячмень, просо) зафиксирована и на обломках других статуэток (рис.VII, 1, 6), а также в глиняном тесте некоторых круглых глиняных лепешек.

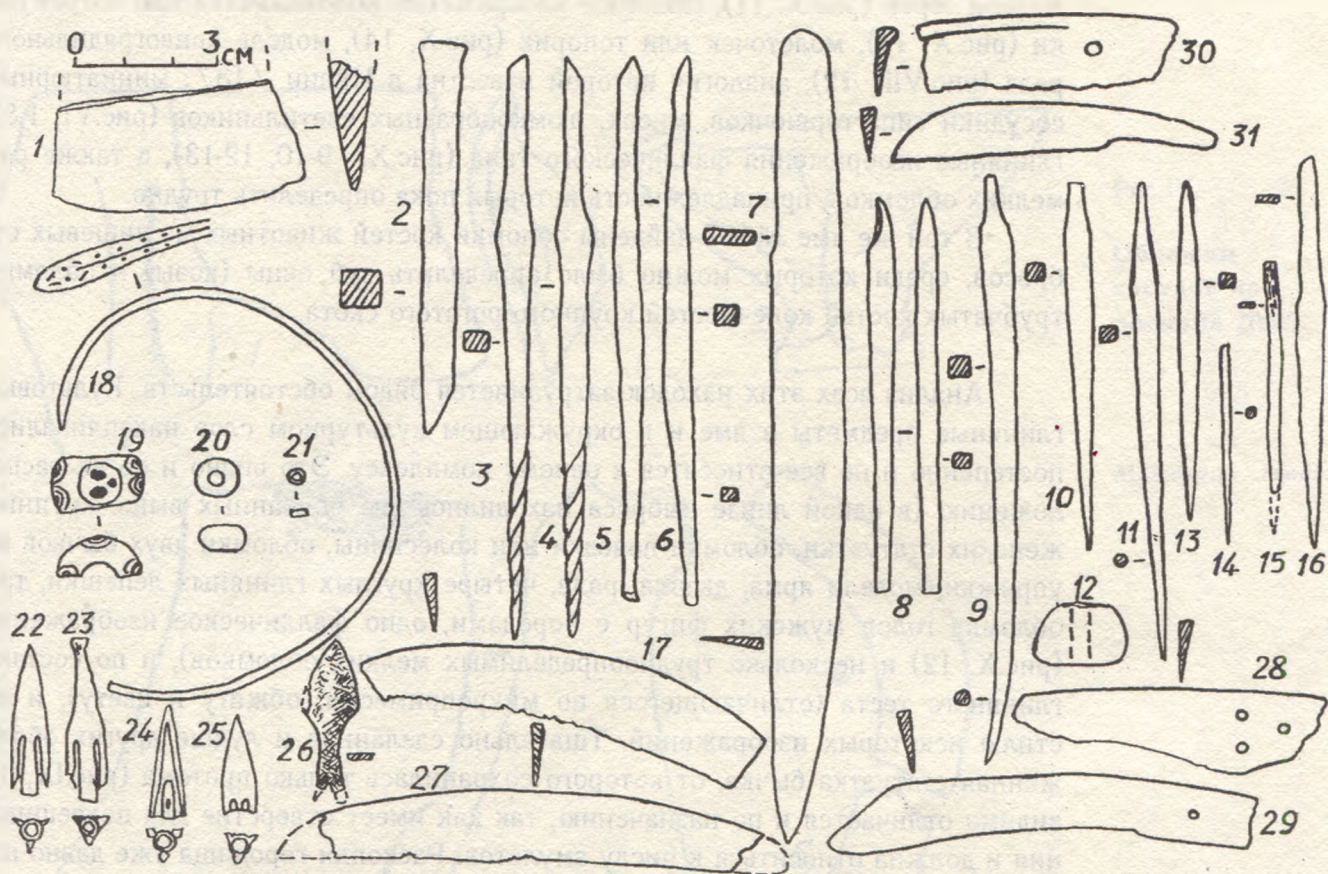

Рис. III. Различные находки из раскопа №29.

1 - обломок лезвия топорика; 2 - долото; 3-6, 8 - резцы; 12 - ворворка; 7, 27, 28-31 - ножи; 9-16 - шилья; 17 - обломок серпа; 18 - браслет; 19-21 - бусы; 22-26 - наконечники стрел.

Материал: 1-17, 26-29 - железо; 19-21 - стекло

(19 - зеленое, белое, синее, 20 - синее, 21 - голубое); 18, 22-25 - бронза.

Среди обломков антропоморфных статуэток имеются не только женские (они преобладают), но и мужские, которые отличаются не только обозначением признаков мужского пола, но и некоторыми другими деталями. Так у некоторых мужских статуэток круглыми вдавлениями обозначены глаза, на руках иногда выпуклостями подчеркнуты бицепсы, концы отростков, изображающих руки, иногда слегка опущены вниз (рис.VII, 17, 19, 22, 25). На трех фрагментах мужских статуэток ясно обозначена борода, а у одной из этих статуэток показан нос с небольшой горбинкой (рис.VII, 22, 23, 25).

Кроме антропоморфных и зооморфных статуэток, найдены также культовые предметы в виде круглых глиняных лепешек разного размера, крестообразная лепешка, шестилепестковая лепешка (рис.VIII, 6-9), глиняная поделка с шестью рожками, соединенными сквозными отверстиями (рис.X, 4), глиняная модель ложки или ковша (рис.X, 15), модель ритона (рис.X, 16),

модели зерен (рис. X, 11), глиняное изображение колокольчика или погремушки (рис. X, 17), молоточек или топорик (рис. X, 14), модель кривогибильного рала (рис. VIII, 12), аналогия которой известна в Индии /18/, миниатюрные сосудики типа горшочков, мисок, рюмкообразных светильников (рис. VI, 1-8), глиняные изображения фаллического типа (рис. X, 9-10, 12-13), а также ряд мелких обломков, принадлежность которых пока определить трудно.

В той же яме №157 найдены обломки костей животных из пищевых отбросов, среди которых можно было определить зуб овцы (козы) и обломки трубчатых костей конечностей крупного рогатого скота.

Анализ всех этих находок затрудняется рядом обстоятельств. Культовые глиняные предметы в яме и в окружающем культурном слое накапливались постепенно и не все относятся к одному комплексу. Это видно и по их расположению (в одной линзе выброса находились две описанных выше крупных женских статуэтки, обломки повозки или колесницы, обломки двух бычков из упряжки, модели ярма, дышла, рала, четыре круглых глиняных лепешки, три обломка голов мужских фигур с бородами, одно фаллическое изображение (рис. X, 12) и несколько трудноопределимых мелких обломков), и по составу глиняного теста (отличающегося по микропримесям, обжигу и цвету), и по стилю некоторых изображений. Тщательно сделанная и лучше других обожженная статуэтка бычка, от которого сохранилась только протома (рис. IX, 6), видимо отличается и по назначению, так как имеет отверстие для подвешивания и должна относиться к числу амулетов. Раскопки городища уже давно показали, что его население было смешанным /19/, это нашло отражение и в археологических остатках. С учетом письменных источников можно предполагать, что на Бельском городище жили ираноязычные гелоны, от которых и возникло название города, будины, на земле которых гелоны поселились, какая-то часть невра, также переселившихся сюда на земли будинов из области Днепровского Правобережья. В материальной культуре обитателей Бельского городища заметно влияние северных фракийцев /20/, прослеживаются связи с меотской культурой /21/ и с лужицко-высотскими племенами /22/, давно известны связи с античным миром. Все это позволяет считать, что и религиозная идеология местных жителей, нашедшая отражение в комплексе глиняных культовых предметов, также связана с разными верованиями, с разными мифами и обрядами, хотя все это, видимо, укладывается в рамки широкораспространенных древних культов плодородия, существовавших у различных групп племен, относящихся к индоевропейской языковой семье. Ареалы распространения сходных форм глиняной пластики и совпадение многих деталей их оформления показывают, что языковая близость способствовала распространению общих мифов, отражающих в данном случае прежде всего различные, но сходные варианты древнеземледельческих культов плодородия.

Известно, что центральное место в этих земледельческих культах, которые восходят еще к неолиту и энеолиту, занимали образы женских божеств.

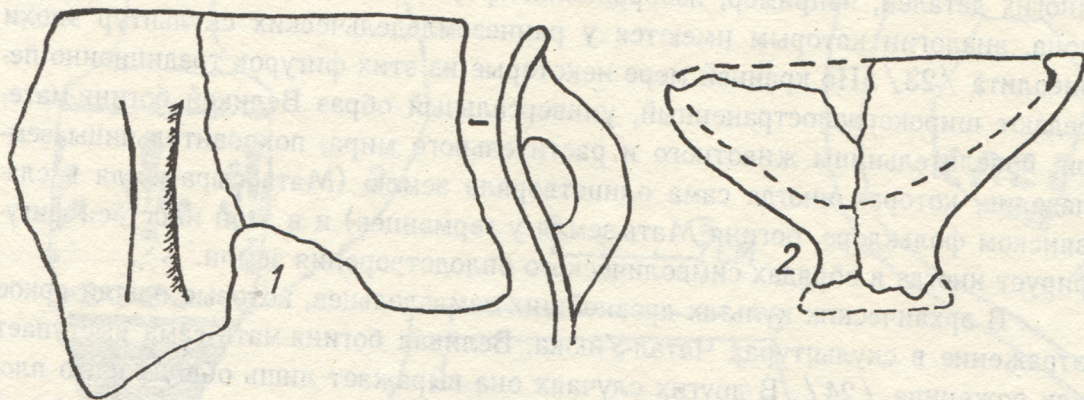
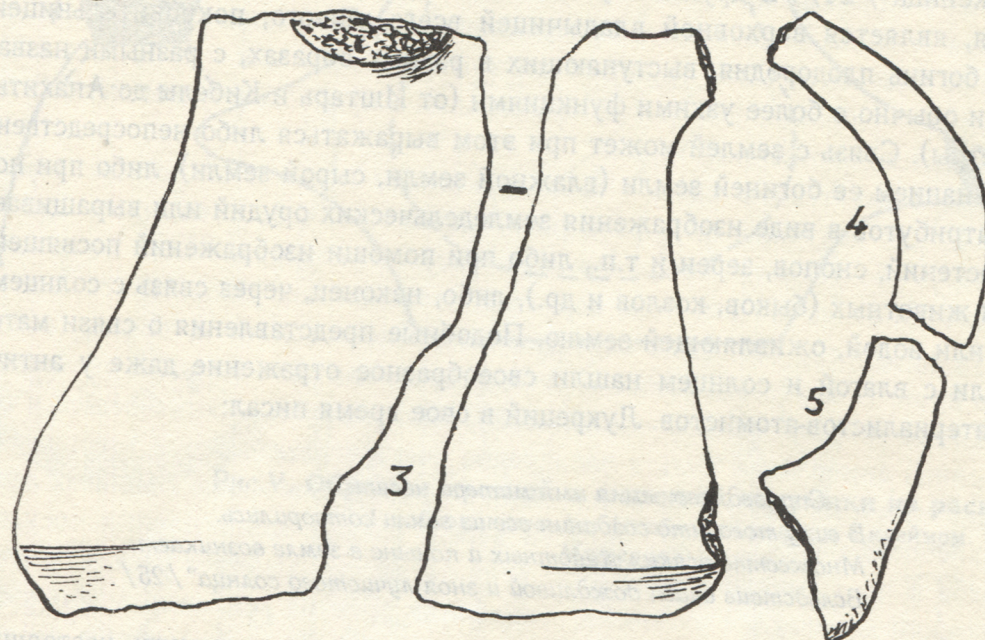
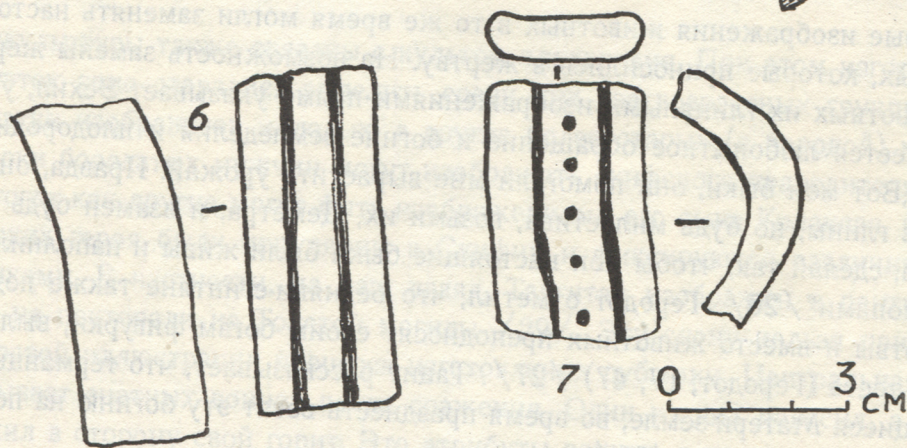

Рис. IV.

Обломки
сосудов из
раскопа №29.

Материал - глина.

И в данном комплексе среди антропоморфных статуэток явно преобладают женские, канонический образ которых очень архаичен вплоть до сохранения многих деталей, например, изображения треугольных передничков в области лона, аналогии которым имеются у раннеземледельческих скульптур эпохи энеолита /23/. По крайней мере некоторые из этих фигурок традиционно передают широкораспространенный, универсальный образ Великой богини-матери, повелительницы животного и растительного мира, покровительницы земледелия, которая иногда сама олицетворяла землю (Мать сыра-земля в славянском фольклоре, богиня Мать-земля у германцев) и в этой ипостаси фигурирует иногда в обрядах символического оплодотворения земли.

В архаических культах древнейших земледельцев, которые нашли яркое отражение в скульптурах Чатал-Уйюка, Великая богиня-мать сама выступает как роженица /24/. В других случаях она выражает лишь общую идею плодородия, является верховной владычицей всего живого, покровительницей других богинь плодородия, выступающих в разных образах, с разными названиями и обычно с более узкими функциями (от Иштарь и Кибелы до Анахиты и Деметры). Связь с землей может при этом выражаться либо непосредственно признанием ее богиней земли (влажной земли, сырой земли), либо при помощи атрибутов в виде изображения земледельческих орудий или выращиваемых растений, снопов, зерен и т.п., либо при помощи изображений посвященных ей животных (быков, козлов и др.), либо, наконец, через связь с солнцем-огнем или водой, оживляющей землю. Подобные представления о связи матери-земли с влагой и солнцем нашли своеобразное отражение даже у античных материалистов-атомистов. Лукреций в свое время писал:

„... Справедливо земля имя матери носит.

В силу того, что создания все из земли сотворились.

Множество всяких животных и поныне в земле возникает.

Вследствие влаги дождливой и зноя лучистого солнца” /25/.

Некоторые изображения животных в то же время могли заменять настоящих животных, которые приносились в жертву. На возможность замены жертвенных животных их глиняными изображениями прямо указывает Эсхил, у которого имеется любопытное обращение к богине земледелия и плодородия Деметре: „Вот мои быки, они помогали мне вырастить урожай. Правда, они сделаны из глины, но будь милостива, возьми их, Деметра, и взамен будь благосклонна, сделай так, чтобы мои настоящие быки были живы и наполнили мое поле снопами” /26/. Геродот отметил, что бедняки-египтяне также подменяют жертвы и вместо животных преподносят своим богам фигурки, вылепленные из теста (Геродот, IV, 47) /27/. Тацит рассказывает, что германцы, поклоняющиеся Матери-земле, во время празднеств возят эту богиню на повозке, запряженной коровами /28/.

В рассматриваемом комплексе скульптур, как уже отмечалось, имеются изображения не только женщин, но и мужчин. Подчеркнутые признаки пола и такие сопровождающие атрибуты как фаллосы ясно указывают на то, что

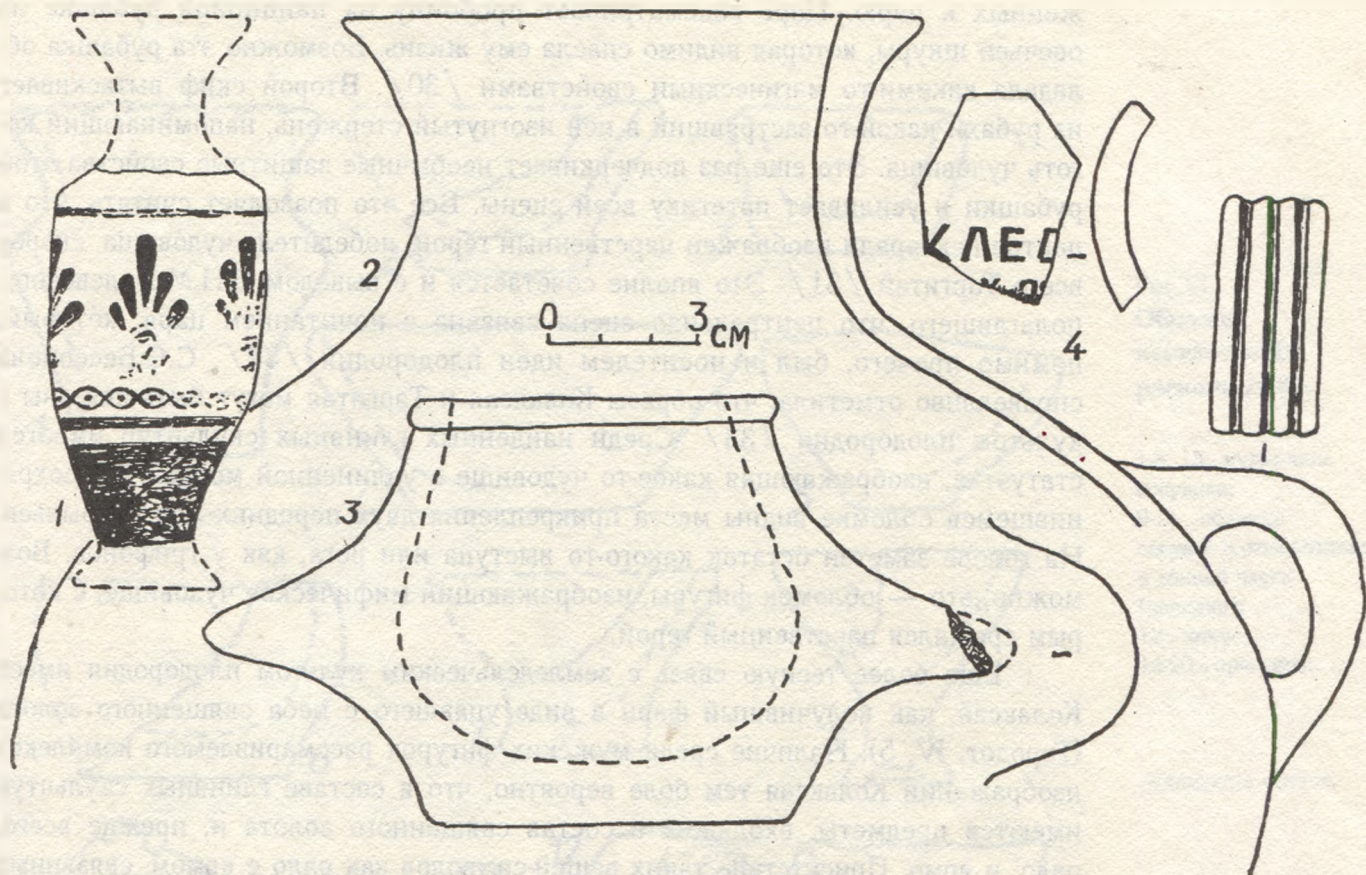

Рис.V. Образцы местной и античной керамики из раскопа №29.

1 - обломок лекифа; 4 - обломок амфоры с клеймом.

Материал - глина.

эти скульптуры также связаны с культом плодородия. При этом изготовители статуэток явно старались выделить среди них две возрастных группы. Одни статуэтки изображают молодых, а другие более старых (с бородой) мужчин. Фигурки бородатых мужчин могут изображать скифского прародителя Таргитая, тогда как другие могут быть изображениями его сына Колаксия. Оба мифических героя были популярны в Скифии и фиксируются различными памятниками. В частности, на наш взгляд, Таргитай изображен в центральной сцене на пекторали из Толстой могилы /29/. Эту сцену нельзя принижать до простой иллюстрации процесса изготовления рубашки. Центральная сцена показывает знатных воинов после сражения. Один из них повесил, а другой отложил в сторону свой горит. Это атрибуты воинов, а не портных или скорняков. Поврежденные в бою панцирные рубашки воины сняли и поэтому показаны обнаженными до пояса. Слева с повязкой-диадемой на голове изображен, очевидно, царь, а напротив — какой-то знатный скиф из числа прибли-

женных к царю. Царь рассматривает пробоину на панцирной рубашке из овечьей шкуры, которая видимо спасла ему жизнь. Возможно эта рубашка обладала какими-то магическими свойствами /30/. Второй скиф вытаскивает из рубахи какой-то застрявший в ней изогнутый стержень, напоминающий коготь чудовища. Это еще раз подчеркивает необычные защитные свойства этой рубашки и усиливает патетику всей сцены. Все это позволяет считать, что в центре пекторали изображен царственный герой, победитель чудовища, скорее всего Таргитай /31/. Это вполне сочетается и с выводом Б.Н.Мозолевого, полагавшего, что центральная сцена связана с почитанием царя, который, помимо прочего, был и носителем идеи плодородия /32/. С.С.Бессонова справедливо отметила, что образы Колаксай и Таргитая могут быть связаны с культом плодородия /33/. Среди найденных глиняных скульптур имеется статуэтка, изображающая какое-то чудовище с удлинённой мордой. На сохранившемся обломке видны места прикрепления двух передних лап и крыльев. На голове заметен остаток какого-то выступа или рога, как у грифонов. Возможно, это — обломок фигуры, изображающий мифическое чудовище, с которым сражался царственный герой.

Еще более тесную связь с земледельческим культом плодородия имеет Колаксай, как получивший фанн в виде упавшего с неба священного золота (Геродот, IV, 5). Наличие среди мужских фигурок рассматриваемого комплекса изображений Колаксай тем более вероятно, что в составе глиняных скульптур имеются предметы, входящие в состав священного золота и, прежде всего, рало* и ярмо. Присутствие таких вещей-символов как рало с ярмом, связанных со скифской мифологической символикой /34/, а также с более общей и более древней символикой культа плодородия очень показательны и хорошо увязывается со многими другими культовыми скульптурами в виде глиняных лепешек (хлебцев) разных форм, моделей зерен, разных миниатюрных сосудов, фаллосов и пр. Семантику многих из этих скульптур помогает раскрыть этнографический материал, в частности, пережитки древних земледельческих культов, которые сохранялись до недавнего времени. Особого внимания в данном случае заслуживают обряды, зафиксированные этнографами у осетин, которые меньше других народов Северного Кавказа подверглись влиянию мусульманства и христианства, и сохранили некоторые языческие обряды, восходящие еще к скифо-сарматской эпохе.

Важным праздником у осетин был День хлеба (Хоры бон), связанный с первым выездом на пашню. В это время в честь бога плодородия совершали различные обряды, в частности, пекли обрядовое печенье в форме круглых лепешек, символизировавших солнце, в форме человеческих фигурок и фигурок животных, в виде моделей зерен („зерна счастья“), приносили в жертву баранов и коз /35/. В святилищах Осетии, в том числе в известном Рекоме, встречаются и глиняные фигурки животных /36/.

Легко заметить, что среди глиняных скульптур рассматриваемого бельского комплекса имеются изделия, соответствующие описанному выше обрядовому печеню, а именно: разных размеров круглые лепешки (рис.VIII, 6-8,

* Обычно в переводах говорят о плуге, но на самом деле здесь следует использовать термин „рало“, так как во времена Геродота, а тем более в древние времена общераспространенным пахотным орудием в Европе было рало. Плуг еще не был изобретен.

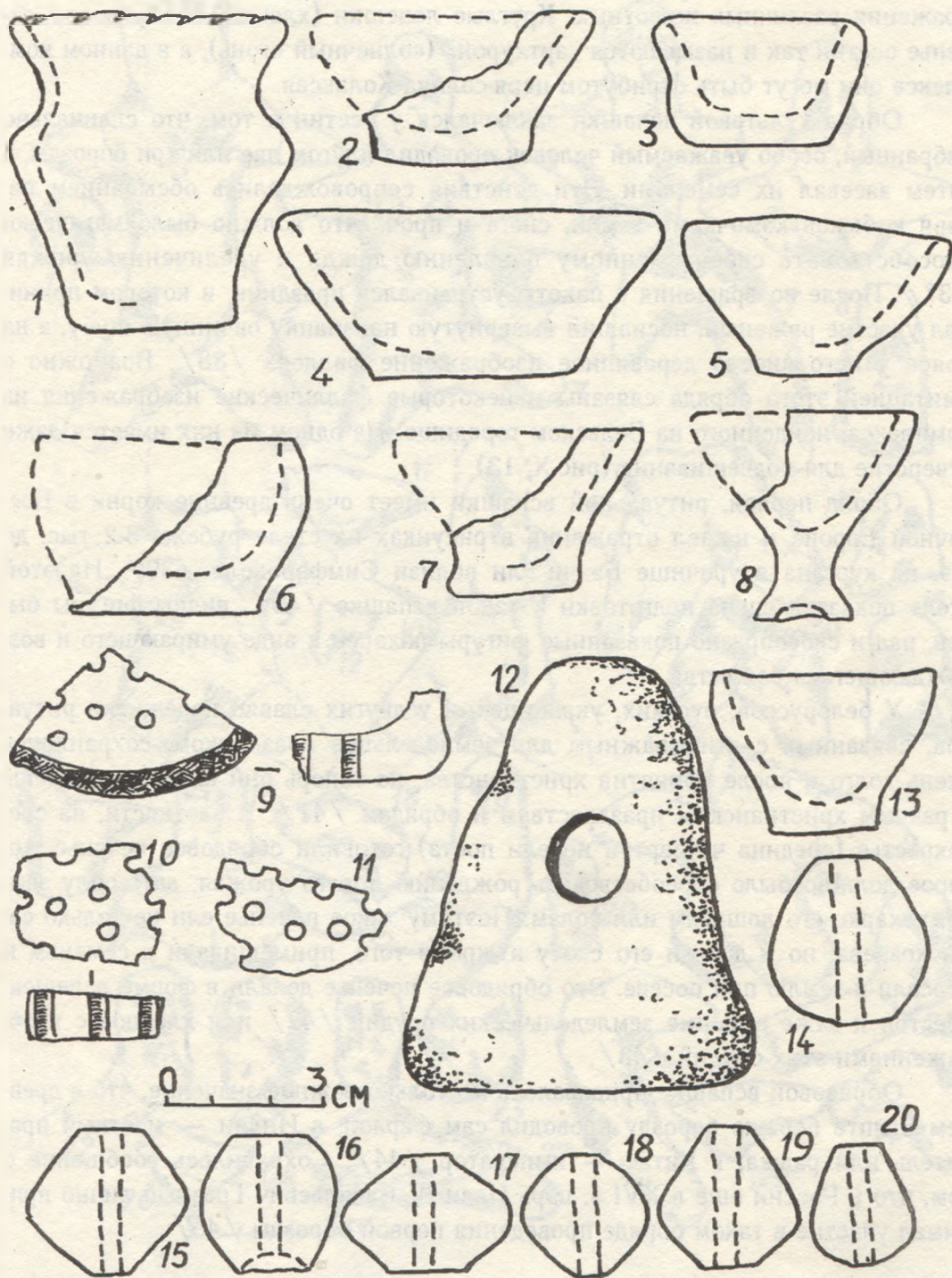

Рис. VI.
Образцы
керамики из
раскопа №29.

- 1-8, 13 - культовые сосудики;
- 9-11 - обломки сосудов с отверстиями в донной части (цедилки);
- 12 - конус;
- 14-20 - пряслица.

Материал - глина.

Х, 6-8) и их дериваты в виде лепешек с выступами (рис.Х, 1), в виде крестообразных лепешек (рис.Х,3), а также модели „зерен счастья” (рис.Х, 11) и изображения различных животных. Круглые лепешки (хлебцы) в обрядовом печенье осетин так и называются „артхурон” (солнечный огонь), а в данном комплексе они могут быть отрибутом царя-солнца Колакхая.

Обряд культовой вспашки заключался у осетин в том, что специально избранный, особо уважаемый человек проводил плугом две или три борозды, а затем засеивал их семенами. Эти действия сопровождались обсыпанием пахаря и быков комочками земли, снега и проч., что должно было магически способствовать своевременному появлению дождя и увеличению урожая /37/. После возвращения с пахоты устраивался праздник, в котором принимал участие ряженный, носивший вывернутую наизнанку овчинную шубу, а на поясе у него висело деревянное изображение фаллоса /38/. Возможно с имитацией этого обряда связаны и некоторые фаллические изображения из комплекса, найденного на Бельском городище. На одном из них имеется даже отверстие для подвешивания (рис.Х, 13).

Обряд первой, ритуальной вспашки имеет очень древние корни в Восточной Европе и нашел отражение в рисунках на стеле рубежа 3-2 тыс. до н.э. из кургана в урочище Бахчи-Эли вблизи Симферополя /39/. На этой стеле показана сцена подготовки к такой вспашке /40/, видны фигуры быков, рал и своеобразно показанные фигуры пахарей в виде умирающего и возрождающегося божества.

У белоруссов, русских, украинцев, и у других славян пережитки ритуалов, связанных с этим важным для земледельцев праздником, сохранялись очень долго и после принятия христианства, но теперь они были приурочены к разным христианским праздникам и обрядам /41/. В частности, на средокрестье (середина четвертой недели поста) готовили обрядовое печенье, которое должно было способствовать рождению нового урожая, дать силу земле, пахарю, его лошадям или волам. Поэтому такое печенье ели не только сами хозяева, но и давали его скоту а, кроме того, примешивали к семенам и бросали в землю при посеве. Это обрядовое печенье делали в форме лепешек, крестов и даже в форме земледельческих орудий /42/ или хлебцов с изображениями этих орудий /43/.

Обрядовой вспашке придавалось настолько важное значение, что в древнем Египте первую борозду проводил сам фараон, в Индии — местный правитель или раджа, в Китае — император /44/. Сохранилось сообщение о том, что в России еще в XVI в. царь Иван IV Васильевич Грозный лично принимал участие в таком обряде проведения первой борозды /45/.

Находки на Бельском городище позволяют предполагать, что во время праздника проведения первой борозды здесь совершались обряды, во время которых разыгрывались определенные эпизоды, заимствованные из древних земледельческих мифов и при этом использовались глиняные скульптуры, показывающее действующих лиц и их атрибуты.

Рис. VII.
Антропоморфные
статуэтки из
раскопа №29.

1-25 - статуэтки и
обломки статуэток.

Материал - глина.

3 - в области лона —
треугольник,
нанесенный красной
охрой.

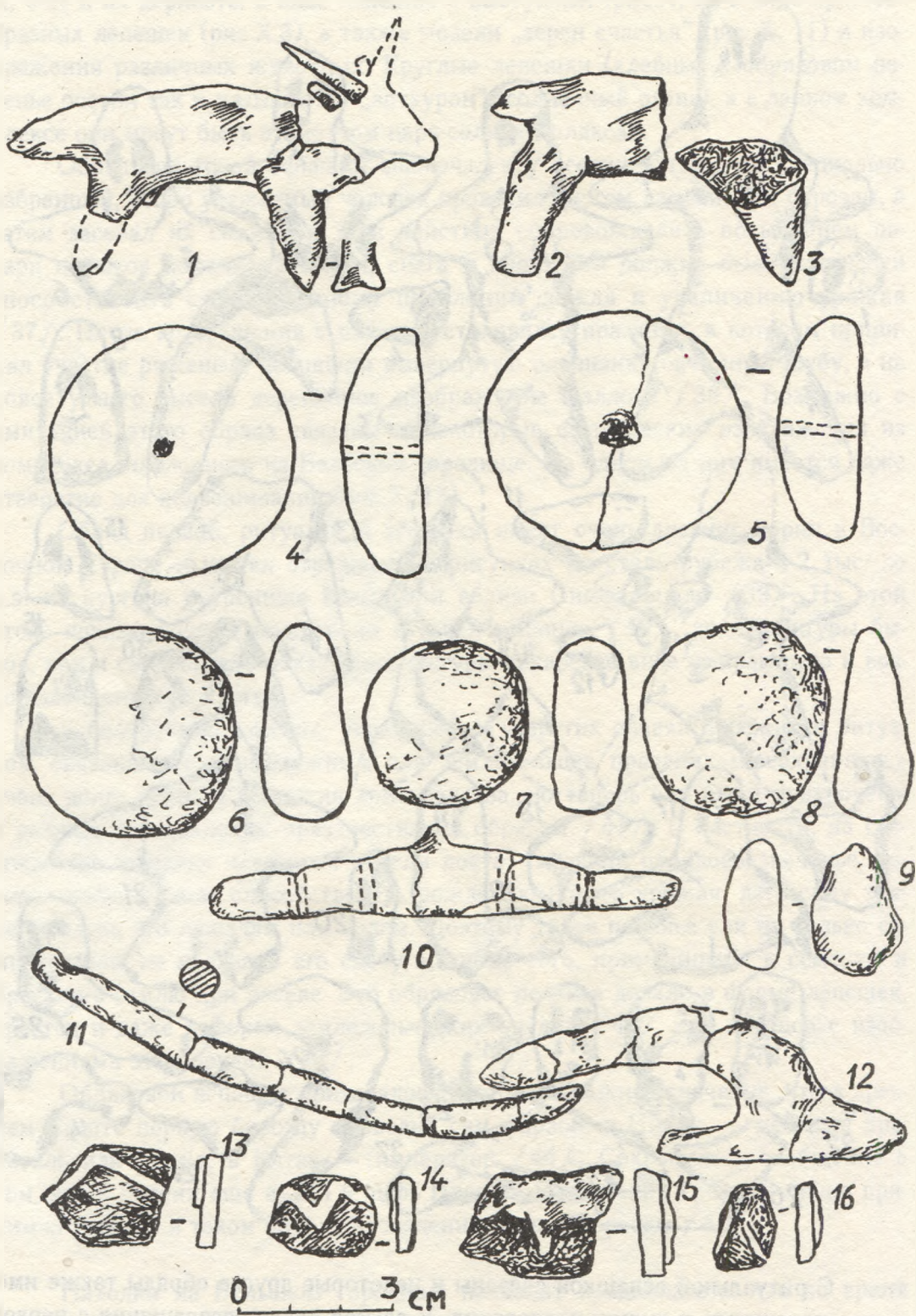
С ритуальной вспашкой связаны и некоторые другие обряды также имеющие отношение к культуре плодородия. У адыгов после возвращения с первой пахоты у шалаша старшего пахаря ставили длинный шест, украшенный кусками материи желтого цвета, которые символизировали созревающий урожай /46/. В России в последний четверг перед праздником Троицы срубали мо-

Рис. VIII.
 Различные
 изделия из глины.
 Раскоп №29.

1-2 - обломки
 статуэток бычков;
 4-5 - колеса;
 6-9 - глиняные
 лепешки;
 10 - модель яра;
 11 - модель дышла;
 12 — модель рала;
 13-16 - обломки сте-
 нок повозки с выпук-
 лым орнаментом.

Материал - глина.

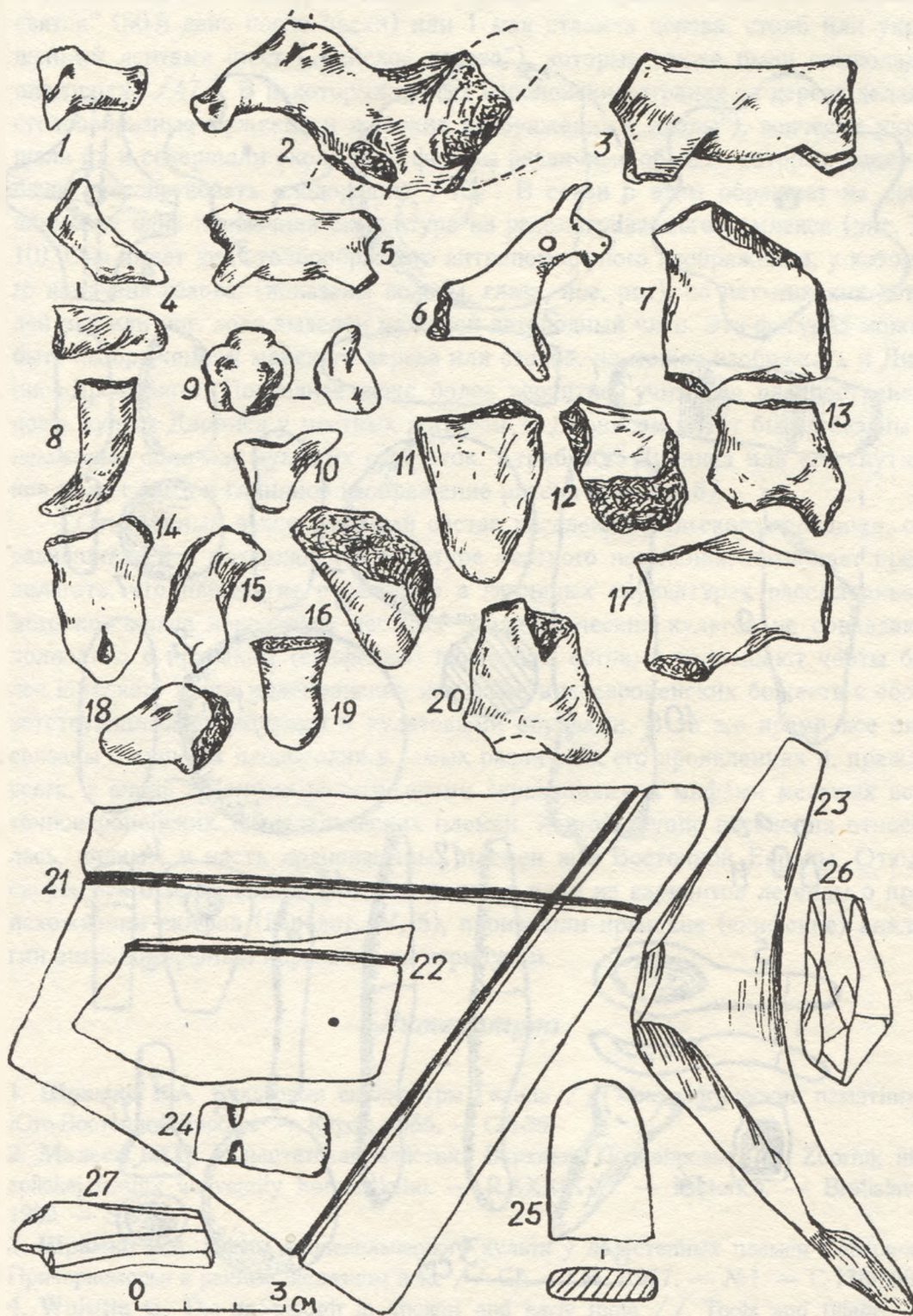

Рис. IX.
Различные находки в раскопе №29.

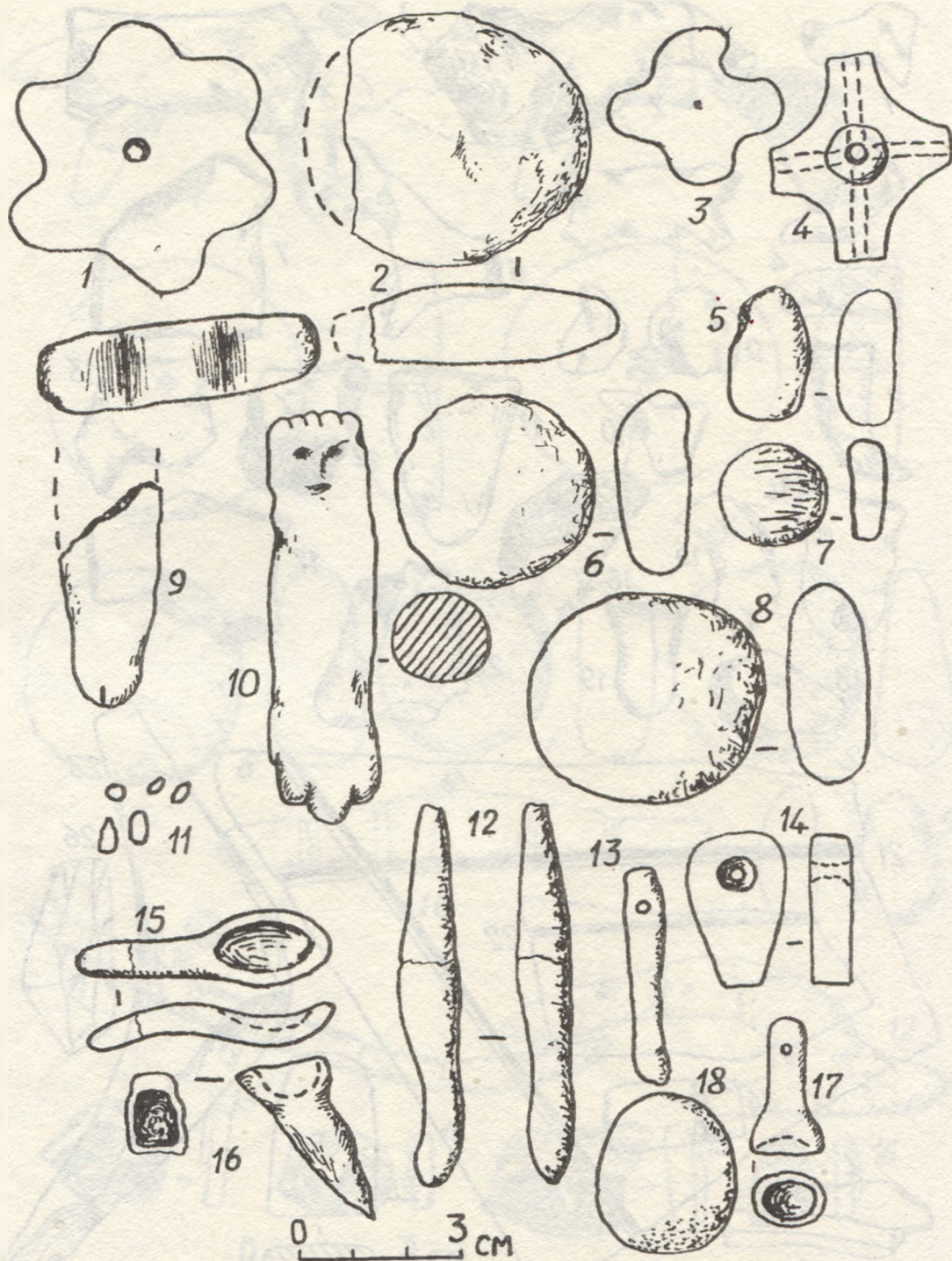
1-20 - обломки глиняных статуэток;
 21-22, 24 - заготовки для точильных брусков;
 25 - обломок точильного камня;
 26 - заготовка для подвески;
 23 - специализированный фигурный точильный камень;
 27 - кремневая пластинка (кресало-?).

Материал:
 1-20 - глина;
 21-25 - сланец;
 26 - горный хрусталь;
 27 - кремнь.

Рис.Х.
 Различные
 находки в
 раскопе №29.

1-3, 5-8 - глиняные
 культовые лепешки;
 4 - крестовидное гли-
 нное изделие со
 сквозными
 отверстиями;
 9-10, 12, 13 -
 фаллические изобра-
 жения;
 11 - модели зерен;
 14 - модель топора
 или молотка;
 15 - модель ложки
 (черпака);
 16 - модель ритона;
 17 - модель погре-
 мушки или бубенчика,
 18 - шарик для
 прачи (?).

Материал - глина.

лодную березку, наряжали ее в женское платье, украшали венками и лентами и устанавливали в одном из домов. У поляков в субботу накануне „зеленых святок” (50-й день после пасхи) или 1 мая ставили дерево, столб или украшенный лентами шест („майское дерево”), которые также были символами плодородия /47/. В некоторых других европейских странах из дерева делали столбообразные мужские и женские изображения („идолы”), всячески украшали их и совершали около этой фигуры различные обряды, которые должны были способствовать плодородию /48/. В связи с этим обращает на себя внимание одна необычная скульптура из рассматриваемого комплекса (рис. X, 10). Она имеет вид столбообразного антропоморфного изображения, у которого намечена голова: (показаны волосы, глаза, нос, рот), но нет никаких деталей рук или ног, хотя выделен мужской детородный член. Эта фигурка может быть изображением майского дерева или столба, но может изображать и Диониса-Древесного. Последнее даже более вероятно, учитывая распространенность культа Диониса у местных жителей. С Дионисом могут быть связаны и некоторые обломки мужских статуэток. Атрибутом Диониса или его спутников может быть и глиняное изображение ритона (рис. X, 16).

Отмеченный выше сложный состав населения Бельского городища, отразившийся и в материальной культуре местного населения, позволяет предполагать, что нашедшие отражение в глиняных скульптурах рассматриваемого комплекса персонажи местных земледельческих культов не совпадают полностью с иранским (скифским) пантеоном богов, а воплощают черты более широкого круга индоиранских или даже индоевропейских божеств с соответствующими атрибутами и культовыми обрядами. В то же время все они связаны с культом плодородия в самых различных его проявлениях и, прежде всего, с очень древними религиозными верованиями и мифами местных восточноевропейских земледельческих племен. К этой группе населения относилась, видимо, и часть ираноязычных племен юга Восточной Европы. Оттуда скорее всего земледельческий миф попал в один из вариантов легенды о происхождении скифов (Геродот, IV, 5), произошли иранские (скифские) аналогии антропоморфным образам и их атрибутам.

Литература

1. **Шрамко Б.А.** Культовые скульптуры Гелона // Археологические памятники Юго-Восточной Европы. — Курск, 1985. — С.3-39.
2. **Малеев Ю.Н.** Гальштатская пластика Верхнего Поднепровья // Zbornik filozofickej fakulty Univerzity Komenskeho. — R.XXXIX-XI. — Historica. — Bratislava, 1989. — S.86.
3. **Шрамко Б.А.** Следы земледельческого культа у лесостепных племен Северного Причерноморья в раннем железном веке // СА. — М., 1957. — №1. — С.178-198.
4. **Wojtilla G.** The ard-plough in ancient and early India // Tools and tillage. — Copenhagen, 1989. — Vol. VI. 2. — P.94-106.
5. **Циміданов В.В.** Час виникнення легенди про походження скіфів // Археологія. — К., 1994 — №1.

6. **Шрамко Б.А.** Новые находки в городе Гелоне // АО 1981 г. — М., 1983. — С.334.
7. **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987. — С.80, рис.32, 12.
8. **Ковпаненко Г.Т.** Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. — К., 1981.
9. **Ильинская В.А.** Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. — К., 1975.
10. **Медведская И.Н.** Периодизация скифской архаики и Древний Восток // РА. — М., 1992. — №3.
11. **Kossack G.** Von den Anfängen des skytho-iranischen Tierstils // Skythika. — München, 1987. — Abb.18, 30.
12. **Мелюкова А.И.** Вооружение скифов // САИ. — М., 1964. — Вып. Д 1-4.
13. **Брашинский И.Б.** Греческий керамический импорт на Нижнем Дону — Л., 1980.
14. **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи... — К., 1987.
15. **Шрамко Б.А.** Модель бычьей упряжки скифского времени // Древности Евразии в скифо-сарматское время. — М., 1984. — С.251-255.
16. **Тереножкин А.И.** Скифский курган в Мелитополе // КСИА АН УССР. — К., 1955. — № 5. — С.29.
17. **Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н.** Мелитопольский курган. — К., 1988. — С.69.
18. **Wojtila G.** The ard-plough... — Fig. 3.
19. **Шрамко Б.А.** Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гелано-будинская проблема // СА. — М., 1975. — № 1. — С.65-85.
20. **Шрамко Б.А.** Фракийские связи Днепровского Левобережья в VII-III вв до н.э. // Болгаристика в системе общественных наук: Тезисы 2-й Всесоюзной конференции. — Харьков, 1991. — С.21-22.
21. **Шрамко Б.А.** Куземинская пристань и торговые связи жителей Бельского городища // Проблемы археологии Сумщины: Тезисы докладов обл. научно-практ. конф. — Сумы, 1989. — С.42-43.
22. **Светличная Е.В.** К вопросу о связях населения Днепровского Левобережья с лужицко-высоцкими племенами // История и археология Слободской Украины. — Харьков, 1992. — С.192-193.
23. **Погожева А.П.** Антропоморфная пластика Триполья. — Новосибирск, 1981. — С.92, 127.
24. **Качалова Н.К.** К вопросу о религиозно-магических представлениях трипольских племен // АСГЭ. — Л., 1978. — №19. — С. 25.
25. **Лукреций.** О природе вещей / Пер. Рачинского И.М. — М., 1913. — V, 792-795. — С.190.
26. **Томсен Дж.** Исследования по истории древнегреческого общества. — М., 1958. — С.243.
27. **Геродот.** История в девяти книгах. / Пер. Стратановського Г.А. — Л., 1972.
28. **Тацит К.** О происхождении германцев и местоположении Германии // Сочинения в двух томах. — Л., 1969. — Т.1. — 40.
29. **Мозолевський Б.М.** Товста Могила. — К., 1979. — С.87, рис.68.
30. **Раевский Д.С.** Из области скифской космологии (опыт семантической интерпретации пекторали из Толстой Могилы) // ВДИ. — М., 1978. — №3. — С.130.
31. **Раевский Д.С.** Очерки идеологии скифо-сакских племен. — М., 1977. — С.56.

32. **Мозолевський Б.М.** Товста Могила. — К., 1978. — С.224.
33. **Бессонова С.С.** Религиозные представления скифов. — К., 1983. — С.20.
34. **Раевский Д.С.** Модель мира скифской культуры. — М., 1985. — С.27, 67.
35. **Чурсин Г.Ф.** Праздник „выхода плуга” у горских народов Дагестана // Известия Кавказского историко-археологического института. — Тифлис, 1927. — Т.V. — С.55; **Ковалевский М.** Современный обычай и древний закон. Обычное право осетин в историко-сравнительном освещении. — М., 1886. — Т.1. — С.90; **Калоев Б.А.** Земледелие народов Северного Кавказа. — М., 1981. — С.183.
36. **Кузнецов В.А.** Путешествие в древний Иристон. — М., 1974. — С.89.
37. **Чурсин Г.Ф.** Указ. соч. — С.59-60.
38. **Калоев Б.А.** Указ. соч. — С.159.
39. **Эрнст Н.Л.** Летопись археологических раскопок и разведок в Крыму за десять лет (1921-1930) // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. — Симферополь, 1928. — Т.4 (61). — С.72-92; **Kothe H.** Volkerkundliches zur Frage der neolithischen Anbautechnik in Europa // Wissenschaftliche Abhandlungen. — Berlin. — D.I. — S.7-38.; **Щепинский А.А.** Памятники искусства эпохи раннего металла в Крыму // СА. — М., 1963. — № 3. — С.42-44; **Шрамко Б.А.** Про час появи орного землеробства на півдні Східної Європи // Археологія. — К., 1972. — № 7. — С.25-35.
40. **Шрамко Б.А.** Про час появи орного землеробства... — С.32; **Shramko B.** Tilling implements of South Eastern Europe in the Bronze Age and Early Iron Age // Tools and Tillag. — Copenhagen, 1992. — Vol. VII, I. — P.53, fig.6.
41. **Соколова В.К.** Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белоруссов. — М., 1979. — С.94.
42. Там же. — С. 98.
43. **Рыбаков Б.А.** Язычество древних славян. — М., 1981. — С.331.
44. **Иакинф.** Китай в гражданском и нравственном состоянии. — СПб., 1848. — Т.4. — С.34-86; **Чурсин Г.Ф.** Указ. соч. — С.57-58.
45. Пискаревский летописец // Материалы по истории СССР. — М., 1955. — Т.2. — С.73-74.
46. **Калоев Б.А.** Указ. соч. — С.198-199.
47. Календарные обычаи в странах зарубежной Европы. — М., 1974. — С.215; **Фрезер Д.** Золотая ветвь. — М., 1986. — С.122 и др.
48. **Фрезер Д.** Указ. соч. — С.127.

РОЗКОПКИ БІЛЬСЬКОГО КУРГАННОГО НЕКРОПОЛЮ «Б»

Більський курганний некрополь „Б”, відомий ще за обстеженнями В.О.Городцова¹, Б.А.Шрамка², залишався всеж поза увагою дослідників. Розкопки пам'ятки розпочаті Більським загonom охоронної експедиції Полтавського обласного центру охорони та досліджень пам'яток археології разом з українсько-німецькою експедицією Інституту археології НАН України та Німецького науково-дослідного товариства в 1994 р.³, продовжені 1995 р.⁴

*У роботі загону брали участь науковці Центру Варвянська Т.В., Золотницький Б.І., Кулатова І.М., Степанович С.П., Тітков О.В., краєзнавці Менчинський Д.А., Радченко А.О. та ін.

Опис пам'ятки. Більський курганний некрополь „Б” розташований на північному краю миса вододільного плато рр.Ворскли та Сухої Говтви висотою 84 м над рівнем заплави, утвореного балкою-водозбором, що має ухил до долини р.Сухої Груні, та схилом плато корінного берега р.Ворскли, за 2,8-3,1 км на північний захід — північ від с.Глинське Зіньківського району (рис.1). Могильник знаходиться у південній частині Великого укріплення Більського городища, за 0,75 км на північ від селища скіфського часу, виявленого розвідками, і є його некрополем⁵.

Могильник розташований по обидва боки від польової дороги сс.Глинське-Більськ на північній межі Зіньківського району Полтавської області. Він розділений на дві частини лісосмугою. Насипи інтенсивно розорюються. Складається з 11 курганів та 3-х „плям” зовсім розораних поховальних споруд, викиди яких проступають на тлі поверхні. Висота курганів 0,4-1,0 м; діаметр 12-40 м. Публікуються результати досліджень у західній частині пам'ятки, здійснених 1994 р.

Зазначимо, що на території могильника 1992 р. археологом Ю.В.Болтриком були знайдені ручка бронзового дзеркала античного виробництва (передана п. Р.Ролле) та кам'яна човникоподібна зернотерка довжиною понад 0,45 м.

Дослідження курганів. Розкопки найбільшого кургану групи і ледь помітного поряд з ним здійснювалися на знос, із застосуванням для зйомки насипів бульдозерів. Для стратиграфічних спостережень на курганах залишалися центральні (осьові) — північ-південь — та допоміжні бровки.

КУРГАН №1

Найбільший виразний, сегментовидний у перетині та круглий в плані, насип розорюваного кургану №1 займав південно-західне положення у складі могильника (рис.1, 1; 2; 3). Його насип сильно оплив внаслідок розорювання. За свідченнями найстаріших мешканців с.Глинське на курган щоразу звертали увагу їхні прадіди в час скарбошукацького „буму” кінця XIX ст., влаштовували позиції військові в роки громадянської та другої світової воєн. Висота насипу за картами генштабу кінця XIX - початку XX ст. та 1941 р. — понад 2,5 м. На час розкопок курган мав висоту 1,0 м та діаметр 38x40 м.

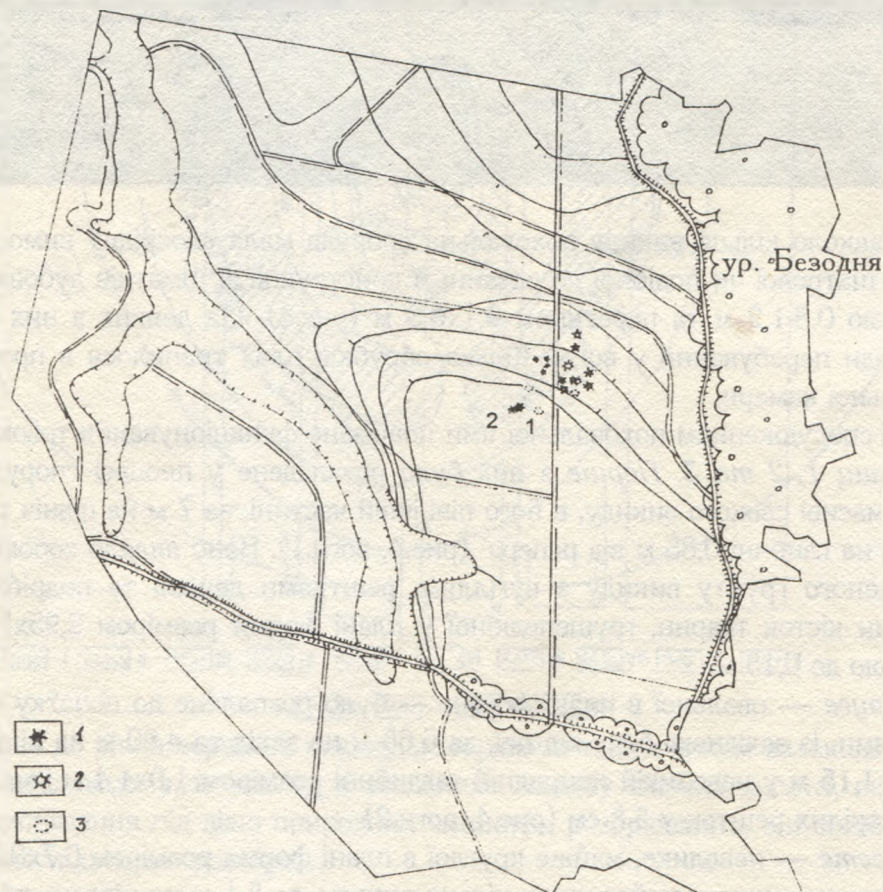

Рис.1
План
Більського
курганного
некрополю «Б».

1 - досліджені
кургани;
2 - збережені
насипи;
3 - плями розораних
насипів.

Стратиграфія насипу. Насип зведений переважно з вальків чорнозему над єдиним похованням у центрі (рис.4). Поховальну яму оточував овальний у плані суглинково-чорноземний викид розміром 16,4x21,6 м з проходом з південного сходу — півдня завширшки 0,8-1,0 м (рис.4;5). У центрі на площі 11x15 м навколо ями ґрунт викиду був відсутній. На поверхні майданчика лежав чіткий натопт материкового суглинку, рознесеного учасниками похорон (рис.4). На майданчику навколо ями збереглися під суглинком відтиснуті негативи листя і стебел очерету, що використовувався на певному етапі спорудження ями.

Рис.2.
Вигляд кургану
№1 до початку
досліджень
(із заходу).

Рис.3.
Вигляд кургану
№1 у процесі
досліджень (зі
сходу).

Навколо кільця викиду поховальна споруда мала своєрідну вимостку — рештки шатрової чи подібної до останньої конструкції зі шматків дубових плах довжиною 0,8-1,2 м та перетином 0,1x0,3 м (рис.4). На деяких з них збереглися сліди перебування у вогні. Кілька обрубків плах трапилося в проході до поховальної камери.

Зі спорудженням поховальної ями пов'язане функціонування трьох багать — *вогнищ 1, 2 та 3*. *Перше* з них було розкладене у процесі спорудження ями на масиві свіжого викиду, в його північній частині, за 7 м на північ та 2,4 м на захід на глибині 0,85 м від репера* (рис.4, вогн.1). Воно являло собою пляму перепаленого ґрунту викиду з вугіллям, рештками дерева та подрібненими уламками кісток тварин, грушеподібної у плані форми розміром 2,95x1,75 м і товщиною до 0,15 м.

Друге — овальної в плані форми — було розпалене до початку спорудження ями, із західного боку від неї, за 6,65 м на захід та 4,80 м на південь на глибині 1,15 м у невеликій природній заглибині розміром 1,0x1,4 м і мало прошарок горілих решток у 5-8 см (рис.4, вогн.2).

Третє — невелике, майже круглої в плані форми розміром 0,7x0,8 м, горіло на внутрішньому майданчику кільця викиду, за 5,1 м на південь та 3,05 м на схід на глибині 1,08 м від репера (рис.4, вогн.3) і мало шар прокалу ґрунту в 3-5 см.

Стратиграфічною особливістю кургану була наявність навколо решток дерев'яної конструкції кільця зовнішньої неглибокої (0,3-0,5 м завглибшки та 1,6-3,4 м завширшки) похилої канавки, що оточувала первинну споруду насипу кургану — викид. Удалося простежити розміри цього насипу — 20x25 м — видовженої овальної в плані форми, орієнтованої в меридіональному напрямку (рис.4). Чорнозем з околу та канавки укладався у вальках на накатник

* Тут і далі заміри глибин вказуються від найвищої позначки насипу — умовного центра (репера).

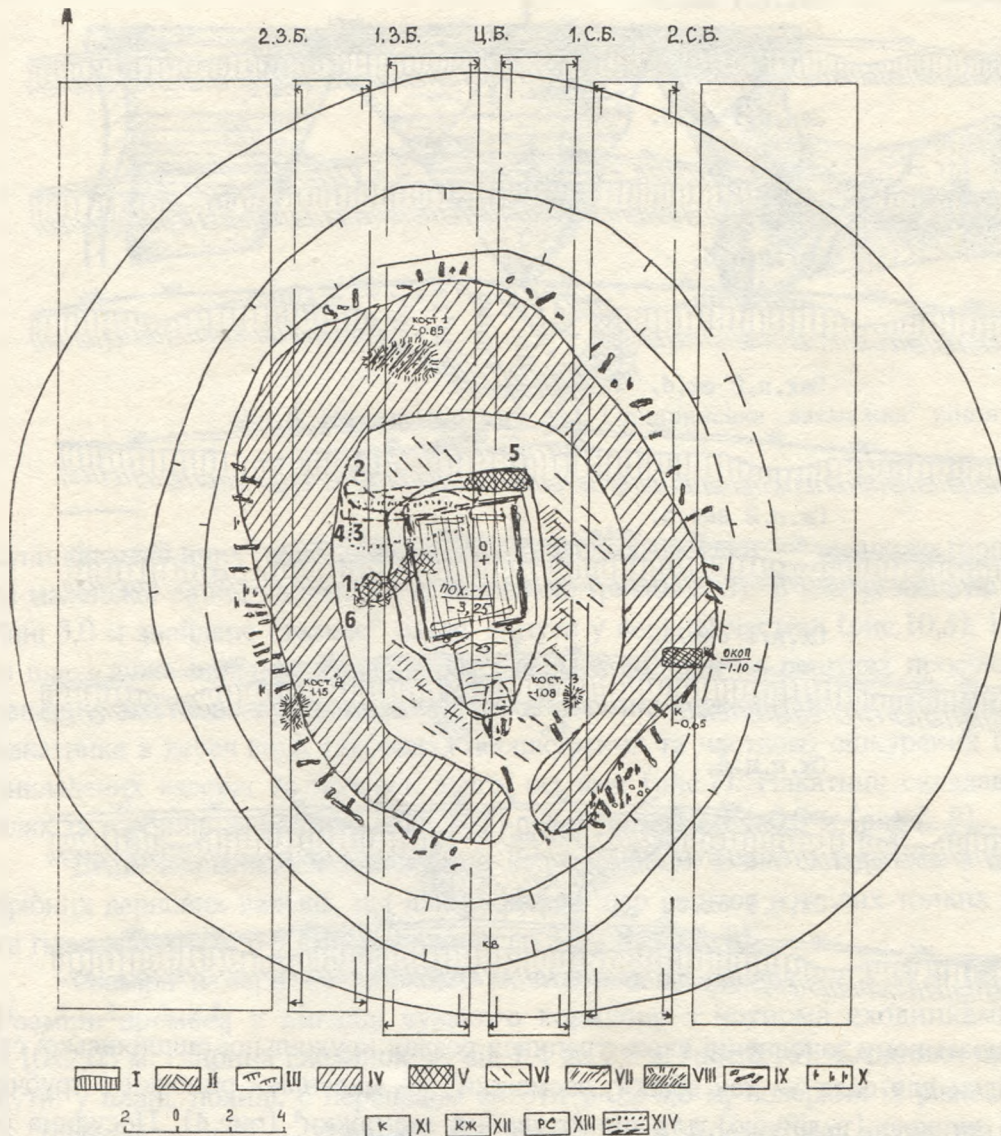

Рис.4.
Курган №1. План.

- I - похований чорнозем;
- II - материк;
- III - вальки дерну;
- IV - викид;
- V - перекоп;
- VI - натопт;
- VII - рештки стебел очерету;
- VIII - кострища;
- IX - дерево;
- X - вуглини;
- XI - фрагменти кераміки;
- XII - кістки тварин;
- XIII - развал „засмажки“ кін. XIX ст.;
- XIV - межі грабіжницьких ходів.

поховання до рівня вершини викиду, утворюючи таким чином валькований насип. У подальшому, в зв'язку зі зведенням насипу значної висоти, внаслідок його розповзання під дією природних чинників, розорювання, він оплив до сучасних дослідженню розмірів.

Насип кургану мав ряд перекопів, зокрема рештки *шести* грабіжницьких ходів та окопу часу останньої війни. Окоп виявився прямокутним у плані „ячейкою“ для бійця, розміром 1,4x0,8 м при глибині 1,1 м, і розташовувався у східній полі кургану. В його заповненні знайдені гільзи, шматки залізної бляхи тощо.

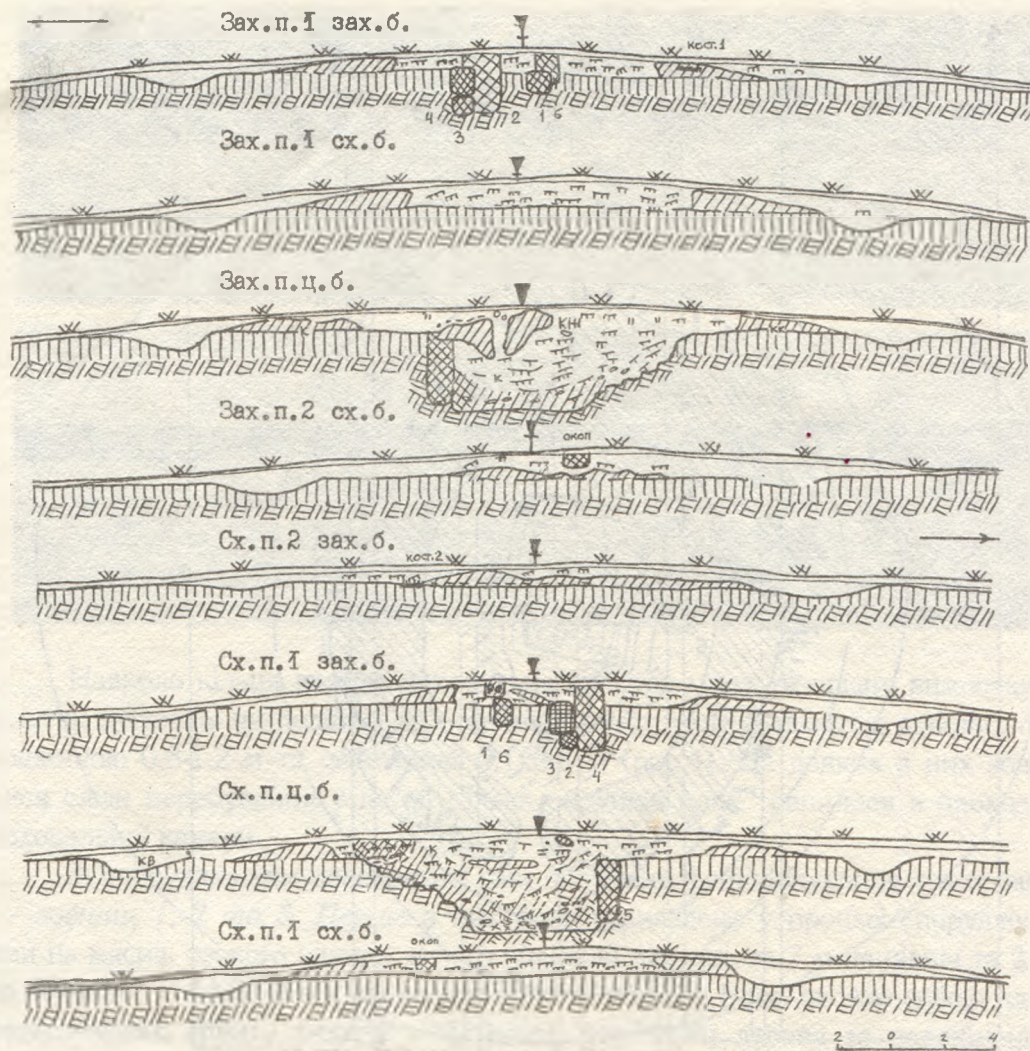
Опис грабіжницьких ходів від скіфського часу до кінця XIX ст. поданий нижче (рис.4; 5).

У центральній частині насипу, за 0,6 м на південь та 3,2 м на захід від репера виявлений прямокутний у плані грабіжницький котлован кінця XIX ст. над стародавнім ходом, розміром 0,80x1,45 м і глибиною до 1,0 м, у затічному

Рис.5.
Курган №1.
Профілі бровок.

Умовні позначки
див. до рис.4.

чорноземному заповненні якого трапився розвал кружальної опішнянської сковорідки для сала — так званої „зсмажки” — маленької риночки з трубчастою ручкою (тулійкою) для приготування зсмажки⁶ (рис.4). Посудина реконструйована за фрагментами (рис.6). Прикрашена смужкою прокреслених ліній та кільцем брунатно-зеленої поливи по внутрішньому краю вінця. Тісто світло-пального кольору, поверхня заглажена. У чорноземному масиві насипу кургану трапилися кілька дрібних уламків стінок ліпних горщиків скіфського часу.

Поховальна камера. Підпрямокутна у плані поховальна материкова камера була викопана в центрі кургану і орієнтована поздовжною віссю з півночі — північного заходу на південь — південний схід (рис.4). Для спорудження ями у похованому чорноземі здійснена виборка заглибини розміром 5,2х9,6 м неправильної підпрямокутної в плані форми глибиною 1,2-1,4 м, в якій і відкопана камера та дромос, що примикав до неї з півдня (рис.7;8).

Заповнення камери складали почережні шари вальків дерну з прошарками материкового суглинку з вершини викиду, вуглинка від тризнового багаття, серед яких траплялися подрібнені кістки вівці, коня, корови (?), шкар-

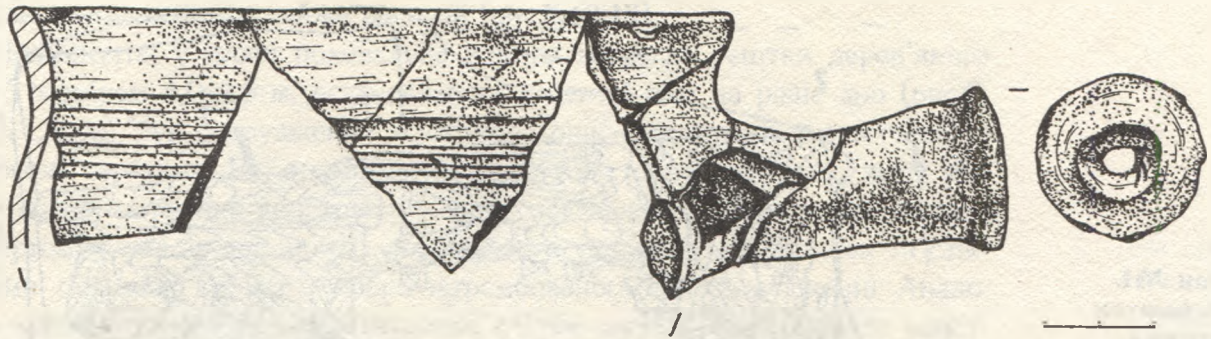

Рис.6. Насип кургану №1. Опішнянська „засмажка” кінця XIX ст.

лупиння пташиних яєць, уламки денець ліпних посудин — великого горщика та маленької ліпної посудинки із закраїною (рис.9, 2, 3). В центрі ями, на глибині 3,0 м знайдене сталеве** шило, зігнуте у верхній частині (рис.10,5). Нижні шари дуже щільного заповнення з вальків лежали на рештках просілого у давнину, частково зруйнованого грабіжниками, перекриття — двошарового накатника з дерев'яних (дубових) неошкурених та частково ошкурених плах, викладених вздовж та поперек довгої осі ями (рис.7). Накатник складався з плах та горбилів довжиною 4,6-5,9 м і перетином 0,2-0,4х0,3 м (рис.7; 8).

Дещо відрізнялося заповнення над дромосом. Воно складалося з більш дрібних дернових вальків, під якими лежав шар решток зотлілих тонких плах та гілок діаметром 6-9 см і довжиною до 3,3 м (рис.7; 8).

Розміри камери — 4,65х5,20 м; глибина від репера — 3,25 м (рис.8). Розміри дромоса у вигляді вузького коридору з чотирма сходинками — 4,10х2,05 м, глибина сходинок — від 1,4 до 2,9 м (рис.8;14). Сходинки прямокутні у плані, похилі, с перепадом висоти у 0,2-0,8 м; поверхня їх рівна, іноді — горбкувата, краї — обвалені, без чітких кутів. Дромос мав звужений вхід-сходинку до поховальної камери (рис.8;14).

Краї сходинок були підперті тонкими (4-8 см) дошками чи брусами від розповзання; краї дошок — підігнані до стінок коридору. На другій сходинці влаштований захисний заслін від просипання ґрунту, що тримався на рядку вертикальних загострених кілочків у 0,6 м заввишки, діаметром 8-10 см (рис. 7; 8), від яких на дні сходинки залишилися неглибокі круглі конусоподібні у перетині ямки глибиною 3-4 см (всього 8 стовпчиків).

Цікавою деталлю поховальної споруди був вхідний колодязь — овальний в плані хід розміром 1,2х2,2 м, який читався в масиві насипу та східному профілі центральної бровки з глибини 0,4 м до рівня 1,3 м (рис.5). На його дні лежали неширокі дошки (ширина 10-15 см при товщині до 3 см) (рис.8;12;13). У заповненні трапилися шийні хребці коня, кістка вівці, фрагмент денця ліпної кружки. Найвірогідніше, що колодязь входу виник унаслідок пограбування невдовзі після похорон та закладання першого грабіжницького лазу через дро-

* Визначення кандидата сільськогосподарських наук, доцента Лисенка М.В. (Полтава).

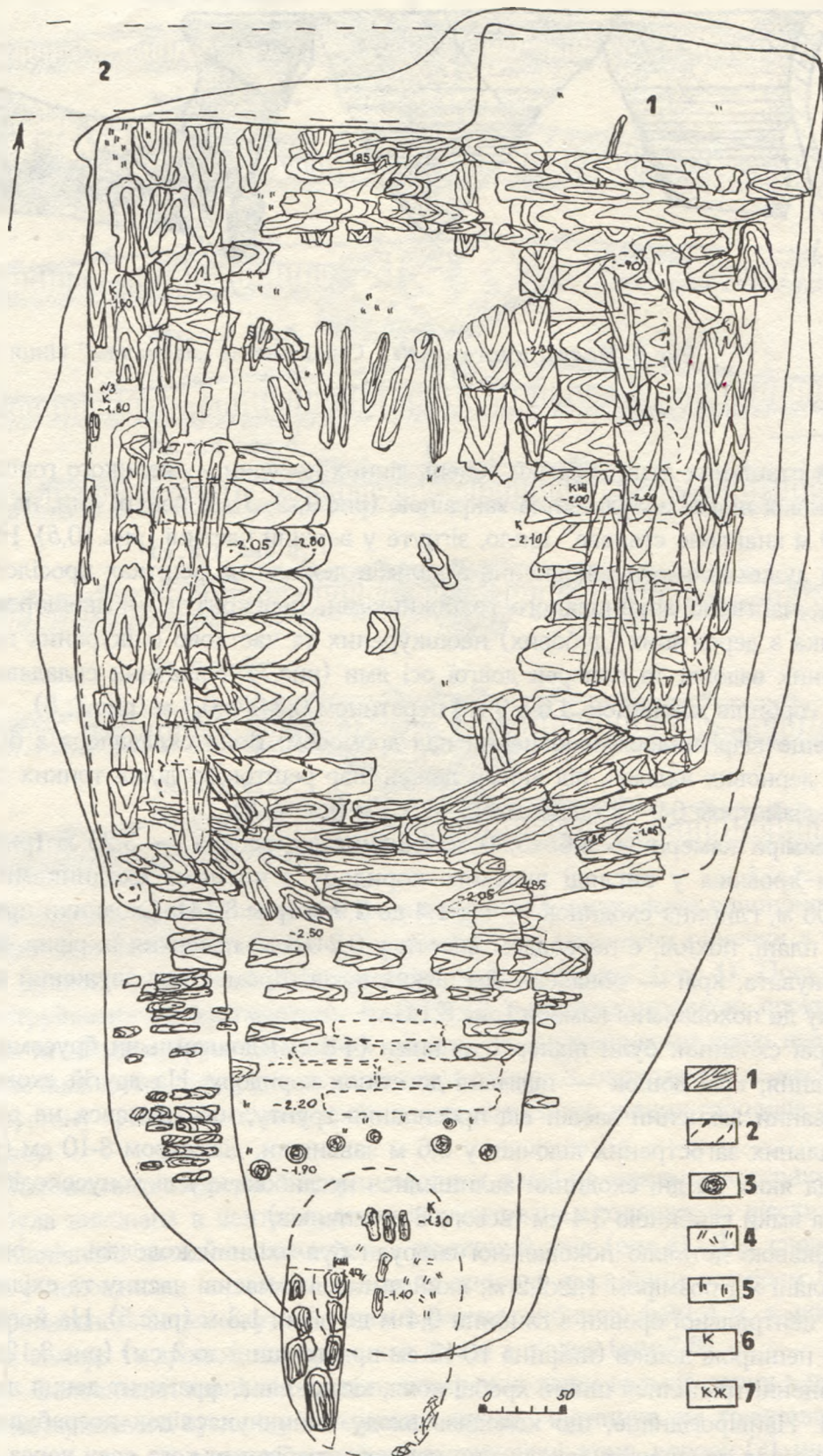
**Визначення кандидата історичних наук Шрамко І.Б. (Харків).

Рис.7.
Курган №1.
План решток
накатника
поховання.

Умовні позначки:

- 1 - дерево;
- 2 - деревний тлін;
- 3 - рештки
стовпчиків;
- 4 - рослинний тлін;
- 5 - вуглини;
- 6 - уламки
кераміки;
- 7 - кістки тварин.

мос родичами похованих. Зазначимо, що стінки дромоса (поздовжні) та стінки ями були прямовисними, майже рівними (рис.8;12;13).

Прямокутна у плані поховальна камера зберегла рештки дерев'яного „зрубу” розміром 4,0х4,5 м, встановленого у центрі ями на рівне дно (рис.8; 12; 13). „Зруб” був споруджений з частково ошкурених плах аналогічного з накатником перетину. Він тримався на п'яти (?) стовпах-розпорах, котрі підпирали поперечні стінки конструкції. Плахи поздовжніх стінок утримувалися в розпертому стані за допомогою суглинкового ущільнення між ними та стінками ями, шириною 0,2-0,6 м, добре затрамбованого при спорудженні. Аналогічним чином були закріплені і поперечні стінки „зрубу”, що надавало конструкції достатнього запасу міцності. Таким чином, стовби діаметром 18-20 см, від яких лишилися круглі ямки в масиві материка на дні ями глибиною 0,35-0,40 м мали лише допоміжне значення.

На дні „зрубу” було влаштовано підлогу з 15-ти дошок та горбилів товщиною у 2-5 см та шириною 20-30 см (рис.8). Дошки лежали на двох поперечних лагах до 25 см ширини, котрі продавили в материк неглибокі (4-5 см) канавки.

Рештки поховання. На дні камери виявлено кілька плям вугілля, попелу та перепаленого ґрунту викиду від тризни та багаття, частина решток з яких потрапила на накатник і обвалилася. В заповненні трапилося кілька дрібних ліпних черепків від посуду скіфського часу, бронзовий наконечник стріли, кістка корови, шкарлупиння яєць.

Так як поховання неодноразово грабувалося, в камері виявлені лише поодинокі кістки похованих, а саме — уламки великих кісток ніг літнього чоловіка по центру (рис.8; 12; 13) та біля південної стінки ями, кілька фрагментів ребер, фаланги пальців рук, шийні та спинні хребці двох осіб (друга — жінка - ?). Кілька довгих кісток рук людини разом з уламками тазу виявлені біля північної стінки ями.

Знахідки. У північно-західному кутку ями знайдені три бронзових наконечника стріл (рис.8, 5; 10, 1), ще один — виявлений ближче до входу в камеру (рис.10, 1). Біля західної стінки трапився розвал залізного псалія з двома отворами (рис.8, 3; 15, 2), поряд — його уламок; неподалік — фрагмент виробу з кістки (рис.8, 17; 10, 9). Уламки ще одного псалія були розтягнуті грабіжниками вздовж західної стінки камери (рис.8, 2) разом з поодинокими черепками від ліпної кружки. У південно-західному кутку камери, на площі 20х45 см, виявлений розвал залізного виробу, можливо, ножа у вигляді дрібних пластинок корозованого металу (рис.8, 12), розсип зотлілих шматочків заліза від списа (рис.8, 13), залізна ворворка (рис.8, 14; 10, 12).

Біля північної стінки камери знайдені зуби собаки, поодинокі фрагменти ліпної кружки, вуглини (рис.8, 18). У центрі ями — керамічне прясло (рис.8, 4; 10, 2), розтросчений уламок леза залізного ножа (рис.8, 6). Ближче до входу в камеру виявлені: лезо залізного ножа (рис.8, 8;10, 6), шматочок залізного стрижня списа (рис.8, 9;10, 7) та рештки дерев'яних піхов меча (рис.8, 10; 10, 3; 17). Дещо на схід знаходився розвал ліпної кружки, розтягнутий землерий-

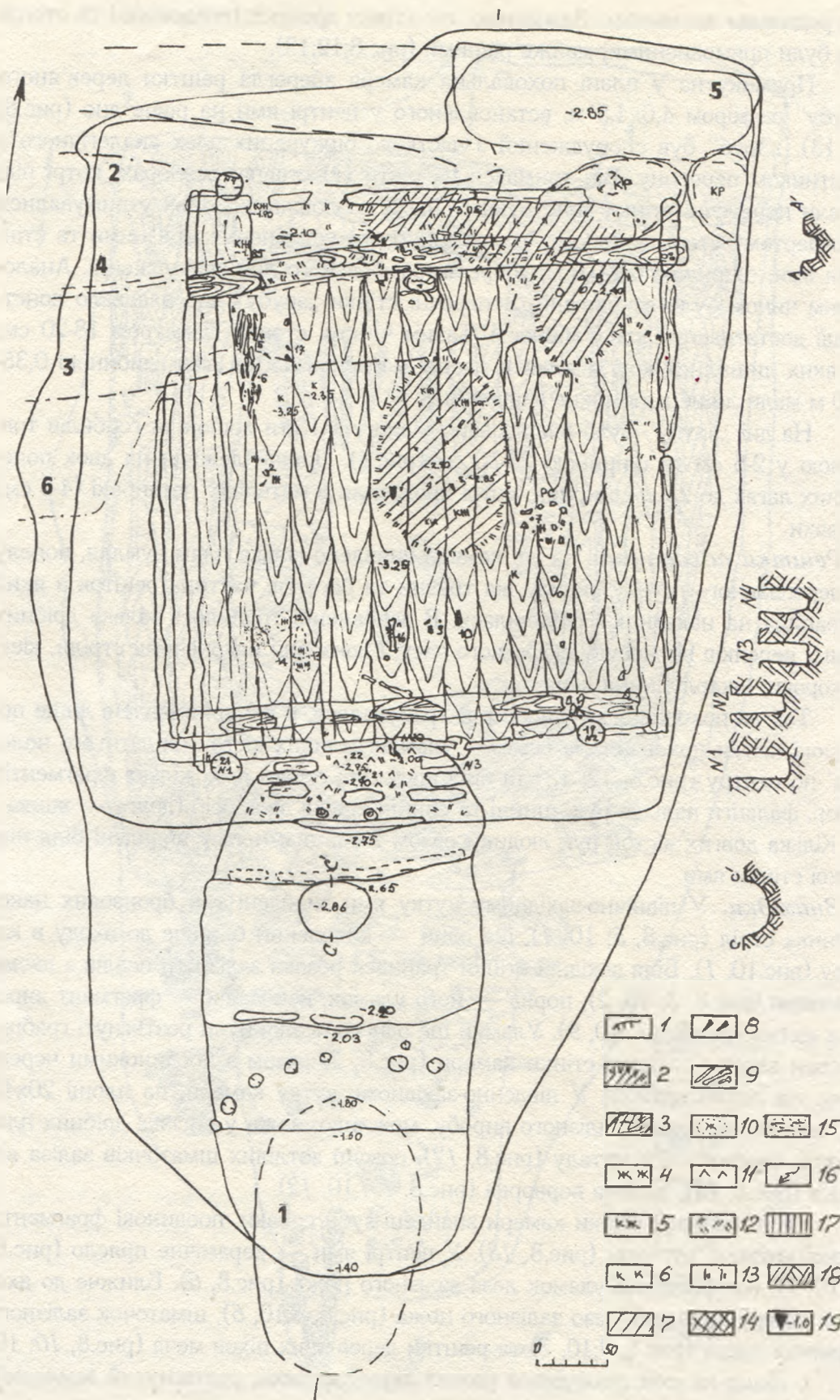
* Визначення антрополога Центру Горбенка С.О. (Полтава).

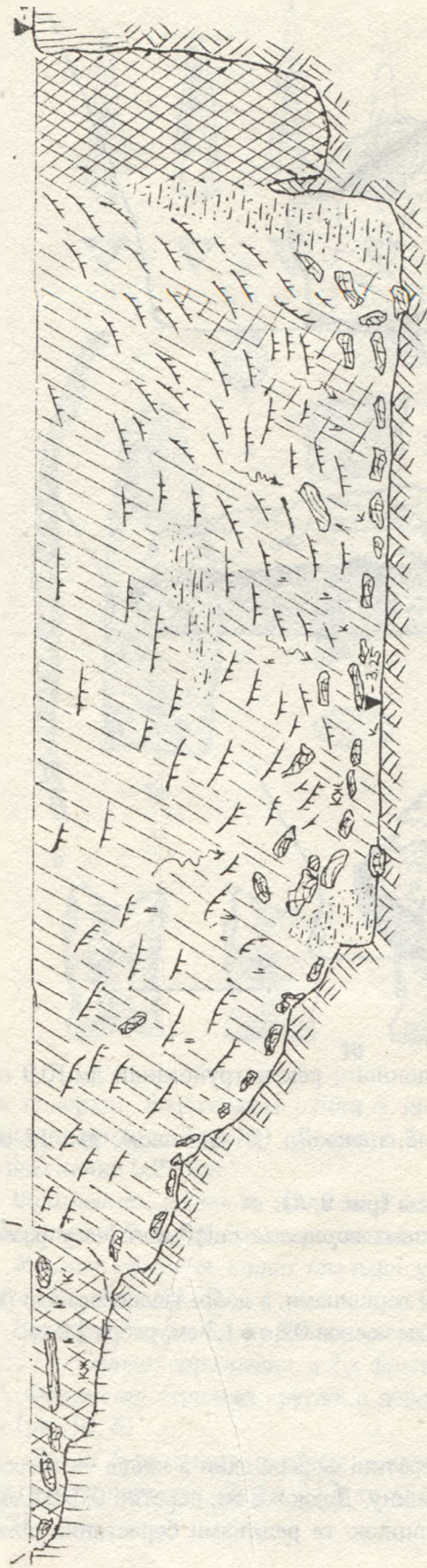

Рис. 8.
Курган №1.
Поховальна
камера з
дромосом.
План.

Умовні позначки:

- 1 - дерн;
- 2 - рештки
коstriща;
- 3 - дерево;
- 4 - уламки заліза;
- 5 - кістки тварин;
- 6 - фрагменти
кераміки;
- 7 - чернозем
насіпу;
- 8 - наконечники
стріл;
- 9 - кістки людини;
- 10 - розвали
залізних виробів;
- 11 - шкіряний тлін;
- 12 - рослинний
тлін;
- 13 - вуглини;
- 14 - перекоп;
- 15 - суглинок;
- 16 - затьоки;
- 17 - похований
чернозем;
- 18 - материк;
- 19 - рівні глибин.

ними тваринами до південно-східного кутка камери (рис.8, *рс*). Серед фрагментів посудини виявлений зруйнований корозією бронзовий наконечник стріли, уламок стрижня залізної булавки (рис.8, 7; 10, 8), ближче до входу — фрагменти залізного ножа (рис.8, 11; 10, 6).

На нижній сходинці дромоса лежали залишки вузди — залізні вудила, два залізних псалія S-подібного профілю (рис.8, 20; 15, 1; 18) зі слідами зотлілих шкіряних ременів навколо. Поряд були розкидані астрагали (рис.8, 21; 10, 10), неподалік — пустотіла намистина із золотої фольги (рис.8, 22; 10, 4), котра, напевне, була загублена грабіжниками. Справа в тім, що на сусідній сходинці, по центру, знаходився тайник у вигляді круглої напівкулястої в перетині ямки діаметром 0,40x0,52 м та глибиною 0,38 м (рис.8), який був заповнений м'яким чорноземом. Саме до нього й була спрямована увага перших грабіжників.

Перелік знахідок буде неповним, якщо не згадати виявлений у північно-західному кутку ями, у грабіжницькому ході кінця XIX ст., шматок обгорілої дерев'яної просаленої гілки-скалки (рис.8, 1; 10, 11). На уламку берцевої кістки в центрі ями був помітний відбиток полотняної тканини (рис.8, 16).

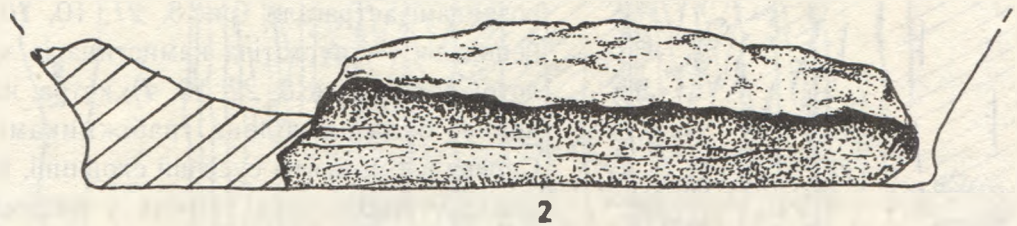
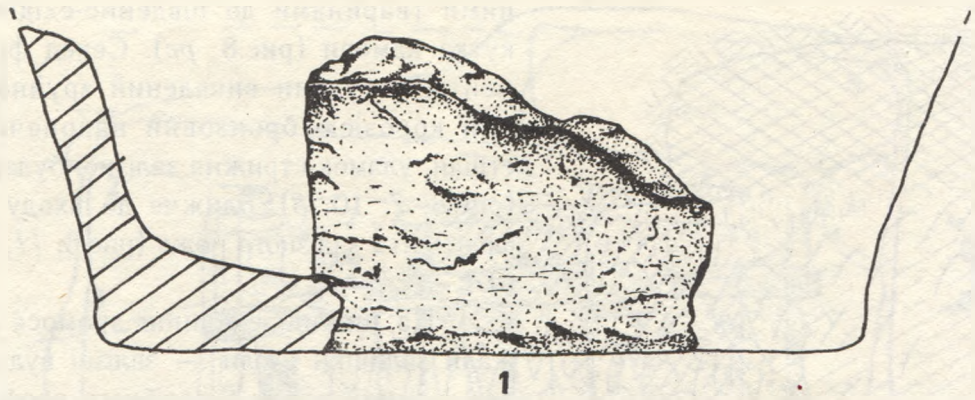
Опис знахідок.

Кераміка

1. *Кружка* ліпна горщикоподібна, з відігнутими назовні вінцями, петельчастою сплещеною у перетині ручкою зверху і плоским денцем; з лискованою поверхнею сіро-чорного кольору (рис.19). Склеєна з уламків. Вис. 14,8 см; дм.: вінець 11 см; тулуба 13,8 см; денця 7,3 см; перетин ручки 1,2x2,2 см.

Рис.9.
Курган №1.
Фрагменти
ліпного посуду
із заповнення
ями.

2. Фрагменти донець ліпних горщиків. 3 прим.:

1) масивного з шерехатою поверхнею, плоскодонного; реконструйований дм.10,9 см (рис.9, 1);

2) більш об'ємного, із заглаженою поверхнею, плаского, із закраїною; дм. 12 см (рис.9, 2);

3) невеликого горщечка, дно із закраїною; дм.6 см (рис.9, 3),

3. Дрібні крихкі уламки перепалених стінок ліпних горщиків скіфського часу розміром від 1,0x1,13 до 2,0x2,7 см. 5 прим.

4. Прясло керамічне біконічне, з двома зрізаними вершинами, з добре відлискованою поверхнею чорного кольору (рис.10, 2). Вис.1,2 см; дм.: основ 0,8 та 1,3 см; ребра 1,9 см.

Залізо

5. Шило сталеве зі стрижнем прямокутної в перетині форми; один з кінців — загострений, інший — тупий (рис.10, 5). Зігнуте у давнину. Довж.9,3 см; перетин 0,3x0,5 см.

6. Уламок короткого леза ножа з горбатою спинкою та рештками берестяних піхов

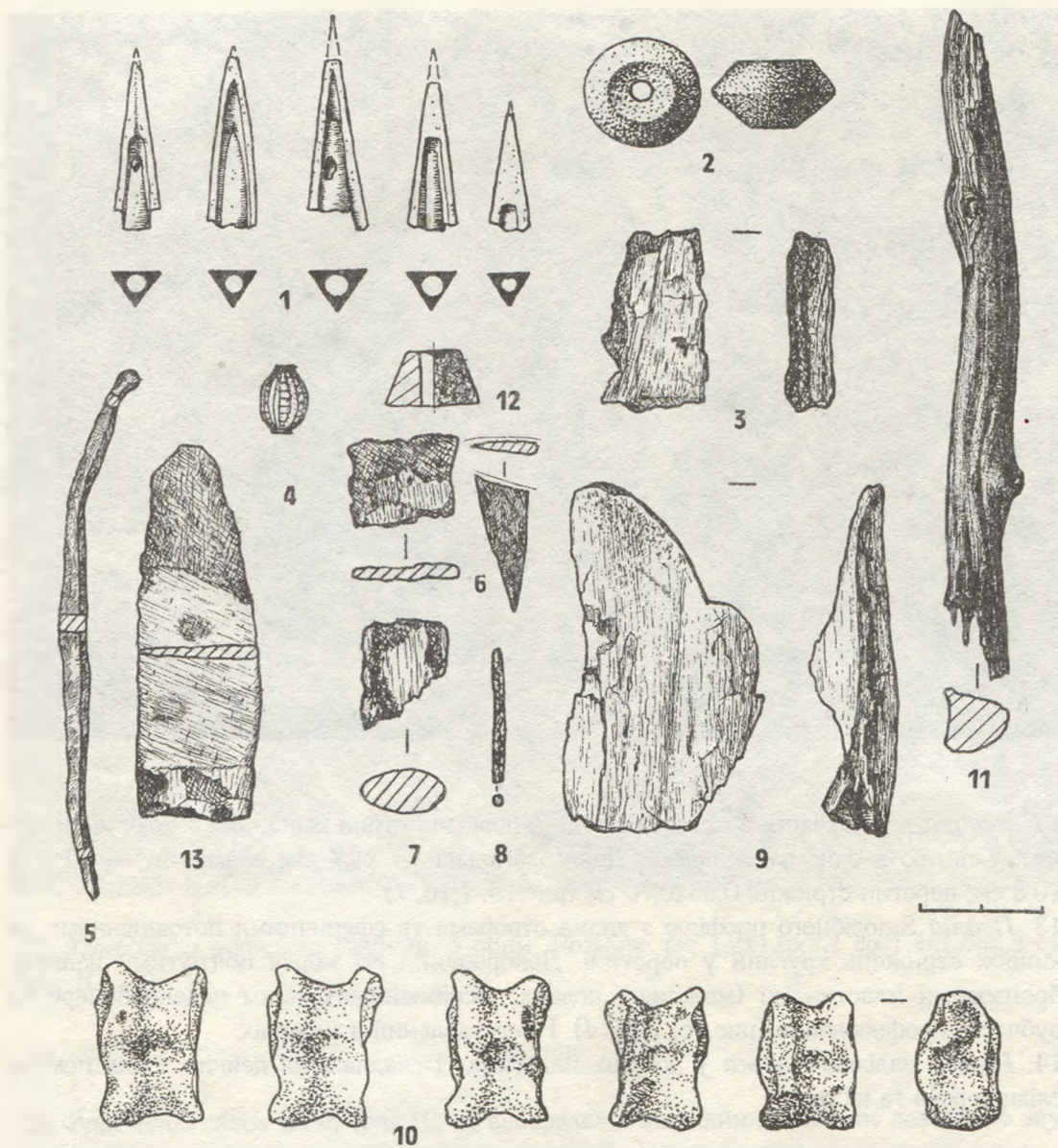

Рис. 10.
Курган №1.
Знахідки.

1 - бронза;
2 - кераміка;
3, 11 - дерево;
4 - золото;
5-8, 12, 13 - залізо;
9, 10 - кістка.

на поверхні, шматочком ручки з кістяними накладками, скріпленими залізною заклепою (рис. 10, 13). Довж. 6,7 см; шир. леза 2,0 см; шир. руків'я 1,8 см; товщ. спинки 0,25 см.

7. Фрагменти ручки та жала леза ножа з кістяним накладним руків'ям (рис. 10, 6). Шир. леза 1,9 та 0,8 см; довж. уламків 1,4 та 2,4 см; товщ. ручки 0,25 см. 2 прим.

8. Уламок стрижня списа овальної у перетині форми довж. 1,9 см; у перетині — 0,8x1,4 см (рис. 10, 7).

9. Ворворка конічна, зі зрізаною вершиною. Вис. 1,0 см; дм.: основи 1,6 см; отвору 0,55 см. Сильно корозована, з 2-х фрагментів (рис. 10, 12).

10. Фрагмент стрижня круглої в перетині булавки. Довж. 2,4 см; дм. стрижня 0,15 см (рис. 10, 8).

11. Псалії S-подібного профілю з двома отворами; стрижень від підквадратного до круглого в перетині. Довж. 11,5 та 13,2 см; дм. отворів 0,5 см. 2 прим. (рис. 15, 1; 16, 2, 3).

Рис.11.
Курган №1.
Вигляд поховальної камери з північного сходу.

12. *Вудила* двокільчасті, з підквадратною в перетині стрижневою частиною; кінці загнуті у петлю в одному напрямку. Довж. загальна — 21,7 см; елементів — 16,6 та 10,8 см; перетин стрижня 0,65x0,70 см (рис.15, 1;16, 1).

13. *Псалій* S-подібного профілю з двома отворами та сферичними потовщеннями на кінцях; стрижень круглий у перетині. Декорований по залізу обігнутими навколо бронзовими пластинами (можливо, поверх посрібненими), яким надане поперечне рубчасте профілювання (рис.15, 2;16, 4). Представлений в уламках.

14. *Розвал залізного ножа* у дрібних пластинах і скалках; на деяких з них помітні сліди дерева та кістки.

Бронза

15. *Наконечники стріл* тригранні втульчасті (рис.10,1) та з прихованою втулкою. 5 прим. Довж. 2,3-3,2 см.

Золото

16. Рубчаста пустотіла овальна в перетині *намистинка* з фольги, спаяна з двох тиснених половинок, орнаментована поперечними канельованими смужками та розділеними насічкою пружками рифлення вздовж довгої вісі виробу. Довж. 1,15 см; дм. 0,75 см. 1 прим. (рис.10,4).

Кістка

17. *Уламок кістяного виробу* з трубчастої кістки великої рогатої худоби, один край якого обрізаний у формі закругленого виступу (рис.10,9). Розміри: 1,4x3,3x6,2 см.

Рис.12.
Курган №1.
Вигляд поховальної камери з південного заходу.

18. Астрагали з хребців тварини. 5 прим. Розміри: від 1,2x1,6x2,4 до 1,4x1,8x2,8 см (рис.10, 10).

Дерево

19. Фрагмент піхов меча (рис.10, 3) від зразка з широким двосічним лезом, що звужувалося на останній третині довжини (рис.17). Піхви були виготовлені з дерева і мали три шари: верхній — тонкий (2 мм) шар кори з нанесеною на заглажену поверхню фарбою кольору умра; середній — у 1,5 мм — тонка дошка з волокнами вздовж довгої вісі виробу, і нижній — дошка до 3 мм — з волокнами дерева поперек вісі піхов (рис.10,3). Розміри уламка: довж. — до 16 см, шир. — 4-6 см, товщ. — 0,75 см.

Досліджений курган за типом споруди належить до найскладніших не тільки в Лівобережному, але й у Правобережному Лісостепу України скіфської доби. Кільцева дерев'яна вимостка навколо насипу нагадує досить складну дерево-земляну конструкцію Вакулиної Могили на Київщині⁷, більш подібна до архаїчної шатрової споруди Червоної могили на Черкащині⁸, відрізняючись від них суто місцевими особливостями спорудження дерев'яної конструкції, заповнення простору між стінками ями і „зрубів” суглинковим ґрунтом викиду⁹,

Рис.14.
Курган №1.
Дромос.

Рис.18.
Курган №1.
Предметы в узди
in situ.

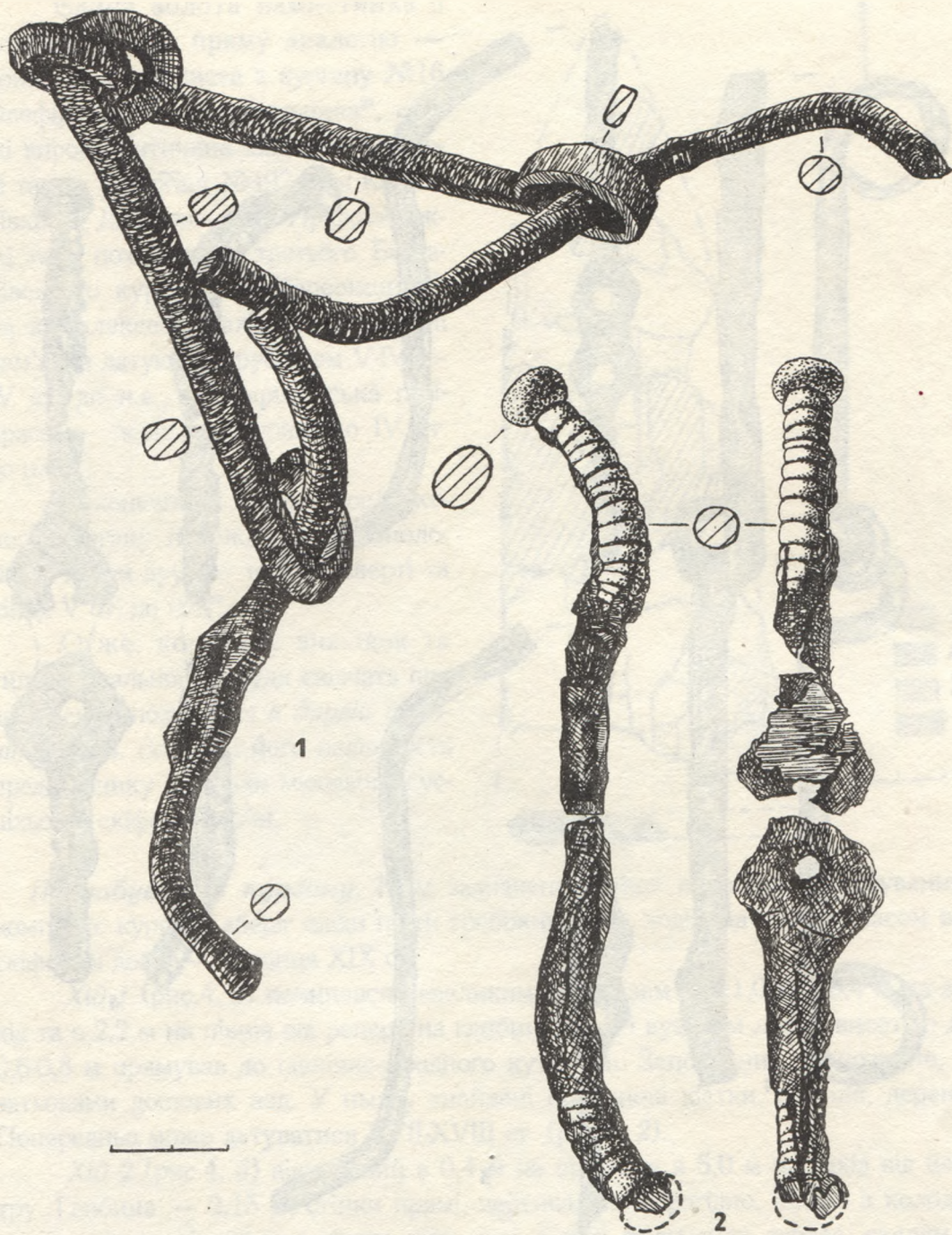

Рис. 15.
Курган №1.
Предмети вузди
на час знахідки.

1 - залізо;
2 - залізо, бронза.

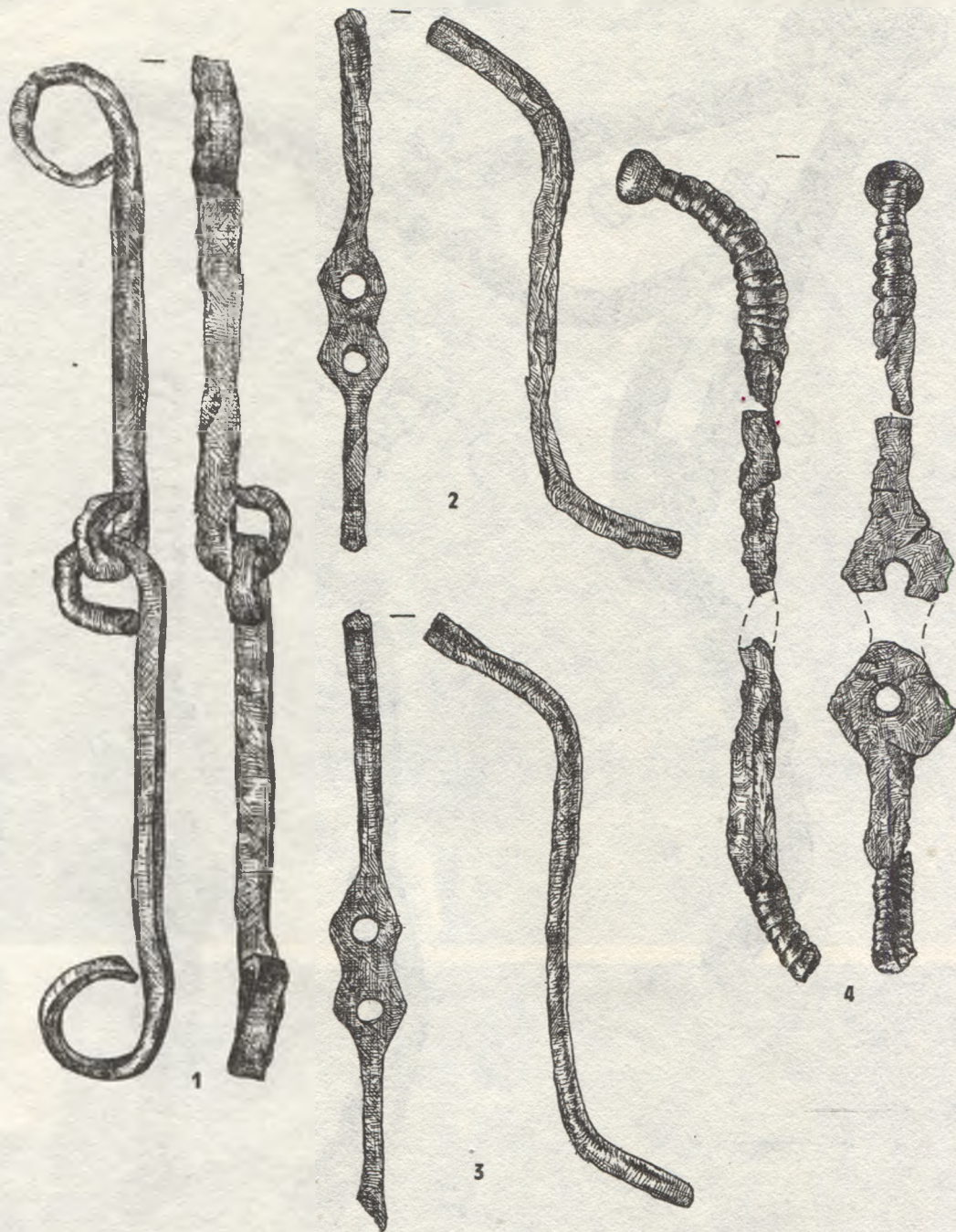
влаштуванням дромосу зі сходинками¹⁰. Складність поховальної споруди вказує на порівняно пізній час зведення кургану¹¹.

Переважає більшість речових знахідок комплексу мала широке розповсюдження як у V, так і в IV ст. до н.е. Для встановлення датування кургану важливими є предмети вузди. Залізний вуздечний набір з дромосу поховання має численні аналогії серед псаліїв та вудил Поворскля і Посулля (Більське городище і Лихачівське поселення¹²; Більські некрополі: Перещепине, кургани №№2/1980 р.¹³ та 2/1993 р.¹⁴; Саранчеве поле, курган №11¹⁵; Мачухи, ур.Та-

Рис. 16.
Курган №1.
Псалії та
вудила після
реставрації.

Залізо:
залізо, бронза.

ранів Яр, курган №13¹⁶; Олефірщина, курган №15¹⁷; Вовківці, курган №1/1897 р.¹⁸; Борзна, курган №1; Плавиниці, курган №484¹⁹), Степової Скіфії²⁰, і датується другою половиною V-IV ст. до н.е.²¹. Менш масивні псалії цього типу тяжіють до пізнішого часу — IV ст. до н.е.²².

Унікальною є знахідка в кургані залізного псалія S-подібного профілю зі сферичними потовщеннями на кінцях, обтягнутого бронзовими пластинами. За формою виріб близький до ряду суто залізних псаліїв, що трапляються у комплексах першої половини - середини V ст. до н.е.²³

Єдина золота намистинка з поховання має пряму аналогію — прикрасу до намиста з кургану №16 Олефірщинського могильника²⁴, схожі вироби античних ювелірів знайдені також у кургані №493 біля Капітанівки на Дніпровському Правобережжі та в похованні 2 третього Богданівського кургану на Херсонщині²⁵. За комплексом знахідок поховальні пам'ятки датуються рубезем V-IV — IV ст. до н.е., Олефірщинська прикраса — першою половиною IV ст. до н.е.²⁶.

Наконечники стріл з дослідженого кургану належать до хронологічної групи другої - третьої чверті та кінця V ст. до н.е.²⁷

Отже, комплекс знахідок та тип поховальної споруди свідчать про здійснення поховання в *другій половині V ст. до н.е.* і його належність представнику верхівки місцевого суспільства скіфської доби.

Пограбування кургану. Крім зазначених вище випадків пограбування, комплекс кургану зберіг сліди п'яти грабіжницьких ходів, датованих часом від скіфської доби — до кінця XIX ст.

Хід 1 (рис.4, 2) починався невеликим колодязем 0,8x1,0 м в 5,4 м на захід та в 2,2 м на північ від репера на глибині 2,2 м і вузьким лазом висотою до 0,6-0,8 м прямував до північно-західного кута ями. Заповнення чорноземне, із затьокми дощових вод. У ньому знайдені поодинокі кістки, вугілля, дерево. Попередньо може датуватися XVII-XVIII ст. (рис.8, 2).

Хід 2 (рис.4, 3) відкопаний в 0,4 м на північ та в 5,0 м на захід від центру. Глибина — 2,15 м, стінки прямі, вертикальні. Вірогідно, підкоп з колодязя, що вів до північно-західного кута ями. Свіжі фрагменти дерева, скалки у заповненні. Датується останньою чвертю XIX ст. (рис.8, 4).

Хід 3 (рис.4, 4). Вузька траншея, викопана від рівня поверхні насипу на глибину до 3,2 м. У заповненні — розтриті кістки, вугілля, скалка (рис.10, 11), перемішані з дерном і „масним свіжим” чорноземом. Грабіжники не дійшли до порушеного попередниками заповнення поховальної камери. Вірогідно, хід відноситься до 1898-1899 рр., коли грабіжницькі розкопки були припинені в околицях Глинища (Глинського) поліцією після втручання графа О.О.Бобринського (рис.8, 3).

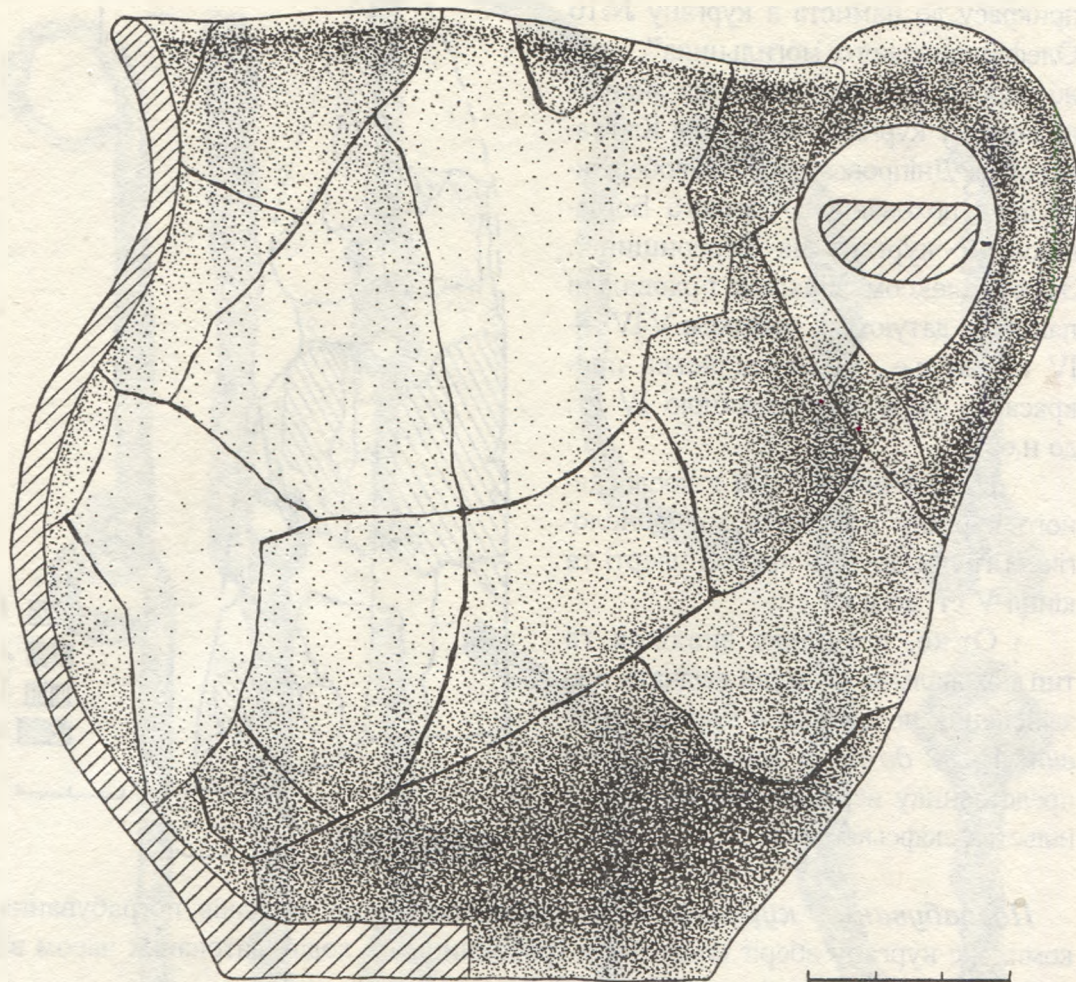

Рис.17.
Курган №1.
Залишки піхов
меча.

1 - ділянки, вкриті фарбою;
2 - дошка з нанесеною фарбою;
3,4 - дерево.

Рис. 19.
Курган №1.
Ліпна кружка.

Хід 4 (рис.4, 5). Підпрямокутний котлован край північно-східного кута ями розміром 0,9х2,4 м. Заповнений материковим суглинком. Читався з рівня 0,6 м від репера. Глибина 2,85 м (рис.8, 5). Заповнення не містило будь-яких знахідок. Датування проблематичне.

Хід 5 (рис.4, 6) починався круглим котлованом колодязя розмірами 0,50х0,65 м в 4,6 м на захід та у 0,7 м на південь від репера, з глибини 0,6 м (рис.8, 6). Далі вузьким кривим лазом 0,5 м завширшки вів до поховання, завершуючись у західній стінці камери на глибині 3,30 м (тобто рівень дна ходу був заглиблений нижче дна ями). Заповнення щільне, суглинково-чорноземне, з кістками людини та шматками дерева і вугілля. Хід відрито грабіжниками скіфської доби. Верхня частина грабіжницького колодязя перекопана скарбощукачами кінця XIX ст.

Таким чином, результати розкопок кургану ілюструють традицію пограбування поховальних пам'яток скіфського часу від доби раннього залізного віку до кінця XIX ст.

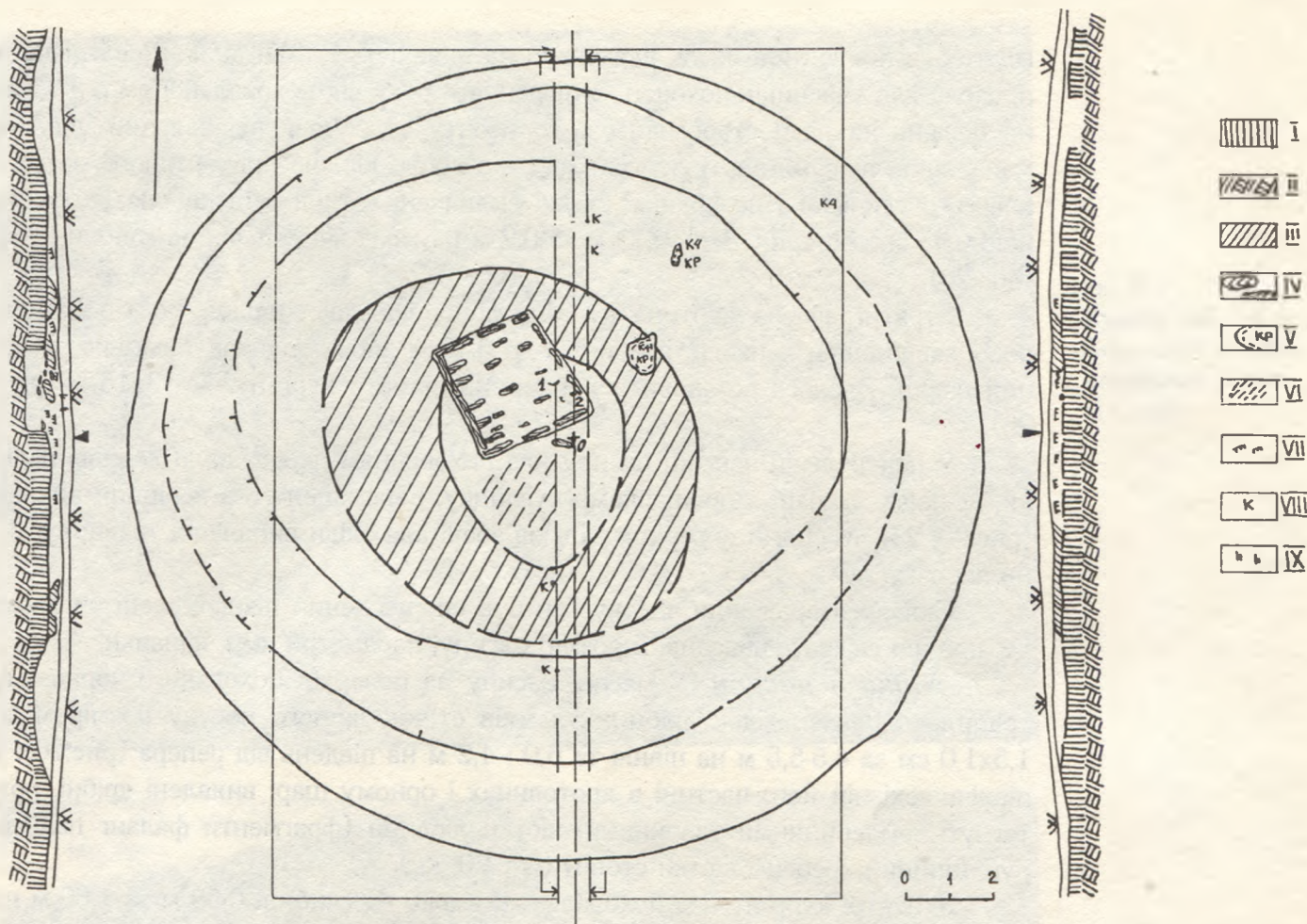

Рис.20. Курган №2. План.

Умовні позначки:

- I - похований чорнозем; II - материк; III - викид; IV - дерево; V - кротовини;
 VI - натопт; VII - вальки дерну; VIII - уламки кераміки; IX - вуглини.

КУРГАН №2

Курган був розташований за 18 м на південний захід від кургану №1. Сильно розораний насип розплився на тлі поля і був ледь помітним. При нівелюванні встановлена висота кургану 0,60 м, при обмірах — діаметр 20x21 м (рис.20).

Стратиграфія насипу. Курган був споруджений з чорнозему та вальків дерну розміром від 0,25x0,30x0,30 до 0,30x0,50x0,30 м в один прийом над колективним похованням скіфської доби в центрі насипу, за 0,3 м на північ на глибині 1,2 м від репера (рис.20). Підквадратну в плані яму, дно якої досягало материка (рис.21; 22), оточував кільцевої в плані форми викид діаметром 9,0x10,4 м. Товщина викиду сягала 0,35 м. Його масив складав чорнозем, вийнятий з ями, та материковий суглинок, перекриваючий тонким шаром викидану з могили землю. У східній частині „кільце” викиду тоньшало, а його

грунт був притоптаним, що вказувало на наявність на цій ділянці своєрідного проходу для учасників похорон. З південного боку від поховальної ями, в 3,5 м на південь на рівні стародавнього горизонту утворився підовальний у плані майданчик, вільний від ґрунту викиду, з тонкою кіркою притоптаного материкового суглинку на поверхні. Тут же відзначені зотлілі рештки плахи довжиною 0,45 м та шириною до 0,15 м за 0,2 м на захід від репера, на глибині 0,6 м (рис.20).

Стратиграфічна картина кургану доповнювалася наявністю 1,5-2,5-метрової завширшки канавки, глибиною до 0,35 м, що оточувала тільки-но зведений насип. Вдалося встановити первинний діаметр кургану — 13x15 м (рис. 20).

У центральній частині насипу над похованням переважали дернові вальки, де-не-де змішані з прошарками суглинку, переміщеного з вершини викиду (рис.20; 23). Місцями поверхня вальків зберігала сліди випаленої трави, вуглини від багаття.

Склалося враження, що курган був споруджений пізньої осені чи взимку, про що свідчать невеликий розмір насипу, параметри ями, канавки.

Знахідки в насипу. У масиві насипу на поверхні похованого чорнозему трапилося ряд знахідок дрібних уламків стінок ліпного посуду розміром до 1,5x1,0 см за 4,5-5,5 м на північ та 6,0 і 4,2 м на південь від репера (рис.20); у північно-східній його частині в кротовинах і орному шарі виявлені дрібні, розтягнуті землерийними тваринами, кістки людини (фрагменти фаланг пальців рук, шийний хребець, кістки стопи) (рис.20, кч).

У центрі кургану над поховальною ямою, на глибині 0,58 м за 1,60 м на північ та 0,50 м на захід від репера знайдене підрізане велике ікло дикого кабана зі свердлиною — амулет (рис.20,1;24,1); у 1,2 м на північ на глибині 0,65 м у верхніх шарах заповнення ями — невелика ліпна мисочка (рис.20, 2; 23, 1; 24, 2).

Поховальна яма мала прямокутну, підквадратну в плані форму розміром 2,8x3,0 м і глибину 1,20 м від репера (0,65 м від рівня стародавнього горизонту). Вона була орієнтована довгою віссю по лінії північній захід-південний схід (рис.21-23).

Заповнення складалося з чорноземного ґрунту насипу з дерновими вальками по краям і в центрі — прошарками суглинку, сильно перемішаними з дрібними вуглинками, кістками людей та шматками дерева від перекриття у центрі на площі в 1,7x1,8 м (рис.23). Це, разом з меншою твердістю заповнення, вказувало на наявність саме тут решток грабіжницького „колодязя”, пробитого через центр кургану у давнину (рис.23).

Поховальна яма мала прямовисні рівні стінки, майже прямі кути, досить рівне материкове дно (рис.23). Конструкція поховальної споруди у камері повністю не збереглася, хоча за її рештками може бути реконструйована. Основу внутрішнього „зрубу” склали чотири кутові стовпчики діаметром 0,15-0,19 м і висотою до 0,8 м, вкопані в дно ями на 0,25-0,3 м. Для них були спеціально вириті круглі за формою ямки-лунки в матеріку. Проміжки між стовпчиками

Рис.21.
Курган №2.
Загальний вигляд
поховальної ями
зі сходу.

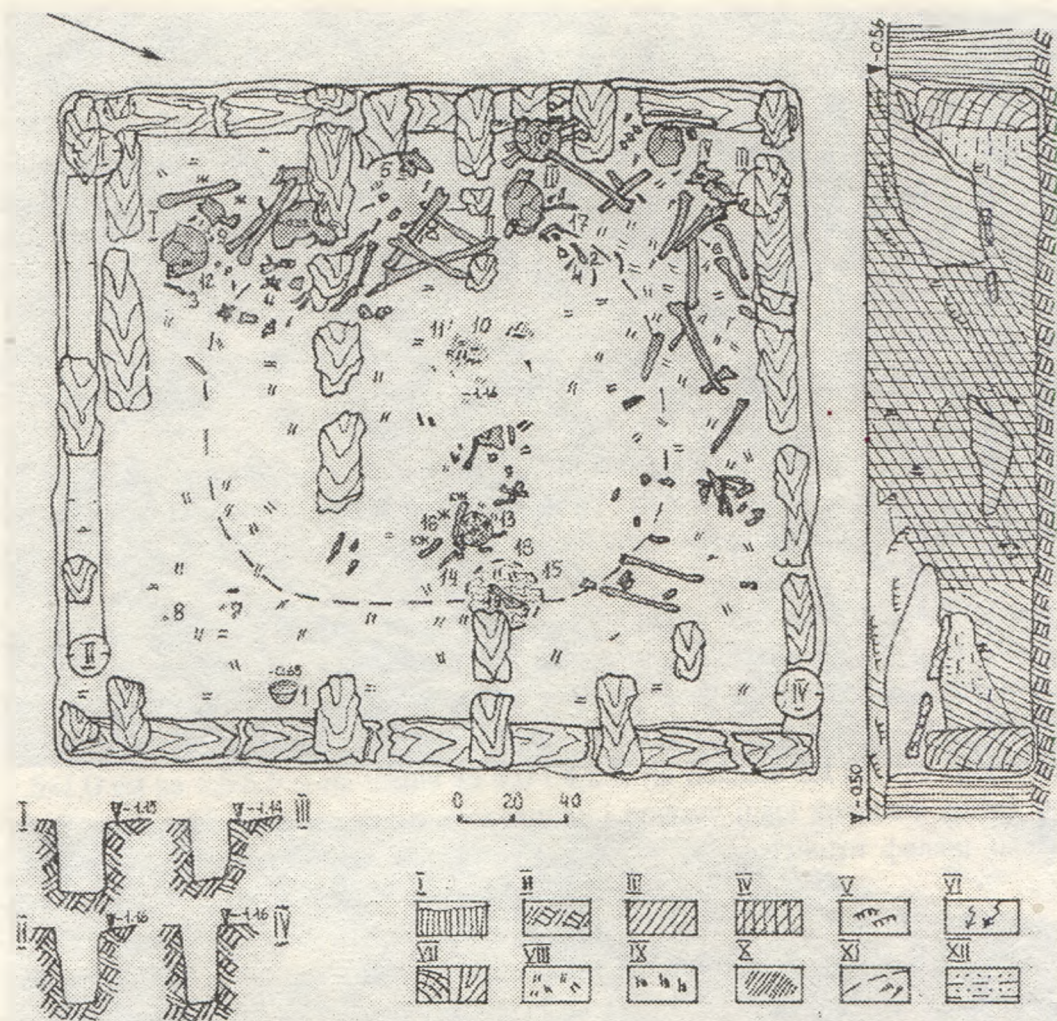
Рис.22.
Курган №2.
Загальний вигляд
поховальної ями з
півдня.

Рис.23.
Курган №2. План
поховання.

Умовні позначки:

- I - похований
чернозем;
- II - материк;
- III - грунт викиду;
- IV - перекоп;
- V - вальки дерну;
- VI - затьоки;
- VII - дерево;
- VIII - рослинний тлін;
- IX - вуглини;
- X - береста;
- XI - наконечники стріл
та межа грабіж-
ницького перекопу;
- XII - суглинок.

вздовж стінок закріплювалися поставленими на бік масивними прямокутними у перетині, отесаними сокирою, дерев'яними плахами довжиною 2,05-2,8 м з перетином у 0,16х0,50 м та 0,18х0,46 м (рис.23).

На стовпчики, напевне, встановлювалися поздовжні лаги, на які, як і на плахи вздовж стінок, викладався накатник, котрий складався з ряду поперечних колотих ошкурених плах і горбилів (північний схід — південний захід) шириною 0,14-0,20 м та товщиною 0,05-0,10 м (рис.23). Масивні плахи продавили на материковому ґрунті дна неглибокі (3-4 см) канавки. Дно ями було викладене тонкими дошками, від яких залишився лише легкий тлін.

Таким чином, внутрішня поховальна споруда — „зруб” мав перекриття, розташоване на рівні зі стародавньою поверхнею.

Поховані та їх положення. Так, як курган був пограбований у давнину, можливо у XVII ст., анатомічний порядок скелетів похованих виявився порушеним. Грабіжники перемістили кістки до західної та північної стінок камери, в цілому не змішавши верхні частини окремих скелетів. За залишеними на первинних місцях окремими кістками ніг (стопи, фаланги пальців ніг тощо) можна зі впевненістю констатувати південно-західну орієнтацію похованих, покладених

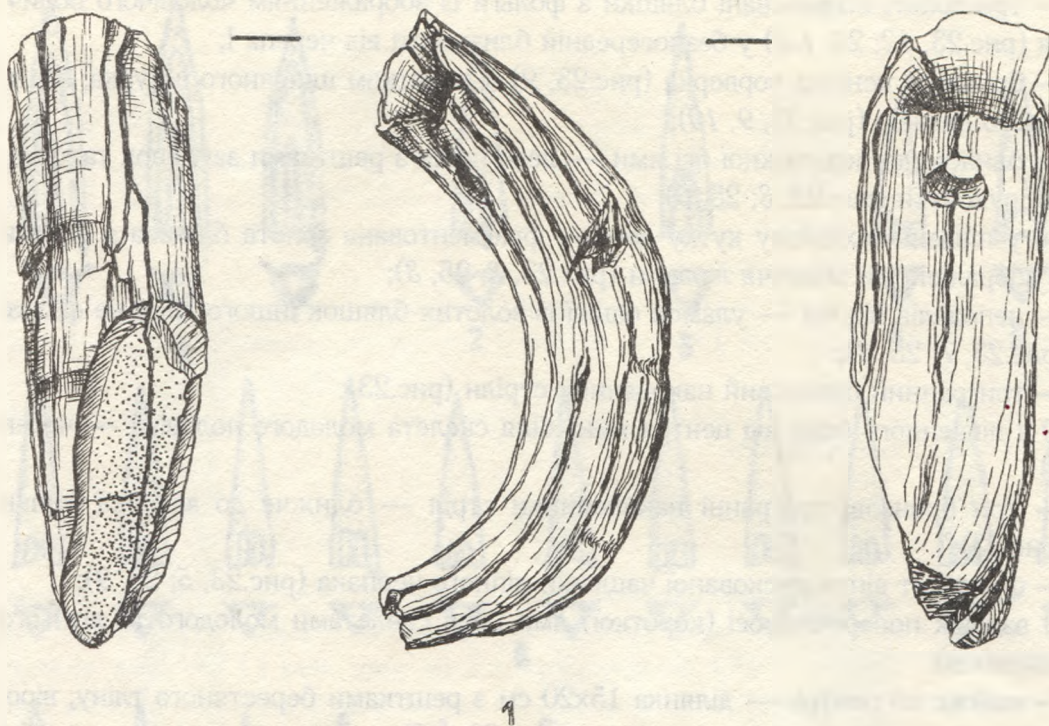
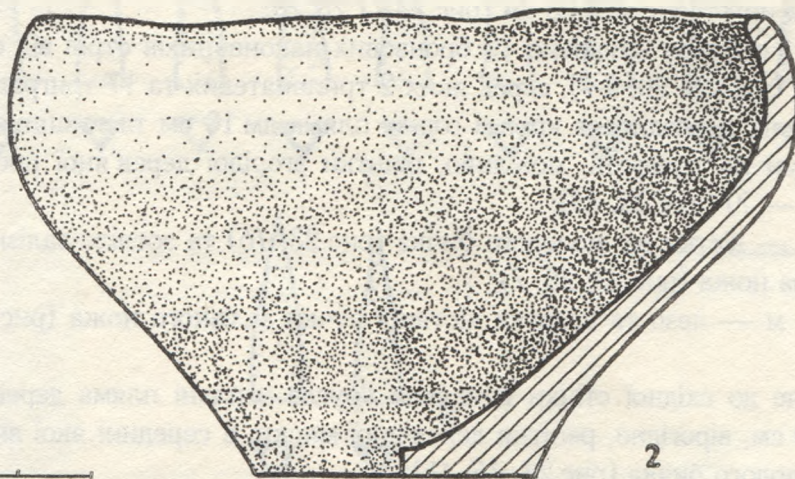

Рис.24.
Курган №2.
Знахідки в
насипу.

1 - кістка;
2 - глина.

випростано на спині поперек ями. Всього у похованні виявлено рештки чотирьох осіб, які лежали (за положенням черепів — I, II, III, IV) у такій послідовності (рис.23): молода жінка (до 30 років), молодий чоловік (?), літній чоловік, літня жінка*

Знахідки На дні камери та частково в її заповненні виявлені: а) в південній частині ями (умовно пов'язані зі скелетом молодої жінки — череп I): — дрібні корозовані уламки залізного виробу, можливо, леза ножа — 2 прим. розміром 0,5x0,6 та 0,4x0,7 см; розсипалися (рис.23);

* Попереднє визначення антрополога Центру Горбенка С.О.

- три золоті штамповані бляшки з фольги із зображенням чоловічого обличчя (рис.23, 12; 24, 1-2) у безпосередній близькості від черепа I;
 - бронзова конічна ворворка (рис.23, 9) зі шматком шкіряного шнурка, зав'язаного петлею (рис.25, 9, 10);
 - ближче до поздовжньої осі ями — лезо ножа з рештками заклепок та кістяної рукоятки (рис.23, 3; 25, 6);
 - у південно-східному кутку ями — фрагментована золота бляшка з фольги із зображенням обличчя людини (рис.23, 8; 25, 3);
 - неподалік від неї — уламок однієї із золотих бляшок іншого типу на фользі (рис.23, 7; 25, 4);
 - тригранний бронзовий наконечник стріли (рис.23);
- б) з південного боку від центра ями (біля скелета молодого чоловіка — череп II):
- три бронзові тригранні наконечники стріл — ближче до західної стінки (рис.23);
 - фрагмент вінця лискованої чашечки ліпного черпака (рис.23, 5; 26, 9);
- в) вздовж поперечної осі (короткої) ями (між скелетами молодого та літнього чоловіків):
- майже по центру — ділянка 15x20 см з рештками берестяного тліну, вірогідно, від однієї зі стінок сагайдака (рис.23, 10), декорованого смужками берести іншого відтінку: деякі з них вдалося зберегти; розміри таких смужок — 0,3x2,7 см при товщині 0,03 см (рис.23, 11; 25, 8);
 - поряд і поблизу виявлено 19 бронзових наконечників стріл від сагайдачного набору (рис.23; 26, 3-7), серед яких 2 трилопатевих та 17 тригранних.
 - неподалік знаходилася кругла горіла пляма дм.10 см та товщиною 0,3 см з вуглинками на поверхні, можливо, рештки згорілої дерев'яної посудини (курільниці — ?) (рис.23, 13);
 - поряд — кістки ніг молодого бичка (рис.23, 16) та зотліла залізна пластинка від леза ножа (рис.23; 25, 7);
 - за 0,2 м — лезо та шматки кістяної ручки залізного ножа (рис.23, 14; 25, 5);
 - ближче до східної стінки виявлена кругла в плані пляма деревного тліну дм. до 30 см, вірогідно, рештки дерев'яної миски, в середині якої виявлено лопатку молодого бичка (рис.23, 15, 18);
- г) на північ від короткої осі ями, на місці умовного розташування скелету літнього чоловіка (череп III):
- ще одна кістка бичка (рис.23, 17);
 - шматочок кістяної рукоятки залізного ножа (рис.23, 5);
 - кістяна колодочка цієї ж рукоятки (рис.23, 4; 25, 6);
 - ще два бронзових тригранних наконечника стріл та один трилопатевий (рис.23);
- д) біля північної стінки ями, на місці скупчення кісток скелету літньої жінки (череп IV):
- 6 бронзових тригранних наконечників стріл (рис.23)

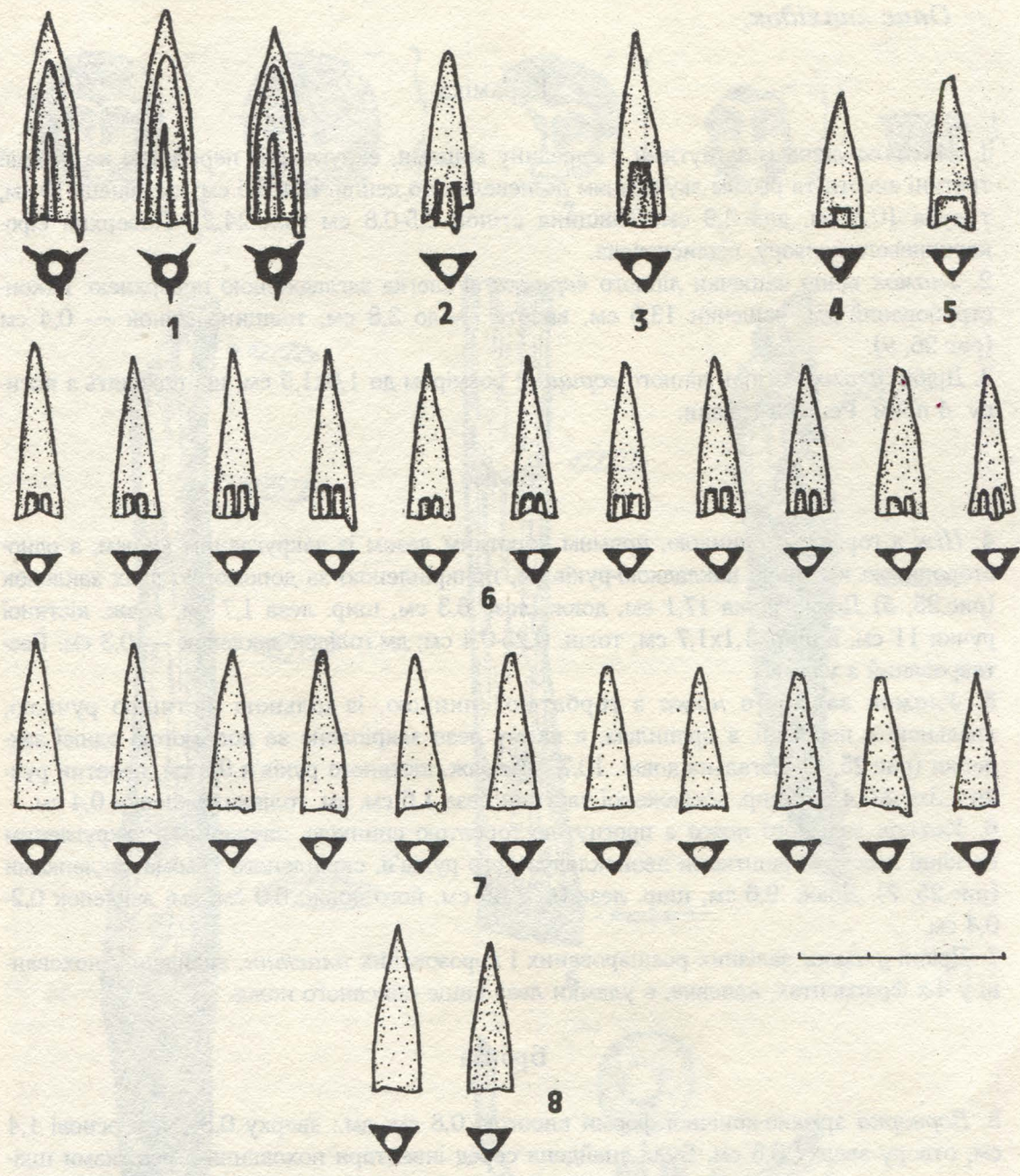

Рис. 25.
Курган №2.
Знахідки.

1-8 - бронза;
9 - кераміка.

Опис знахідок.

Кераміка

1. *Мисочка* ліпна із загнутими в середину вінцями, скругленим перегином на першій третині висоти та різким звуженням до невеликого денця. Вис. 6,5 см; дм: вінець 10 см, тулуба 10,8 см, дна 3,9 см. Товщина стінок 0,5-0,8 см (рис. 24, 2). Поверхня сіро-коричневого кольору, підлискована.
2. *Уламок* вінця чашечки ліпного *черпака* зі злегка заглаженою поверхнею. Реконструйований дм. чашечки 13,6 см, висота — до 3,8 см, товщина стінок — 0,4 см (рис. 26, 9).
3. Дрібні *уламки* стінок ліпного *горщика* розміром до 1,0x1,5 см, що походять з насипу. 4 прим. Рештки тризни.

Залізо

4. *Ніж* з горбатою спинкою, прямим коротким лезом із закругленим кінцем, з односторонньою кістяною накладкою-руків'ям, прикріпленою за допомогою двох заклепок (рис. 25, 5) Довж. ножа 17,1 см, довж. леза 6,3 см, шир. леза 1,7 см, довж. кістяної ручки 11 см, її шир. 1,1x1,7 см, товщ. 0,25-0,4 см; дм. голівок заклепок — 0,3 см. Реставрований з уламків.
5. *Уламок залізного ножа* з горбатою спинкою, із цільною кістяною рукою, овальною в перетині, з пропилом, в якому лезо закріплене за допомогою однієї заклепки (рис. 25, 6). Загальна довж. 10,7 см, довж. кістяного руків'я 9,8 см, перетин ручки 1,3x0,3-0,4 см; шир. збереженої частини леза 1,6 см, дм. голівки заклепки 0,4 см.
6. *Уламок залізного ножа* з прогнутою горбатою спинкою, звуженим і закругленим на кінці лезом та рештками двонакладчастого руків'я, скріпленого трьома заклепками (рис. 25, 7). Довж. 9,6 см, шир. леза 0,7-1,35 см, його довж. 6,0 см, дм. заклепок 0,2-0,4 см.
7. Дрібні *уламки* залізних розшарованих і корозованих *пластин*, знайдені у похованні у 4-х фрагментах, напевне, є уламки леза вище описаного ножа.

Бронза

8. *Ворворка* зрізано-конічної форми висотою 0,8 см; дм.: зверху 0,8 см, у основі 1,4 см, отвору зверху 0,5 см. Була знайдена серед інвентаря поховання з рештками шкіряного шнура (ремінця-?). Дм. ремінця 2-2,5 мм; він був зав'язаний простим вузлом з петлею поза меншим отвором (рис. 25, 9; 25, 10). Тип. I за В.Г.Петренко²⁸.
9. *Наконечники стріл* зі складу сагайдачного набору:
 - а) трилопатеві з прихованою втулкою, пірамідальною голівкою, обрізаними під прямим кутом до втулки двома кінцями лопатей; кінець третьої лопаті загострений і утворює шип (рис. 26, 1). За класифікацією Г.І.Мелюкової відносяться до II відділу 5-го варіанту 8-го типу²⁹. 3 прим. Довж. 3,3-3,5 см;
 - б) тригранні: втульчасті
 - 1) зі злегка дуговидними гранями, що мають внизу дві вертикальні борозденки, які підкреслюють втулку (рис. 26, 2). За тою ж класифікацією — III відділ, 3-й тип, 2-й варіант. 1 прим. Довж. 2,8 см;

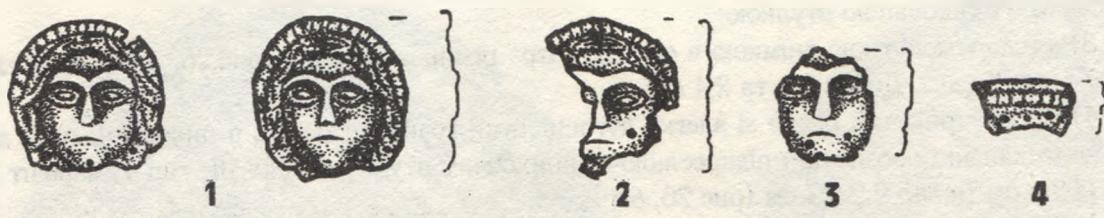
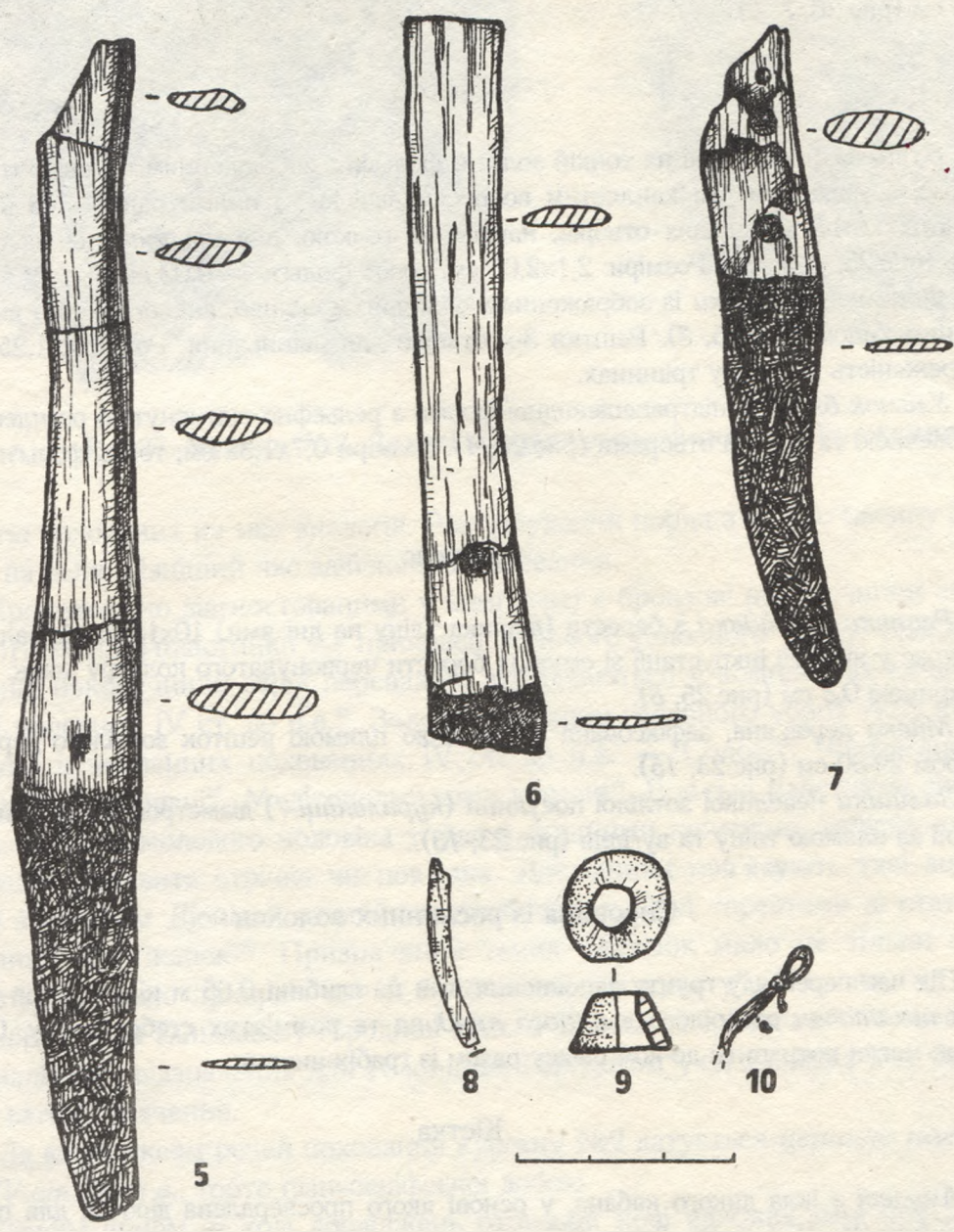

Рис.26.
Курган №2.
Знахідки.

1-4 - золото;
5-7 - залізо, кістка;
8 - береста;
9 - бронза;
10 - шкіра.

- 2) з виділеними загостреними гранями (рис.26, 3). Той же відділ, тип ближче до 5-го варіанту. 1 прим. Довж. 3 см;
 в) з прихованою втулкою:
 3) з підпрямокутною виїмкою в основі, котра позначає втулку (рис.26, 4, 5). III відділ, 7 тип. 2 прим. Довж. 2,1 та 2,4 см;
 4) такі ж трикутні, рідше зі злегка дугувидними гранями; мають в нижній частині дві вертикальні борозденки, підкреслюючи приховану втулку. Відділ III, тип 7, варіант 1. 11 прим. Довж. 2,2-2,7 см (рис.26, 6);
 5) такі ж, з гладенькими гранями. III відділ, 7 варіант 7-го типу³⁰. 13 прим. Довж. 2,3-2,6 см (рис.26, 7, 8).

Золото

10. *Бляшки* штамповані на тонкій золотій фользі, із зображенням чоловічого обличчя в фас. з модельованим хвилястим волоссям зачіски. 3 прим., один — зі втратами. Мають по 4-5 маленьких отворів, нанесених голкою, для пришивання на головний убір (рис.25, 1, 2; 27). Розміри: 2,1x2,05 см, товщ. фольги — 0,02 см³¹.
 11. *Фрагмент бляшки* із зображенням обличчя, можливо, аналогічного з вище описаним типом (рис.25, 3). Рештки 3-х отворів для нашивання. Розміри: 1,25x1,6 см; збереженість погана, у тріщинах.
 12. *Уламок бляшки* підтрапещевидної форми з рельєфно відтиснутою розчленованою пружечкою та трьома отворами (рис.25, 4). Розміри 0,7x1,35 см; товщ. фольги — 0,03 см.

Дерево

13. *Рештки сагайдака* з берести (ділянка тліну на дні ями) 10x15 см, із залишками прикрас у вигляді інкрустації зі смужок берести червонуватого кольору довж. до 3 см і шириною 0,3 см (рис.25, 8).
 14. *Миска* дерев'яна, зафіксована за круглою плямою решток зотлілого дерева діаметром 29-30 см (рис.23, 15).
 15. *Залишки* невеликої зотлілої посудини (*курильниці*-?) діаметром 10 см, виявленої на дні за плямою тліну та вугілля (рис.23, 13).

Сировина із рослинних волокон

16. Під час перегляду ґрунту заповнення ями на глибині 0,65 м кілька разів траплялися *шматочки* обгорілого *льняного прядива* та розім'ятих стебел льону. Останні також могли потрапити до комплексу разом із грабіжниками.

Кістка

17. *Амулет* з ікла дикого кабана, у основі якого просвердлена дірочка для підвішування (рис.24, 1). 1 прим. Довж. 9,0 см; перетин 2,0x2,5 см; діам. отвору — 0,7 см. Отвір свердлений на конус зсередини.

За типом поховальної споруди курган №2 нагадує деякі неглибокі поховання Більських некрополів³², хоча за збереженою конструкцією „зруб” та

Рис.27. Курган №2. Золоті бляшки-пластинки із зображенням Діоніса.

кількістю похованих не має аналогів. Розташування поряд з пологою насыпю №1 вказує на дещо пізніший час здійснення поховання.

Хронологічно діагностованими у комплексі є бронзові наконечники стріл та золоті бляшки-пластинки — прикраси жіночого головного убору. Наявні в похованні наконечники стріл переважно зустрічаються у комплексах кінця V-першої половини IV ст. до н.е.³³. Золоті ж бляшки головного убору типу калафу відомі в численних похованнях IV ст. до н.е. — Солосі³⁴, Чортомлику³⁵, Куль-Обі³⁶, Богданівці³⁷, Мелітопольському кургані³⁸. Більські пластинки зображують обличчя молодого чоловіка у фас з пишними кучерями, зачіску якого прикрашає перевита стрічка чи пов'язка. Дослідники пов'язують такі зображення з образом Діоніса³⁹, скопійованим боспорськими торевтами зі статуї в святилищі Пантікапею⁴⁰. Призначення таких платівок мало не тільки суто ужиткову функцію прикрас, але й було символом культу⁴¹. З огляду на розповсюдження на Більському городищі культу Діоніса і періодичних торжеств з вакханаліями⁴², відзначених для Гелона ще Геродотом⁴³, ця знахідка має безперечно вагоме значення.

За комплексом речей поховання кургану №2 датується *першою половиною IV ст. до н.е.*, тобто пізньоскіфської добою.

Таким чином, у ході досліджень отримані нові важливі дані про поховальний обряд населення території Великого Більського городища пізньоскіфської доби та причетність курганного некрополю „Б” до життєдіяльності селища край південної межі пам'ятки.

Література

1. **Городцов В.А.** Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губ. в 1906 г. // Тр. XIV АС. — М., 1911. — Т. III. — С. 2, план.
2. **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К.: Наук. думка, 1987. — С. 143, рис. 67.
3. **Мурзін В.Ю., Ролле Р., Скорий С.А.** Дослідження курганів на території Більського городища // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Число 3. — С. 79-86; **Супруненко О.Б.** Перший рік роботи Центру охорони та досліджень пам'яток археології // Там само. — С. 229, 230.
4. **Кулатова І.М., Супруненко О.Б.** Проблематика скіфського часу в археологічних дослідженнях Полтавського Центру археології 1994 р. // Проблеми археології, стародавньої та середньовічної історії України: / ТД. — Харків, 1995. — С. 51-53; Другий рік роботи Центру охорони та досліджень пам'яток археології: Звіт про діяльність 1995 рік / Укл. Супруненко О.Б. — Полтава: Вид. центр «Археологія», 1996. — С. 4-6, 10.
5. **Степанович С.П.** Археологічні розвідки на території Великого Більського городища та його округи // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Число 3. — С. 88-89, мал. 1.
6. **Пошивайло О.** Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина). — Опішня: Укр. народознавство, 1993. — С. 132.
7. **Клочко В.И., Скорый С.А.** Курган Вакулина Могила // Проблемы археологии Северного Причерноморья: (к 100-летию основания Херсонского музея древностей). — Херсон, 1991. — С. 99-109, рис. 1.
8. **Ковпаненко Г.Т.** „Червона Могила” у с. Флярковка // Древности Евразии в скифо-сарматское время. — М.: Наука, 1984. — С. 109, рис. 1.
9. **Шрамко Б.А.** Розкопки курганів VII-IV ст. до н.е. поблизу Більська // Археологія. — К., 1994. — № 4. — С. 129-130.
10. **Кулатова И.Н.** Курганы скифского времени у с. Васильевка // Киммерийцы и скифы: ТД Всесоюзн. семинара, посвященного памяти А.И. Тереножкина. — Кировоград, 1987. — Ч. II. — С. 6-8; **Кулатова И.Н.** Новые исследования курганов скифского времени в Посулье // ТДС первой Сумской обл. науч. конф. по историч. краеведению. — Сумы, 1990. — С. 17-18.
11. **Моруженко А.А.** Историко-культурная общность лесостепных племен междуречья Днепра и Дона в скифское время // СА. — М., 1989. — № 4. — С. 28.
12. **Ковпаненко Г.Т.** Племена скіфського часу на Ворсклі. — К.: Наук. думка, 1967. — С. 152, рис. 53, 87.
13. **Шрамко Б.А.** Розкопки курганів VII-IV ст. до н.е. поблизу Більська. — С. 122, рис. 5, 3, 10.
14. **Мурзін В.Ю., Ролле Р., Скорий С.А.** Дослідження Перещепинського курганного могильника // Археологія. — К., 1995. — № 2. — С. 71, рис. 10, 1, 2, 3, 4, 8, 9.
15. **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К.: Наук. думка, 1987. — С. 153, рис. 73, 28.
16. **Ковпаненко Г.Т.** Племена скіфського часу на Ворсклі. — С. 122, рис. 53.
17. **Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Супруненко А.Б.** Курганы скифского времени

- междеречья Ворсклы и Псла. — М.-Полтава, 1993. — С.41, 42, 44, рис.15, 5-7.
18. **Ильинская В.А.** Скифы Днепровского лесостепного Левобережья: (Курганы Посулья). — К.: Наук. думка, 1968. — С.111, 114, рис.28, 30.
19. Там само. — Табл. XXXI, 1; XLIX, 1.
20. **Мелюкова А.И.** Краснокутский курган. — М.: Наука, 1981. — С.55, рис.15, 7.
21. **Ильинская В.А.** Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. — С.110
22. **Кулатова И.М.** Похоронения кінця V-початку IV ст. до н.е. з Олефіршинського могильника // ПАП. — Полтава, 1991. — С.62.
23. **Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Супруненко А.Б.** Курганы скифского времени... — С.15, 16, 19, рис.6, 5.
24. **Кулатова И.Н.** Женское погребение IV в. до н.э. из могильника у с.Олефирщина // АИП. — Полтава, 1990. — С.67-76, рис. 3, 4.
25. **Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А.** Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. — К.: Наук. Думка, 1989. — С.130,132, рис.41; **Битковский О.В., Полин С.В.** Скифский курган у с.Богдановка на Херсонщине: (К проблеме хронологии памятников V-IV вв. до н.э.)// Скифы Северного Причерноморья. — К.: Наук. думка, 1987. — С.80-82, рис.9,2.
26. **Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Супруненко А.Б.** Курганы скифского времени... — С.55.
27. **Полин С.В.** Хронологія ранньоскіфських пам'яток // Археологія. — К., 1987. — №59. — С.31, 32, рис.12, 13.
28. **Петренко В.Г.** Правобережье Среднего Приднепровья в V-III вв. до н.э. // САИ. — М.: Наука, 1967. — Вып.Д1-4. — С.41, табл.32, 5.
29. **Мелюкова А.И.** Вооружение скифов // САИ. — М.: Наука, 1964. — Вып.Д 1-4. — Табл.8.
30. Там само.
31. ПАЗ. — Полтава: Полт.літератор, 1995. — Ч.3. — С.227,228, фото; 3 джерел народної скарбниці. Щорічник — 1994. — Полтава: Вид. центр «Археологія», 1995. — С.136, фото.
32. **Шрамко Б.А.** Бельское городище... — С.144, рис.68, 5, 6.
33. **Полин С.В.** Хронологія ранньоскіфських пам'яток. — С.31, 32, рис.12, 13; **Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Супруненко А.Б.** Курганы скифского времени ... — С.39, 58.
34. **Манцевич А.П.** Курган Солоха. — Л.: Искусство, 1987. — С.30, кат.2.
35. **Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р.** Чертомлык: Скифский царский курган IV века до н.э. — К.: Наук. думка, 1991. — С.249, кат.212.
36. **Ильинская В.А., Тереножкин А.И.** Скифия VII-IV вв.до н.э. — К.: Наук. думка, 1983. — С.213.
37. **Битковский О.В., Полин С.В.** Скифский курган у с. Богдановка... — С.81, рис.8, 2.
38. **Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н.** Мелитопольский курган. — К.: Наук.думка, 1988. — С.91, 95, рис.98, 1; 102.
39. **Русяева М.В.** Діонісійські сюжети на пам'ятках торевтики із скіфських курганів // Археологія. — К., 1995. — №1. — С.23-24.
40. **Максимова М.И., Наливкина М.А.** Скульптура // Античные города Северного Пичерноморья. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1955. — С.302, рис.9; **Соколов Г.И.** Античное Причерноморье. — Л.: Искусство, 1973. — С.37, рис.16.
41. **Бессонова С.С.** Религиозные представления скифов. — К.: Наук. думка, 1983. —

- С.76; **Русяева М.В.** Діонісійські сюжети... — С.31.
42. **Шрамко Б.А.** Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гелано-будинская проблема // СА. — М., 1975. — №1. — С.65-85; **Шрамко Б.А.** О достоверности сведений Геродота о гелонах // ПАЗ. — Полтава: Вид. центр «Археологія», 1995. — Ч. 4. — С.77.
43. **Геродот.** Історії в дев'яти книгах / Перекл. Білецького А.О. — К.: Наук. думка, 1993. — IV, 108. — С.205.

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ТЕРИТОРІЇ ТА НАЙБЛИЖЧОЇ ОКРУГИ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА (за розвідками 1994 р.)

Обстеження та картографування пам'яток в межах та найближчій окрузі Великого укріплення Більського городища розпочате з метою укладання детальної археологічної карти майбутнього заповідника. Попередні археологічні розвідки, здійснені Б.А.Шрамком¹, В.П.Андрієнком², Ю.М.Бойком³, П.Я.Гавришем⁴ та іншими, мали на меті виявлення нових пам'яток і, здебільшого, не були забезпечені надійною картографічною основою. Результати робіт узагальнені Б.А.Шрамком⁵.

Обстеження 1994 р.⁶ у південній, центральній та західній частинах городища дали досить виразні дані про заселення території та округи Великого укріплення за скіфської доби, наступних епох⁷, і спростували тезу щодо наявності зовсім незаселеної площі пам'ятки понад 3500 га, обнесеної валами і призначеної переважно під тимчасове сховище⁸. За попередніми даними (розвідки продовжені і в 1995 р.) переважна частина більш-менш значних підвищень на території Великого укріплення впродовж VII-III ст. до н.е. була зайнята селищами населення скіфської доби. Незайнятими залишалися здебільшого схили балок, деякі вододільні пасма без водних джерел, котрі використовувалися під городи, випаси та інші сільськогосподарські угіддя. Наявність некрополів „А” і „Б” в межах городища відкриває перспективу виявлення ще кількох пам'яток такого типу.

Нижче наводимо опис обстежених пам'яток за течією рік — Ворскли і Сухої Груні та її приток.

Правий берег р.Ворскли

БІЛЬСЬК, с., Більська сільська Рада Котелевського р-ну.

Г. Барвінкова гора, ур. *Залишки селища скіфського часу* знаходяться на мису правого корінного берега, за 0,15 км на пд. від сучасного в'їзду на територію Великого укріплення Більського городища та Східного його укріплення зі сторони смт. Котельви, та в 3,3 км на пд.сх. — сх. від центру с.Більськ, зліва від шосе Котельва-Більськ.

Неодноразово оглядалися Ю.М.Бойком, проте опису не отримали.

Площа мису складає 4 га (200x200 м), висота над рівнем заплави 83 м. Селище розміщується у пд. частині мису, на площі близько 1 га (50x150 м). Воно має видовжену в плані у широтному напрямку форму. Починаючи з кінця минулого століття інтенсивно розорюється. На поверхні помітні два курганоподібних підвищення, одне з

* Порядкові номери обстежених пам'яток відповідають нумерації на схемі. Див. рис.1.

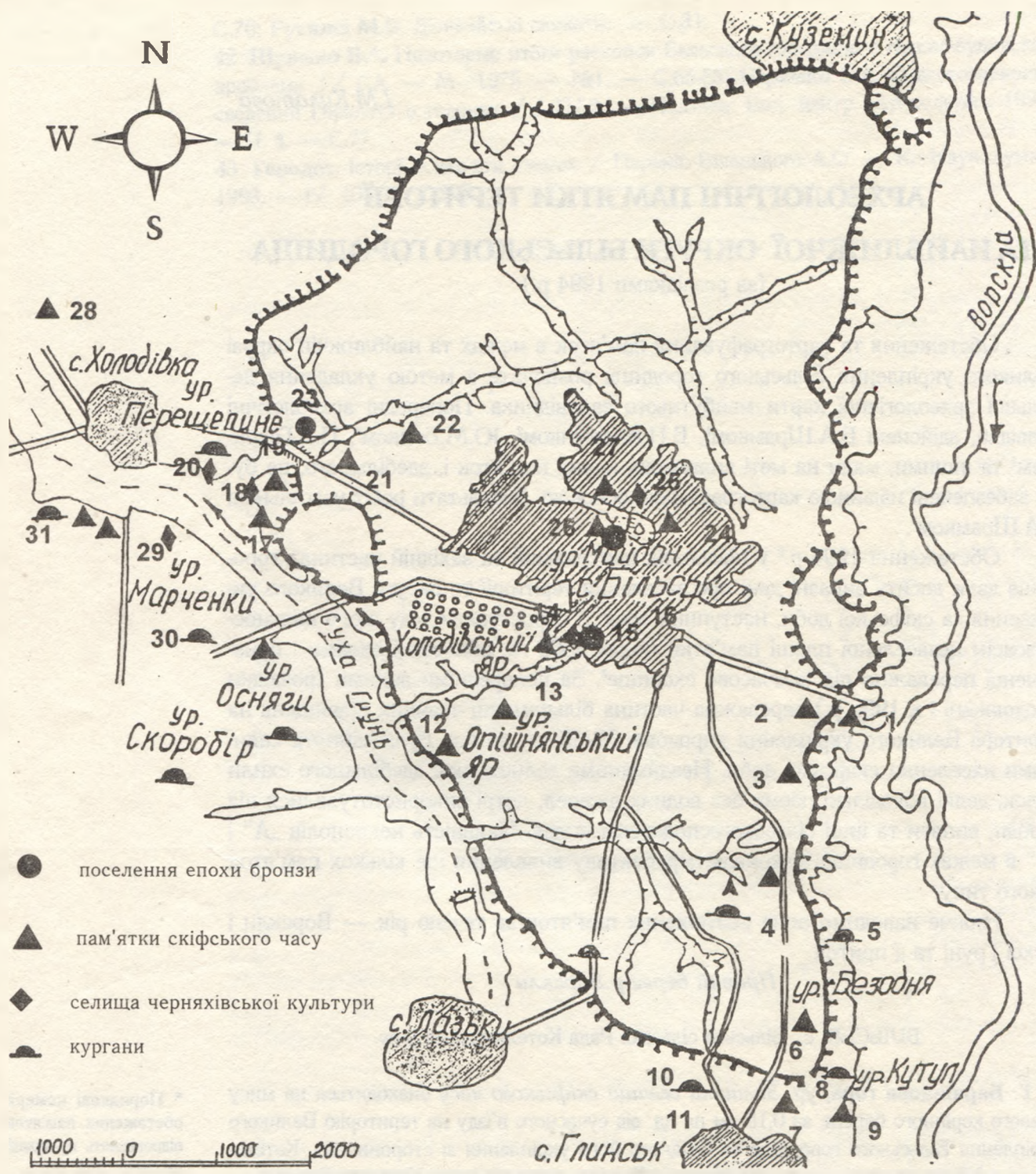

Рис. 1. Схема розташування пам'яток.

Більськ : 1,2,3,4 — ур.Барвінкова гора; 12,17 — ур.Опішнянський яр; 13,14,15,16 — ур.Холодівський яр; 18,19,20 — ур.Перещепине; 21,22 — ур.Ставок; 23 — ур.Кут; 24 — ур.Майдан; 25,26 — ур.Центр; 27 — ур.Шпилівка; 29,30,31 — ур.Марченки.

Глинське : 5,6 — ур.Безодня; 7,8,9,10,11 — ур.Кутул.

Саранцівка — 28.

яких висотою до 0,8 м. За даними шурфування встановлено, що це — рештки закиданих у 1950-х рр. землянок мешканців села післявоєнного часу. Відзначена товщина культурного шару — 0,4 м.

Культурні залишки виявлено у великій кількості по всій поверхні, хоча найчастіше вони трапляються у пд. частині пам'ятки. Представлені фрагментами ліпного посуду скіфського часу та уламками кружальних античних та ранньосередньовічних амфор. Серед знахідок слід відзначити фрагменти вінець ліпних горщиків, прикрашених по краю зрізу пальцево-нігтьовими зашитами та рядом наскрізних отворів по шийці, уламок вінця ліпної неорнаментованої миски із заглаженою поверхнею, фрагменти стінок та денць ліпних горщиків, а також уламки ручок античних кружальних амфор (сплощено-овальних та двствольчастих у перетині), окремі уламки стінок та ручки світлоглиняної ранньосередньовічної амфори інкерманського типу з домішками дрібних зерен чорного мінералу в тісті.

Селище (можливо, рештки торжища за валами) належить до пам'яток скіфського часу VI - IV ст. до н.е.

2. Селище II, розташоване на пд. від Східного укріплення городища, на плато корінного берега, захищене валами Великого укріплення, займає площу до 1,5 га і знаходиться за 2,8-3,1 км на сх. від центру села. Поверхня розорюється, частково зайнята лісом. Виявлене в кінці 1950-х рр. Б.А.Шрамком. Знахідки представлені уламками характерного ліпного посуду, фрагментами лискованих ліпних черпаків, мисок, корчаг, сильно подрібнених оранкою. Розглядається як південне *передгороддя* поблизу *Східного укріплення скіфської доби*.

3. Селище III з матеріалами скіфської доби виявлене за 3,8 км на сх. — пд.сх. від центру села, поряд зі східною ділянкою валів Великого укріплення, на підвищенні плато, що складає єдиний масив з пасмом вододілу, зайнятим вище описаною пам'яткою. Площа поселення, захищена валами, становить до 12 га (300x400 м), розорюється, частково зайнята лісонасадженнями. Культурні рештки репрезентовані фрагментами подрібненої оранкою ліпної кераміки *скіфської доби*, уламками конусів тощо. Культурні нашарування не перевищують 0,4-0,5 м.

Можливо, є рештками єдиного *селища-передгороддя* Східного укріплення скіфської доби.

4. Селище IV, що займає вершину панівного підвищення вододілу на межі Котелевського і Зіньківського р-нів, за 4,0-4,2 км на пд.сх. від центру села та 3,7 км на пн. від с.Глинське. Поверхня пам'ятки розорюється, перерізається лісосмугою і складає близько 4,5 га (150x300 м).

Знахідки представлені дрібними фрагментами ліпних горщиків, уламком кулястого прясла, шматками обмазки і датуються *скіфським часом*. Неподалік виявлений уламок бронзового трилопатевого наконечника стріли V — першої половини IV ст. до н.е.⁹. Товщина культурних нашарувань 0,5-0,6 м.

У сх. частині селища розташований поодинокий розораний *насіп кургану* висотою 0,6 та діаметром 18 м¹⁰, спроба досліджень якого була зірвана через наявність поглинених боєприпасів часу останньої війни.

Усі три селища відносяться до скіфської доби.

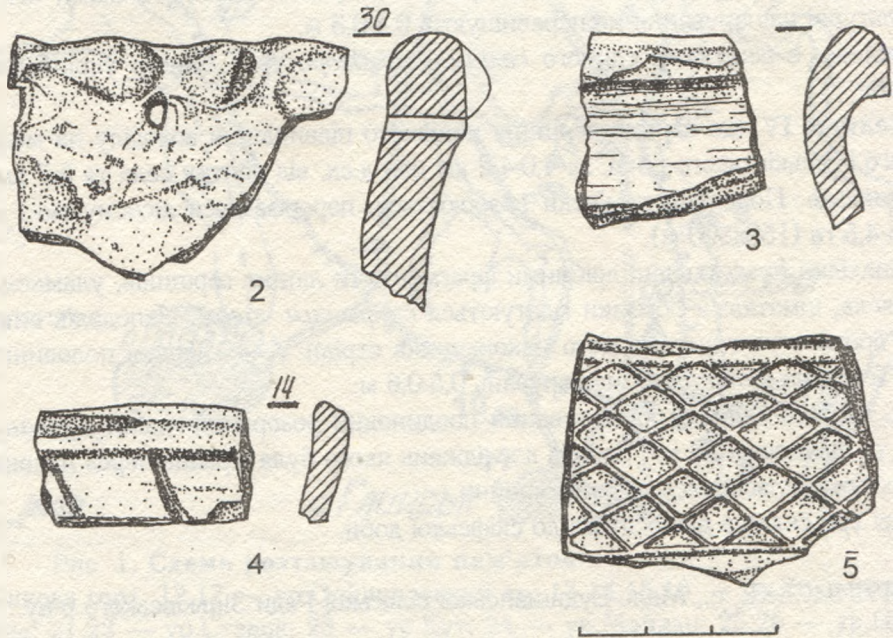
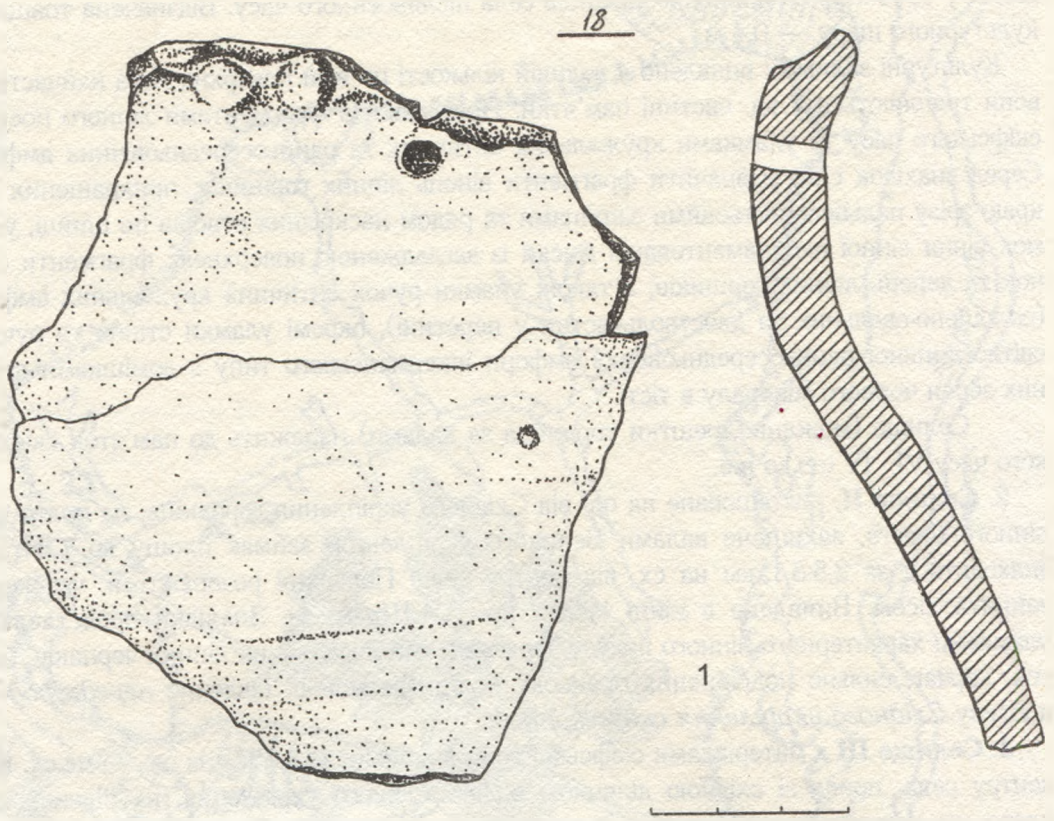
ГЛИНСЬКЕ, с., Мало-Будищанської сільської Ради Зіньківського р-ну.

5. Безодня, ур. *Група курганів* у складі 6 насипів розташована на мису корінного берега за 2,5 км на пд сх. від центру села, із зовнішнього боку від сх. валу Велико-

**Рис.2. Кераміка
із селищ:**

ур.Барвінкова Гора
(1);
ур.Опішнянський
яр, пункт I (2);
ур.Холодівський яр,
пункт II (4,5);
ур.Перещепине,
пункт I (3) в
околицях с.Більськ.

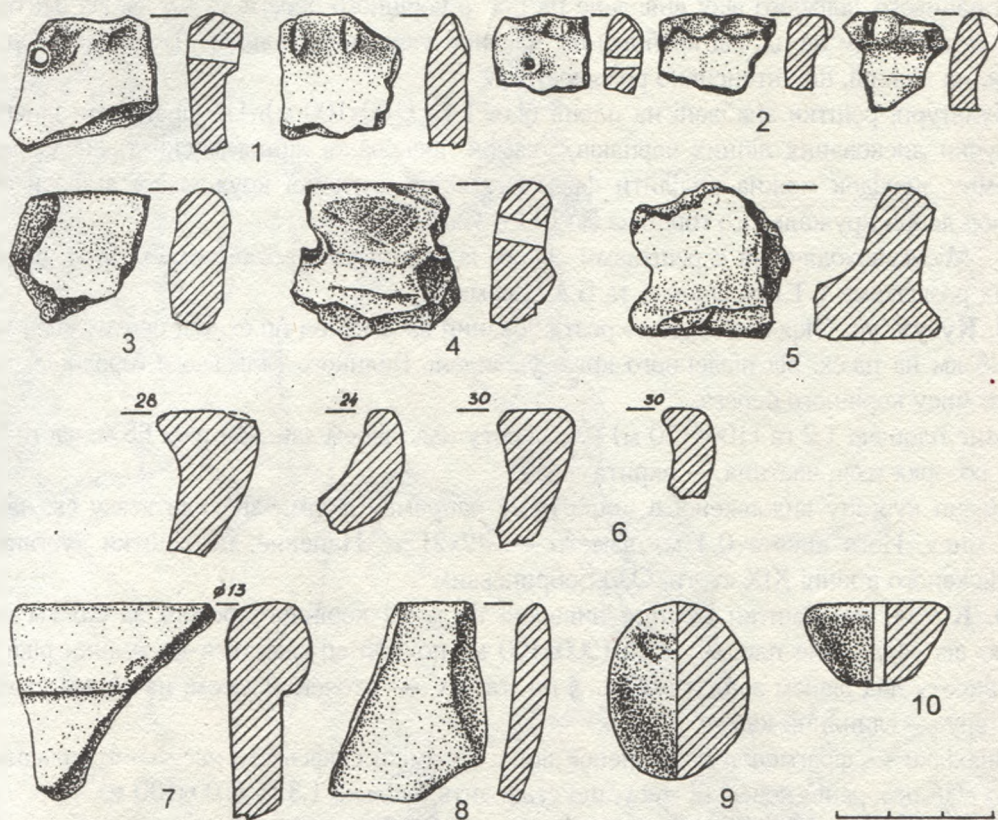

Рис.3. Знахідки з поселення в ур.Безодня (пункт I) біля с.Глинське (південна частина Великого укріплення).

1-8, 10 - кераміка;
9 - пісковик.

го укріплення Більського городища.

Мис, площею 28 га (700x400 м), має висоту над рівнем заплави 50 м. Частково поріс чагарниками та лісом, решта площі розорюється.

Група компактно розташована у центральній частині мису, зліва від ґрунтової дороги на с.Млиники Котелевського р-ну. Відстань між курганами становить 10-15 м. Їх висота 0,3-0,8 м, діаметр 10-25 м. Насипи розорюються. Напевне, група є частиною некрополю селища *скіфського часу*, що знаходиться за 0,7 км на пд. — пд.зах., описаного нижче.

6. Безодня, ур. *Поселення* виявлене на краю плато корінного берега за 0,2 км на пн. від молочно-товарної ферми та за 0,5 км на пд. — пд.сх. від центру с.Більськ, у найпівденнішій частині Великого укріплення, в межах території, захищеної його валами з напільного боку. Висота плато над рівнем заплави 82 м. Поверхня інтенсивно розорюється. Площа пам'ятки (пункт I) витягнута в плані у меридіональному напрямку і складає 2 га (200x100 м).

Культурні залишки представлені уламками ліпного посуду *скіфського часу*, серед яких: вінця горщиків та мисок з прикрасами у вигляді наліпних валиків з пальцево-нігтьовими вдавленнями, защипами та круглими отворами, нанесеними паличкою по шийці посудин; прашеві камені та конусоподібне керамічне прясло; уламки вінця та стінок кружальних античних амфор; фрагмент стінки кружальної посудини черняхівської культури з лискованою поверхнею та ін. На площі пам'ятки помітні окремі зольні плями діаметром до 5-12 м.

Селище датується VI-IV ст. до н.е. і належить населенню *скіфського часу*.

7. Кутул, ур. *Місцезнаходження* (пункт I) з окремими уламками ліпного посуду доби раннього залізного віку виявлене на плато корінного берега за 1,5 км від центру села та за 0,1 км на пд. від крайньої пд. частини укріплень Великого Більського городища, на ділянці, що інтенсивно розорюється.

Культурні рештки знайдені на площі біля 1 га (100x100 м). Це фрагменти вінець та ручки лискованих ліпних черпаків, уламок лискованої ліпної миски та ін. Серед окремих знахідок можна виділити фрагмент вінця античної кружальної амфори та уламок денця кружального горщика XVIII ст.

Місцезнаходження є рештками одного із селищ *ранньоскіфського часу*, виявлених розвідками Г.Т.Ковпаненко та Б.А.Шрамка¹¹.

8. Кутул, ур. Окремий *курган* розташований за 2 км на пн.сх. від центру села та в 0,35 км на пд.сх. від південного краю укріплень Великого Більського городища, на плато мису корінного берега.

Мис площею 1,2 га (100x120 м) має висоту над рівнем заплави ріки 65 м: частина його розорюється, частина — вкрита лісом.

Насип кургану видовженої в широтному напрямку форми знаходиться у сх. частині мису. Його висота 0,4 м, діаметр — 42x21 м. Напевне, це рештки кургану, дослідженого в кінці XIX ст. гр. О.О.Бобринським¹².

9. Кутул, ур. Рештки *селища* виявлені на мису корінного берега за 0,5 км на пн.сх. від села. Мис площею 2 га (200x100 м) похило спускається до долини ріки і має висоту над рівнем заплави 50 м. З пн. та зах. — оточений лісом, на сх. від нього — в яру — глиняний кар'єр.

Знахідки — фрагменти подрібненої ліпної кераміки скіфського часу — трапляються по всій розораній поверхні мису, що становить близько 1,3 га (100x130 м).

Селище (пункт II) належить до пам'яток *скіфського часу*.

10. Кутул, ур. *Група курганів* у складі двох насипів розташована за 0,8 км на пн. — пн.зах. від центру села та в 2,2 км на пд.сх. від с.Лазьки, у глибині плато корінного берега, на лівому узбіччі ґрунтової дороги Глинське-Більськ.

Висота першого кургану — до 0,45 м, діаметр — 25 м; другого — відповідно 0,6 та 27 м. Біля поли одного з насипів знайдені дрібні уламки стінок ліпних посудин *скіфського часу*.

11. Курганоподібний насип знаходиться на мису, утвореному двома ярами, за 0,8 км на пн.зах. від центру села та в 0,8 км на сх. від с.Лазьки.

Площа мису — 5 га (300x200 м), висота над рівнем дна оточуючих балок - 7 м. Висота насипу 0,75 м, його діаметр 30 м. Знаходиться у центральній частині мису, інтенсивно розорюється. Поблизу насипа виявлені уламки ліпних посудин *скіфського часу* та фрагменти кахлів XVIII ст.

Правий берег р.Суха Грунь

БІЛЬСЬК, с., Більська сільська Рада Котелевського р-ну.

12. Опішнянський яр, ур. *Селище скіфського часу* (пункт I) знаходиться на мису корінного берега, за 3,5 км на пд.зах. від центру села та в 0,5 км на пд.сх. від літнього тваринницького табору, безпосередньо біля внутрішньої частини валу Великого укріплення Більського городища.

Селище розташоване у сх. частині мису площею 4,5 га (250x200 м) та висотою 23 м над рівнем заплави ріки. Мис утворений вигином русла ріки та примикаючим до нього яром, який на 0,35 км врізається в масив плато в пн.-сх. напрямку.

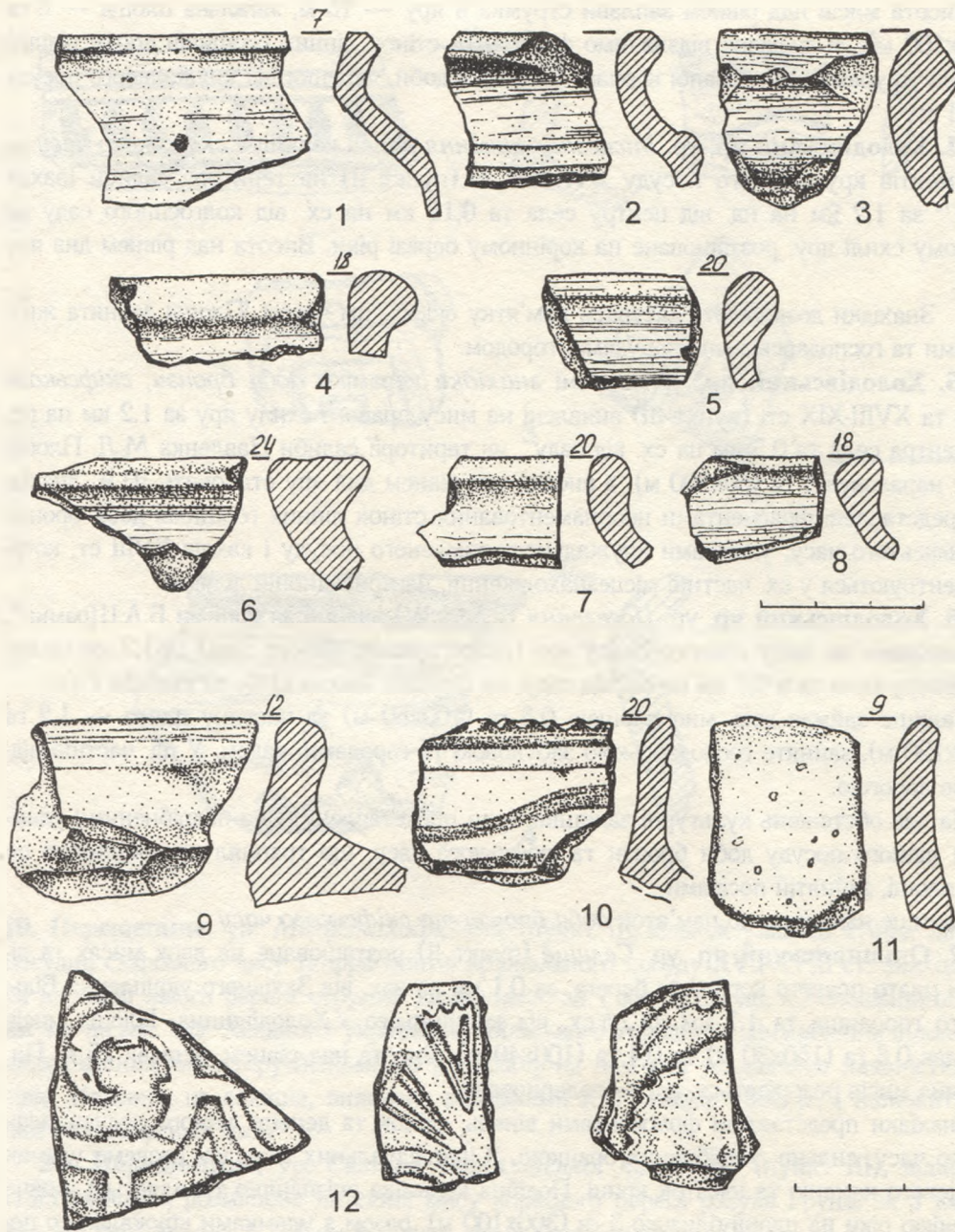

Рис.4.
Кераміка з
поселень:

ур.Перещепине, пункт
III (1-8); ур.Ставок
(9,10); ур. Шпилівка
(11,12)
в околицях та на
території с.Більськ.

Знахідки репрезентовані ліпною керамікою скіфського часу, зібраною на компактній площі до 0,25 га (50x50 м). Вони представлені уламками вінець ліпних горщиків, прикрашених по краю пальцево-нігтьовими зашципами та проколами по шийці, фрагментами їх стінок і уламками стінок кружалних світлоглиняних амфор танаїського типу з домішкою дрібних зерен граніту та піроксилітового піску в тісті.

Рештки селища датуються скіфським часом.

13. Холодівський яр, ур. *Селище доби бронзи та скіфського часу* (пункт I) розташоване на трьох мисах лівого схилу яру, на правому корінному березі р.Суша Грунь, за 0,45 км на пд. від саду, 2 км на пд.зах. від центру села та 1,7 км на пд.сх. від Західного укріплення Більського городища. Селище відоме за Б.А.Шрамком¹³.

Висота мисів над рівнем заплави струмка в яру — 15 м, загальна площа — 8 га (800x100 м). Зі знахідок відзначимо фрагменти стінок ліпних горщиків епохи пізньої бронзи та уламки лискованої корчаги скіфської доби, черепки від кружального посуду XVIII ст.

14. Холодівський яр, ур. *Місцезнаходження ліпної кераміки скіфського часу та фрагментів кружального посуду XVII-XIX ст.* (пункт II) на території садиби Івахна М.О.¹⁴ за 1,2 км на пд. від центру села та 0,15 км на сх. від колгоспного саду на правому схилі яру, розташоване на корінному березі ріки. Висота над рівнем дна яру 28 м.

Знахідки дозволяють датувати пам'ятку скіфським часом. Площа зайнята житловими та господарськими спорудами, городом.

15. Холодівський яр, ур. *Окремі знахідки кераміки доби бронзи, скіфського часу та XVIII-XIX ст.* (пункт III) виявлені на мису правого схилу яру за 1,2 км на пд. від центра села та 0,5 км на сх. від саду, на території садиби Павленка М.Л. Площа мису нараховує 1 га (50x200 м), а висота над рівнем дна яру становить 10 м. Знахідки представлені фрагментами неорнаментованих стінок ліпних горщиків доби бронзи та скіфського часу, уламками кружального димленого посуду і кахлів XVIII ст, котрі концентруються у сх. частині місцезнаходження, на присадибній ділянці.

16. Холодівський яр, ур. *Поселення* (пункт IV), відоме за даними Б.А.Шрамка¹⁵, розташоване на мису правого схилу яру (плато правого берега ріки) за 1,2 км на пд. від центру села та в 0,7 км на сх. від саду, на садибах Івахна О.Ф. та Небаби Г.О.

Селище займає весь мис площею 0,5 га (100x50 м) та частину плато — 1,2 га (100x120 м), зайняте господарською забудовою та городами, садом. У пд. частині підрізане дорогою.

На час обстежень культурні залишки були представлені дуже подрібненими уламками ліпного посуду доби бронзи та скіфського часу, що траплялися рівномірно по всій площі, зайнятій посівами.

Селище належить до пам'яток *доби бронзи та скіфського часу*.

17. Опішнянський яр, ур. *Селище* (пункт II) розташоване на двох мисах та ділянці плато правого корінного берега, за 0,1 км на зах. від Західного укріплення Більського городища та 1,7 км на пд.сх. від колишнього х.Холодівщина. Площа мисів складає 0,8 га (150x30 м) та 0,4 га (100x40 м). Висота над рівнем заплави 25 м. Пн. частина мисів розорюється, пд. — задернована.

Знахідки представлені фрагментами вінець, стінок та денць ліпного посуду скіфського часу, сильно подрібнених оранкою. З індивідуальних знахідок назвемо уламок пращового каменю та шматок криші. Подібна кераміка епізодично трапляється нижче за течією ріки на площі близько 3 га (300x100 м), разом з уламками кружального посуду XVIII ст.

Пам'ятка — рештки селища *скіфського часу*.

18. Перещепине, ур. *Сліди селища черняхівської культури* знаходяться за 3,7 км на зах. від центру села, 1 км на сх. від х.Холодівщина, на мису лівого берега перехоючого струмка Тарапунька — правої притоки р.Суша Грунь. Площа мису 0,7 га (150x50 м). Мис здіймається над рівнем заплави на 5 м. Поверхня розорюється.

Знахідки трапляються у пн.зах. частині мису на площі 0,5 га (100x50 м). Вони представлені уламками кружального посуду черняхівської культури виключно з шерхатою поверхнею, серед яких один фрагмент належить уламку вінець, 8 — стінкам, 2 — денцям мисок та горщиків. Пам'ятка виявлена П.Я.Гавришем.

Селище (пункт I) належить до пам'яток другої чверті I тис. н.е.

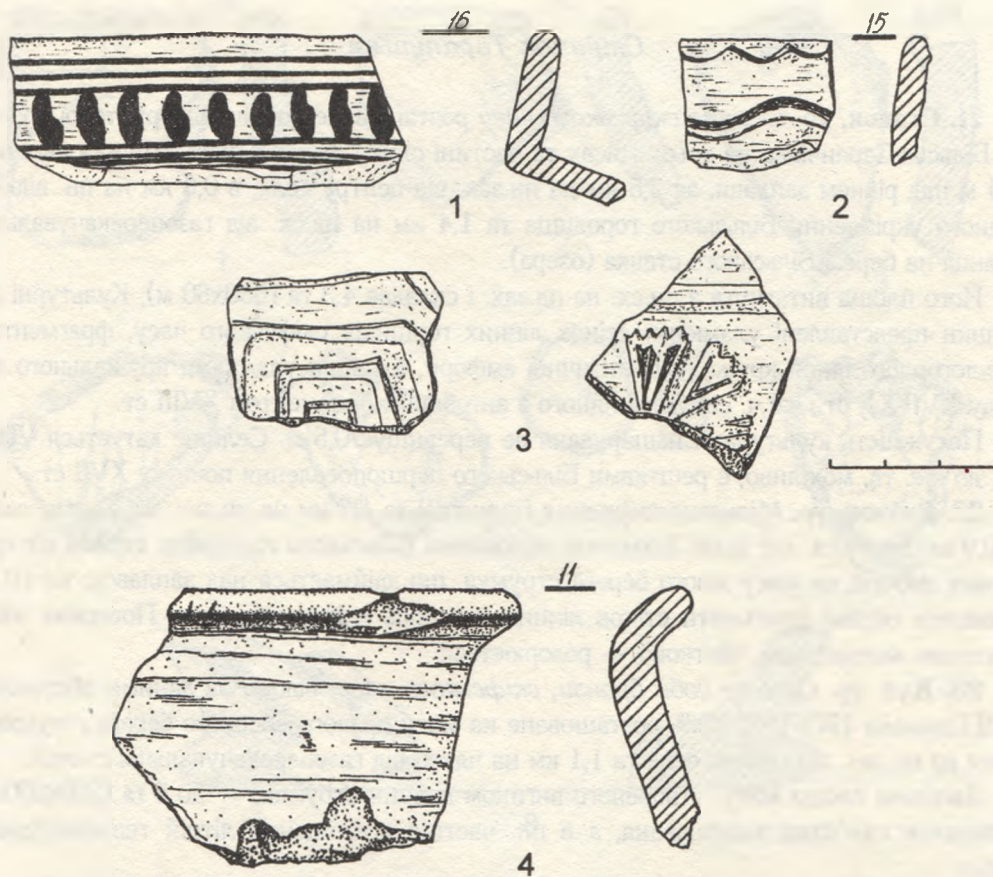

Рис.5.
Більськ, с.

Фрагменти
кружального посуду
і кахлів з ур.Центр
(1-4).

19. Перещепине, ур. *Місцезнаходження* (пункт II) кількох уламків стінок ліпних посудин скіфського часу та фрагментів кружального посуду XVII-XVIII ст. знаходиться на схилі лівого берега струмка Тарапунька, за 1 км пд.сх. від х.Холодівщина, 0,7 км на пн.зах. від Західного укріплення Більського городища. Визначення площі та встановлення характеру підйомного матеріалу на пам'ятці ускладнене наявністю посівів. Напевне, це селище, виявлене розвідками Ю.М.Бойка 1983 р., і належить до пам'яток скіфської доби¹⁶.

20. Перещепине, ур. *Селище черняхівської культури* (пункт III), відкрите П.Я.Гавришем, розміщене на схилі мису корінного берега р.Сухо Грунь, за 3 км на зах. від центру села, в 0,4 км на пд.сх. від х.Холодівщина та 0,8 км на пд. — пд.зах. від газоперекачувальної станції.

Мис, площею 7,5 га (300х250 м), утворений впадінням у Сухо Грунь струмка Тарапунька, має висоту над рівнем заплави 14 м, розорюється. Пам'ятка знаходиться на території Перещепинського некрополю Більського городища скіфського часу.

Культурні залишки виявлені на площі до 1 га (100х100 м). Вони репрезентовані подрібненими оранкою фрагментами кружальних мисок, горщиків, глеків з шерехатою поверхнею¹⁷. Крім черняхівського посуду, трапляються дрібні уламки ліпних горщиків *скіфського часу*.

Селище належить до пам'яток другої чверті I тис. н.е.

Струмок Тарапунька

21. Ставок, ур. *Селище скіфського часу* розташоване справа від ґрунтової дороги сс.Більськ-Саранчівка на трьох мисах та частині схилу лівого берега струмка висотою 3-4 м над рівнем заплави, за 2,5 км на пн.зах. від центру села, в 0,6 км на пн. від Західного укріплення Більського городища та 1,4 км на пд.сх. від газоперекачувальної станції на березі Більського ставка (озера).

Його площа витягнута з пн.сх. на пд.зах. і складає 4,3 га (550x80 м). Культурні залишки представлені уламками стінок ліпних горщиків скіфського часу, фрагментом пухлогорлого вінця кружальної античної амфори, а також уламками кружального посуду XVII-XX ст., в т.ч. світлоглиняного з ангобовим орнаментом XVIII ст.

Потужність культурних нашарувань не перевищує 0,5 м. Селище датується VII-III ст. до н.е. та, можливо, є рештками Більського першопоселення початку XVII ст.

22. Ставок, ур. *Місцезнаходження* (пункт II) за 1,7 км на пн.зах. від центра села, в 0,9 км на пн.сх. від валів Західного укріплення Більського городища, справа від ґрунтової дороги, на мису лівого берега струмка, що здіймається над заплавою на 10 м. Виявлені окремі фрагменти стінок ліпних горщиків скіфського часу. Поверхня мису частково задернована, частково — розорюється.

23. Кут, ур. *Селище доби бронзи, скіфського часу*, відоме за даними обстежень П.Я.Гавриша 1978-1979 рр.¹⁸, розташоване на мису правого високого берега струмка в 3 км на пн.зах. від центра села та 1,1 км на пд.сх. від газоперекачувальної станції.

Загальна площа мису, утвореного вигином долини струмка, — до 5 га (250x200м). Поверхня пам'ятки задернована, а в пн. частині розміщений літній тваринницький табір.

Більський струмок — права притока струмка Тарапунька

24. Майдан, ур. Різночасове *поселення* виявлене біля витоків Більського струмка, на вододільному плато рр.Ворскли та Сухої Груні, за 0,4 км на сх. від Більської середньої школи, на території колишнього парового млина і садиби Москаленка М.С., між вулицями Пархоменка та Дубина.

Майданчик поселення має форму неправильного трикутника. Площа його становить 1 га (100x100 м). Територія пам'ятки понижується на 2 м до заплави, зайнята забудовою, садом і городами. До 40% площі задерновано.

Знахідки виявлені на всій території пам'ятки. Вони представлені уламками вінця зі злегка відігнутим краєм та стінок зі слідами дрібногребінцевого загладжування поверхні ліпних горщиків *бондарихинської культури*, фрагментами стінок ліпних посудин *скіфського часу* та уламками верхніх частин кружальних димлених горщиків XVIII ст., посудин з ангобовим орнаментом кінця XVIII ст.

Селище відноситься до пам'яток пізньобронзової доби — скіфського часу.

25. Центр, ур. *Місцезнаходження* (пункт I) з окремими уламками кружального посуду *черняхівської культури*, фрагментами кружального посуду і кахлів XIX ст., виявлене на пологому мису правого берега струмка, за 0,2 км на пн. від середньої школи та 0,1 км на зах. від будинку виконкому Більської сільської Ради. Мис має площу 0,7 га (70x100 м), зайнятий під городи. Висота над рівнем заплави струмка 2м.

Звідси походить фрагмент вінця кружальної миски закритого типу з лискованою поверхнею сіро-коричневого кольору черняхівської культури, уламки кружальних мисок та кахлів XVIII-XIX ст.

Рис. 6.
Більськ, с.,
ур. Центр, пункт
II.

Уламки ліпного
посуду
бондарихинської
культури
(1-8) та скіфського
часу (9,10).

При подальших розвідках цей пункт заслуговує на увагу як потенційна пам'ятка черняхівської культури.

26. Центр, ур. Різночасове *селище* (пункт II), відоме в центрі села за обстеженнями В.П. Андрієнка та П.Я. Гавриша¹⁹, розташоване на території земельної ділянки садиби Більської середньої школи, на мису лівого берега Більського струмка.

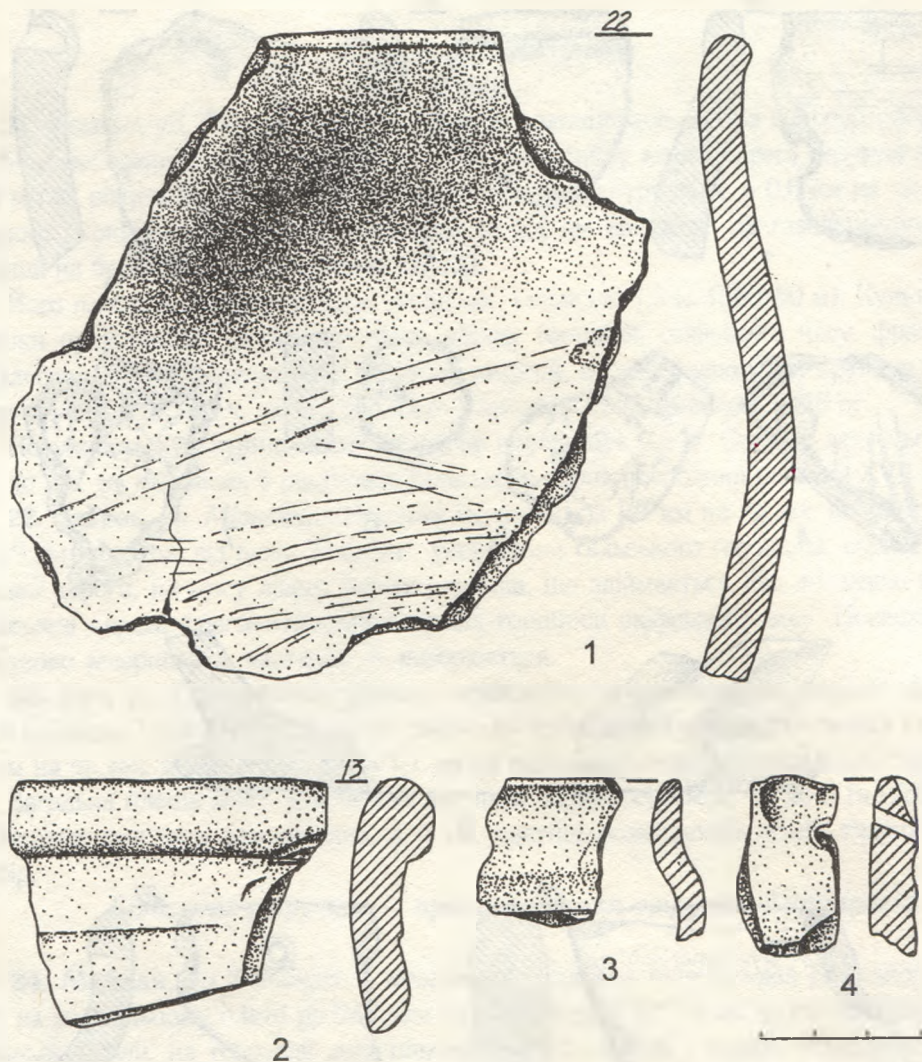
Мис, площею 2,8 га (150x180 м) має стрімкі, до урвистих, схили, крутизною до 70 градусів, які зі сх. переходять в оплилий яр. Висота майданчика поселення над рівнем заплави досягає 12 м.

Поселення займає пд. частину мису і витягнуте по осі пд.зах. — пн.сх. Площа його складає понад 0,4 га (90x45 м). Поверхня частково розорюється та використовується під городи, частина — забудована.

Рис.7.
Кераміка з
поселень:

с.Більськ, ур.Майдан
(1);
с.Глинське, ур.Кутул,
пункт I (2,3),
пункт III (4).

На пам'ятці зібрані різночасові матеріали, що складають два культурно-хронологічні комплекси. Перший з них — доби пізньої бронзи — представлений уламками ліпних горщиків бондарихинської культури з ледь відігнутим назовні краєм, фрагментами стінок таких же посудин, прикрашених рядами відбитків підквадратної, підтрикутної чи круглої палички-штампу та слідами гребінцевого загладжування поверхні дрібнозубим штампом, тріскою, і кружечком зі стінки горщика, уламками донець горщиків із закраїною.

Другий культурно-хронологічний комплекс відноситься до скіфського часу. Він репрезентує фрагменти вінець ліпних горщиків, в т.ч. з пальцево-нігтьовими защипами та наскрізними отворами, уламок вінця сіролискованої корчаги зі слідами реставрації та фрагменти донець ліпних горщиків із закраїною.

Серед окремих знахідок — фрагменти стінок ліпних посудин чорноліського типу (?), прикрашені візерунками у вигляді здвоєних трикутників, нанесених коліщатком, з пальцево-нігтьовими відбитками та домішками шамоту в тісті.

Пам'ятка належить до поселень доби пізньої бронзи (бондарихинська культура) та скіфського часу.

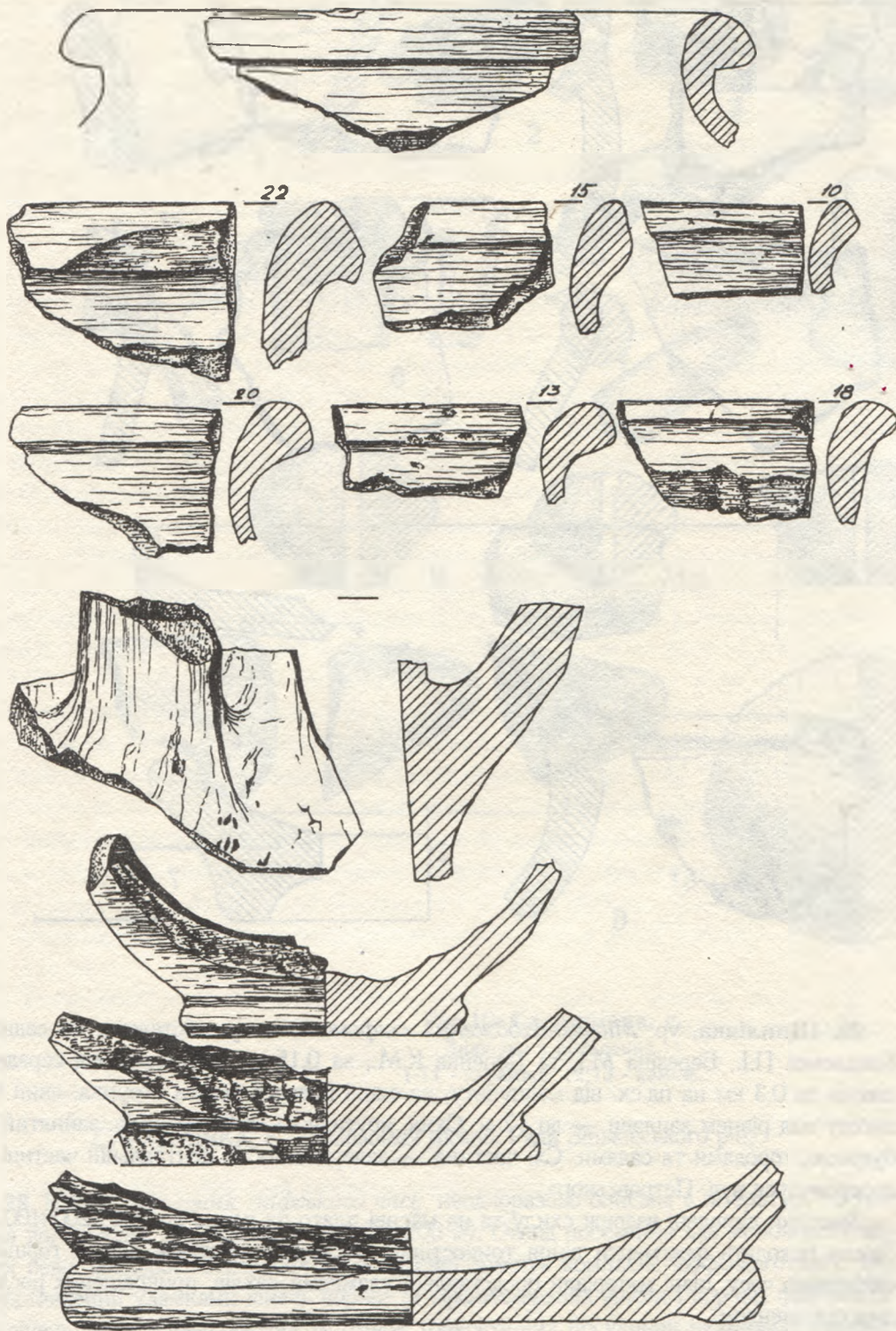

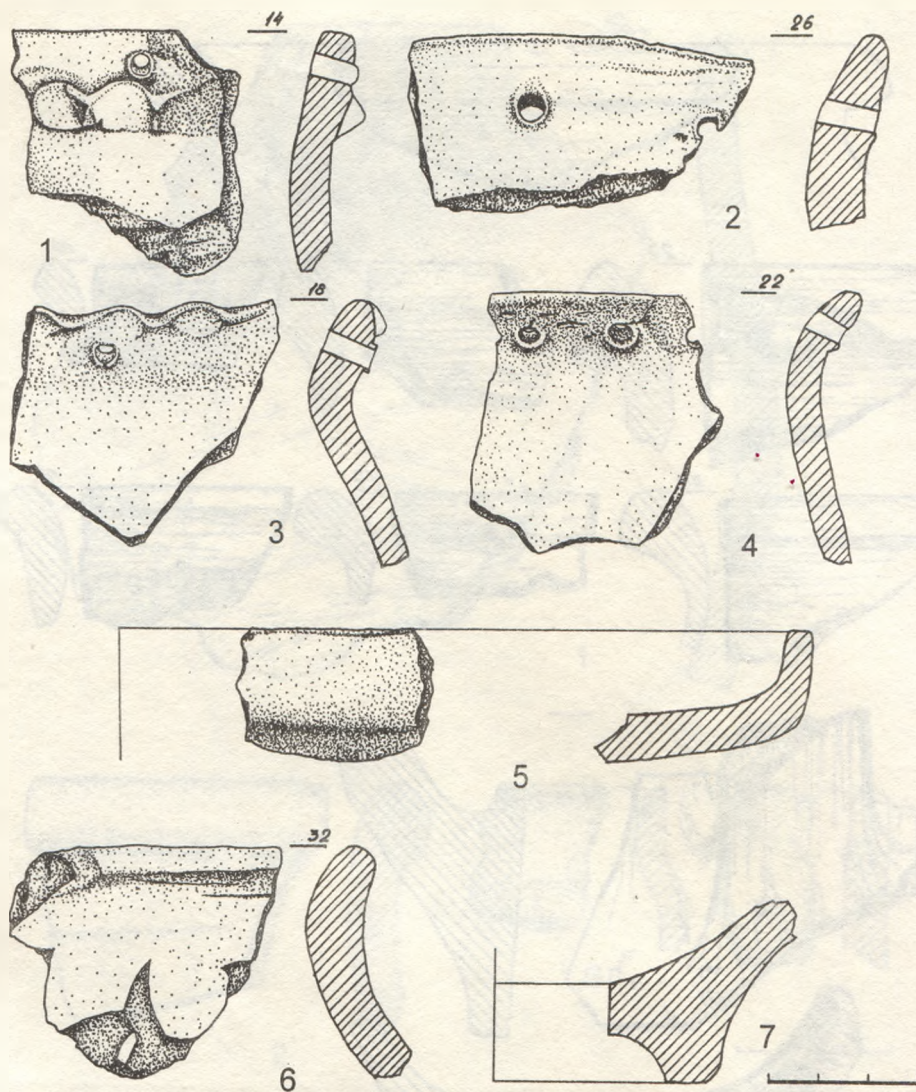
Рис. 8.
Більськ, с.,
ур. Марченки,
пункт I.

Уламки
кружального посуду
черняхівської
культури.

Рис.9.
Саранчівка, с.

Уламки посуду з
поселення
скіфського часу.

27. Шпилівка, ур. Місцезнаходження скіфського часу, обстежене на садибах Коваленка П.І., Березіна М.І, та Доценка К.М., за 0,15 км на пн.зах. від середньої школи та 0,3 км на пд.сх. від медпункту, на схилі правого берега струмка, який має висоту над рівнем заплави — до 12 м. Схил, крутизною до 60 градусів, зайнятий забудовою,городами та садами. Сх. частина — задернована. У центральній частині — перерізається вул. Петровського.

Знахідки виявлені вздовж схилу та на масиві плато на площі до 2 га (200x100 м). Звідси походять фрагменти вінця тонкостінної посудини та стінок ліпних горщиків скіфського часу; пізні матеріали представлені уламками кахлів, прикрашених рослинним орнаментом.

Про наявність культурного шару товщиною до 0,6 м свідчать повідомлення мешканців села про виявлення кераміки скіфського часу на глибині 0,5-0,7 м при копанні льохів.

Пункт датується VII-III ст. до н.е.

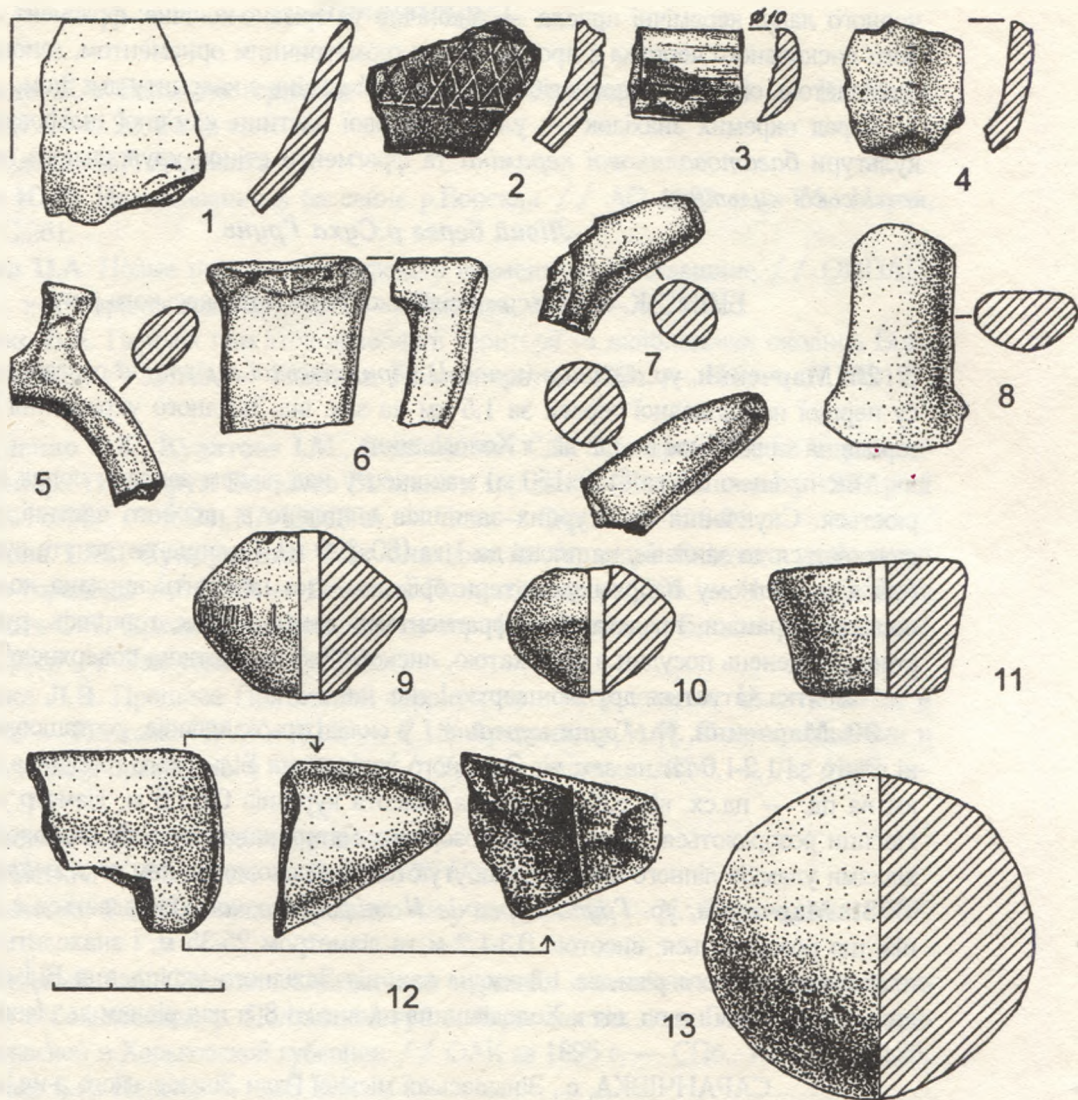

Рис.10. Саранчівка, с.
Знахідки з поселення.
1-11 - кераміка; 12,13 - камінь.

САРАНЧІВКА, с., Зіньківської міської Ради Зіньківського р-ну.

28. Відоме поселення скіфського часу, неодноразово описане в літературі²⁰. Уточнена його площа, що складає 9 га (450x200 м). Огляд поселення дав можливість зібрати певні знахідки. Серед них на поселенні домінує комплекс скіфського часу. Він представлений уламками вінець чорно- та сіролискованих мисок і корчаг, фрагментами вінець, привінцевих частин та стінок тонкостінних посудинок культового призначення, вінець ліпних горщиків, орнаментованих пальцево-нігтьовими вдавленнями, защипами і проколами під ними, уламками ручок ліпних лискованих черпаків та глеків, стінок, донець ліпних горщиків скіфського часу.

Вирізняється фрагмент вінця іонійської кружальної солонки, прикрашеної пасмом

чорного лаку, керамічні прясла — біконічне та зрізано-конічне; фрагмент стінки ліпного лискованого черпака з прокресленим геометричним орнаментом, заповненим білою пастою, округло-еліпсоподібний прашевий камінь з кварциту дм. 6 см.

Серед окремих знахідок — уламок лезової частини кам'яної шліфованої сокири культури *багатоваликової кераміки* та фрагменти стінок кружального посуду *черняхівської культури*.

Лівий берег р.Суха Грунь

БІЛЬСЬК, с., Більської сільської Ради Котелевського р-ну.

29. Марченки, ур. *Селище* (пункт I) *черняхівської культури* розташоване на мису першої надзаплавної тераси за 1,5 км на зах. від Західного укріплення Більського городища та в 0,6 км на пд. від х.Холодівщина.

Мис площею 6,5 га (450х150 м) має висоту над рівнем заплави понад 1,2 м, розорюється. Скупчення культурних залишків виявлене в пд. його частині, що полого спускається до заплави, на площі до 1 га (50х200 м). Селище витягнуте вузькою смугою в широтному напрямку. З території пам'ятки походить виразна колекція кружальної кераміки, представлена фрагментами вінець мисок, горщиків, ручок глеків, стінок та денечь посудин з шерехатою, лискованою та масткою поверхнею²¹.

Пам'ятка датується другою чвертю I тис. н.е.

30. Марченки, ур. *Група курганів I* у складі трьох насипів, розташована в глибині плато за 1,2-1,6 км на зах. від Західного укріплення Більського городища та в 0,9-1,1 км на пд. — пд.сх. від с.Холодівщина. Висота курганів 0,6-1,5 м, діаметр — 25-45 м. Насипи розорюються. За плямами розораних материкових викидів на поверхні та знахідками уламків ліпного посуду атрибууються як поховальні пам'ятки *скіфської доби*.

31. Марченки, ур. *Група курганів II скіфського часу* складається з 5-ти курганів, що розорюються, висотою 0,3-1,2 м та діаметром 25-35 м, і знаходиться на краю плато лівого берега ріки, за 1,8 км на зах. від Західного укріплення Більського городища та в 0,8 км на пд. від х.Холодівщина на висоті 8 м над рівнем заплави.

САРАНЧІВКА, с., Зіньківської міської Ради Зіньківського р-ну.

32. Група курганів у складі двох насипів висотою 0,4-1,6 м та діаметром 15-35 м розташована на краю плато високого лівого берега за 2,2 км на пд.сх. від центру кутка *Саранчівка* та в 0,75 км на зах. від х.Холодівщина, справа обабіч польової дороги на м.Зіньків. На вершині більшого кургану встановлений триангуляційний знак. Сліди кільцевих материкових викидів значних розмірів на тлі розораної поверхні свідчать про належність курганів до некрополів *скіфської доби*.

Таким чином, у ході розвідок отримані нові важливі матеріали щодо наявності на території та в окрузі Великого укріплення Більського городища значного числа пам'яток доби пізньої бронзи, скіфського часу та черняхівської культури. Більшість з них (понад 60%) обстежена й описана вперше. Заслуговує на особливу увагу виявлення у південній частині Великого укріплення селища порівняно значної площі, з яким, напевне, пов'язані Більські курганні некрополи „А” і „Б”. Розвідки підтверджують, що територія Великого укріплення Більського городища мала досить значні ділянки, зайняті передгороддями чи селищами поблизу Західного та Східного укріплень, окремі поселення сільського типу.

Література

1. **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К.: Наук. думка, 1987. — С.20, 23 та сл.
2. Повідомлення В.П.Андрієнка.
3. **Бойко Ю.Н.** Исследования в бассейне р.Ворсклы // АО 1983 г. — М.: Наука, 1984. — С.261.
4. **Гавриш П.А.** Новые поселения скифского времени на Полтавщине // ОИПАП: Перв. обл. науч.-практ. семинар./ТДС. — Полтава, 1988. — С.27-28.
5. **Шрамко Б.А.** Перелік пам'яток археології території та найближчих околиць Більського городища // ПАЗ. — Полтава: Полт.літератор, 1994. — Ч.2. — С.195-197, схема.
6. **Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Степанович С.П.** Звіт про розвідки та розкопки на території та в окрузі Великого Більського городища (Полтавщина) у 1994 році // НА ІА НАНУ. — 1994; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.82. — С.6-24.
7. **Кулатова І.М., Супруненко О.Б.** Знахідки на території Східного укріплення Більського городища // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Ч.3. — С.57-65; **Степанович С.П.** Археологічні розвідки на території Великого Більського городища та його округи // Там само. — С.87-92.
8. **Падалка Л.В.** Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследование и материалы. — Полтава: ПУАК, 1914. — С.15; **Артамонов М.И.** О землевладении и земледельческом празднике у скифов // Ученые записки ЛГУ. — Л., 1947. — №15. — С.16.
9. **Степанович С.П.** Археологічні розвідки... — С.88.
10. Карта ГШКА. — М., 1941. — Л. М-36-70 (Ахтырка).
11. **Ковпаненко Г.Т.** Племена скіфського часу на Ворсклі. — К.: Наук. думка, 1967. — С.57.
12. **Бобринский А.А.** Сведения о различных курганах и земляных сооружениях, находящихся в Зеньковском у. Полтавской губ. в окрестностях села Глинища и на границе Полтавской и Харьковской губернии // ОАК за 1895 г. — СПб., 1897. — С.125.
13. **Шрамко Б.А.** Перелік ... — С.195.
14. Там само.
15. Там само.
16. **Бойко Ю.Н.** Исследования в бассейне р.Ворсклы // АО 1983 г. — М.:Наука, 1984. — С.261.
17. **Степанович С.П.** Археологічні розвідки... — С.90.
18. **Гавриш П.А.** Археологические исследования в междуречье Псла и Ворсклы в ходе работы над „Сводом памятников истории и культуры” // Первая Всесоюзная научн. конф. по историческому краеведению (г.Полтава, октябрь 1987 года): / ТДС. — К., 1987. — С.284.
19. **Степанович С.П.** Археологічні розвідки... — С.91.
20. **Гавриш П.А.** Новые поселения скифского времени на Полтавщине // ОИПАП: Перв. обл. науч.-практ. семинар — Полтава, 1988. — С.27-28; **Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. — К.: Наук.думка. 1982. — С.49-50.
21. **Степанович С.П.** Археологічні розвідки... — С.90.

СЛОВ'ЯНО-ДАВНЬОРУСЬКІ ПАМ'ЯТКИ В ОКОЛИЦЯХ БІЛЬСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ СКІФСЬКОЇ ДОБИ

Багаторічні польові дослідження визначного фахівця в галузі археології доби раннього заліза на Лівобережній Україні проф. Б.А.Шрамка та наукова інтерпретація їх наслідків, що втілилися у численних публікаціях вченого, аргументовано довели ідентифікацію широко відомого Більського комплексу укріплених поселень та курганних могильників з геродотовим Гелоном¹. Це, безперечно, факт великого наукового значення, і, як такий, він є видатним досягненням і особисто дослідника, і вітчизняної археології в цілому. Проте, здається, справді, суто історичне осмислення цього досягнення ще попереду. Тому тут ми зробимо лише деяку спробу звернути увагу на один із його аспектів.

Район, де розташований величезний Більський археологічний комплекс, у просторово-географічному відношенні є вузловим місцем сполучення річкових систем Дніпра на Дону, а також давніх суходільних шляхів, на що звернув увагу ще Г.Боплан, а на сучасному рівні розвитку історичних знань, добре показав Б.А.Шрамко². Це не могло не сприяти як виникненню, так і подальшому розвитку унікального міста часів раннього залізного віку на території Східної Європи, а саме в межах сучасної України. І зовсім не випадково слов'яни — ці опосередковані нащадки лісостепових племен скіфського часу — майже через 1000 років після них належним чином поцінували всі вигоди цього ландшафтного мікрорегіону, використавши його для своїх поселень.

Так, за даними польових обстежень останніх десятиріч (з 1970-х років), що проводилися силами загонів та експедицій головних археологічних установ Росії та України, а також співробітниками з музеїв і вищих учбових закладів міст Лівобережної України, нині в окрузі Більського комплексу (радіусом 25-30 км) виявлено низку ранньослов'янських та давньоруських пам'яток. На деяких з них проводилися стаціонарні розкопки, але більшість відома лише з розвідкових обстежень. Певна частина матеріалів була опублікована, інші ж — перебувають в особистих зібраннях, або — частіше — в архівах згаданих установ, так би мовити, до запитання. За браком місця тут згадаємо окремі пам'ятки середини — другої половини 1-го тис.н.е., які мають безпосереднє відношення до теми, а також деякі давньоруські старожитності, що також входять в межі окресленого району (рис.1).

У безпосередній близькості від Більського комплексу на півночі знаходиться давньоруське городище на пд. сх. околиці с.Куземин, яке розташоване

на мисі, орієнтованому за лінією пн. зах. — пд. сх., виступаючому далеко у заплаву Ворскли. Майданчик городища має в плані форму видовженого трикутника; від плато відокремлений оборонними спорудами у вигляді серповидного вала та рову (висота вала 1,0-1,5 м, глибина рову становить близько 1,0 м). Площа майданчика нерівна, з чітко помітними заглибленнями на поверхні від жител; схили круті, залишків ескарпування непомітно. Площа укріпленої ділянки становить у довжину до 120 м при ширині 40-50 м. За даними П.М.Третьякова, який вперше обстежив пам'ятку, культурний шар має потужність 0,4 м. Під час обстеження городища у 1971 р. встановлено, що була заселена і прилягаюча до укріплень частина плато, де на площі 120x70 м у борознах плантажного розорювання виявлені керамічні залишки давньоруського часу з поодинокими уламками роменських горщиків, в той час, як на власне городищі переважають останні³.

Давньоруський комплекс пам'яток знаходиться біля с.Журавне Охтирського району Сумської області, що лежить на відстані 15 км на пн. від Більська. Він складається з двох — простого і складного — городищ, селища та великого курганного могильника.

Журавне-1 є простим укріпленим поселенням мисової топографії, розташоване на пн. околиці села в ур.Демидів Бугор на відстані 150 м від садибних ділянок. Зайнятий городищем майданчик має витягнуто-овальну форму, орієнтований за лінією пн.-пд., розмірами за довгою віссю 115 м, за короткими 35 та 60 м, висота над рівнем Ворскли становить 30 м. З напільного — північного — боку проходить лінія укріплень: вал заввишки 2-3 м при ширині основи до 10 м, глибина рову становить 2-2,5 м, а його ширина 6-8 м. На рівній поверхні майданчика городища помітні заглиблення від напівземлянкових жител, яких нараховано 48. Під час обстеження Дніпровської давньоруської експедиції ІА НАНУ у 1986 р. було встановлено потужність культурних відкладень 0,25 м (у заглибленнях — до 1,5 м). Культурні залишки репрезентовані, головним чином, уламками роменської кераміки, що дає змогу відповідно визначити культурну характеристику та хронологію пам'ятки в межах IX-X ст.⁴.

Журавне-II — складне городище останцевої топографії знаходиться в 2,0 км на пн. сх. від села, де займає три останця корінного берега Ворскли, що відокремлені один від одного глибокими ярами, проте в цілому становлять єдине укріплене поселення, яке в джерелах XVII ст. згадується як Немирівське городище. Воно неодноразово обстежувалося.

Найбільший з останців має розміри 160x260 м і знаходиться посеред двох крайніх, які всі разом орієнтовані за лінією пн.-пн.зах.—пд.-пд.сх. Майданчик середнього (висота до 30 м) має круті схили, додатково ескарповані на висоту від 5-7 до 9-12 м. З коротких боків останця схили більш приступні завдяки природньому зниженню майданчика; з пн. боку по ярку (залишки рову?) проходить доріжка на верх останця.

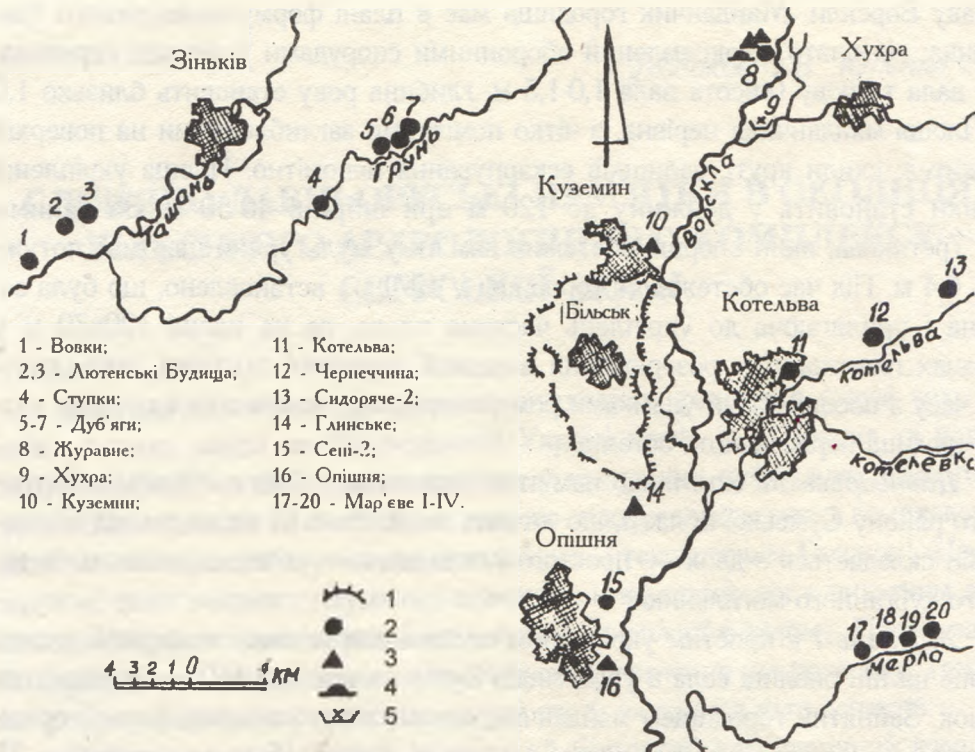
Північний останець (площа 60x50 м) відділений від середнього вузьким та неглибоким ярком, інші схили неприсутупні; на стороні майданчика, що звернута до середньої частини поселення, є вал довжиною 35-40 м при висоті 1,5-2,0м.

Рис. 1.
Археологічні пам'ятки ранньослов'янського та давньоруського часу в окрузі геродотового Гелону.

Умовні позначення:

1 - укріплення Більського археологічного комплексу;
2 - селища;
3 - городища;
4 - курганні могильники давньоруського часу;
5 - безкурганні поховання з трупоспаленням.

Пд.-сх. частина поселення займає останець підтрикутної форми (площа 100х50-55 м). Західний край майданчика укріплений потужним валом, який на пн. ділянці становить 6,0 м над поверхнею (загальна висота від 2,5 до 4,0 м). За ним понад крутим схилом помітний довгий та вузький яр, по якому прокладено доріжку у заплаву. У підніжжя цього самого низького, з трьох останців прокопано рів, додатково перешкоджаючий проникненню на городище. Тут на майданчику у пд.-сх. частині городища помітні укріплення у вигляді валоподібного насипу (пн. зах.); з інших боків він захищений крутими схилами з помітними залишками ескарпуванням. Розміри цієї частини городища становлять 70х70 м (пн.-сх. схил та край майданчика руйнується кар'єром).

Під час обстеження 1971 р. було знято глазомірний план; в 1986 р. всі частини городища були прошурфовані експедицією ІА НАНУ, що дало змогу виявити культурні відкладення потужністю 0,3-0,7 м, в яких репрезентовані матеріали роменської та давньоруської культури, при чому не виявлено жодних перерв життя на городищі протягом ІХ-ХІІІ ст.⁵

Журавне-ІІІ є відкритим поселенням, яке розташоване біля підніжжя трьохчастинного городища в 1,0 км на пн. від села. Площа, на якій зустрічаються культурні рештки у вигляді уламків роменського та давньоруського посуду становить 350х150 м. У 1986 р. тут було закладено 5 шурфів, що дозволило встановити потужність культурного шару (від 0,2 до 0,6 м) і підтвердити культурно-хронологічну належність пам'ятки, як поселення роменської та давньоруської культур⁶.

Журавне-IV є курганным могильником, розташованим в 1,3 км на пн. від села, і за 0,3 км на захід від нього. Він безпосередньо прилягає до городища *Журавне-II* і складається з невисоких (0,5-3,0 м) насипів напівсферичної форми. За уточненими даними (1986 р.) на плані помітно 5 курганных груп, в яких нараховується 1282 насипи. Тоді ж було розкопано 30 курганів, в яких виявлено поховання з трупоспаленням (№7) та трупопокладенням (в насипу, на горизонті, неглибокій ямі) з додержанням деяких деталей християнського ритуалу. В цілому могильник може бути датованим в межах X-сер. XIII ст.⁷. Його належність слов'яно-давньоруським старожитностям очевидна.

На південь від Більського комплексу, на відстані 0,8 км від його південного краю, знаходиться *городище* в пн.-сх. частині *с. Глинське* (Зіньківський район Полтавської області). Воно розташоване на трьох останцях корінного берега Ворскли, витягнутих за лінією зах.-сх. Один від одного вони відрізані ярами, а від плато — рукавом заплави; загальна довжина становить близько 350 м. Два крайніх останця мають форму трикутника і майже однакові розміри (західний: 60x47; східний: 67x44 м); на обох — залишки валів та ровів, для останніх були використані природні заглиблення. Висота валів в середньому становить 0,7-1,5 м, за периметром — не більше 0,7 м. У найбільш високій частині насип перерізано в'їздом. Середній останець має трапецієподібну форму (розміри 130x110 м); його схили більш приступні, проте залишків ескарпування не простежується, непомітно й інших оборонних споруд. В'їзд на майданчик прокладено на більш похилому західному схилі. Культурний шар на майданчиках поселення становить 0,5-0,7 м, що досить добре помітно з відслонень по краях. Городище відомо з початку XX ст. і неодноразово обстежувалося. Зібрані керамічні уламки репрезентують роменську та давньоруську культури, що дає підстави датувати його VIII-сер. XIII ст.⁸.

Ще південніше, в 7 км від Глинського, знаходиться відоме *Опішнянське городище*, розташоване на пн.-сх. околиці сучасного селища міського типу. Воно займає останець корінного берега Ворскли, відрізаного від плато широкою заплавою р. Тарапуньки (в 1,7-2,0 км на пн. зх.). Останець має видовжену серповидну форму (150-160x55 м); на похилих сх. та пн.-сх. ділянках помітні залишки оборонних споруд. Городище відоме з документів XVII ст., неодноразово обстежувалося, розкопувалося І.І. Ляпушкіним (1940, 1957 рр.) та О.В. Сухобоковим (1975 р.). На розкопаній площі (близько 4 тис. кв. м) виявлено в цілому 26 житлових та близько 40 господарських споруд, здійснено розріз оборонної лінії, яка складалася з трапецієподібного в перетині рову (завширшки 6,5 м при глибині 2,0 м) та стіни дворядного тину, що був вкопаний у підсипку з материкової глини (висота стіни до 1,5 м, ширина основи близько 8,0 м). Простежено рештки двох будівельних горизонтів.

Всі житла відносяться до напівземлянкових споруд прямокутної форми з каркасно-стовповою конструкцією стін; печі вирізалися в материкових останцях, вогнища — в поодиноких випадках. Знайдено значну кількість кераміки, побутового інвентаря, прикраси.

У свій час І.І.Ляпушкіним поселення було віднесено до роменської культури. Проте архаїчність і нерозвиненість фортифікації, відсутність на посуді типового роменського орнаменту, поряд з аналізом індивідуальних знахідок, дозволяють відносити укріплення до числа пізньоволинцевських пам'яток і датувати з середини VIII ст.н.е.⁹. Отже, є підстави вважати Опішнянське поселення пам'яткою волинцевського етапу єдиної волинцевсько-роменської культури (ВРК), яка нині датується з кінця VII до середини XI ст.¹⁰.

У пн.-пн.-сх. напрямку від Опішнянського городища, на відстані 3,2 км від нього, в *ур.Сені* (садиба зруйнованого хутора), на незадернованому бугрі правого берега Ворскли у II заплаві виявлено залишки *багатошарового поселення* на площі 160x120 м. У підйомному матеріалі представлені уламки кераміки доби пізньої бронзи, раннього залізного віку, черняхівської культури, роменського типу та часів давньоруської держави. Остання кількісно переважає¹¹.

На схід від Опішні, в 16 км від неї, на правому березі р.Мерла, поблизу *с.Мар'єве* було виявлено *низку багатошарових поселень* з матеріалами археологічних культур ранньослов'янського часу. *Мар'єве-I* знаходиться у заплаві ріки, на відстані 0,5 км від перших садіб, займаючи пісковий незадернований бугор в 250 м. Воно перерізане польовою дорогою на дві нерівні частини, одна з яких зайнята посадкою сосняка. На поверхні і в борознах від плантажного плуга знайдено багато різнокультурних уламків кераміки. Під час шурфування виявлено культурний шар потужністю 0,6 м, в якому представлена переважно кераміка скіфської доби, а в верхніх горизонтах — уламки гончарного посуду черняхівської та пеньківської культури, окремі фрагменти салтоїдного посуду поряд з синхронною до нього амфорною тарою. Культурні рештки розповсюджені на площі 100x40 м.

Поселення *Мар'єве-II* виявлене за 1,5 км від першого в центральній частині села, за 300 м від дренажної канами. Залишки селища черняхівської культури займають площу 70x70 м. Шарфування виявило культурний шар потужністю 0,7 м, в нижніх горизонтах якого присутні уламки скіфського посуду, в той час як у верхніх переважають фрагменти чорнолискованого кружально-го посуду черняхівської культури.

Поселення *Мар'єве-III* знаходиться праворуч від дороги на с.Капранське, на відстані 1,5 км від попереднього вверх по р.Мерлі. Воно займає невелике підвищення у заплаві в 150 м від пресихаючого струмка, на садибі Кулика О.Г. Тут зібрано кераміку переважно скіфської доби разом з уламками черняхівського кружального посуду. Під час шурфування виявився досить потужний культурний шар (0,6 м), у верхніх відкладеннях якого переважають рештки черняхівської культури разом з невиразними уламками ранньослов'янського посуду (пеньківського типу-?) поряд з поодинокими черепками салтоїдної кераміки. Площа, зайнята культурними рештками, становить 70x30 м.

Поселення *Мар'єве-IV* розташоване поблизу с.Капранського Краснокутського району Харківської області, на відстані 1,6 м від Мар'євого-III, де займає ділянку першої надзаплавної тераси. Культурні рештки зібрані на пло-

щі 100х200 м. Шарфуванням виявлено культурний шар 0,6 м значної насиченості, у верхніх відкладеннях якого репрезентовані переважно уламки пенківського посуду характерних біконічних форм, а у нижніх — кераміка доби пізньої бронзи¹².

Котельва (правий берег р.Котельви). На пн.-сх. околиці райцентра, поблизу МТФ, на відстані 50 м, знаходиться багатошарове поселення, у підйомному матеріалі з якого репрезентовані пізня бронза, доба раннього залізного віку та раннє середньовіччя. При шурфуванні виявлений потужний шар 0,8 м, в якому на глибині 0,2-0,4 м від поверхні переважають фрагменти чорно- та сіролискованої кружальної кераміки поряд з невеликою кількістю уламків пенківського посуду. Культурні рештки розповсюджені на площі 130х70 м¹³.

Вверх по р.Котельві на пн. сх. від райцентра (5 км), поблизу *с.Чернеччина* Котелевського району, в 0,5 км на пн. сх. від села виявлено *поселення* з матеріалами черняхівської культури, поодинокими уламками пенківського типу, та керамікою XVII-XVIII ст. Площа поселення становить 140х60 м¹⁴.

У 4 км на пн.сх. від *с.Чернеччина*, на пн. околиці *с.Сидоряче* того ж району, розташовані два поселення. Одне з них *Сидоряче-1* виявлено на пн.-сх. околиці села, на відстані 50 м від моста через р.Котельву, де на площі 50х30 м зібрані уламки черняхівської чорно- та сіролискованої кераміки, окремі фрагменти посуду доби бронзи та раннього залізного віку. *Сидоряче-2* також виявлене на пн. околиці села, на відстані 450 м від попереднього, на садибі Борківцевь Л.М. Тут були зібрані уламки посуду багатопружкової кераміки, скіфського часу. Разом з тим трапляються уламки ліпного посуду пенківського типу поряд з салтівською керамікою та фрагментами амфорної тари. Площу, на якій розповсюджені культурні рештки, встановити виявилось неможливим¹⁵.

Менш багатим на ранньослов'янські пам'ятки видається західний сектор округи Більського археологічного комплексу. Це багатошарове поселення поблизу *хут.Вовки* з матеріалами київської культури та волинцевського етапу ВРК, відкрите і частково досліджене Є.О.Горюновим. Воно розташоване на правому березі р.Грунь, в 2 км вище с.Пилипенки, де займає широкий мис зниженого корінного берега та частину надзаплавної тераси (висота 2,5-5,5 м). Культурні рештки знайдені на площі близько 300 м вздовж берега. При розкопках було виявлено напівземлянкові житла та господарські приміщення, в яких переважає кераміка волинцевського типу, які автор досліджень датував VIII-IX ст.¹⁶.

До ранньопенківських пам'яток відносяться *два селища* поблизу *с.Лютенські Будища* на правому березі р.Ташань у місці впадіння в неї р.Грунь. Вони розташовані на відстані 28 км на захід від Більська і були виявлені також Є.О.Горюновим, який на підставі підйомного матеріалу визначив їхню культурну належність і датував V-VII ст.¹⁷.

За 13 км на пн.зах. від Більська в ході розвідки Є.О.Горюнова виявлені багатошарове поселення та могильник черняхівської культури в околицях *с.Ступки*, на правому березі р.Грунь. Автор відзначає наявність кераміки V-VII ст. на

черняхівському поселенні. Матеріали неопубліковані¹⁸.

Ще вище по р.Грунь, на відстані 3,5 км від попереднього, поблизу *с.Дуб'яги*, знаходяться три поселення з аналогічними матеріалами. Частково опубліковані Є.О.Горюновим та Г.О.Усовою¹⁹.

Нарешті, слід згадати і *залишки пеньківських поселень* на Східному городищі безпосередньо Більського комплексу, що були виявлені під час досліджень Б.А.Шрамка на ділянках розкопів 28 та 33 і частково опубліковані²⁰.

Таким чином, в окрузі Більського археологічного комплексу доби раннього заліза виявлено понад 20 пунктів з матеріалами київської, черняхівської, пеньківської, волинцевсько-роменської культур та давньоруського часу. Безперечно, цей реєстр не є повним, та й автори не ставили собі такої мети, маючи на увазі показати досить щільну заселеність геродотового Гелону осілим слов'янським населенням принаймі з середини I-го тис. н.е. Можливо, саме це населення, згодом утворило одне з „малих племен” поворсклинської групи — одну зі складових частин сіверянського племінного союзу.

Література

1. **Шрамко Б.А** Крепость скифской эпохи у с.Бельск — город Гелон // Скифский мир. — К.: Наук. думка, 1975.
2. **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) — К.: Наук.думка, 1987. — С.20-24.
3. **Кучера М.П., Сухобоков О.В., Беляева С.А. и др.** Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. — К.: Наук.думка, 1984. — С.169 (далі — ДПСП).
4. **Моця А.П., Орлов Р.С., Покас П.М.** Отчет о работе Днепровской древнерусской экспедиции в с.Журавное в 1986 г. // НА ІА НАНУ, — Ф.е. — 1986/30. — №№ 22024-22027. — С.1-3.
5. ДПСП. — С.168; **Моця О.П. та ін.** — Вказ.звіт. — С.3-5.
6. **Кучера М.П., Сухобоков О.В.** Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону ІА АН УССР за 1971 р. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1971/17-а. — №№5994-5996. — С.12-14; **Моця О.П. та ін.** Вказ. звіт. — С.5-6.
7. **Лянушкин И.И.** Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — М., Л., 1961. — №104. — С.225; **Моця О.П. та ін.** Вказ. звіт. — С.7-17.
8. **Кучера М.П., Сухобоков О.В.** Вказ. звіт. — С.14-15.
9. **Ляпушкин И.И.** Днепровское Лесостепное Левобережье... — С.268-304; **Сухобоков О.В., Иченская О.В., Юренко С.П.** Новые исследования раннеславянского поселения близ Опошни // АО 1975 г. — М., 1976. — С.395-396; **Сухобоков О.В., Юренко С.П.** Керамический комплекс Опошмянского городища (втор. пол. VIII в.н.е.). // АИП.— Полтава, 1990. — С.87-95.; **Сухобоков О.В., Юренко С.П.** Опошмянское городище. — Полтава, 1995.— Препринт. — Вып.6. — 80 с.
10. **Сухобоков О.В.** Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст. — К.:Наук. думка, 1992. — С.74-86.
11. **Юренко С.П.** Отчет о работе разведгруппы Левобережного отряда Среднеднепровской комплексной экспедиции Института археологии АН УССР в 1977 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1977/11-в. — №№8381-8382. — С.7.

12. **Юренко С.П.** Вказ.звіт. — С.5-6.
13. Там само — С.5, рис.4.
14. Там само. — С.4, рис.2. — Табл.1:2.
15. Там само. — С.4.
16. **Горюнов Е.А.** О памятниках волынцевского типа // КСИА. — М., 1975. — №.144. — С.4-6.
17. **Горюнов Е.А.** Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. — Л.: Наука, 1981. — С.109.
18. **Горюнов Е.А.** Отчет о работе Днепровского Левобережного отряда ЛО ИА СССР в 1971 г. // НА ИА НАНУ. — Ф.е. — 1971/57. — С.10-11, рис.21-23.
19. **Горюнов Е.А., Усова Г.А.** Два новых памятника черняховской культуры в левобережном Поднепровье // СА. — М., 1974 — №4. — С.275-279.
20. **Шрамко Б.А.** Ранньосередньовічне поселення в Більську // Археологія. — К., 1980. — №35. — С.74-79.

ПСАЛИЙ БРОНЗОВОГО ВЕКА С ЗАПАДНОГО БЕЛЬСКА

В 1990 году при раскопках зольника №28, относящегося к раннескифскому времени, на Западном укреплении Бельского городища был обнаружен фрагментированный в древности предмет, изготовленный из полой, округлой в сечении (наружный диаметр около 2,5 см) кости животного¹. Часть предмета полностью утрачена, от оставшейся, расколотовой вдоль, сохранилась лишь половина (рис.1; 2). Длина сохранившейся части 8 см, толщина кости между внутренней полостью и внешней поверхностью предмета — 0,4-0,7 см. (рис.1, 3; 2, 3).

Нижний конец фрагмента изделия имеет округлый переход от внешней боковой поверхности к торцевой (нижней) части. На верхнем конце фрагмента, т.е. в серединной части изделия, имеются два взаимоперпендикулярных отверстия, сохранившиеся частично. Одно из них — овальной формы, расположенное по длинной оси вертикально, имело размеры около 2-2,5 см (рис.1, 2; 2, 2). Второе отверстие — малое, расположенное в перпендикулярной плоскости к первому, имеет вытянутую по горизонтали овальную форму на внешней поверхности изделия (0,4х0,7 см) и круглую форму (диаметр 0,4 см) на внутренней стороне (рис.1; 2). Оба отверстия были сквозными. Части большого отверстия сохранились на обоих торцах предмета, образовавшихся после поломки. Малое отверстие сохранилось полностью с одной стороны, но на внутренней поверхности изделия, несколько ниже и правее этого отверстия, есть небольшая и неглубокая коническая выемка, она, скорее всего, является следом от инструмента, которым просверливался канал отверстия на противоположной стороне (рис.1, 3; 2, 3).

Внешняя поверхность изделия тщательно заполирована и украшена. Доминирующим элементом орнамента являются врезные окружности (диаметром 0,5 см) с углубленной „точкой” в центре (диаметр 0,1 см). Окружности эти расположены по всей лицевой поверхности изделия и образуют горизонтальные и вертикальные ряды. Сохранились 9 горизонтальных и 6 вертикальных рядов. Упорядоченность в размещении орнамента несколько нарушена в нижней части фрагмента, где четыре окружности помещены между рядами (рис.1, 1; 2, 1). Орнаментированная поверхность разделена на зоны двумя горизонтальными врезными линиями, которые опоясывают изделие. Одна из линий ограничивает всю композицию снизу, отделяя украшенную поверхность от нижней торцевой части, другая проходит между четвертым и пятым снизу

Рис.1.
Псалий из
зольника №28
Западного
укрепления
Бельского
городища.

Кость.
Фото.

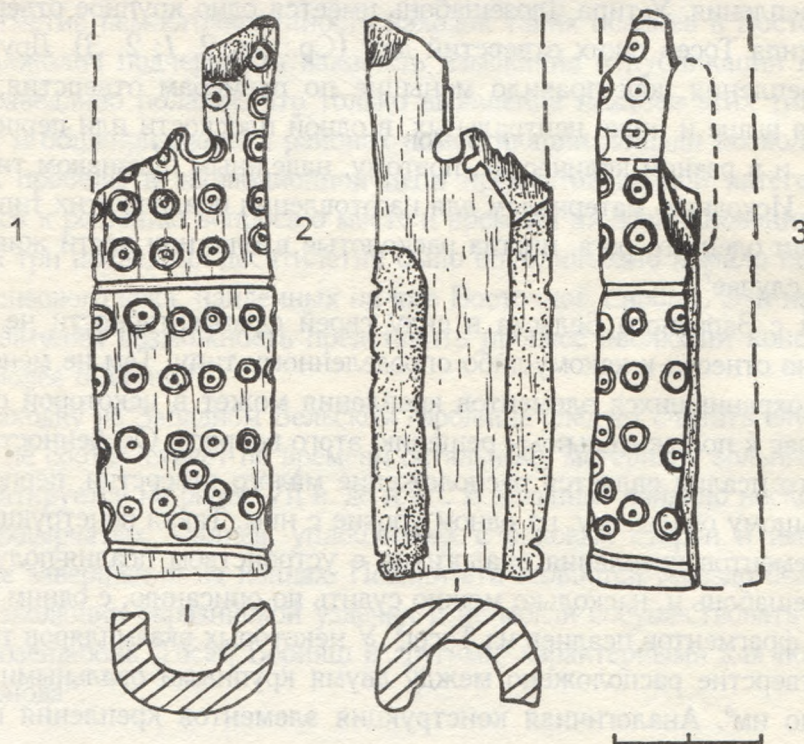

Рис.2.
Псалий из
зольника №28
Западного
укрепления
Бельского
городища.

Прорисовка.

рядами циркульного орнамента. Над последней линией и расположены описанные выше сквозные отверстия (рис.1; 2).

Внешний вид изделия, особенно форма и расположение отверстий, а также результаты трассологического анализа (см.: Приложение 1), позволили интерпретировать находку как фрагмент псалия. Точных аналогий ему в лесостепной Украине пока не найдено, однако, довольно близкие по конструкции и орнаментации костяные и роговые предметы известны среди находок бронзового века на территории Венгрии. Они достаточно подробно рассматривались в работах А.Можолитч².

По характеру орнаментации наиболее близки к нашему фрагменту три псалия типа Тосег (по классификации А.Можолитч), которые происходят в основном из одноименного памятника в Венгрии. К сожалению, и эти псалии сохранились частично.

Два из них имеют орнаментацию, состоящую из горизонтальных рядов окружностей с „точкой” в середине, аналогичную декору рассматриваемого экземпляра. Отличие венгерских находок заключается в меньшей плотности размещения рядов окружностей и разделении их двумя-тремя рядами пунктирных линий³. В орнаментации третьего псалия из Венгрии ряды одиночных окружностей чередуются с горизонтальными рядами двойных, вписанных друг в друга окружностей с „точкой” в центре. Ряды отделены один от другого сплошной врезной линией, опоясывающей псалий⁴. Двойные окружности имеются и на роговых псалиях из Пакоздар в Венгрии и слоя III поселения Бейджисултан в Малой Азии⁵, которые отнесены А.Можолитч к типу Фюзешабонь.

Отличие между этими типами заключается в конструкции центральных элементов крепления. У типа Фюзешабонь имеется одно крупное отверстие в центре, а у типа Тосег таких отверстий два⁶ (Ср.: рис.2, 1; 2, 3). Другие же элементы крепления, как правило меньшие по размерам отверстия, могут располагаться выше и ниже центральных, в одной плоскости или перпендикулярно к ним, и в разном количестве, поэтому, надежным признаком типа они не являются. Исходным материалом для изготовления псалиев этих типов служили отростки оленьего рога, иногда расколотые вдоль, или кости животных, как в нашем случае⁷.

Псалий с Западного Бельска в силу своей фрагментарности не может быть уверенно отнесен к какому-либо определенному типу. Тем не менее, расположение сохранившихся элементов крепления может в некоторой степени приблизить нас к положительному решению этого вопроса. Особенностью рассматриваемого псалия является расположение малого отверстия, перпендикулярного большому овальному, на одном уровне с ним. Такая конструкция центральных элементов крепления аналогична с устройством псалия-полуфабриката из Фюзешабонь и, насколько можно судить по описанию, с одним из упоминавшихся фрагментов псалиев из Тосег⁸. У некоторых экземпляров типа Тосег малое отверстие расположено между двумя крупными овальными и перпендикулярно им⁹. Аналогичная конструкция элементов крепления широко

распространена и у несколько более поздних псалиев типа Борияш. Малое отверстие на одном уровне с большим, как у западно-бельского псалия, может быть вариантом подобной конструкции¹⁰. Реконструировать псалий из Западного Бельска можно лишь с достаточной степенью условности. Он мог иметь одно или два центральных овальных отверстия, причем, если было два отверстия, то на уровне нижнего проходило малое круглое перпендикулярное отверстие. В этом случае ременные удила закреплялись в верхнем овальном отверстии, а в нижнем овальном крепился повод. В малом перпендикулярном отверстии мог крепиться один из отростков ременного оголовья. При наличии одного крупного отверстия в псалии удила и повод крепились в нем¹¹. Верхний и нижний отростки оголовья закреплялись в отверстиях на краях псалия. Устройство верхнего элемента крепления могло соответствовать одному из вариантов, встречающемуся у типов Фюзешабонь и Тосег¹². Нижний элемент крепления мог быть выполнен в виде небольшого отверстия только на одной из сторон псалия (в нашем случае не сохранившейся), как у экземпляров из Соб и Тосег¹³.

Псалии типа Фюзешабонь и Тосег отнесены А.Можолич к периоду В III бронзового века Венгрии. Опорной для датировки находкой послужил псалий типа Фюзешабонь из слоя III Бейджисултана, относимого к 1450-1300 гг. до н.э. (по Сетон Ллойд). Приблизительно этим же временем А.Можолич датирует и период В III в Венгрии¹⁴. Псалий-полуфабрикат из Фюзешабонь, который, как уже говорилось, напоминает в некоторых элементах конструкции рассматриваемых нами псалий, отнесен А.Можолич к концу периода В III, а по мнению Н.Н.Чердниченко подобная конструкция датируется XIII-XII вв. до н.э.¹⁵

Отметив немногочисленность находок таких псалиев в Восточной Европе, А.Можолич подчеркнула важность изыскания и публикации новых находок, справедливо полагая, что только выявление псалиев этих типов в более древних и общепризнанных районах доместикации лошади позволит нам восполнить пробелы в эволюционной цепи предметов данной категории и приблизиться к решению вопроса о месте и времени их возникновения¹⁶.

За три последних десятилетия было опубликовано немало псалиев позднего бронзового века, найденных на юге Восточной Европы. Эти находки дали исследователям возможность представить процесс эволюции конского снаряжения более объемно¹⁷.

Находку на Западном Бельском городище следует считать случайной, так как она не соответствует по времени остальному материалу зольника №28, который датируется не ранее VII в. до н.э.¹⁸. В зольнике найдено несколько костяных трехдырчатых псалиев, уплощенных с боковых сторон и имеющих зооморфные завершения на концах. Псалии эти являются гораздо более поздним звеном эволюции евразийской уздечки и не могли сосуществовать с псалиями типа Фюзешабонь, Тосег, Борияш и другими, характерными для позднебронзового периода¹⁹.

Не исключено, что рассматриваемый псалий или его фрагмент был найден древними обитателями Западного Бельска и принесен для каких-то целей на городище с одного из зафиксированных селищ бронзового века, находящихся в непосредственной близости (около 2 км) на территории Большого Бельского городища²⁰. Указывая на случайность этой находки, следует отметить, что в отдельных регионах, в особенности удаленных от степи, лесостепного пограничья или предгорий — общепризнанных районов domestikации лошади²¹, некоторые архаические формы в элементах узды встречаются много позже основного времени их бытования²².

Литература

1. **Шрамко И.Б.** Отчет о раскопках на Бельском городище // Архив ХГУ — Харьков, 1991. — С.11.
2. **Mozsolics A.** Mors en bois de serf sur le territoire du bassin des Carpathes // Acta Archaeologica. — Budapest, 1953. — Т.3. — Fas.1-4; **Mozsolics A.** Die Herkunftfrage der Altesten Hirshgeweihtrensen // Acta Archaeologica. — Budapest, 1960. — Т.12. — Fas.1-4.
3. **Mozsolics A.** Mors en bois ... — С.78, рис.13; Она же. Die Herkunftfrage ... — Табл. XXIV, 3a-b.
4. **Она же.** Mors en bois ... — С.77, рис.12.
5. Там же. — С.72-73, рис.4; **Mozsolics A.** Die Herkunftfrage ... — S.127-128.
6. **Mozsolics A.** Mors en bois ... — S.70-80, 110; **Смирнов К.Ф.** Археологические данные о древних всадниках Поволжско-Уральских степей // СА. — М., 1961. — №1. — С.52-53.
7. **Mozsolics A.** Mors en bois ... — С.110; **Bokonei S.** Reconstruction des mors en bois de serf et en os // Acta Archaeologica. — Budapest, 1953. — Т.3. — Fas.1-4. — S.122.
8. **Mozsolics A.** Die Herkunftfrage ... — S.127, 129, 131, рис.2, табл. XXIV, 3a-b.
9. Она же. Mors en bois ... — S.77-78, рис.11-13.
10. Там же. — С.70-74, рис.1-6; **Смирнов К.Ф.** Археологические данные ... — С.65.
11. **Bokonei S.** Reconstruction ... — S.117, 122, рис.3.
12. **Mozsolics A.** Mors en bois ... — S.71-79, рис.1-15.
13. Там же. — S.74, 76-77, рис.6, 10, 11.
14. **Mozsolics A.** Die Herkunftfrage ... — S.128, 132.
15. Там же. — S.129; **Чередниченко Н.Н.** Основные этапы развития конской узды Евразии в середине II-начале I тыс. до н.э. // Новейшие открытия советских археологов: ТДК — Часть I. — К., 1975. — С.79.
16. **Mozsolics A.** Die Herkunftfrage ... — S.125, 130.
17. Кроме упоминавшихся выше работ см.: **Тереножкин А.И.** Основы хронологии предскифского периода // СА. — М., 1965. — №1; **Тереножкин А.И.** Киммерийцы. — К.: Наук.думка, 1976; **Лесков А.М.** Предскифский период в степях Северного Причерноморья // МИА Проблемы скифской археологии. — №177. — М., 1971; **Крушельницька Л.І.** Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. — К.: Наук.думка, 1976. — С.24, рис.4, 1-2; **Балагури Э.А.** Памятники племен позднебронзового периода в Среднем Поднестровье // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытно-общинного строя. — К.: Наук.думка, 1980. — С.113.

рис.5,5; **Березанская С.С., Отрошенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н.** Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К.: Наук.думка, 1986; **Березанская С.С.** Усово Озеро — поселение срубной культуры на Северском Донце. — К.: Наук.думка, 1990. — С.51, 107, рис.10.

18. **Шрамко И.Б.** Отчет о раскопках на Бельском городище // Архив ХГУ. — Харьков, 1991.

19. См. сноску 17.

20. **Шрамко Б.А.** Перелік пам'яток археології території та найближчих околиць Більського городища // ПАЗ. — Полтава, 1994. — Число 2. — С.195-197. — №№15,22, рис.1.

21. **Марков Г.Е.** Кочевники Азии: Структура хозяйства и общественной организации. — М.: Изд-во МГУ, 1976. — С.12-18; **Шнирельман В.А.** Происхождение скотоводства (культурно-историческая проблема). — М.: Наука, 1980. — С.231.

22. См. напр.: **Смирнов К.А.** Роговой псалий с городища „Графская гора” // СА. — М., 1972. — №2. — С.182-184.

Приложение 1

А.Н.Усачук

ТРАССОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ И ОСОБЕННОСТИ ИЗГОТОВЛЕНИЯ КОСТЯНОГО ПРЕДМЕТА С ЗАПАДНОГО БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА

Предоставленный для анализа предмет из находок на Западном Бельском городище изготовлен из трубчатой кости животного. Перед нанесением орнамента для заглаживания поверхности предмета использовался мелкий абразив. Внутренняя часть кости выскоблена.

После первичной обработки заготовки были произведены поперечные надрезы, в результате чего образовались опоясывающие предмет сплошные линии. Скобление внутренней части и надрезы производились металлическим лезвием. Металлическим же лезвием прорезалось и большое овальное отверстие. После этого на поверхность предмета наносился циркулярный орнамент. Орудие для его нанесения, по всей вероятности, имело центральный металлический стержень, к которому был прикреплен еще один стержень из металла, но меньшего диаметра. Острие центрального стержня в этом орудии выступало больше бокового, поэтому сверление начиналось с центрального углубления („точки”), затем, при его погружении в компактный слой вступал во взаимодействие с костью боковой стержень меньшего диаметра. Наблюдаются небольшие перепады глубины прорезки некоторых окружностей, что объясняется различным по силе давлением на инструмент в момент работы.

Малое отверстие в изделии было просверлено с помощью станкового металлического сверла. Вызывает удивление то, что сверление производилось поверх орнамента. Не исключено, что малое отверстие сделано уже в процессе эксплуатации орудия. Следы от сверления, наблюдающиеся на внутренней поверхности предмета у малого отверстия (рис.1, 3; 2, 3) могут, вполне вероятно, принадлежать первоначально просверленному отверстию на утраченной ныне стороне изделия. В то же время, возможно, что эти следы являются результатом изготовления сквозного отверстия путем двустороннего сверления, которое производилось уже после нанесения орнамента на поверхность предмета.

* Подобный след сверления на внутренней поверхности кости зафиксирован автором на костяной детали музыкального инструмента из Ильичевки (раскопки Т.А.Шаповалова).

Торцы большого и малого отверстий завальцованы: у малого — на внешней стороне, у большого — на некоторую глубину. Завальцованность большого овального отверстия является результатом трения о кожу.

Кроме того, завальцованы и торцы сломов предмета, причем, сломы длинных сторон имеют большую завальцованность, чем торцы верхнего неровного излома. Следов функциональной завальцованности этих торцов не имеется. После поломки предмет не использовался в качестве молотка или еще какого-либо орудия.

Заполированность нижнего торца предмета скрыла следы возможного пиления или резки, видны слегка только следы абразива. Результатом эксплуатации является заполированность поверхности изделия, которая в некоторых местах очень сильна (трение о кожу).

О СВЯЗЯХ НАСЕЛЕНИЯ БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА И ДНЕПРОВСКОГО ЛЕВОБЕРЕЖЬЯ С ЛУЖИЦКО- ВЫСОЦКИМИ ПЛЕМЕНАМИ

Исследователи неоднократно обращали внимание на разнообразные связи лесостепных племен, живших на территории Украины в самом конце бронзового и в начале железного века. Отмечались связи с фракийскими, гальштатскими и лужицкими племенами. Под сильным воздействием лужицкой культуры и при участии чернолесско-жаботинского населения сформировалась висоцкая культура, поселения и могильники которой известны в области водораздела между Западным Бугом, Днестром и Стырью / 21; 40, С.120-202; 37, С. 3-203; 6, С.44-45; 7, С.96; 10, С. 122-135; 36/.

Т.Сулимирский считал, что висоцкая культура возникла в результате взаимодействия лужицкой с местными лесостепными культурами /38, С.40-41/. В.И.Канивец придавал гораздо большее значение местной основе висоцкой культуры и считал, что лужицкие элементы появились в ней в результате культурных связей /5, С.13/. В.А.Ильинская и А.И.Тереножкин соглашались с польскими археологами /31/, которые рассматривают висоцкую культуру как восточный вариант лужицкой, добавляя, что она сформировалась под воздействием белогородовской и чернолесской культур /4, С.42/. Л.И.Крушельницкая пришла к выводу: висоцкая культура является самостоятельной и оригинальной, сформировавшейся на местной комаровско-тшинецкой основе, причем, на раннем этапе она вообще не испытывала влияния лужицких племен и лишь на среднем и позднем этапах это влияние ощущается /12, С.59/.

Вопрос о наличии элементов лужицкой и висоцкой культур на территории Днепроовского Лесостепного Левобережья во всех этих работах не рассматривается. Более того, А.И.Тереножкин подчеркивал, что в украинской лесостепи даже к западу от Днепра вообще не обнаруживается ярких признаков лужицкой культуры /22, С.3/, а в работе, написанной совместно с В.А.Ильинской, решительно утверждается, что о воздействии лужицкого культурного элемента на восток не может быть и речи /4, С. 43/.

В некоторых работах Б.А.Шрамко отмечаются определенные связи между культовой скульптурой Бельского городища и лужицко-высоцкой пластикой /27, С.29/. Высказывается предположение о возможном переселении с запада представителей висоцкой культуры на территории Левобережной Лесостепи, в бассейн Ворсклы /28, С.163; 29, С.27/. Однако, развернутой характеристики данных о таких связях здесь нет.

Рис. 1.
Столовая и кухонная керамика памятников высокоцкой культуры и лесостепного Левобережья.

1-14 - высокоцкая керамика;
15-26 - Бельское городище.

Благодаря новым многолетним раскопкам на Бельском городище /27/ накопился огромный материал, позволяющий выделить группу своеобразных предметов, которые имеют прямые аналогии в памятниках высокоцкой и частично лужицкой культур. При этом важно отметить, что аналогии охватывают не отдельные вещи, некоторые из которых были широко распространены в раннем железном веке, а определенную группу предметов, корреляция между которыми характерна для высокоцкой культуры и ряда левобережных памятников скифской эпохи, в частности Бельского городища.

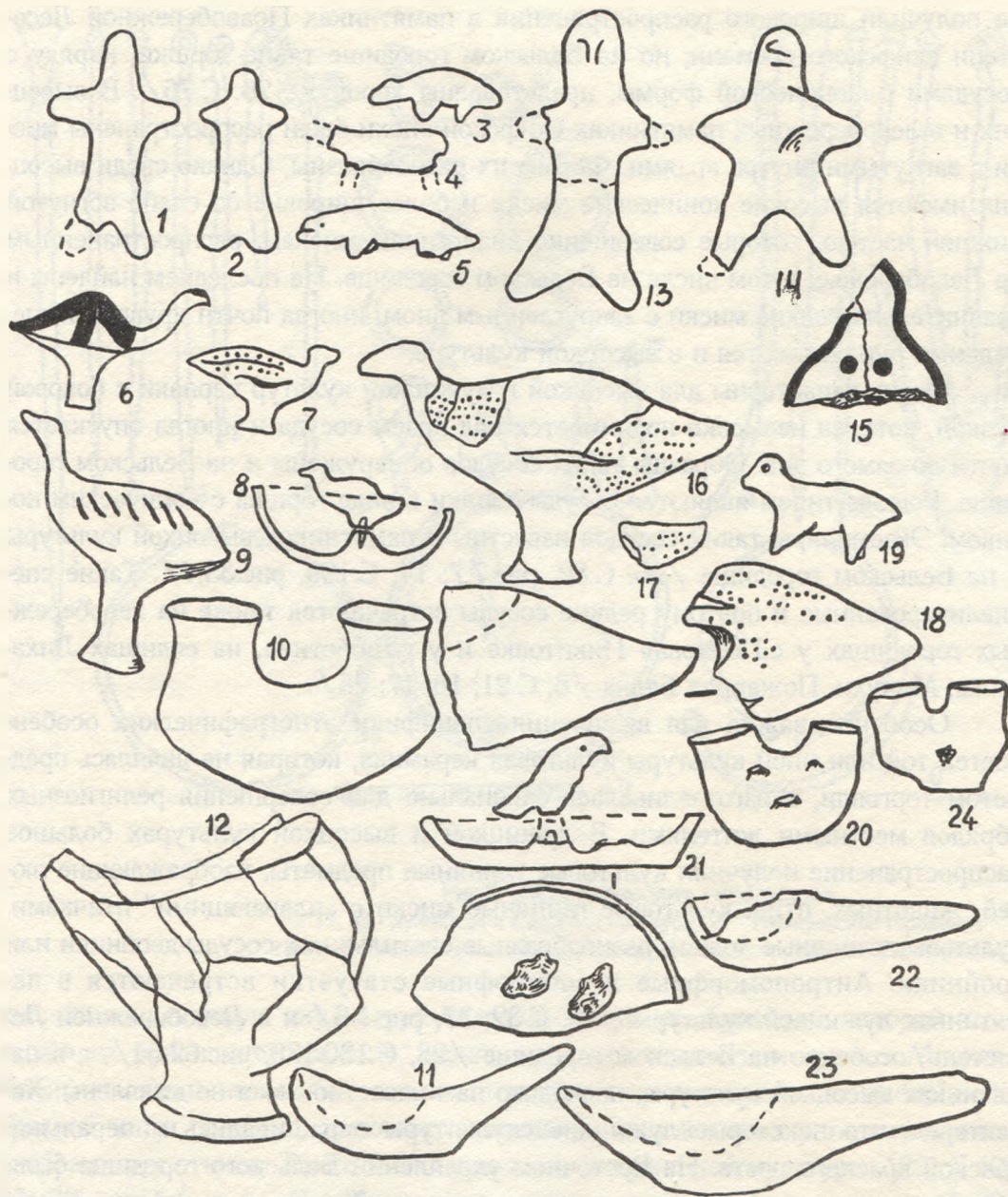

Рис.2.
Культовая
керамика.

1-11, 24 - керамика
лужицкой и высоцкой
культур;
12 - селище у с.Лиха-
чевка (по И.А.Зарец-
кому);
13-23 Бельское
городище.

Рассмотрим прежде всего обычную керамику, способную сохранять в значительной мере специфические черты определенной культуры. К основным типам кухонной керамики относятся тюльпановидные, баночные и биконические горшки, вылепленные из глины с примесью шамота и песка. Еще Т.Сулимирский обратил внимание, что тюльпановидные горшки встречаются не только в высоцкой культуре, но и на лесостепных памятниках раннего железного века /37, С.115-117/. Они часто не орнаментированны, хотя имеются экземпляры, украшенные по краю венчика проколами, а ниже — рядом пальцевых вдавлений. Аналогичные сосуды встречаются на поселениях и в курганах Левобережья, в частности на Бельском городище и в связанном с ним могильнике Скоробор. Баночные горшки, характерные для высоцкой культуры,

не получили широкого распространения в памятниках Правобережной Лесостепи скифского времени, но на Бельском городище такие горшки, наряду с сосудами биконической формы, представлены хорошо /26, С.76/. В высоких и в левобережных памятниках скифской эпохи были распространены миски с загнутыми внутрь краями. Формы их разнообразны. Однако среди высоких имеются высокие конические миски и более широкие со слабо вогнутой нижней частью, которые совершенно аналогичны мискам, распространенным на Левобережье, в том числе на Бельском городище. На последнем найдены и сравнительно редкие миски с закругленным дном, иногда почти круглодонные. Редкими они считаются и в высокой культуре.

Очень характерны для высокой и лужицкой культур черпаки с боковой ручкой, которая невысоко поднимается над краем сосуда и иногда опускается почти до самого дна. Образцы таких сосудов обнаружены и на Бельском городище. Редким типом являются сосуды-поилки в виде горшка с коническим носиком. Экземпляры таких сосудов известны в памятниках высокой культуры и на Бельском городище /26, С.82, рис.7,7; 14, С.109, рис.33,4/. Такие специализированные и поэтому редкие сосуды встречаются также на левобережных городищах у с.Полковая Никитовка и у г.Люботина, на селищах Лихачевка, Мачухи, Пожарная Балка /8, С.21; 16; 17; 25/.

Особенно важна для выявления специфики этнографических особенностей той или иной культуры культовая керамика, которая не являлась предметом торговли, а изготавливалась специально для совершения религиозных обрядов местными жителями. В лужицкой и высокой культурах большое распространение получили культовые глиняные предметы, изображающие людей, животных, птиц, культовые глиняные миски с „плавающими” птичками, культовые глиняные ложки, разнообразные светильники, сосуды-двойники или тройники. Антропоморфные и зооморфные статуэтки встречаются в памятниках лужицкой культуры /33, С.32; 37, рис.1-3/ и в Правобережной Лесостепи, особенно на Бельском городище /28, С.130-136, рис.62-64/, а в памятниках высокой культуры, насколько нам известно, пока не выявлены. Характерно, что некоторые лужицкие скульптуры окрашивались минеральной краской красного цвета. На Восточном укреплении Бельского городища были обнаружены зооморфные фигурки, покрытые такой краской, а также женские статуэтки, на которых от головы к плечам и по руке проведена красная линия, грудь обозначена красными кружочками /28, С.81, 130, рис.62, 18/. Близки к бельским, найденные в Вильмерсдорфе и Глинянах, мужские статуэтки /33, С.32, 148/.

В лужицкой и высокой культурах широко распространены очень своеобразные фигурки птиц на одной ножке /33, С.420-60; 12, С.50, рис.35; 37, табл.21, рис.28/. Такие изображения птиц большого и малого размеров обнаружены и в бассейне р.Ворсклы. В частности, на Бельском городище найдены обломки, которые не только повторяют обычную форму лужицко-высоцких птиц, но как и последние, покрыты орнаментом в виде резных линий и круглых вдавлений /27, С.38, рис.8, 7-9/. На селище у с.Лихачевка И.А.Зарец-

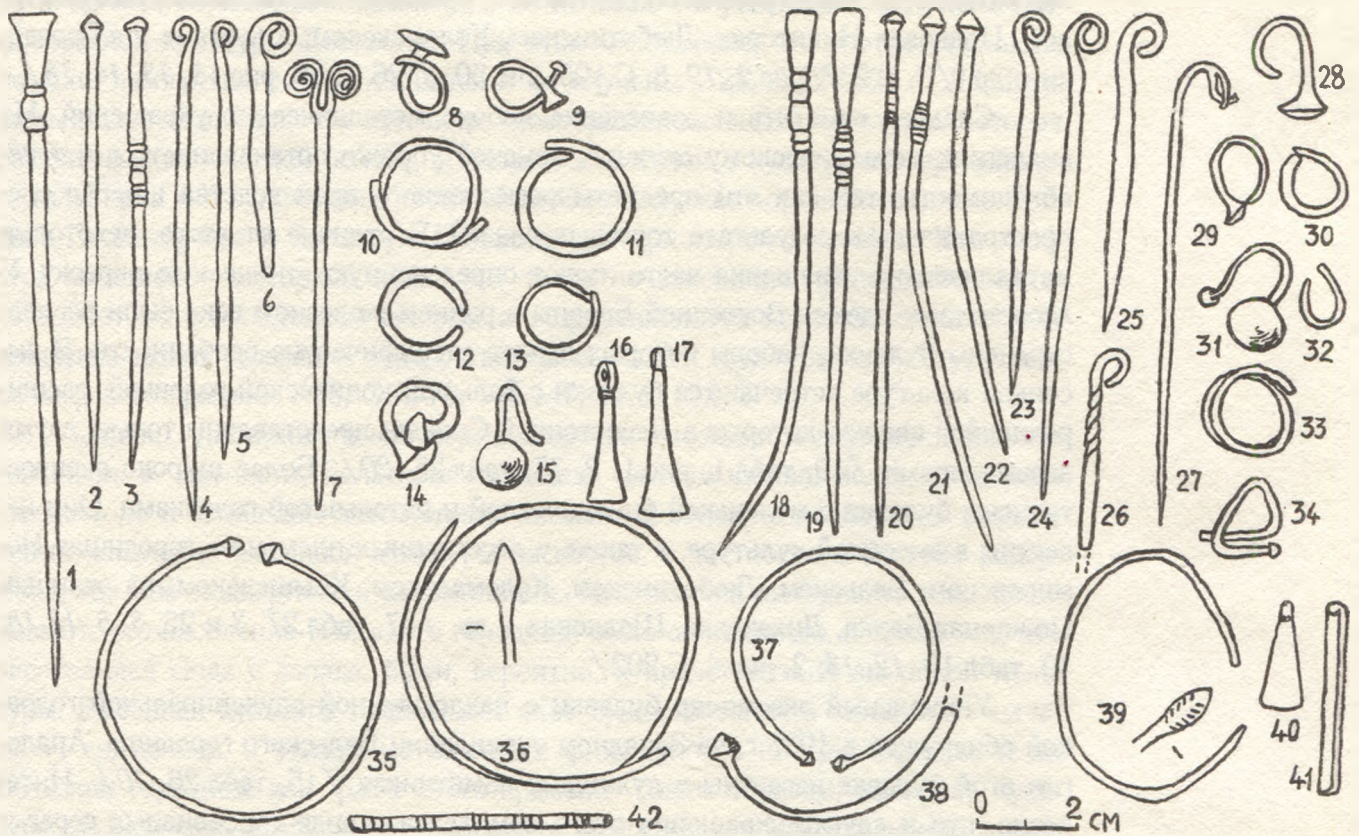

Рис.3. Металлические украшения.

1-17, 42 - лужицкая и висоцкая культуры; 27 - Немировское городище;
18-41 - Бельское городище и другие памятники Днепровского Левобережья.

кий нашел глиняную скульптуру большой птицы, изображение которой имеется в его рукописном альбоме, хранящемся в Историческом музее в Москве. Специфическими изделиями являются ритуальные миски-блюда, имеющие в средней части одно или несколько возвышений, на которых устанавливались изображения птичек. Такие миски известны в лужицкой культуре /33, С.40, 43; 30, рис.5/, а на Левобережье — только на Бельском городище / 28, С.136, рис.64, 10, 14, 15/. Культовые глиняные ложки, которые иногда смешивают с льячками, встречаются в лужицкой и висоцкой культурах, а также на памятниках Левобережья, в частности на Бельском городище /11, С.33, рис.3, 17; 7, табл.15, рис.25-26; 27, С.39, рис.9, 24, 26, 27; 35, рис.239/. Сравнительно редки сосуды-двойники, известные как на памятниках лужицкой и висоцкой культур /35, С.108, рис.227; 14, С.117, рис.36, 20; 37, табл.21, 27-29/, так и в Лесостепном Правобережье и Левобережье /1, С.141; 24, табл.62, 5; 28, С.108, рис.42, 7/. На Бельском городище найден двойной сосуд со следами прикрепления ручки в трех точках, как и на некоторых лужицких сосудах этого типа. Совершенно аналогичны лужицким рюмкообразные светильники /35, рис.159, 164, 17, 193/, экземпляры которых обнаруже-

ны на многих левобережных памятниках, в частности, на городищах Бельском, Полковая Никитовка, Люботинском, Коломакском, в кургане у с.Броварки и др. /3, С.237, рис.2, 19; 8, С.105, рис.50, 3; 26, С.88, рис.11, 13, 14, 18/.

Следует отметить и совпадение набора металлических украшений. На аналогиях металлическому оружию, конской упряжи останавливаться нет необходимости, так как эти предметы ремесленного производства широко распространялись в результате торговых связей. В отличие от этого, некоторые металлические украшения часто имеют определенную этническую окраску. У лесостепных племен Восточной Европы в раннем железном веке были распространены булавки, наборы которых имеют специфические особенности. В высокогорной культуре встречаются булавки с большой конической головкой, расширяющейся кверху, которые в Лесостепной Скифии представлены только двумя экземплярами /19, табл.1, рис.1, 2; 37, табл.25, 20/. Более широко распространены булавки с маленькой биконической и петельчатой головками. Они известны в высокогорной культуре, а также у лесостепных племен на городищах Немировском, Бельском, Люботинском, Коломакском, Кнышевском, на селищах Пожарная Балка, Лихачевка, Шелковая и др. /37, табл.27, 3 и 25, 3, 5, 13-18; 19, табл.10, 12, 13; 2, рис.4, С.202/.

Уникальный экземпляр булавки с надломленной двухспиральной головкой обнаружен в 1937 г. на Западном укреплении Бельского городища. Аналогии этой булавке известны в лужицких памятниках /15, табл.26, 10/. Интересно, что и другие украшения этого комплекса в виде грибовидных серег и подвесок, маленьких колечек, браслетов с биконическими или овально-расплюснутыми окончаниями, а также трубчатые железные пронизи, трапециевидные подвески, встречаются на тех же памятниках, где мы отмечали совпадение керамического комплекса.

Все эти совпадения могут найти объяснение в своеобразии судеб представителей высокогорной культуры. Польские археологи считают, что лужицкая и высокогорная культуры приходят в упадок в результате военной экспансии скифов /31; 32/. Несколько своеобразен взгляд Т.Сулимирского, который не отрицает экспансии скифов на запад, но считает, что за пределами Карпато-Дунайского региона, где осела часть скифов, распространялись из Скифии только украшения. Остальные находки в Центральной Европе надо рассматривать дифференцированно. Предметы скифского вооружения могут свидетельствовать о набегах скифов из области Семиградья, а украшения появились в результате мирных связей /39, С.76/.

А.И.Мелюкова убеждена, что военной экспансии скифов, приведшей якобы к гибели лужицкой и высокогорной культур, не было. Находки вещей скифского типа объясняются главным образом торговыми связями, однако не со скифами, а с лесостепными племенами Восточной Европы /18, С.253/. С.А.Скорый, не отрицая возможность вторжений каких-то групп скифов в лужицкие земли, пришел к выводу, что это были не северопричерноморские скифы, а военные отряды из Карпато-Дунайского бассейна /21а, С.40/. А.И.Тереножкин предполагал, что высокогорная культура закончила свое существование в

VI в. до н.э., но высокие памятники не исчезают, а усваивают элементы скифообразной культуры Лесостепи. При этом он отмечал, что соответствующие поздние памятники еще не найдены и не изучены /23, С.221-224/. Л.И.Крушельницкая отмечала, что при всем своеобразии высококой культуры, которая развивалась на местной основе, ощущаются ее связи с культурами фракийского галыштата и с лужицкими племенами. Она допускает проникновение в Среднее Поднестровье и Западную Подолию причерноморских скифов. Что касается собственно высококой культуры, то ее исчезновение исследовательница связывает не с нападением скифов, а с продвижением на запад лесостепных земледельческих племен и перерастанием высококой культуры в культуру раннескифского времени /13, С.72-73, 146-147; 14, С.122/.

Однако, указанные выше черты сходства высоких и левобережных памятников, в частности, Бельского городища, на наш взгляд, могут свидетельствовать не о движении лесостепных племен на запад, а, наоборот, о переселении населения высококой культуры на восток, в частности в бассейн р.Ворсклы, где оно подвергалось ассимиляции. Имеющиеся материалы ясно показывают, что население Бельского городища было смешанным, и среди тех, кто переселился сюда с запада, были, вероятно, и представители высококой культуры. Высокая культура прекращает свое существование в конце VII - начале VI вв. до н.э., а указанные аналогии фиксируются на Левобережье и на Бельском городище как раз с этого времени. Таким образом, высокая культура не исчезает, а вливается в культуру лесостепных земледельческих племен скифской эпохи, но уже в восточной области их распространения.

Литература

1. **Бобринский А.А.** Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. — СПб., 1901. — Т.III. — С.141.
2. **Гопак В.Д., Радзиевская В.Е.** Кузнечное ремесло Коломакского городища в VI-III вв. до н.э. //СА. — М., 1990. — №1. — С.199-212.
3. **Ильинская В.А.** Памятники скифского времени в бассейне р.Псел //СА. — М., 1957. — Т.XXVII. — С.232-249.
4. **Ильинская В.А., Тереножкин А.И.** Лужицкая и высокая культуры //Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т.2. — С.39-43.
5. **Канивец В.И.** Памятники высокого типа как исторический источник: Автореф. дис...канд. ист. наук. — К., 1953. — 16 с.
6. **Канивец В.И.** Памятники лужицкой культуры на территории западных областей Украины //КСИА АН УССР. — К., 1953. — Вып. 2. — С.44-45.
7. **Канивец В.И.** Вопросы хронологии высококой культуры //КСИА АН УССР. — К., 1955. — Вып.4. — С.94-96.
8. **Ковпаненко Г.Т.** Племена скифського часу на Ворсклі. — К., 1967. — 188 с.
9. **Ковпаненко Г.Т.** Раскопки Трахтемировского городища // АИУ 1965-1966 гг. — К., 1967. — Вып.1. — С.103-106.
10. **Крушельницка Л.І.** Могильник висоцької культури у м.Золочеві //Археологія. — К., 1965. — Т.19. — С.122-135.
11. **Крушельницка Л.І.** Поселення висоцької культури //Археологія. — К., 1973.

— Вип.11. — С.27-38.

12. **Крушельницька Л.І.** Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. — К., 1976. — 146 с.
13. **Крушельницька Л.І.** Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. — К., 1985. — С.162.
14. **Крушельницькая Л.И.** Высоцкая культура // Археология Прикарпатья, Волини, Закарпатья. — К., 1990. — С.115-123.
15. **Кухаренко Ю.В.** Археология Польши. — М., 1969. — 232 с.
16. **Ляпушкин И.И.** Поселение скифского времени близ д.Пожарная Балка Полтавской обл. // КСИИМК. — М., 1951. — Вып.37. — С.125-130.
17. **Ляпушкин И.И.** Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа. // МИА. — М., 1961. — №104. — 382 с.
18. **Мелюкова А.И.** К вопросу о памятниках скифской культуры на территории Средней Европы // СА. — М., 1955. — №22.
19. **Петренко В.Г.** Украшения Скифии VII-III вв. до н.э. // САИ. — М., 1978. — Вып. Д 4-5. — С.144
20. **Рудинський М.Я.** Мачухська експедиція Інституту археології в 1946 р. // АП УРСР. — К., 1949. — Т.2. — С.53-79
21. **Спицын А.А.** Скифы и Гальштат // Сборник археологических статей, поднесенный А.А.Бобринскому в день 25-летия председательства его в Императорской археологической комиссии. — СПб., 1911. — С.155-168.
- 21а. **Скорый С.А.** К вопросу о скифских походах в лужицкие земли // СА. — М., 1990. — №1. — С.34-11
22. **Тереножкин А.И.** Лужицкая культура и культура Среднего Поднепровья // КСИИМК. — М., 1957. — Вып.67. — С.3-16.
23. **Тереножкин А.И.** Предскифский период на Днепровском Правобережье. — К., 1961. — 248 с.
24. **Ханенко Б.Н., Ханенко В.И.** Древности Приднепровья. — К., 1890. — Вып. III
25. **Шрамко Б.А.** Нові дані про господарство скіфської епохи // ВХУ. — 1966. — Вип.17. — Істор.сер. — №17. — С.73-82.
26. **Шрамко Б.А.** Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его жителей // АСГЭ. — Л., 1983. — №23. — С.72-92.
27. **Шрамко Б.А.** Культовые скульптуры Гелона // Археологические памятники Юго-Восточной Европы. — Курск, 1985. — С.3-39.
28. **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987. — 183 с.
29. **Шрамко Б.А.** Основные черты и особенности лесостепной культуры скифской эпохи (VII-III вв. до н.э.) // Всесоюзный семинар, посвященный 90-летию со дня рождения М.И.Артамонова. — Л., 1988. — 27 с.
30. **Buck D.W.** Ein Grad der jungsten Bronzezeit mit Vogelschale von Klein Dobbern... // Ausgrabungen und Funde. — Berlin, 1970. — B.15. — H.3.
31. **Bukowski Z.** W sprawie genezy i rozwoju grupy wysockiej kultury luzyckiej // Archeologia Polski. — 1966. — T.II.
32. **Bukowski Z.** The scythian Influence in the Area of Lusatian culture. — Warszawa, 1977.
33. **Gediga V.** Motywy figuralne w sztuce ludności kultury luzyckiej. — Warszawa, 1970.

34. **Kaletyn T.** „Apollo” z Glinian // Z otchłani wieków. — 1971. — 3.
35. **Kropf W.** Billendorfer kultur auf Grund der Grabfunde. — Leipzig, 1938.
36. **Kruselnycka L.** Zur Frage der Entstehung der vysocko-kultur // Die Urnenfelder-kulturen Mitteleuropas. — Praha, 1987. — S.369-380.
37. **Sulimirski T.** Kultura wysocka. — Krakow, 1931.
38. **Sulimirski T.** Zagadnienie ekspansji kultury luzycyckiej na Ukraine // Wiadomosci Archeologiczne. — 1936. — T.14.
39. **Sulimirski T.** Kultura luzycycka a Scythowie // Wiadomosci Archeologiczne. — 1939. — T.16.
40. **Saraniewicz J.** Cmentaryske przedhistoryczne we wsiach Grechy, wysoko w powiecie Brodzkim // Teka konserwatorska. — Lwow, 1886. — R.II.

ОБ ОДНОЙ НАХОДКЕ КРУГА ДРЕВНОСТЕЙ С ВЫЕМЧАТЫМИ ЭМАЛЯМИ

Летом 1995 года фондово-закупочная комиссия Центра охраны и исследований памятников археологии управления культуры Полтавской облгосадминистрации приобрела у Ю.Мелихова украшение с так называемыми выемчатыми эмалями¹ (рис.1). Согласно легенде, полученной от первого владельца вещи В.Ф.Волоскова, предмет найден в 1974 г. на территории или в окрестностях Бельского городища².

Центральная часть отлитого из бронзы изделия (дл. 6 см, шир.5,1 см, толщ.0,4 см) выполнена в виде диска, посередине которого располагается небольшое гнездо, заполненное зеленой (?) эмалью. Это гнездо отделяет друг от друга прорези в виде ущербных лун, разделяющие в свою очередь центральный диск на две одинаковые половины, большую часть которых занимают секировидные поля с красной и оранжевой эмалями. Несмотря на то, что эмали разных цветов в пределах одного поля не имеют никакой перегородки, стык между ними достаточно четкий.

За пределы диска вынесены два небольших округлых гнезда с оранжевой эмалью, а также две трапециевидные соединительные рамки. Наружные стороны рамок аккуратно фасетированы. Внешние грани изделия косо срезаны почти по всему контуру. Все его элементы зеркально-симметричны относительно центрального гнезда с эмалью. Эмаль в гнездах и полях сохранилась плохо. Прорези и рамки придают довольно массивному литому изделию некоторую легкость.

Точные аналогии неизвестны, но с большой долей вероятности можно заключить, что описанное выше украшение представляет собой звено шарнирной цепи питьевого рога. Г.Ф.Козрухиной было известно 8 находок цепей ритонов, из них 1 экземпляр происходил из бассейна Оки, 1 — с Северного Кавказа, 2 — из Литвы, 3 — из Латвии и 1 — из Калининградской области³. О более ранних находках предметов этой категории украшений с выемчатыми эмалями в Среднем Поднепровье автор публикации сведений не имеет.

Время производства вещей с эмалями ограничивается от половины II — до конца IV вв. н. э., в этих же пределах можно датировать и публикуемое изделие⁴.

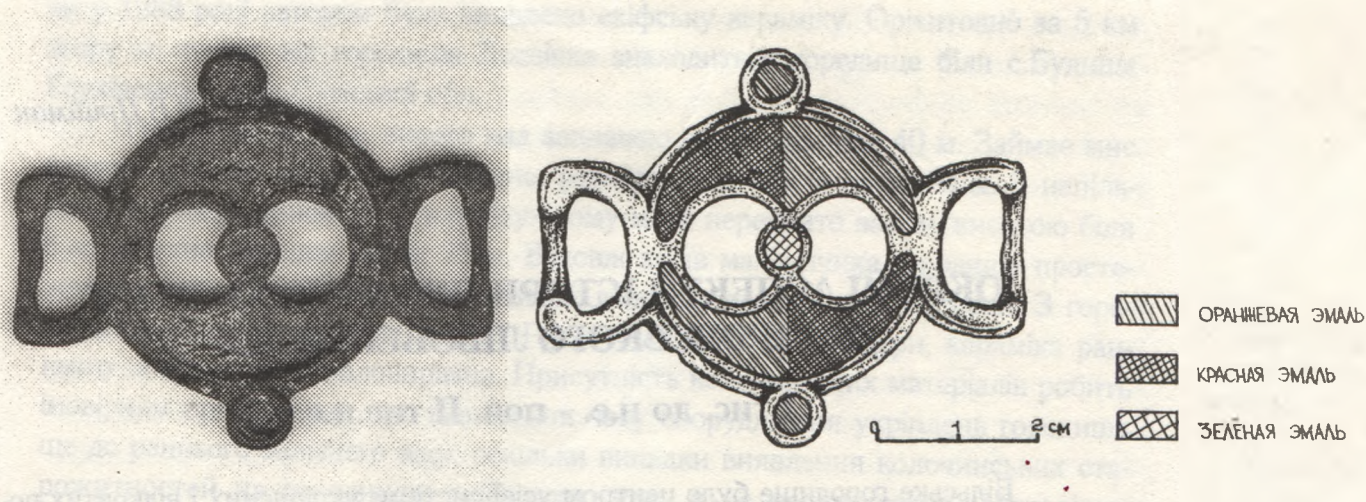

Рис. Украшение с выемчатыми эмалями.

Бронза, эмали.
Фонды ЦОДПА.

Литература

1. Фонды ЦОИПА, инв. № КВ.1, А.1, акт №1 от 17 июля 1995 г. Информация о поступлении помещена в издании: Другой рік роботи Центру охорони та досліджень пам'яток археології: Звіт про діяльність. 1995 рік / Укл. Супруненко О.Б. — Полтава: Вид.центр «Археологія», 1996. — С.23.
2. Приношу благодарность А.Б.Супруненко за полученную информацию и представленную возможность публикации интересной находки.
3. **Корзухина Г.Ф.** Предметы убора с выемчатыми эмалями V-первой половины VI в н. э. в Среднем Поднепровье. // САИ. — Л.: Наука, 1978 — Вып. Е 1-43. — С.40-41.
4. **Гороховский Е.Л.** О группе фибул с выемчатой эмалью из Среднего Поднепровья // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. — К., 1982. — С.142, 148.

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ ПІВНІЧНОГО СХОДУ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

I тис. до н.е. - поч. II тис.н.е.

Більське городище було центром усієї системи укріплених і відкритих поселень лісостепу Дніпровського Лівобережжя у I тис. до н.е.¹. Це стосується і Посейм'я, що є північною межею поширення скіфської культури², в даному районі подібної до старожитностей посульсько-донецького типу³. На прикордонний характер пам'яток Посейм'я вказує і та обставина, що вздовж Сейму розташовано ланцюжок городищ скіфського часу, але їх винесеність на правий, північний берег Сейму, вказує на наступальний характер у взаємовідносинах з населенням юхнівської культури. Про це свідчить і відкриття низки таких городищ на правій притоці Сейму — Клевені з притокою останньої Есманню. Слід зазначити, що на відміну від більшості рік Лівобережжя, Сейм тече в основному зі сходу на захід, а не на південний захід-південь, внаслідок чого зручних для влаштування городищ місів вистачає на обох берегах. Щодо територій на південь від Сейму, то вони активно освоювались здавна, особливо степовий район між верхів'ями Сули, Псла, Ворскли і Сеймом, де відомі некрополі з кількох десятків курганів, наприклад, біля с.Шевченкове (колишня Гирівка) Конотопського району Сумської області. Саме тому привертає увагу наявність ряду городищ раннього залізного віку на р.Клевень та її притоці р.Есмань, етимологія котрої, на думку Д.Я.Телегіна, має іранське походження. В районі м.Глухів верхів'я Есмані — притоки Клевені — наближаються до верхів'їв Есмані басейну Десни, котра всього за 6-8 км від впадіння в останню зливається з р.Реть. Можна припустити, що городища по рр.Клевень і Есмань охороняли шлях у Подесення, стосунки з юхнівським населенням якого були далеко не мирними, як свідчать матеріали досліджень пам'яток Посейм'я на території Курської обл. Росії⁴. Найпотужнішим у долинах Клевені й Есмані є комплекс із двох городищ біля с.Воргол Кролевецького р-ну Сумської обл. На даній пам'ятці проводив дослідження Д.Т.Березовець⁵, детальний опис наводиться у зводі І.І.Ляпушкіна⁶. В фондах Сумського краєзнавчого музею зберігається колекція знахідок, в основному кераміка, серед якої чимало з характерними проколами під вінчиком. У даний час обидва городища поросли лісом. За 18 км на схід, вгору за течією р.Клевень, розташовується городище біля с.Ховзівка Путивльського р-ну Сумської обл. Детальний опис пам'ятки наведено у зводі І.І.Ляпушкіна⁷. В даний час поросло лісом. При шурфуванні пам'ят-

ки у 1988 році автором було виявлено скіфську кераміку. Орієнтовно за 5 км вгору за течією від городища Ховзівка знаходиться городище біля с.Будища Глухівського р-ну Сумської обл.

Городище мисове, висота над заплавою р.Клевень біля 40 м. Займає мис правого корінного берега р.Клевень, розміри його 120 м на 30-90 м. З напільного боку перешийок мису в найвужчому місці перекрито валом, висотою біля 5 м, ширина підосви понад 20 м. Вздовж країв майданчика городища простежено ескарпи, котрі на більш похилих ділянках переростають у рови. З городища походять матеріали Давньої Русі і колочинської культури, кераміка раннього залізного віку маловиразна. Присутність колочинських матеріалів робить імовірним припущення про віднесення часу спорудження укріплень городища ще до раннього залізного віку, оскільки випадки виявлення колочинських старожитностей на городищах скіфського часу є не поодинокими. Матеріали скіфського часу виявляються і вище за течією р.Клевень, однак немає певності, що вони залишені на городищах, а не на селищах (Сваркове), оскільки топографія їх розташування дозволяє це припускати. Укріплення ж могли з'явитися і в давньоруський час (Сваркове, Уланове).

За 18 км вгору за течією рр.Клевень і Есмань від городища Воргол розташовується городище біля с.Вікторове Глухівського р-ну Сумської обл. Городище знаходиться у лісі, над заболоченим відгалуженням долини р.Есмань. Можливо в давнину тут знаходилося озеро, на що вказують потужні торфові відкладення. Займає частину мису правого корінного берега р.Есмань. Майданчик городища з обох боків мису відрізаний валами і ровами, висота яких біля 3 м над його рівнем, ширина ровів біля 5 м, глибина 1,5 - 2 м. З напільного боку споруджено додатковий вал і рів; висота валу до 1 м, глибина рову близько 1,5 м при ширині 3 м. З боку ярів, що утворюють мис, схили ескарповано.

За 25 км вгору за течією р.Есмань, на правому високому її березі, в лісі, знаходиться городище біля с.Годунівка Глухівського р-ну Сумської обл. Висота розташування городища над заплавою річки близько 30 м. Воно займає край мису, розмірами 160 м на 90-40 м. З напільного боку споруджено вал висотою понад 1 м, ширина підосви близько 20 м. Південна частина городища знищена крейдяним кар'єром. Оскільки такі розміри городищ не характерні для звичайних давньоруських і роменських (в даному районі останні взагалі відсутні), пам'ятку слід віднести до раннього залізного віку.

У Посейм'ї є ще одне маловідоме в науці городище, біля с.Нова Слобода Путивльського р-ну Сумської обл. Воно знаходиться в лісі, за 1 км на південь від монастиря Софроніївська Пустинь. Займає край довгого мису правого корінного берега р.Сейм. З напільного боку городище відділене валом висотою біля 2 м, південний схил ескарпований. Д.Т.Березовець зазначає руйнування культурного шару монастирськими приміщеннями схимників, в оголеннях культурного шару йому траплялась кераміка з проколами під верхнім краєм вінчика, характерна для скіфських пам'яток⁹.

Більське городище посідало стратегічне положення в системі сухопутних

шляхів з Північного Причорномор'я у лісостеп. Ця система фактично лишала-ся незмінною й у середньовіччі. Певними рисами подібності наділена і оборон-на система роменських¹⁰ і особливо давньоруських городищ, хоча відмінні структури господарства, соціально-економічних відносин, демографічний по-тенціал призвели до неспівпаданню більшої частини оборонних пунктів.

Свого часу на Східному укріпленні Б.А.Шрамком було досліджено кіль-ка об'єктів пеньківської культури, в ході розкопок трапилися датуючі матеріа-ли чи речі, котрі відіграють роль хронологічних індикаторів. До останніх нале-жить гончарна і ліпна кераміка, котру можна віднести до пастирської або во-линцевської. Під час розкопок знайдено уламок пальчастої фібули — верхній щиток з вінцем зі зрощених пташиних голівок. Подібні фібули, але з більшою кількістю голівок, походять з Пастирського¹¹, поховальних комплексів могиль-ника Суук-Су в Криму¹², а практично точна аналогія — з Козіївського скарбу¹³. Фібули такого типу відомі й на інших територіях Середнього Подніпров'я¹⁴. А.К.Амброз відносить комплекс Суук-Су, де знайдено подібну більській фібулу, до другої половини VII ст., О.І.Айбабін уточнює час побутування таких фібул в Криму — друга чверть-кінець VII ст.¹⁵ Другою половиною VII ст. датує О.О.Щеглова скарби I групи, до яких відноситься і Козіївський¹⁶. З Більського городища походить також антропо-зооморфна фібула, можливо, також пов'яза-на зі згаданим поселенням. Згідно нещодавно опублікованої І.О.Гавритухіним розробки А.К.Амброза, такі фібули відносяться також до другої половини VII ст.¹⁷.

Автор публікації відзначав певну незвичайність поселення на Більському городищі, яка проявилася у розташуванні його на плато корінного берега р.Ворскли висотою понад 60 м над рівнем заплави, наявності невеликої кіль-кості приміщень, до того ж мало схожих на житла, без вогнищ, із своєрідними конструктивними деталями (напівземлянка №49). З приводу останньої слід зауважити, що винесення стовпових ям за межі житла трапляється в слов'ян-ському домобудівництві більш ранішого періоду¹⁸, але характерне воно і для жител болгар у Криму цього часу¹⁹. В світлі нещодавно опублікованих даних про зв'язок болгар-оногурів з пеньківськими старожитностями²⁰, археологічни-ми реаліями басейну р.Ворскли²¹ ігнорувати кримські матеріали неможливо. Принагідно слід зазначити, що деяку подібність до матеріалів болгарських пам'яток Криму виявляє кухонний посуд гончарних майстерень балки Канцер-ки²².

Переважає більшість пеньківських селищ розташована на першій надза-плавній терасі річкових долин чи підвищеннях у заплаві. На одному з таких селищ, розташованому в середній течії правої притоки р.Ворскли — Ворскли-ці — відкрито кочівницький могильник, датований авторами досліджень кін-цем VII ст. Основні його риси відповідають виділеному Р.С.Орловим типу Си-вашівки, що співвідноситься з болгарами, а також частково уграми і аварами²³. Відкриття цього могильника остаточно вирішує питання про територіальний зсув пеньківських пам'яток і появу скарбів першої групи (за О.О.Щегловою). Співпаданню у часі існування даного селища з появою кочівників уже за вод-

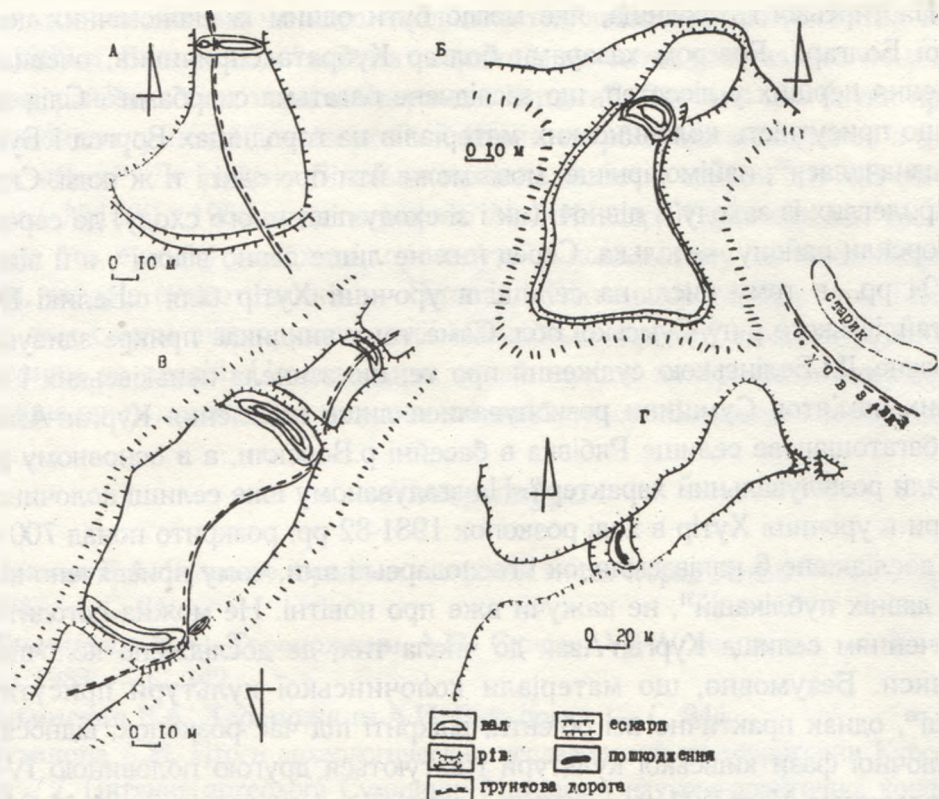

Рис.
Городища раннього залізного віку Посейм'я.

А - Нова Слобода;
Б - Будища;
В - Вікторове;
Г - Ховзівка.

ним рубежем — Ворсклю, за 60 км на північ, дозволяє припустити, що у цьому випадку ми маємо справу не із звичайним селищем, а з своєрідною заставою, сигнальним постом, котрий контролював долину Ворскли поблизу переправи. Деякі інші матеріали, пов'язані з доволінцевським етапом неслов'янських пам'яток, простежені на пеньківсько-волинцевському селищі Вовки біля с.Хмарівка Зіньківського р-ну Полтавської обл.²⁴, що знаходиться за 18 км на північний захід від Східного укріплення Більського городища. Там же, вище за течією р.Ворскли на середньовічному селіщі біля с.Верхня Пожня зафіксовано сліди виробництва бляшок круглої форми, подібних до знайдених у похованні на схилі гори Тепсень у Криму²⁵. Браслети з поховань № 1 і 4 Рябівського могильника подібні знайденому в житлі №3 селища Хитці на р.Удай²⁶. Присутність кочівників у цьому районі засвідчена фібулою з впускного поховання у кургані раннього залізного віку, який розташовувався на плато лівого корінного берега р.Удай біля с.Постав-Мука Чорнухинського р-ну Полтавської обл. Таке розташування пам'яток з кочівницькими елементами навряд чи може пояснюватись вторженнями номадів на територію землеробів-слов'ян. Швидше всього, мова може йти про інкорпорацію слов'ян-антів до держави Кубрата — Великої Болгарії (похованням Кубрата частина фахівців небезпідставно вважає Перещепинський скарб). У такому разі присутність елементів пеньківської культури у Криму і кочівницьких на пеньківських пам'ятках лісостепового Лівобережжя є цілком логічною, а перелічені вище пам'ятки басейнів Сули і Ворскли можна віднести до тих, що позначають північну межу держави Куб-

рата. Знаходить пояснення і поширення на значних територіях виробів ремісників Пастирського городища, яке могло бути одним із економічних центрів Великої Болгарії. Розгром хазарами болгар Кубрата спричинив, очевидно, і вторгнення перших у лісостеп, що засвідчене багатьма скарбами²⁷. Слід зазначити, що присутність колочинських матеріалів на городищах Воргол і Будища вже відзначалася²⁸; найімовірніше, мова може йти про одні і ті ж події. Скарбів же у прилеглих із заходу й півночі (як і зі сходу-південного сходу) до середньої течії Ворскли району — кілька. Серед них не лише давно відомі²⁹, а й відкриті у 70-90-і рр., в тому числі на селищі в урочищі Хутір біля с. Великі Будки Недригайлівського р-ну Сумської обл. Саме тому викликає прикре здивування висловлене Л.І.Белінською судження про те, що з числа пеньківських і колочинських пам'яток Сумщини розкопувалися лише поселення Курган-Азак на Пслі і багатощарове селище Рябівка в басейні р. Ворскли, а в основному роботи носили розвідувальний характер³⁰. На згадуваному вже селищі колочинської культури в урочищі Хутір в ході розкопок 1981-82 рр. розкрито понад 700 кв.м площі, досліджено 6 напівземлянок і господарські ями, чому присвячено кілька досить давніх публікацій³¹, не кажучи вже про новітні. Не можна погодитись і з включенням селища Курган-Азак до числа тих, де досліджено колочинські комплекси. Безумовно, що матеріали колочинської культури присутні на пам'ятці³², однак практично всі об'єкти, відкриті під час розкопок, відносяться до заключної фази київської культури і датуються другою половиною IV-першою половиною V ст.³³ Приєднуючись до такої оцінки пам'ятки, А.М.Обломський дещо уточнює її хронологію³⁴. Слід зазначити, що дослідження селища в урочищі Вишневе біля с. Курган Лебединського р-ну Сумської обл. О.В.Сухобоков проводив на зорі вивчення київських, пеньківських і колочинських пам'яток на Лівобережжі Дніпра в 1968 р., коли сам факт їх виявлення був важливим, підтримуючи авторитетне твердження І.І.Ляпушкіна про відсутність тут осідлого населення у V-VII ст. Вже через певний час, коли накопичилась значна кількість матеріалів, Є.О.Горюнов вніс корективи в хронологію й інтерпретацію пам'ятки³⁵. Сам О.В.Сухобоков з цього приводу заперечень не висловлював³⁶. Отже, маємо справу з незнанням чи ігноруванням фактів. Слід вказати також, що в 1993 р. А.М.Обломським і Р.В.Терпиловським проводилися масштабні дослідження багатощарового селища біля с. Литвиновичі Кролевецького р-ну Сумської обл., де розкопано і кілька колочинських об'єктів. Схоже, що публікація Л.І.Белінської — в руслі старих „добрих” сумських традицій³⁷, вона зовсім не сприяє авторитету української археології. Ерудиція — не розкіш, а необхідна умова професіоналізму³⁸. Навряд, чи знайдуться аргументи, аби не погодитися з цими словами.

Подальші дослідження периферії Більського городища і його території повинні принести нові факти про їх використання в епоху середньовіччя. Деякі з них відомі вже сьогодні. В епоху роменської культури і Київської Русі функціонувало городище в урочищі Замок біля с. Куземин Охтирського р-ну Сумської обл. Про те, що, крім давньоруського населення, в цьому районі перебували кочівники-половці чи „свої погані” — свідчить впускне поховання

жінки з кургану Безіменна могила на лівому березі р.Ворскли³⁹. Очевидно, з Більським городищем чи його околицею пов'язана грандіозна битва на Ворсклі 1399 р. Вже сьогодні можна твердити, що битва відбувалася не у незаселеному районі, а біля кордонів держави Вітовта⁴⁰. Відгомін цієї битви проявився, очевидно, у появі Глухівського й інших скарбів, що склалися з джучидських монет⁴¹. До району Більська тяжіють монетні скарби XII-XIII ст. і XIV-XV ст. (№1920 і 1952 за топографією М.Ф.Котляра)⁴². Детальніші дослідження, що без сумніву необхідні, приведуть у подальшому до локалізації місця битви, таборів супротивників — Вітовта і Тохтамиша та Єдигея й Темір-Кутлука, тим самим відтворивши події 600-літньої давності з максимальним наближенням до реалій. Це дозволить якнайповніше використати охоронні і туристично-пропагандистські можливості майбутнього Більського заповідника.

Література

1. **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К.: Наук. думка, 1987. — С. 24.
2. **Ильинская В.А., Тереножкин А.И.** Скифия VII-IV вв. до н.э. — К.: Наук. думка, 1983. — С. 342.
3. **Ильинская В.А., Тереножкин А.И.** Вказ.праця. — С. 344.
4. **Пузикова А.И.** Итоги археологических исследований на территории Курской области // Питання археології Сумщини: Матеріали науково-практичної конференції „Проблеми вивчення і охорони пам'яток археології Сумщини”. Квітень 1989 р. — Суми, 1990. — С. 42.
5. **Березовець Д.Т.** Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949-1950 рр. // АП УРСР. — К., 1955. — Т.5. — С. 58-61.
6. **Ляпушкин И.И.** Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа. Археологические разыскания о времени заселения Левобережья славянами. // МИА. — М., Л., 1961. — №104 — С. 59-60.
7. **Ляпушкин И.И.** Вказ. праця. — С. 138-139.
8. **Сухобоков О.В., Приймак В.В., Горбовцов А.А., Звагельский В.Б.** Отчет о разведке на территории Сумской обл. для Свода памятников истории и культуры в 1988 г. // НА ІА НАН України. — 1988/176. — Ф.е. № 23227.
9. **Березовець Д.Т.** Отчет о работе славянского отряда Сеймско-Деснинской экспедиции 1950 г. // НА ІА НАН України — 1950/2-а. — С. 13-14.
10. **Сухобоков О.В.** Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). — К.: Наук. думка, 1975. — С. 154.
11. **Рыбаков Б.А.** Ремесло Древней Руси. — М., 1948. — С. 58,60.
12. **Амброз А.К.** Основы периодизации южнокрымских могильников типа Суук-Су // Древности славян и Руси. — М.: Наука, 1988. — С. 6, рис.1,17; **Айбабин А.И.** Этническая принадлежность могильников Крыма IV-первой половины VII вв. н. э. // Материалы к этнической истории Крыма. — К.: Наук. думка, 1987. — С.172-173, рис.2, 111; **Айбабин А.И.** Хронология пальчатых и зооморфных фибул днепровского типа из Крыма // Труды V Международного конгресса археологов-славистов: Том 4. — Секция I. Древние славяне. — К.: Наук. думка, 1988. — С.6, рис.1,7.
13. **Щеглова О.А.** О двух группах „древностей антов” в Среднем Поднепровье // Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья. — Курск,

1980. — С.198, рис.7, 11.
14. **Амброз А.К.** Вказ. праця. — С.11.
15. **Айбабин А.И.** Вказ. праця. — 1987. — С.172, 186; **Айбабин А.И.** Вказ. праця. — 1988. — С.8.
16. **Щеглова О.А.** Вказ. праця. — С.178-182; Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — К.: Наук. думка, 1980. — С.241, рис.48, 17.
17. **Амброз А.К.** К происхождению днепровских антропо-зооморфных фибул // СА. — М., 1993. — №3. — С.182, рис.3.
18. Раннесредневековые восточнославянские древности. — Л.: Наука, 1974. — С.79, рис.9; С.127, рис 1; **Терпиловский Р.В.** Ранние славяне Подесенья III-V вв. — К.: Наук. думка, 1984. — С.54, рис.25; 106, табл.13.
19. **Баранов И.А.** Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура). — К.: Наук. думка, 1990. — С.42, рис.13.
20. **Баранов И.А., Майко В.В.** Среднеднепровские элементы в культуре населения раннесредневековой Таврики // Старожитності Русі-України. — К., 1994. — С.96-103.
21. **Обломский А.М., Терпиловский Р.В.** Новые погребения раннесредневековых кочевников на Сумщине // Кочевники урало-казахстанских степей. — Екатеринбург: Наука, 1993. — С.167-172.
22. **Сміленко А.Т.** Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II-XIII ст.). — К.: Наук. думка, 1975. — С.148, рис.56; **Баранов И.А.** Вказ. праця. — С.90, рис.29; С.92, рис.30; С.94-95, рис.31-32.
23. **Орлов Р.С.** Культура кочевников IV-VIII вв. // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс.н.э. — К.: Наук. думка, 1985. — С.101-105, рис.18.
24. **Горюнов Е.А., Казанский М.Н.** Исследования памятников I тыс.н.э. на Полтавщине // АО 1977 г. — М.: Наука, 1987 — С.314; **Щеглова О.А.** Волынцевский горизонт населения Вовки // КСИА. — М., 1987. — №190. — С.47-48.
25. **Баранов И.А.** Таврика в эпоху раннего средневековья. — С.122, рис.45, 9-15.
26. **Обломский А.М., Терпиловский Р.В.** Вказ. праця. — С.169, рис.2, 2, 7, 8; **Горюнов Е.А.** Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья — Л.: Наука, 1981. — С.76, рис.28, 8, 9; 29, 2.
27. **Горюнов Е.А.** Вказ. праця. — С.86-87; **Гавритухин И.О., Обломский А.М.** Гапоновский клад (предварительная публикация) // РА. — М., 1995. — №4. — С.137, рис. 1, 147.
28. **Приймак В.В.** Пам'ятки роменської культури нижньої течії р.Клевень // Старожитності Південної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару „Чернігів і його округа в IX-XIII ст.” — Чернігів: Сіверянська думка, 1993. — С.137-138, рис.1, 5.
29. **Ляпушкин И.И.** Вказ.праця. — С.186-187.
30. **Белинская Л.И.** Поселения второй половины-конца I тыс. н. э. на Сейме // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: ТД. — Харьков, 1995 — С.82.
31. **Романова Г.А.** О работе Днепровского левобережного отряда // АО 1982 г. — М.: Наука, 1984. — С.252-253.
32. **Сухобоков О.В.** Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). — К.: Наук. думка, 1975. — С.35, рис.12, 9-13.
33. **Терпиловский Р.В., Абашина Н.С.** Памятники киевской культуры (свод археологических источников). — К.: Наук. думка, 1992. — С.173.
34. **Обломский А.М.** Этнические процессы в междуречья Сулы и Ворсклы в I-V вв.

н.э. // РА. — М., 1994. — №2. — С.50-53, рис.8.

35. **Горюнов Е.А.** Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. — Л.: Наука, 1981. — С.54-58, 108.

36. **Сухобоков О.В.** Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст.: (за матеріалами археологічних досліджень 1968-1989 рр.) — К.: Наук. думка, 1992. — С.6-16.

37. **Супруненко О.Б.** Автобіографічний лист І.Г.Спаського (до 90-річчя від дня народження вченого) // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О.В.Шекуна. — Чернігів: Сіверянська думка, 1995. — С.88.

38. **Щукин М.Б., Щеглова О.А.** Мария Александровна Тиханова и Первые Тихановские чтения // Проблемы хронологии эпохи латена и римского времени: По материалам первых Тихановских чтений. Ленинград, 1988 г. — СПб., 1992. — С.8.

39. **Щегленко А.В.** Раскопки курганов в Полтавской области // АО 1980 г. — М.: Наука, 1981. — С.325.

40. **Приймак В.В.** Археологічні пам'ятки другої половини XIII-XV ст. на території Сумської області // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. — С.69-70.

41. **Котляр М.Ф.** Грошовий обіг на території України доби феодалізму. — К.: Наук. думка, 1971. — С.75, 87.

42. **Котляр М.Ф.** Вказ. праця. — Карти №2; №3, С.76.

ПЕРВІСНИЙ ВИГЛЯД КУРГАНІВ БІЛЬСЬКОГО КУРГАННОГО НЕКРОПОЛЯ «Б»

(Варіант реконструкції)

*Керівник експедиції
О.Б.Супруненко

Розкопками, що проводилися експедицією Центру охорони та досліджень пам'яток археології (м.Полтава) на території Великого Більського городища влітку 1994 р., досліджено два кургани, які входили до складу Більського курганного некрополя „Б”¹. Конструкції поховальних споруд цих пам'яток, простежені і зафіксовані під час розкопок, порівняно непогано збереглися і здаються досить цікавими для більш детального їх розгляду. Видається можливим достатньо обгрунтовано реконструювати первісний вигляд курганів, порядок їх будівництва і архітектуру поховальних споруд, як вцілому, так і, подекуди, в деталях на основі матеріалів звіту², особистих спостережень та нотаток автора під час розкопок.

Досліджувані кургани були розташовані один біля одного (відстань між центральними точками насипів 40 м). Перед початком розкопок їх розміри становили: курган №1 — висота 1,0 м, діаметр 40 м; курган №2 — висота 0,6 м, діаметр 21 м (рис.1,1-3). Обидва кургани мають чимало спільних рис:

— кожен споруджений над єдиним похованням скіфського часу, влаштованим під геометричним центром насипу в прямокутній ямі з однаковою орієнтацією — південь-південний схід — північ-північний захід;

— кільцевий рів, що оточував первісний насип (в кургані №1 його ширина коливалась від 1,5 до 3 м, глибина від рівня давнього горизонту становила 0,3-0,5 м, внутрішній діаметр — 20 (схід-захід)-25 (північ-південь) м; в кургані №2 відповідно 1,5-2,5 м, 0,35 м і 13-15 м);

— насипи, складені з дернових вальків розмірами близько 0,3 × 0,4 і товщиною 0,20-0,25 м.

Досить близькі вони і по часу: поховання кургану №1 датується кінцем V ст. до н.е., кургану №2 — першою половиною IV ст. до н.е.³

У зв'язку з тим, що по внутрішньому діаметру кільцевого рову зафіксовані проектні діаметри курганів, з'являється слушна нагода для реконструкції їх первісної висоти. Грунт, у вигляді дернових вальків, взятий з найближчого околу і складений у курганний насип, не зазнавав значних об'ємних переміщень до початку розкопок (численні грабінницькі ходи мали локальний характер). Якась частина ґрунту за рахунок ерозії та розорювання віднесена за межі сучасних курганів. Це, за приблизними оцінками, 5-10% загального об'єму.

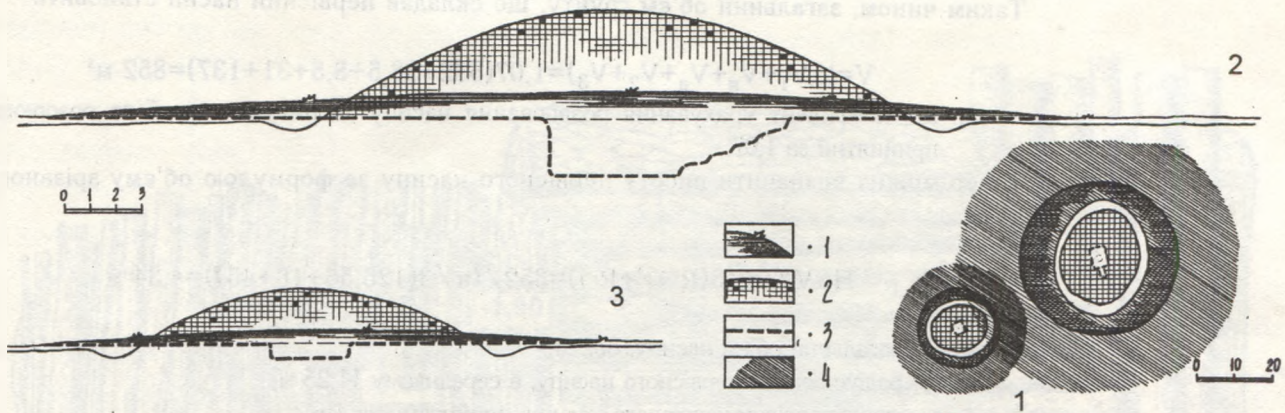

Рис.1. Реконструкція первісного вигляду курганных насипів:

1 - схема взаємного розташування курганів;

2 - курган №1, реконструкція; 3 - курган №2, реконструкція.

Умовні позначки:

1 - насип перед розкопками; 2 - первинний насип з кільцевим ровом;

3 - рівень давнього горизонту; 4 - зона виборки дерну.

Таким чином, можна визначити загальний об'єм ґрунту, що складав насип первісного кургану.

Курган №1(рис.1,2;2). Наведений нижче розрахунок дозволяє стверджувати, що курган мав проектну висоту близько 4,2-4,3 м.

Об'єм ґрунту сучасного насипу вище рівня давнього горизонту підраховано як об'єм зрізаного конуса:

$$V_1 = h \times (\pi/3) \times (R^2 + r^2 + Rr) = 1 \times (\pi/3) \times (400 + 36 + 120) = 582 \text{ м}^3$$

де: h - сучасна висота кургану, 1,0 м;

R - радіус основи сучасного насипу, 20 м;

r - радіус верхівки сучасного насипу, прийнятий за 6 м.

До цього необхідно прилучити об'єми ґрунту з насипу, що зараз перебувають нижче рівня давнього горизонту:

— об'єм поховальної ями ($V_{\text{я}} = 38,5 \text{ м}^3$) і дромоса ($V_{\text{д}} = 8,5 \text{ м}^3$);

— об'єм ґрунту, що заповнив кільцевий рів:

$$V_2 = Sl = 0,4 \times 78 = 31 \text{ м}^3$$

де: S - площа рову у перетині, 0,4 м²;

l - загальна довжина рову, 78 м;

— об'єм дерну, вибраного навкруги насипу при його спорудженні нижче рівня давнього горизонту, під полами сучасного кургану:

$$V_3 = b(\pi R^2 - \pi r^2) = 0,2(\pi 400 - \pi 182,25) = 137 \text{ м}^3$$

де: b - товщина шару дерну, в середньому 0,2 м;

R - радіус сучасного кургану, 20 м;

r - зовнішній радіус навколокурганного рову, в середньому 13,5 м.

Таким чином, загальний об'єм ґрунту, що складав первісний насип становить

$$V=k(V_1+V_я+V_д+V_2+V_3)=1,07(582+38,5+8,5+31+137)=852 \text{ м}^3$$

де: k - коефіцієнт урахування розвіювання насипу за рахунок ерозії та розорювання, прийнятий за 1,07.

Тепер можна визначити висоту первісного насипу за формулою об'єму зрізаного конуса:

$$H=V/(\pi/3(R^2+r^2+Rr))=852/(\pi/3(126,56+16+45))=4,34 \text{ м}$$

де: V - загальний об'єм насипу, 852 м³;

R - радіус основи первісного насипу, в середньому 11,25 м;

r - радіус верхівки первісного насипу, прийнятий за 4 м.

Насип, видовжений по осі північ-південь (діаметр 20-25 м), був ретельно спланований. Навколо курганний рів, крім ритуальних⁴ та естетичних функцій, виконував роль розмітки будівельного майданчика. Для спорудження насипу використовувався ґрунт з найближчого околу, що мало на меті як зменшення трудозатрат, так і візуальне збільшення висоти кургану за рахунок пониження рівня ґрунту навколо нього. Розрахунок показує, що необхідний об'єм міг бути здобутий зрізанням шару дерну, товщиною 0,2 м на площі 3500 м², тобто в радіусі 36 м навколо кургану (рис. 1, 1, 2).

В конструкції насипу кургану №1 привертають увагу залишки колод, довжиною до 1,5 м і діаметром до 0,25 м, зі слідами перебування у вогні, простежені, переважно, у радіальному напрямку, по периметру зовнішньої сторони суглинкового викиду, і, в зв'язку з цим, плями вогнищ по центру перекриття поховальної камери та в трьох місцях по периметру викиду. У даному випадку навряд чи може йти мова про значну шатрову конструкцію, що була спалена після здійснення обряду поховання⁵. Не зафіксовано і значних масивів обпаленого ґрунту або спаленого дерева в межах кільця викиду⁶. Але менш масштабний обряд, пов'язаний з вогнем, безперечно мав місце, що в черговий раз засвідчило вплив правобережної поховальної традиції на місцеве населення.⁷

Для поховання по центру майданчика була викопана підпрямокутна яма 5,4(південь-північ) × 4,4-4,8 м глибиною 2,25 м від рівня давнього горизонту. Розкопками виявлені досить виразні залишки поваленого перекриття, горизонтального облицювання стін, настилу на дні. По кутах поховальної камери і в районі примикання до неї дромоса на рівні дна ями зафіксовано п'ять стовпових ямок із залишками дерева глибиною 40-50 см і діаметром близько 20 см (у північній частині ями, сильно зруйнованій численними грабіжницькими ходами, стовпові ямки простежені непевно). За наявністю всіх цих елементів, а також вхідної ями, поховальна споруда може бути віднесена до типу 16 за А.О.Моруженко. Аналогічна конструкція була простежена раніше лише один раз і віднесена до середини IV ст. до н.е.⁸

Цікавою і досить рідкісною особливістю поховальної споруди є прошарок перевідкладеного суглинку, товщиною 0,2-0,6 м, між земляними стінами первісної ями і дерев'яними стінами склепу⁹. Таке рішення передбачало помітно

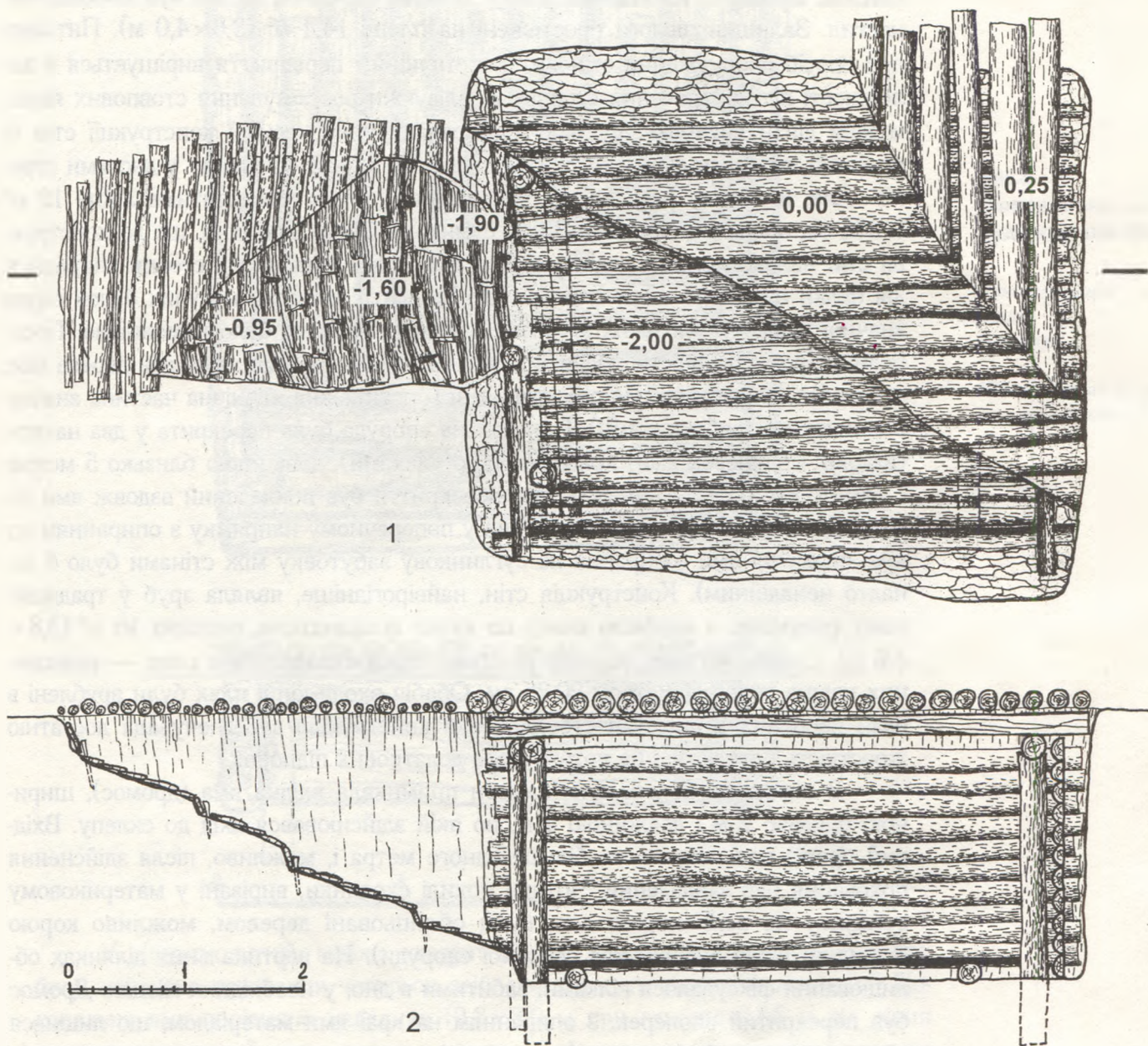

Рис.2. Поховальна споруда кургану №1. Реконструкція:

1 план; 2 перетин.

(Висоти подані від рівня давнього горизонту).

більший обсяг земляних робіт (приблизно на 35%), але, напевне, видавалося більш зручним при будівництві стін. Не можна, звичайно, виключити і неузгодженість дій різних груп будівельників. Серед елементів опорядження поховальної камери найбільш визначеною видається конструкція підлоги. Настил був влаштований вздовж ями з тонких неошкурених горбилів. На дні ями збереглися чіткі відбитки 14 дошок підлоги, шириною близько 20 см, і дві канав-

ки, глибиною 10 см, продавлені поперечними лагами — колодами діаметром близько 20 см — на відстані 3,5-3,6 м одна від одної, на які був покладений настил. Залишки підлоги простежені на площі 14,4 м² (3,6 × 4,0 м). Питання про спосіб спорудження стінових конструкцій і перекриття вирішується в залежності від призначення стовпів. Аналізуючи розташування стовпових ямок, можна дійти висновку, що вони відігравали роль несучої конструкції стін із врубкою горизонтальних колод облицювання в пази, вкопаних у дно ями стовпів. Але, в такому разі, площа поховальної камери становитиме лише 12 м² (48% від площі первісної ями), що сумнівно. Більш вірогідно, що до конструкції стін належать лише стовпи біля входу, тоді як на кутові стовпи спиралися дві балки нижнього шару перекриття. Виділити залишки несучих балок серед значної кількості близьких за розмірами колод накату було неможливо. Посередньо про їх наявність свідчить підвищена концентрація залишків дерева між стовпами, поблизу південного краю ями (протилежна, північна частина значно пошкоджена грабіжниками). Поховальна споруда була перекрита у два накати (вздовж і впоперек ями) колодами (або плахами), довжиною близько 5 метрів і діаметром 20-25 см. Нижній шар перекриття був покладений вздовж ями по двох балках. Верхній накат проходив у поперечному напрямку з опиранням на краї первісної ями (опирання на суглинкову забутовку між стінами було б надто ненадійним). Конструкція стін, найвірогідніше, являла зруб у традиційному розумінні: з врубкою колод по кутах із залишком, площею 18 м² (3,8 × 4,6 м). Судячи по зафіксованих рештках, стіни склалися з плах — розколевих навпіл колод діаметром 20-25 см. Обабіч входу кінці плах були врублені в пази вкопаних в дно ями стовпів. Така конструкція забезпечувала достатню жорсткість і сталість, і не потребувала додаткових підпорок.

З півдня до поховальної камери примикала вхідна яма (дромос), шириною близько 2 м і довжиною 4 м, по якій здійснювався вхід до склепу. Вхідний проріз мав ширину не більше одного метра і, можливо, після здійснення поховання був закладений. Чотири похилі сходинок, вирізані у материковому суглинку по всій ширині дна, були облицьовані деревом, можливо корою (залишки після будівництва основної споруди). На вертикальних ділянках облицювання фіксувалося кілками, забитими в дно, у необхідних місцях. Дромос був перекритий впоперек, з опиранням на краї ями матеріалом, що лишився після основного будівництва (простежені залишки плах та колод шириною від 5 до 25 см).

Курган №2 (рис.1,3;3). Як зазначалося вище, курган №2 був розташований в 40 м на південний захід від кургану №1, тобто поли сучасних насипів майже змикалися. Перед початком розкопок висота насипу становила 0,6 м, діаметр — 21 м. Як і в попередньому випадку, виявлено кільцевий рів (глибина 0,35 м, ширина 1,5-2,5 м), що оточував первісний курган, діаметром 13 (північ-південь)-15 м. Розрахунок, аналогічний наведеному вище, дозволяє стверджувати, що висота первісного насипу становила близько 2,2 м і для його спорудження потрібно було зрізати шар дерну в радіусі 17 м (рис.1,1,3).

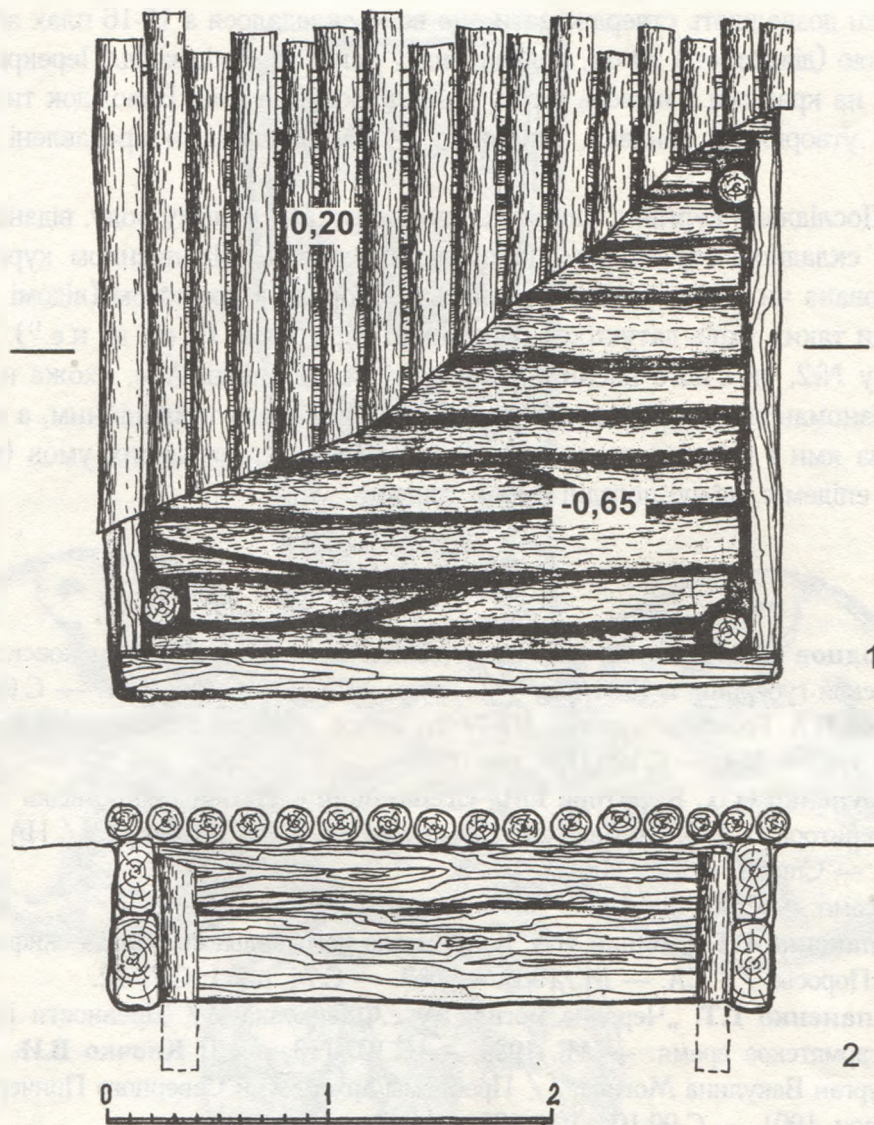

Рис.3
Поховальна споруда кургану №2.

Реконструкція:
1 план
2 перетин

(Висоти подані від рівня давня горизонту).

У підпрямокутній, майже квадратній ямі, відкопаній по центру кургану, було здійснено поховання чотирьох осіб, що є досить рідкісним явищем.¹⁰ Поховальна яма порівняно невелика (2,8×3,0 м при глибині 0,65 м від рівня давнього горизонту), але з досить розвиненою структурою поховальної споруди — настил на дні, облицювання стін, стовпи по кутах, перекриття. Від настилу підлоги залишився лише непевний деревний тлін, що, разом з непоганою збереженістю конструкцій вцілому, дає підставу стверджувати, що він складався з тонких горбилів, можливо кори. Значно краще збереглося облицювання стін. Виразні залишки обтесаних колод (15-20×30-40 см у перетині) виявлені вздовж всіх чотирьох стінок поховальної камери. Облицювання було влаштоване впритул до стінок і зафіксоване чотирма стовпами (колоди діаметром 20 см), вкопаними на глибину 20-30 см по кутах ями. Стовпи навряд чи мали відношення до конструкції накату — анінайменших залишків балок перекриття не виявлено, хоча місця їх можливого розташування залишилися поза межами грабіжниць-

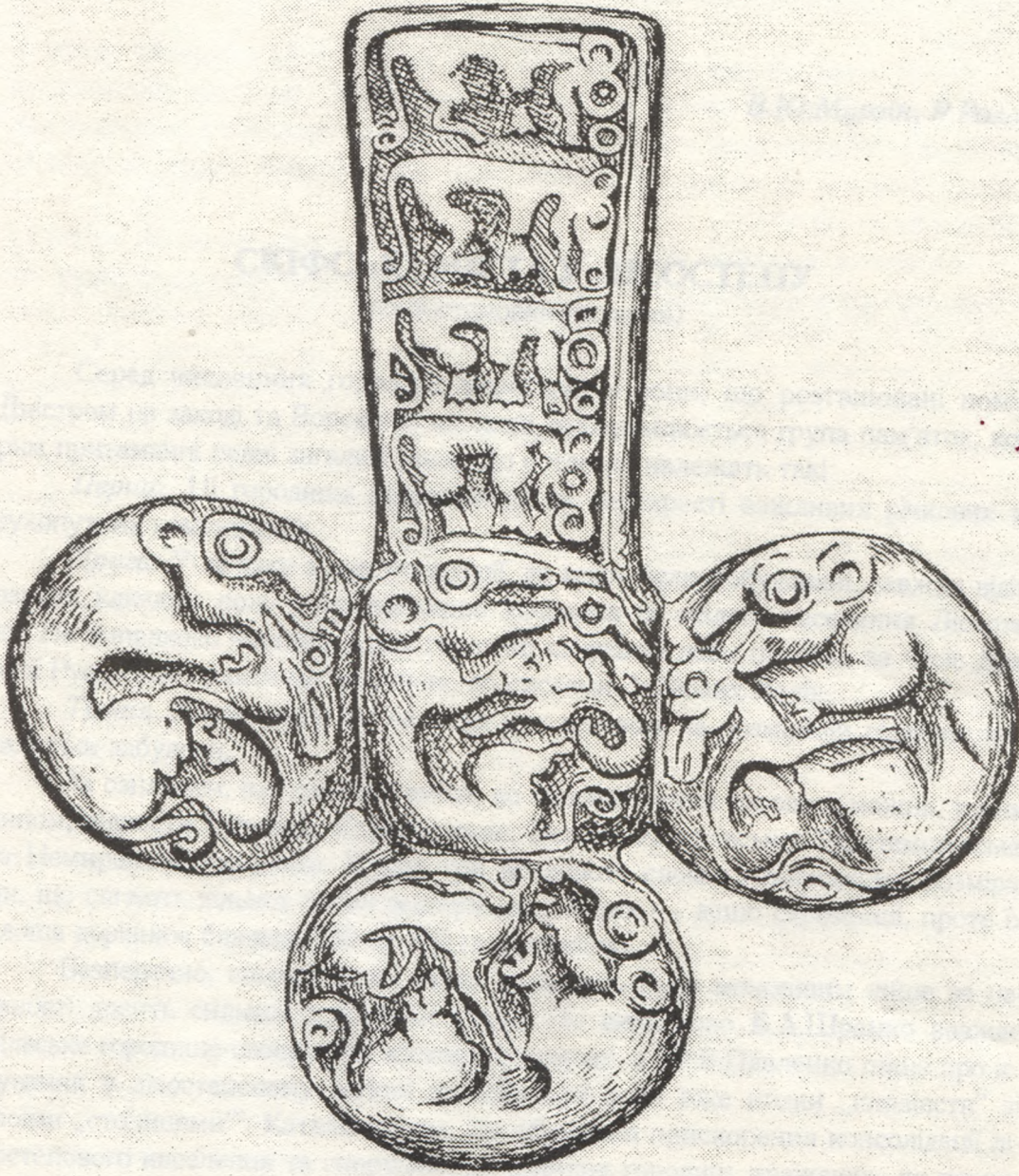
кого колодязя. Накат перекриття значно зруйнований цим колодязем, але наявні залишки дозволяють стверджувати, що воно складалося з 15-16 плах або колод, шириною (діаметром) 20 см, покладених у напрямку схід-захід. Перекриття спиралося на краї ями і, якоюсь мірою на облицювання стін. Внаслідок тиску перекриття утворилися канавки, глибиною 3-4 см на дні ями продавлені брусами стін.

Досліджені кургани, що, можливо, належали одному роду, відзначаються досить складною структурою поховальних споруд. Під насипом кургану №1 зафіксована чи не найраніша поховальна споруда з дромосом (відомі до цього споруди таких типів датуються переважно серединою IV ст. до н.е.¹¹). Споруда кургану №2, як і його насип, значно менших розмірів. Але, схоже на те, що таке різноманітне опорядження на той час вже стало традиційним, а незначна глибина ями і групове поховання — наслідок екстремальних умов (військові дії або епідемія, важкі погодні умови тощо).

Література

1. **Городцов В.А.** Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде, Полтавской губернии, в 1906 году // Труды XIV АС. — М., 1911. — С.94, рис.97;
- Шрамко Б.А.** Розкопки курганів VII-IV ст. до н.е. поблизу Більська // Археологія. — К., 1994. — №4. — С.128, 129, рис.10.
2. **Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Степанович С.П.** Звіт про розвідки та розкопки на території та в окрузі Великого Більського городища у 1994 р. // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.82. — 72 с.; іл.
3. Там само. — С.39, 48.
4. **Ковпаненко Г.Т. Скорый С.А.** К изучению погребального обряда скифского времени в Поросье // СА. — М., 1988. — №2. — С.74, рис.1; С.77-82.
5. **Ковпаненко Г.Т.** „Червона могила” у с.Флярковка // Древности Евразии в скифо-сарматское время. — М., 1984. — С.107-113, рис.1; **Клочко В.И., Скорый С.А.** Курган Вакулина Могила // Проблемы археологии Северного Причерноморья. — Херсон, 1991. — С.99-104, 108, 109, рис.1-3.
6. **Ковпаненко Г.Т.** Племена скифского часу на Ворсклі. — К., 1967. — С.90;
- Шрамко Б.А.** Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор // Древности. — Харьков, 1994. — С.108 (курган №4).
7. **Ковпаненко Г.Т.** Племена скифского часу на Ворсклі. — К., 1967. — С.108-109;
- Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987. — С.162-163.
8. **Моруженко А.А.** Историко-культурная общность лесостепных племен между речья Днестра и Дона в скифское время // СА. — №4. — М., 1989. — С.28-30, рис.1,2.
9. **Шрамко Б.А.** Розкопки курганів VII-IV ст. до н.е. поблизу Більська // Археологія. — К., 1994. — №4. — С.117-132.
10. **Ковпаненко Г.Т.** Кургани поблизу с.Мачухи на Полтавщині (за матеріалами М.Я.Рудинського) // Археологія. — К., 1970. — Т.24 — С.156-157(курган №13).
11. **Моруженко А.А.** Историко-культурная общность лесостепных племен между речья Днестра и Дона в скифское время // СА. — М., 1989. — №4. — С.28-30, рис.2.

Городища Східної
та
Центральної Європи

На звороті:

Хрестовидна бляха з кургану Опішлянка.

Бронза, золото.

Рис. Б.М.Гракова.

СКІФСЬКІ МІСТА У ЛІСОСТЕПУ

(до постановки питання)

Серед численних городищ лісостепової зони, що розташовані поміж Дністром на заході та Ворсклою на сході, виокремлюється група пам'яток, котрим притаманні певні загальні риси. До останніх належать такі:

Перша. Ці городища розташовані на перехресті важливих річкових та сухопутних комунікацій.

Друга. У зв'язку з цим території, де вони були побудовані, завжди відігравали ключову роль у протистоянні кочовиків та осілого населення Лісостепу. Не випадково частину з цих городищ скіфської доби пізніше, за часів Давньої Русі, було практично включено до системи Змійових Валів.

Третя. Лише незначна частина цих великих за розмірами городищ має залишки забудови.

За ознаками, що наведені вище, до згаданої групи городищ можна, таким чином, віднести Більське, Каратульське, Велике Ходосівське, Трахтемирівське та Немирівське городища. Перші три вражають своїми гігантськими розмірами, що сягають кількох тисяч гектарів, два інших — дещо скромніші, проте їх площа дорівнює близько 500 та 100 га відповідно.

Безперечно, спорудження таких укріплень було можливим лише за наявності досить сильної політичної влади. Не випадково Б.А.Шрамко вважає Більське городище своєрідним містом-державою¹, а Ю.В.Павленко пише про існування у лісостеповому регіоні за скіфської доби вже низки „князівств” зі своїми „столицями”². Каталізатором, що обумовив прискорення консолідації лісостепового населення та спорудження великих городищ, вважають, як правило, скіфську загрозу. Проте загроза з боку степовиків існувала і раніше, наприклад у кіммерійську добу, однак великі городища виникають лише наприкінці VII та на початку VI ст. до н.е.

Це був час, коли закінчувався період скіфських походів до Передньої Азії, а скіфські племена поступово перекочувували з Північного Кавказу до Північного Причорномор'я. Боротьба між прийшлими номадами та місцевим населенням Лісостепу за політичну та економічну зверхність на довгі роки визначила основні напрямки воєнно-політичної активності кочовиків. Зараз вже зрозуміло, що внаслідок цього конфлікту скіфам не тільки пощастило здобути військову перемогу, а й закріпити за собою ряд лісостепових територій, де вони стають правлячою елітою. Про це свідчать Посульські кургани на Лі-

вобережжі³ і курган Переп'ятиха та подібні йому на Правобережжі Середнього Дніпра⁴.

Проте у такому разі очевидно, що саме скіфи і були головною силою у даному регіоні і, таким чином, носіями тієї політичної влади, що спромоглася організувати та здійснити, використовуючи підкорене населення, спорудження великих городищ Лісостепу. Висновок дещо несподіваний, проте не будемо його відкидати відразу.

По-перше, у такому разі стає зрозумілою відсутність залишків забудови на більшості площі городищ, де могли бути розташовані кибитки та юрти номадів, що потребувало, як відомо за етнографічними даними, великого простору. На заселених ділянках городищ, — наприклад, на Західному та Східному укріпленнях Більська, мешкали вихідці з місцевих племен, що постачали скіфам продукцію землеробства та ремісничі вироби. Наявність таких торгових, землеробських та ремісничих посадів зафіксована за даними писемних та археологічних джерел у багатьох містах середньовіччя, котрі були засновані номадами — Булгарі, Саркелі, Карокорумі та ін. До речі, таку ж побудову мало й відоме Каменське городище на Нижньому Дніпрі.

По-друге, на користь нашого припущення свідчать деякі дані історичної географії, згідно з якими території, де зафіксовано великі городища скіфської доби, за своїми природно-кліматичними умовами були сприятливі для розселення тут кочовиків (дані про північні кордони печенізького об'єднання, про розселення торків та інших племен номадів у Пороссі і навколо сучасного Переяслава тощо).

По-третє, у світлі нашої гіпотези можна здогадуватися про витoki ідеї будівництва великих городищ, що не мають ніяких прототипів в аналогічних пам'ятках попередньої чорноліської доби. На нашу думку, ця ідея могла виникнути у середовищі кочових скіфів під час походів до Передньої Азії під впливом великих міських центрів Давнього Сходу.

Ми розуміємо, що запропонована версія є лише одним з можливих варіантів пояснення феномену великих скіфських городищ. Проте вона ще раз нагадує про необхідність уваги, що має бути приділена вивченню цих унікальних пам'яток.

Література

1. **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К.: Наук.думка, 1987. — С.162.
2. **Павленко Ю.В.** Передісторія давніх русів у світовому контексті. — К.: Фе-нікс, 1994. — 400 с. + 15 табл.
3. **Ильинская В.А.** Скифы Днепровского лесостепного Левобережья:(курганы Посулья). — К.: Наук.думка, 1968.
4. **Скорий С.А.** Курган Переп'ятиха: (До етнокультурної історії Дніпровського Лісостепоного Правобережжя). — К.: Наук.думка, 1990.

ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ ДАННЫЕ О НЕМИРОВСКОМ ГОРОДИЩЕ

(По первым результатам обработки полевой документации
и коллекции находок)

Хранящаяся в фондах Отдела археологии Эрмитажа коллекция материалов Немировского городища из раскопок С.С.Гамченко (1909 г.), А.А.Спицына (1910 г.) и М.И.Артамонова (1947-1948 гг.)* до сих пор не введена в научный оборот. Основными источниками для изучения материалов скифского слоя на городище, возведенном в скифское время, кроме статьи А.А.Спицына, написанной по первым впечатлениям после проведенных им раскопок¹, и предварительных кратких сообщений М.И.Артамонова о результатах работ Юго-Подольской экспедиции 1946-1948 гг.², являются полевые записи со схематическими чертежами С.С.Гамченко и А.А.Спицына, хранящиеся в Архиве ИИМК РАН в Санкт-Петербурге³, и полевая документация Юго-Подольской экспедиции 1946-1948 гг. (дневники и полевые чертежи), находящаяся в Отделе археологии Эрмитажа. Имеется также черновая рукопись работы М.И.Артамонова „Археологические памятники Южной Подолии“, содержащая в том числе очерк о скифских городищах, включая Немировское, осмотренных экспедицией в 1946 г. Эта большая статья объемом 98 страниц рукописного текста без иллюстраций была написана после первого полевого сезона работ Юго-Подольской экспедиции, носивших преимущественно разведочный характер.

Из найденного на городище материала воспроизведены в работах антиковедов отдельные фрагменты расписной древнегреческой посуды⁴, а также чернолощеная корчага типа Вилланова с греческой надписью, прочтенной Б.Н.Граковым⁵.

Городище, о котором идет речь, расположено в левобережье Южного Буга, возле с.Сашки, в 4-х км от г.Немирово Винницкой области. У местного населения оно носит название „Большие Валы“. По описаниям М.И.Артамонова, городище представляет собою мощную замкнутую ограду (вал до 9 м высотой, до 32 м шириной в основании и ров) протяжением почти 4,5 км, расположенную на обоих берегах речки Мирки, которая делит его на две неравные части: большую северную (около 2/3 всей площади) и меньшую южную (рис. 1). В линии наружных валов были разрывы, образованные рекой и ручьями. Ширина перерывов от 60 м (в местах пропуска речки) до 10 м.

* Материалы из раскопок 1946 г. в Эрмитаж не поступали.

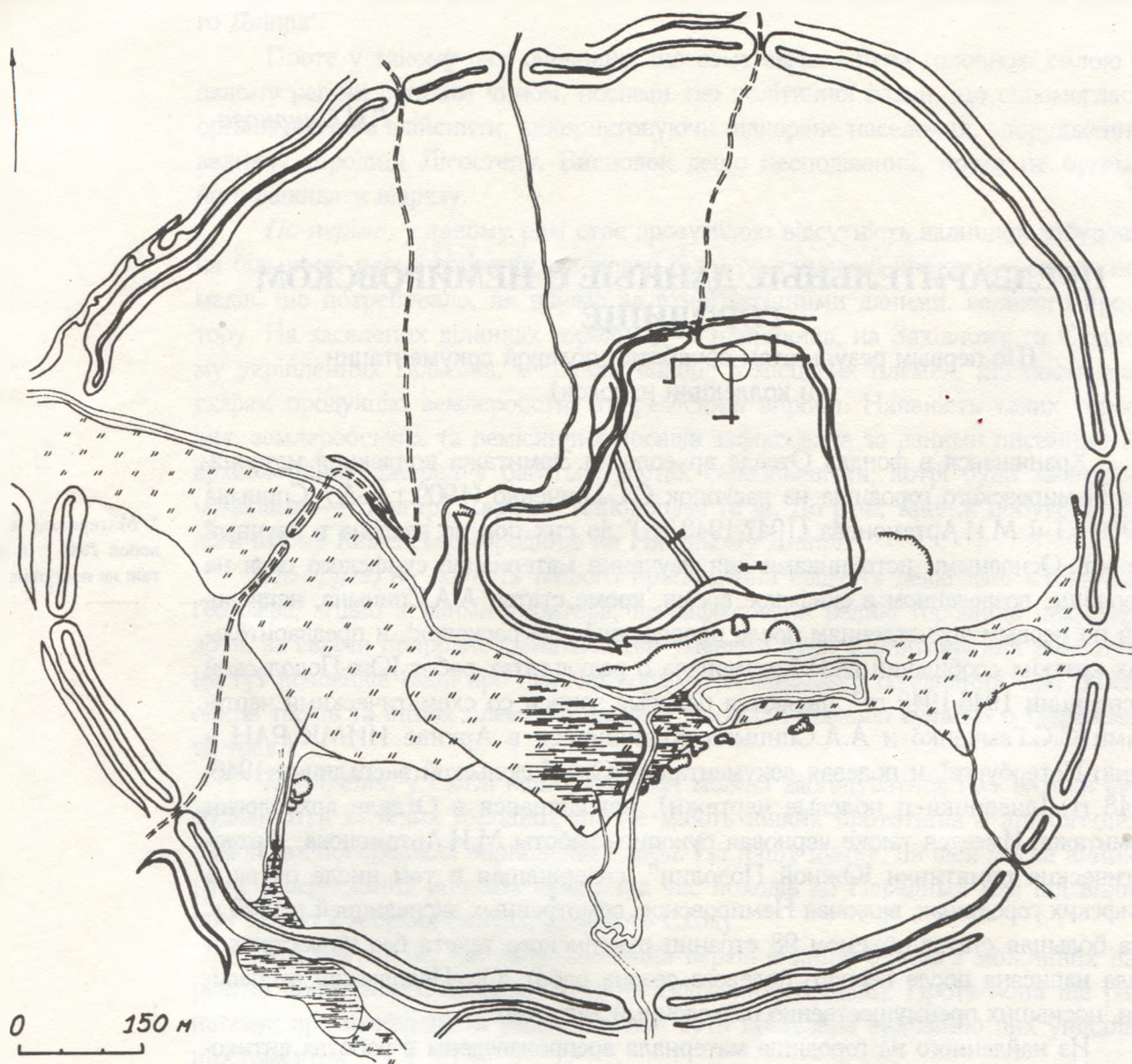

Рис.1 План Немировского городища.

Почти в центре окруженной описанными валами площади (свыше 100 га), на высоком северном берегу речки находится внутреннее укрепление, которое носит название „Замчистко”. Оно расположено на наиболее высокой части плато — на сапогообразном мысу, образованном глубокими оврагами, впадающими с севера в речку. Это мысовое поселение защищено валом и рвом с напольной стороны между оврагами и со стороны выступающего в виде сапога конца мыса, имеющего здесь наиболее пологие и доступные склоны. Длина внутреннего укрепления около 300 м (север-юг), а ширина от 200 до 230 м (запад-восток).

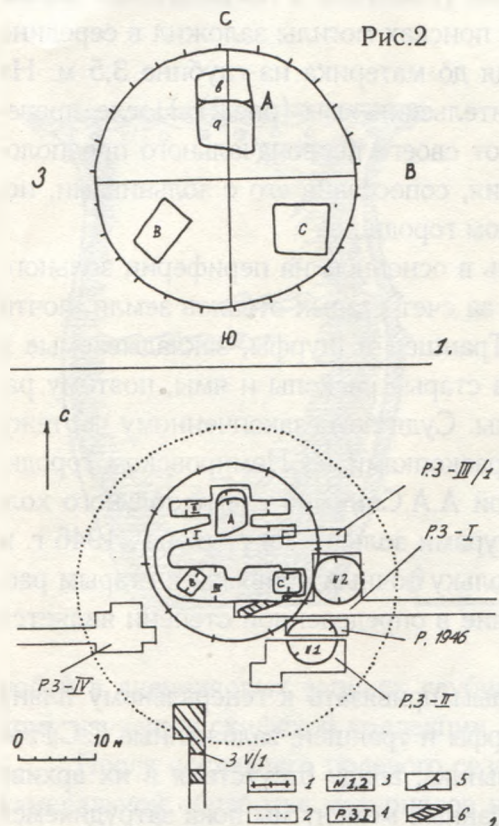

Рис.2. 1. Схематический план зольника с грабительскими ямами (по А.А.Спицыну).
 2. Сводный план раскопов на зольнике (по А.А.Спицыну и М.И.Артамонову).
 1,5 - границы зольника (по Спицыну); 2 - границы зольника (по Артамонову); 3 - номера землянок;
 4 - обозначения раскопов 1947-1948 гг.; 6 - старые траншеи (1909-1910 гг.).

Рис.3. План землянки №1.

- 1 - бровка между раскопами 1946 и 1948 гг.;
- 2 - печина;
- 3 - камни;
- 4 - зола, уголь.

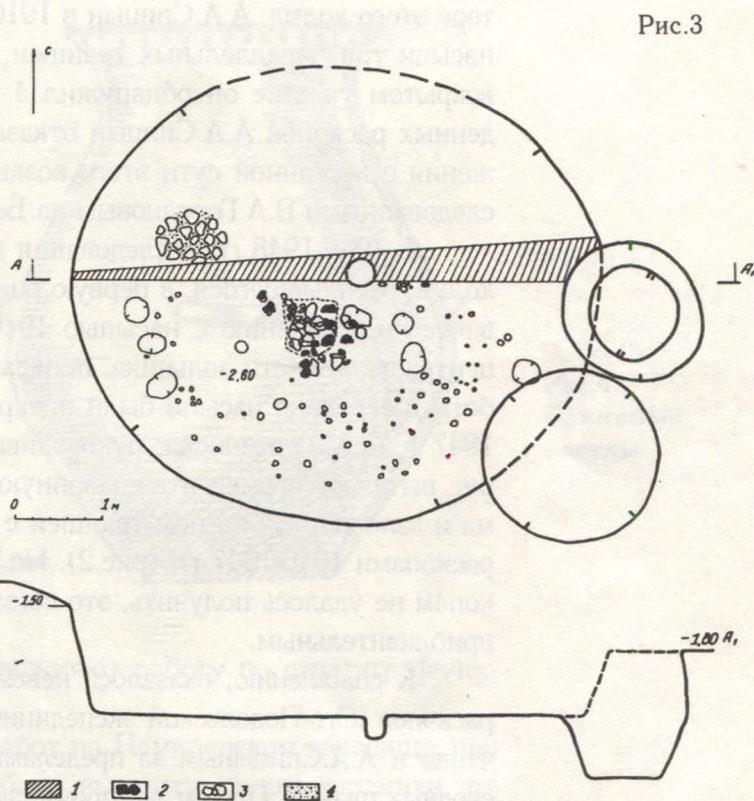

Рис.3

На всей обведенной внешней оградой площади городища, за исключением внутреннего укрепления, никаких следов скифского поселения не обнаружено. Внутренняя укрепленная часть городища имеет довольно мощный культурный слой, в котором содержатся остатки нескольких разновременных поселений: трипольского, скифского, славянского (древнерусского), а также позднечернолесского, выделенного только после раскопок 1948 г.

На территории „Замчистко” имеется лишь одна курганообразная насыпь, оказавшаяся зольником. Зольник находится у самого вала, возле северного входа в городище. Его приблизительный диаметр, по данным А.А.Спицына, чуть более 20 м, высота — 3,5 м. Как отмечает А.А.Спицын, это курганообразное возвышение было сильно испорчено местными кладоискателями в 1909 г. С.С.Гамченко, прибывший в том же году на Немировское городище,

после обследования стен грабительских ям усомнился в погребальном характере этого холма. А.А.Спицын в 1910 г. в поисках могилы заложил в середине насыпи три параллельных траншеи, дойдя до материка на глубине 3,5 м. На вскрытом участке он обнаружил 4 грабительских ямы (рис.2). После проведенных раскопок А.А.Спицын отказался от своего первоначального предположения о курганной сути этого возвышения, сопоставив его с зольниками, исследованными В.А.Городцовым на Бельском городище⁶.

В 1946-1948 гг. исследования велись в основном на периферии зольного холма, расплывшегося, в первую очередь за счет старых отвалов земли, почти вдвое по сравнению с насыпью 1910 г. Траншеи и шурфы, закладываемые в центральной части зольника, попадали на старые раскопки и ямы, поэтому работы в середине насыпи были прекращены. Судя по незаконченному чертежу 1947 г. О.А.Артамонова, руководившая раскопками на Немировском городище, пыталась совместить сделанную рукой А.А.Спицына схему зольного холма и заложенных на нем траншей с контурами зольника в размерах 1946 г. и раскопами 1946-1947 гг. (рис.2). Но поскольку точных привязок к старым раскопам не удалось получить, это совмещение в определенной степени является приблизительным.

К сожалению, оказалось невозможным привязать к генеральному плану раскопок Юго-Подольской экспедиции шурфы и траншеи, заложенные С.С.Гамченко и А.А.Спицыным за пределами зольника, ввиду отсутствия в их архиве сводных планов. По тем же причинам на данный момент мы пока затрудняемся дать даже приблизительную цифру исследованной площади внутреннего укрепления.

В послевоенные годы в восточной и юго-восточной поле зольного холма были открыты два округлых в плане жилища земляночного типа (№1,2), заглубленных в землю на 1,2 и 1,3 м (рис.3). Они близко сходны между собой: округлые от 5,6 до 6,0 м в диаметре, с вертикальными стенками. В центре каждой — следы толстого столба, на который опиралось конусовидное перекрытие. Глинобитный очаг помещался на горизонтальном полу близ центра. У землянки №2 прослеживались остатки деревянной облицовки стен, состоявших из вертикально поставленных бревен, а также зафиксированы два жилых горизонта с самостоятельными очагами и центральными столбами. Третья землянка таких же округлых очертаний (4,5x4,8 м, первоначальная глубина 1,3 м) открыта к югу от зольника. В ней, как и в землянке №2, четко фиксировались два пола с остатками очагов. Но следов центрального столба не обнаружено.

За пределами зольника как А.А.Спицыным, так и О.А. и М.И.Артамоновыми, были открыты, относящиеся к доскифскому и скифскому времени, различные хозяйственные ямы и остатки наземных сооружений с печами или очагами. Находки из них и землянок являются надежной базой для стратифицированного изучения немировских материалов, особенно керамики. Хотя, надо сказать, что последующие нарушения скифского культурного слоя в древнерусское (домонгольское) время, а также наблюдаемые нечеткость и раз-

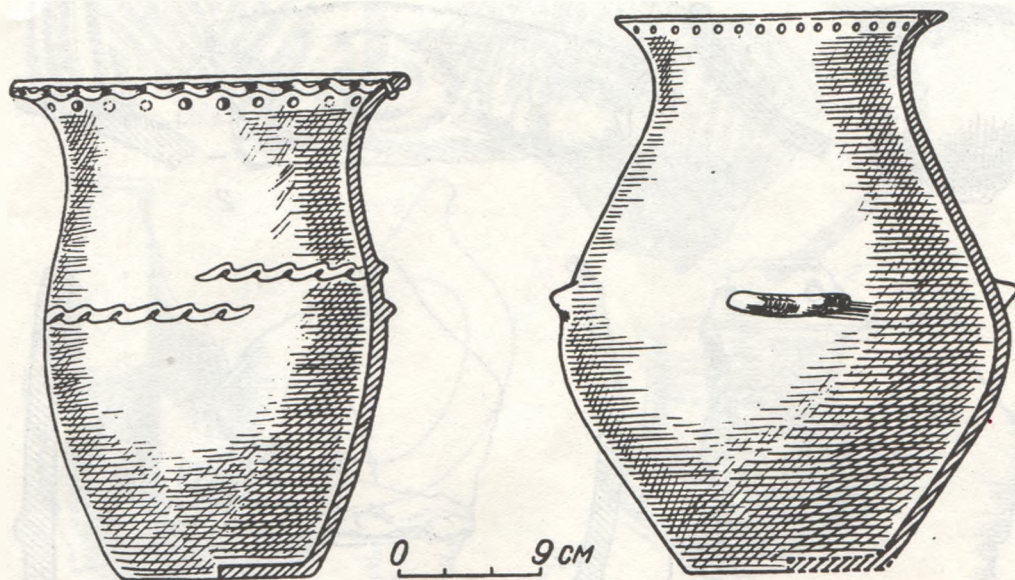

Рис. 4.
Глиняные
сосуды.

нобой в дневниковых записях глубин, усложняют работу по стратиграфическому изучению скифской коллекции.

После последнего полевого сезона работ на Немировском городище, при камеральной обработке материалов нами была выделена группа керамики, типичной для развитого (позднего) Чернолесья⁷. По сравнению со скифской коллекцией керамики, насчитывающей около 10 тысяч взятых фрагментов, находки посуды позднего Чернолесья невелики, но выразительны и даже иногда связаны с закрытыми комплексами (это ямы и наземные жилые или хозяйственные постройки).

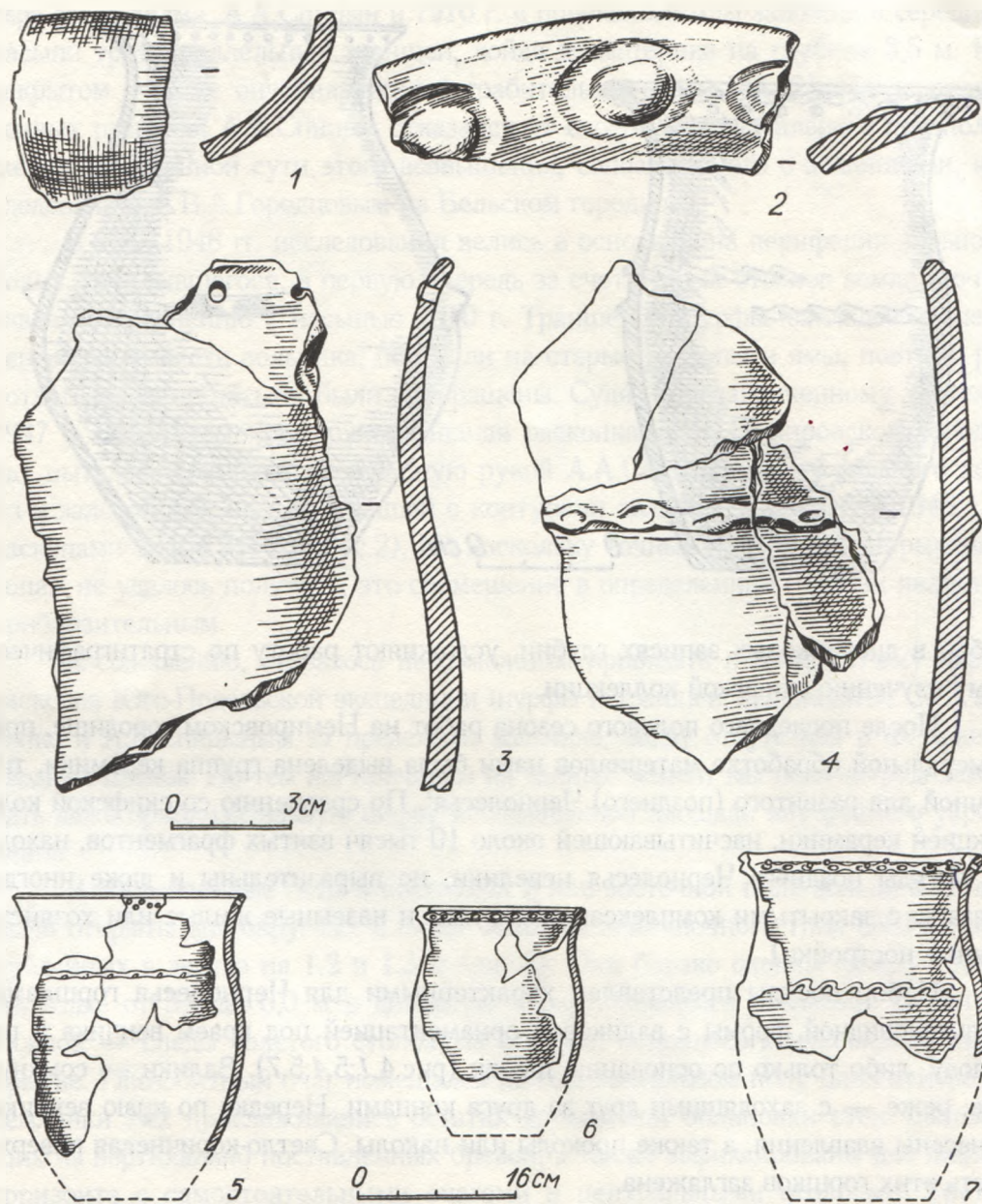
Набор посуды представлен характерными для Чернолесья горшками тюльпановидной формы с валиковой орнаментацией под краем венчика и по тулову, либо только по основанию шейки (рис. 4, 1; 5, 4; 5, 7). Валики — сомкнутые, реже — с заходящими друг за друга концами. Нередко по краю венчика нанесены вдавления, а также проколы или наколы. Светло-коричневая поверхность этих горшков заглажена.

К сожалению, в заполнении чернолесских ям мало столовой посуды, либо она не взята с поля, а ее описания в дневниках не даны. Тем не менее путем типологического изучения керамики из культурного слоя городища и сравнительного анализа со столовой посудой чернолесских памятников Среднего Поднепровья и Среднего Поднестровья, где нет скифского слоя, удастся отделить от скифского материала более ранний, близкий позднечернолесскому.

Среди лощеной посуды из ям и культурного слоя имеются довольно архаичные по виду черпаки со сравнительно низкой чашечкой и округлым дном. Ручка петельчатая, без выступа (рис. 6, 6). Другие типы — черпаки с глубокой чашечкой S-видного профиля и высокие кружки с каннелированной орнаментацией по шейке и верхней части тулова (рис. 6, 4). Последние правомерно сопоставляются А.И. Мелюковой с кружками шолданештского типа⁸. В черноле-

Рис.5.
Образцы посуды из черно-
лесского
(1,3,4,5,7) и
скифского (2,6)
слоев.

ском слое представлены два типа мисок: одни имеют конический или полу-сферический корпус и края, загнутые внутрь; при этом среди находок из ям преобладают края мисок без наколов (рис.5,1). Другой тип — миски с широким развернутым наружу краем. Корчаги и кубки также представлены в предскифском горизонте, но охарактеризовать их особенности пока затруднительно в силу определенного сходства с сосудами соответствующего типа из скифского слоя. Основной и единственный вид орнамента лощеной посуды — каннелюры.

В скифское время наблюдаются изменения в составе, формах и в манере орнамента кухонной посуды. Вместо горшков тюльпановидного профи-

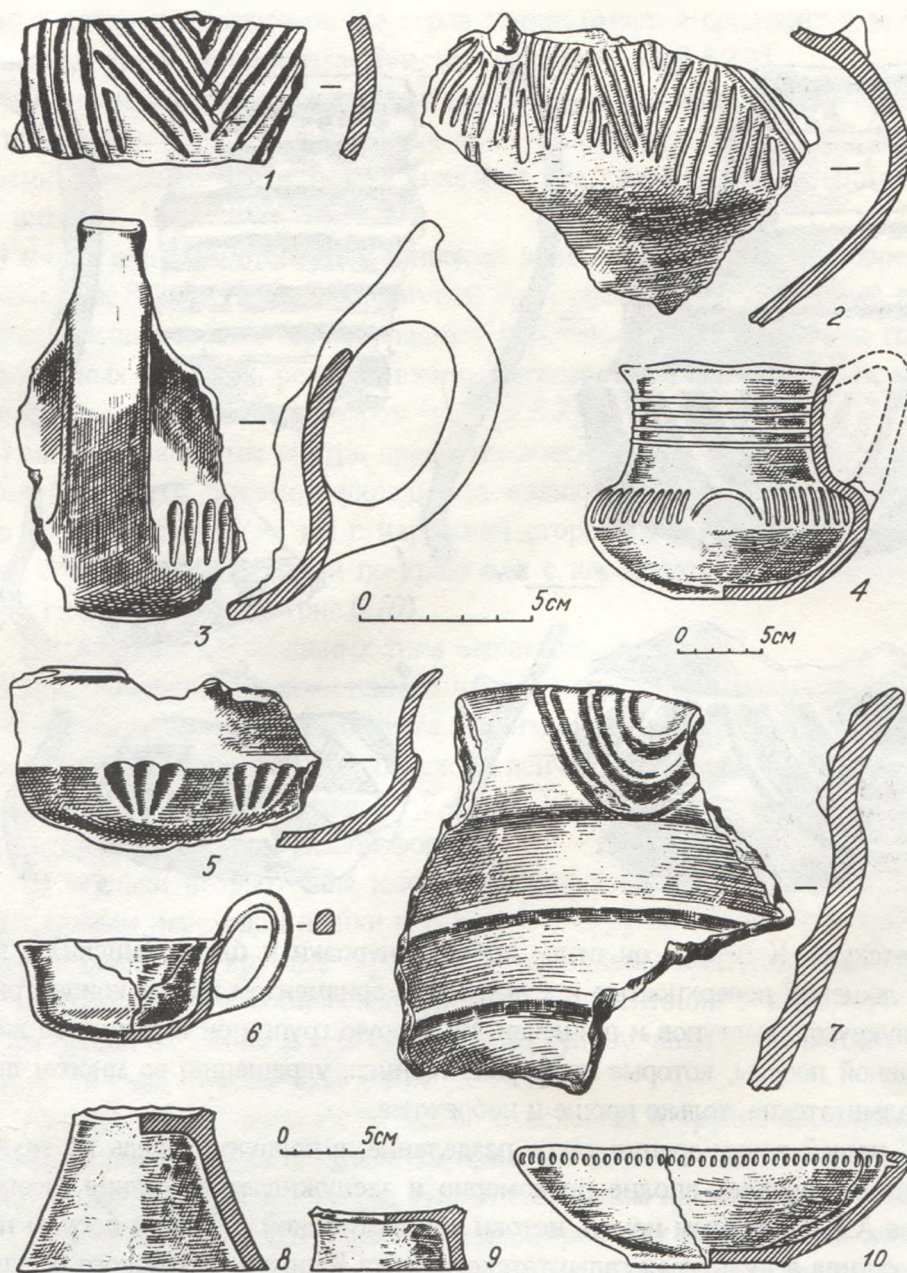

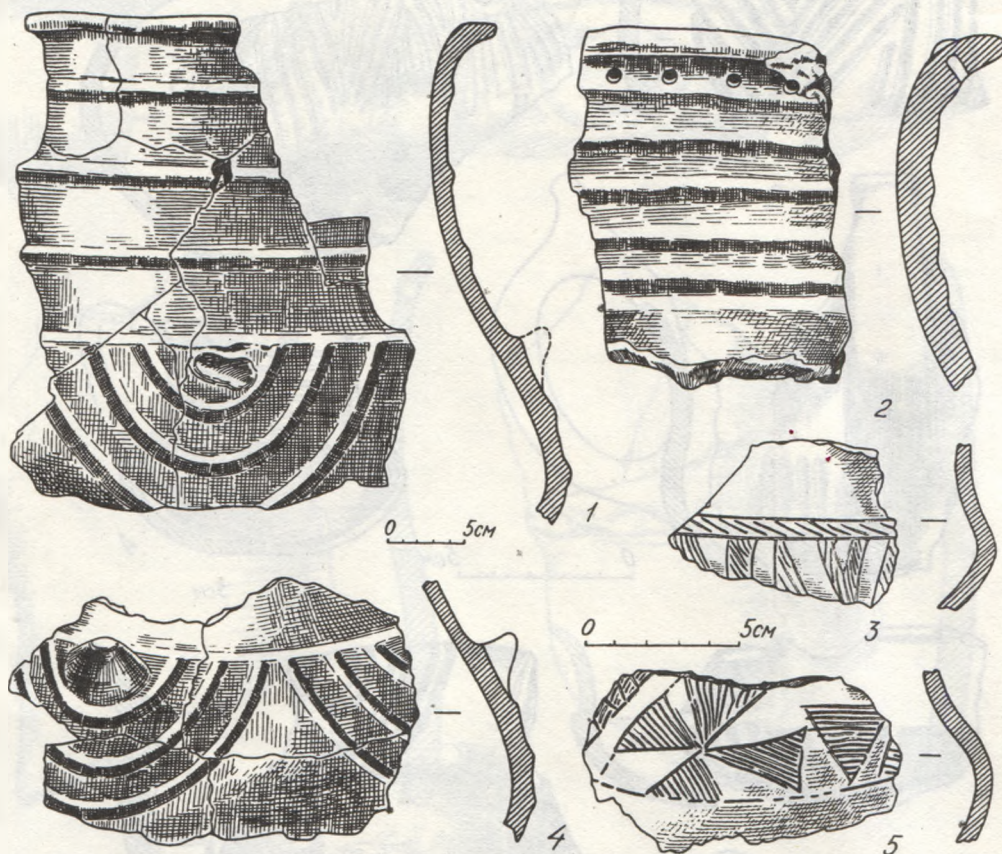
Рис.6.
Образцы
посуды из чер-
нолесского (4,6)
и скифского
(1,2,3,5,7-10)
слоев.

ля господствуют сосуды баночной формы разных вариантов, украшенные, как правило, проколами и наlepным расчлененным валиком под краем (рис.5,6). Баночные сосуды с двумя валиками — под венчиком и по тулову — малочисленны. Второй новой формой кухонного горшка являются котлообразные сосуды, имеющие большой диаметр венчика и небольшую высоту. По венчику и по тулову они украшались расчлененным наlepом.

Посуда столовой категории, продолжая чернолесские традиции, отличается высоким качеством изготовления и лощения, а также богатством и разнообразием каннелированной орнаментации. Еще А.А.Спицыным немировская посуда столового назначения была разделена на две группы: гальштатскую и ala

Рис.7.
Образцы
керамики из
скифского слоя.

гальштатскую⁹. К первой он отнес корчаги, черпаки и блюда (миски) с ярко-черной лощеной поверхностью и с выпуклым орнаментом в виде концентрических полукругов, выступов и шишечек. Во вторую группу он включил те же виды лощеной посуды, которые по форме, технике, украшению во многом повторяют гальштатские, только проще и небрежнее.

С нашей точки зрения такое разделение, в первую очередь по технологическим признакам, вполне правомерно и заслуживает внимания, позволяя вслед за А.А.Спицыным искать истоки раннескифской столовой посуды немировского типа в культурах гальштатского круга Карпато-Дунайского бассейна. Только на современном уровне наших знаний о гальштатских культурах Средней Европы есть возможность учитывать не только технологию и видовой набор, но и специфические особенности посуды для тех или иных гальштатских памятников, начиная с формы и кончая приемами и манерой нанесения орнамента.

Среди *корчаг* скифского слоя при наличии нескольких разновидностей выделяются две основные формы:

1 — стройные, вытянутых пропорций сосуды с высоким цилиндрическим горлом, с воронковидным венчиком и округлым туловом, отделенным от шейки каннелированным пояском или пластическим горизонтальным налепом; на границе между туловом и горлом помещались четыре массивных упора, окру-

женных снизу каннелюрами. На горле также имеется орнамент в виде горизонтальных каннелюр или пластических налепов (рис.7,1-2,4).

2 — биконические сосуды, менее стройные на вид за счет конического горла, плавно переходящего в раздутые бока, с полукружиями из каннелюр под упорами в верхней части тулова (рис.4,2). На городище встречаются *миски* двух видов:

а) миски с сильно отогнутым широким краем, напоминающие современные тарелки (рис.8,1-6). Нередко отогнутый край оформлялся широкими горизонтальными каннелюрами или украшался короткими валиками, либо группами вертикальных бороздок, реже концентрическими полукружиями или каннелированным волкотообразным узором (рис.5,2;6,7);

б) миски с загнутым внутрь краем конической формы с округленным корпусом. Основным приемом украшения являются проколы по внутреннему краю и соответствующие им с наружной стороны жемчужины. Встречаются миски с четырьмя выступами по краю или с короткими пластическими налепами с внешней стороны (рис.6,10).

Выделяются два основных типа *черпаков*:

а) многочисленные тонкостенные чарки с блестящей лощеной поверхностью преимущественно черного цвета. Их изящная чашечка не глубокая, с ярко выраженным перегибом на переходе венчика в тулово с округлым дном, имеющим омфал в центре (рис.9,1,2,4,7,8). Ленточная ручка обычно завершается выступом-отростком разной формы;

б) черпаки второго типа имеют глубокую чашечку S-видного профиля, т.е. с плавным переходом шейки в тулово и с округлым дном (рис.6,3,6;9,3-6). Ручки — овальные, круглые в разрезе — снабжены выступами цилиндрической, веерообразной и конической формы. Орнаментация в виде горизонтальных каннелюр на шейке и вертикальных по тулову чаще встречается на черпаках второго типа (рис.6,1-3,5;9,3-6).

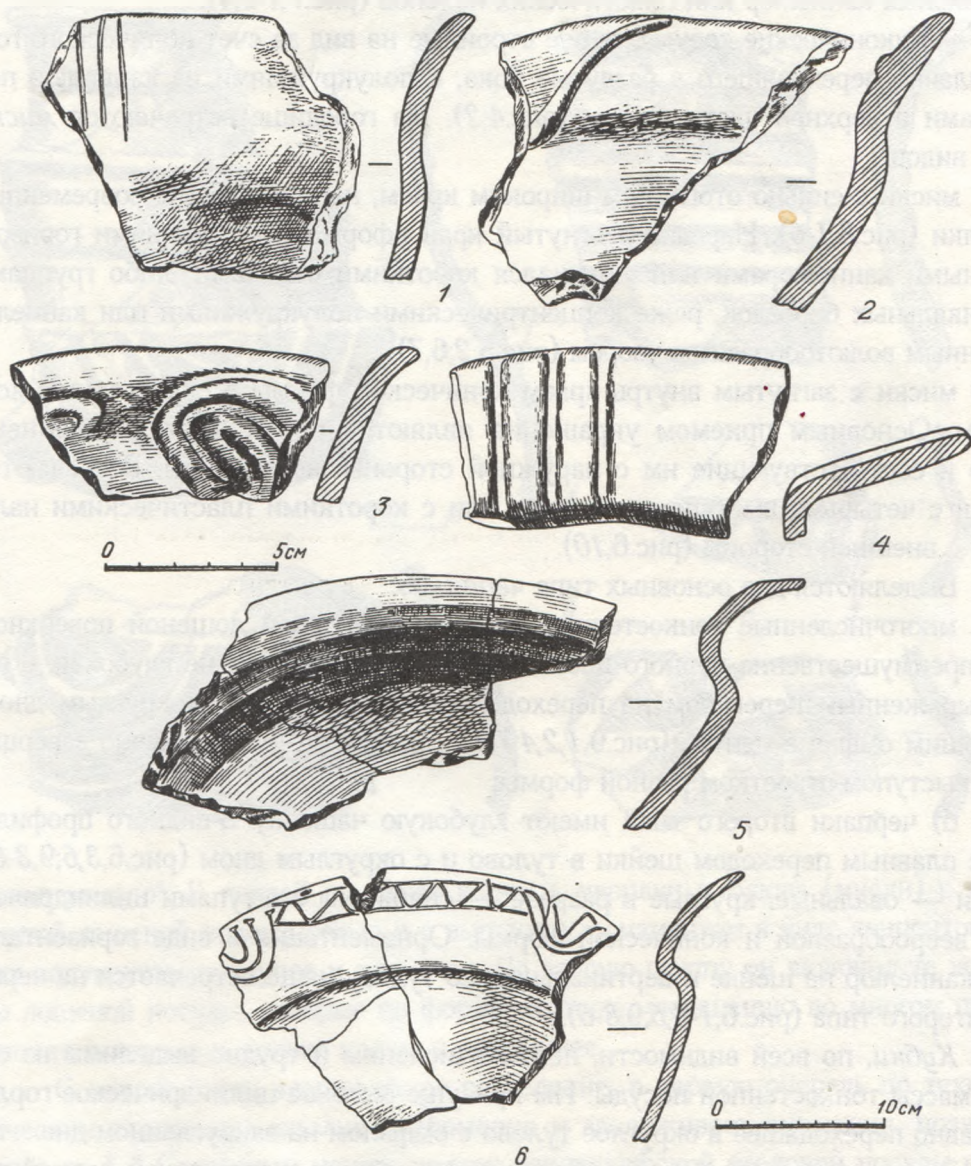
Кубки, по всей видимости, немногочисленны и трудно выделимы из общей массы тонкостенной посуды. Им присуще высокое цилиндрическое горло, неплавно переходящее в округлое тулово с омфалом на закругленном дне.

Заканчивая предельно краткую характеристику немировской лепной посуды, подчеркнем, что орнаментация врезными линиями и отпечатками штампа ей чужда. На городище собрано менее десятка черепков с геометрическим резным узором, характерным, скорее для раннескифской посуды Среднего Поднепровья, чем для чернолесско-жаботинской (рис.7,3,5).

Вещевой инвентарь, найденный в предскифском и, главным образом, в скифском слое городища, не отличается многообразием и многочисленностью. Это глиняные катушки, пряслица и пуговицы, проколки простейшего типа и наконечники стрел из кости, а также бронзовые, реже железные булавки с головками разной формы¹⁰. Среди инвентаря найдены и такие вещи, которые характерны только для скифского времени. Это массивная плоская ручка от греческого бронзового зеркала с бортиком. На ручке, суживающейся к концу, оформленному в виде овала, имеются три продольных ребра (рис.10,11). Это и

Рис.8.
Образцы мисок
(скифский слой).

широко распространенные в скифской лесостепи бронзовые заушницы¹¹, а также большинство бронзовых наконечников стрел (рис.10,1-10). К скифскому кругу относятся части двух зооморфных псалий из кости — один с головкой грифо-барана с рогом под глазом, второй — с копытцем на конце и с продольным нарезным валиком, перекрещивающимся с поперечным гладким валиком (рис.11,1,2).

Последнюю и очень важную группу находок на Немировском городище составляет греческая керамика, которая с начала первых раскопок этого памятника привлекала внимание специалистов¹². Ныне всей совокупностью находок этой керамики начала заниматься научн. сотр. ИИМК М.Ю.Вахтина. По ее данным, в составе коллекции греческой посуды самыми ранними явля-

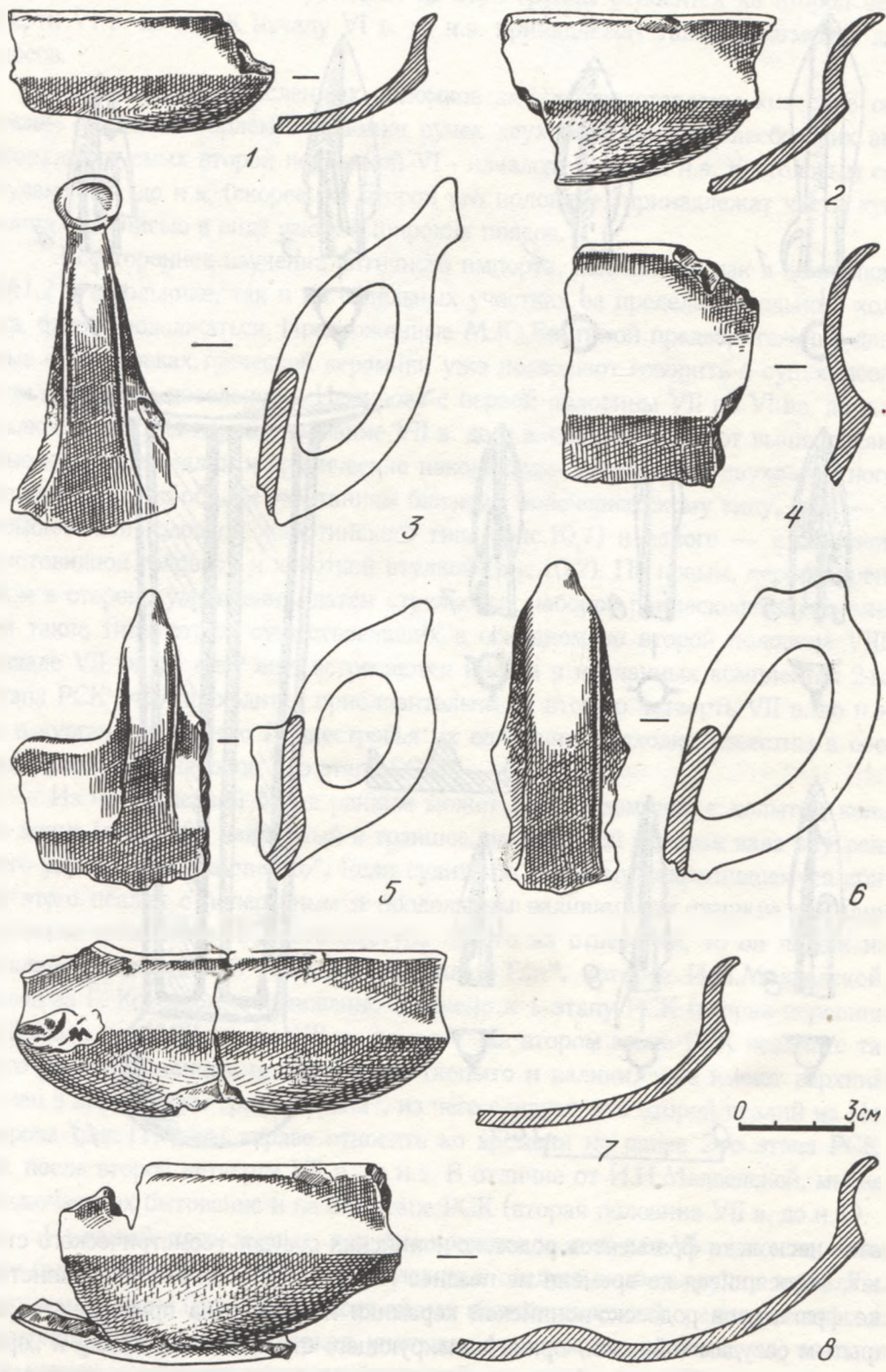

Рис.9.
Черпаки
 (скифский слой).

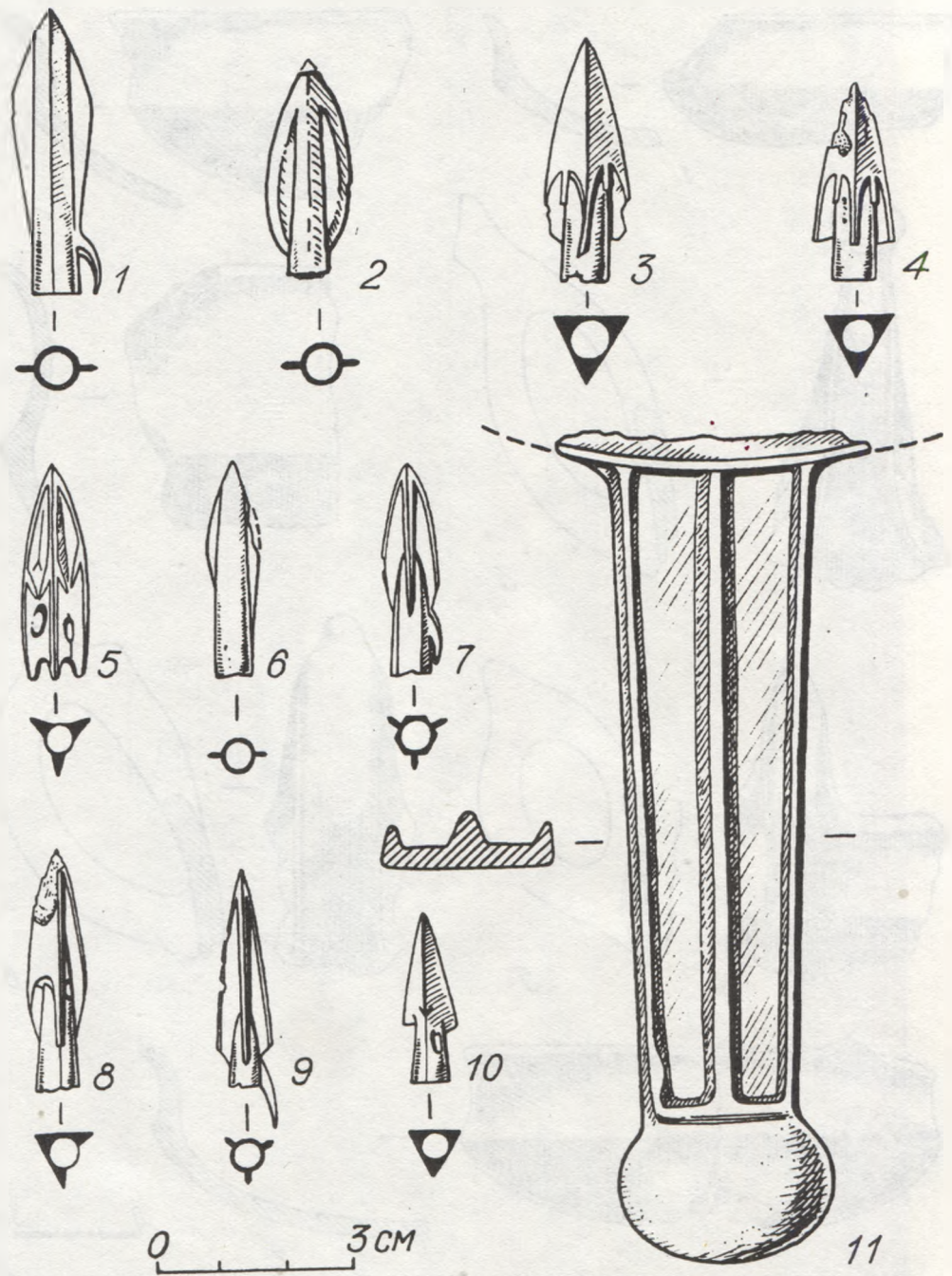

Рис.10.
Наконечники
стрел (1-10) и руч-
ка зеркала (11).

ются несколько фрагментов родосско-ионийских сосудов геометрического стиля¹³, относящиеся ко времени не позднее 70-60 гг. VII в. до н.э. Большинство же фрагментов родосско-ионийской керамики из Немирова принадлежит закрытым сосудам (ойнохой) ориентализирующего стиля (класса Камир и „ориентализирующей” группы), украшенным несколькими фризами с изображениями животных и растительных орнаментов. Большую их часть можно датировать 30-ми годами VII в. до н.э., меньшую — последней четвертью этого

столетия. И только один фрагмент из этой группы относится ко второй четверти VI в. до н.э. К началу VI в. до н.э. принадлежат также фрагменты диносов.

Среди немногочисленных обломков амфор представлены хиосские образцы с прямым горлом и обломки ручек двух сероглиняных лесбосских амфор, датируемых второй половиной VI - началом V вв. до н.э. К столовым сосудам VI в. до н.э. (скорее, ко второй его половине) принадлежат части кувшина с росписью в виде узких и широких поясов.

Всестороннее изучение античного импорта, найденного как в землянках №1,2 и в зольнике, так и на отдельных участках за пределами зольного холма, будет продолжаться. Предложенные М.Ю.Вахтиной предварительные данные о датировках греческой керамики уже позволяют говорить о существовании скифского поселения в Немирове с первой половины VII по VI вв. до н.э. включительно. О первой половине VII в. до н.э. свидетельствуют вышеописанные костяные псалии и архаические наконечники стрел вроде двухлопастного наконечника, по общим очертаниям близкого новочеркасскому типу, двух — с ромбической головкой жаботинского типа (рис.10,1) и одного — с широкой листовидной головкой и короткой втулкой (рис.10,2). По новым, пересмотренным в сторону удреждения, датам стрелковых наборов раннескифского времени такие типы стрел, существовавших в основном во второй половине VIII-начале VII вв. до н.э.¹⁴ еще встречаются иногда в колчанных комплектах 2-го этапа РСК, что приходится приблизительно на вторую четверть VII в. до н.э. А в курганах Среднего Поднестровья их единичные находки известны в составе колчанных наборов 3-го этапа РСК¹⁵.

Из числа псалий более ранним может быть экземпляр с копытом коня на конце (рис.11,2), найденный в траншее, заложенной поперек вала внутреннего укрепления „Замчистко”. Если судить по нижнему сохранившемуся концу этого псалия с поперечным и продольным валиками на стержне и с циркульным орнаментом в месте выступа одного из отверстий, то он похож на псалии из погребения №68 могильника в Тли¹⁶, которое И.Н.Медведской, вслед за Г. Коссаком, обоснованно отнесено к 1 этапу РСК (вторая половина VIII или конец VIII-начало VII вв до н.э.¹⁷. На втором этапе РСК псалии с такого рода украшением нижней части (копыто и валики) уже имеют верхний конец в виде головы грифо-барана¹⁸, из чего следует, что второй псалий из Немирова (рис.11,1) мы вправе относить ко времени не ранее 2-го этапа РСК, т.е. после второй четверти VII в. до н.э. В отличие от И.Н.Медведской, мы не исключаем их бытование и на 3-м этапе РСК (вторая половина VII в. до н.э.).

Из вещей, характерных, как нам представляется, для VI в. до н.э., а может быть только для второй его половины, следует назвать ручку зеркала с бортиком у диска (рис.10,11). Хотя ей нет полных аналогий среди известных в Северном Причерноморье зеркал, учитывая форму конца ручки в виде овала и ряд других морфологических особенностей, ее можно отнести к группе односоставных зеркал (тип IV-V) по Т.М.Кузнецовой¹⁹. Правда, у односоставных зеркал ствол ручки, как правило, гладкий, без продольных ребер, четко выра-

* РСК — раннескифская культура

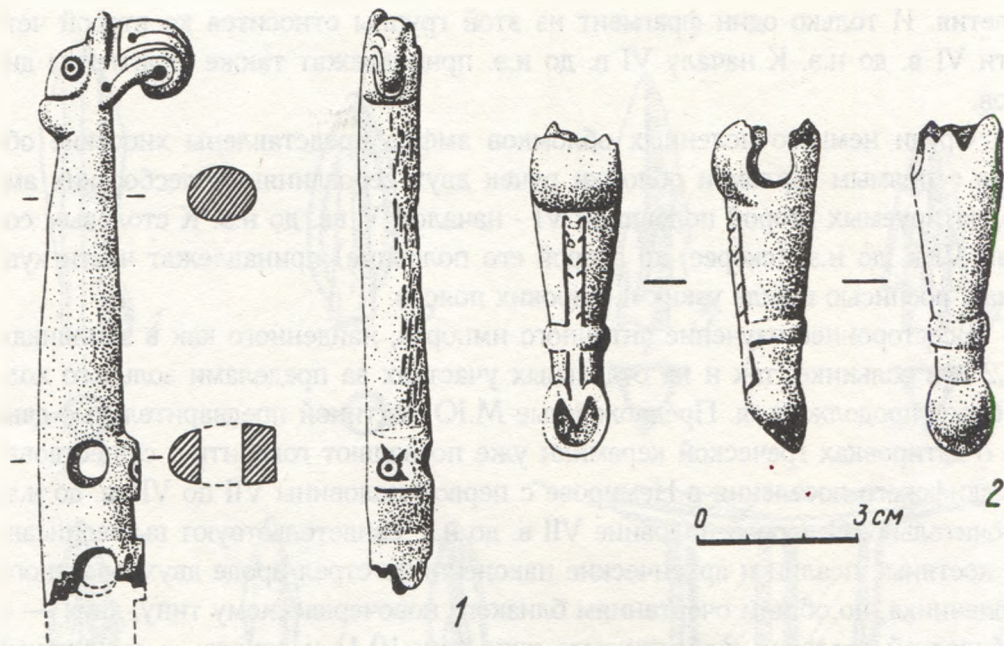

Рис 11.
Псалии.
Кость.

женных на ручке из Немирова. По этому признаку немировский экземпляр близок сложносоставным зеркалам I-III, V типов по Т.М.Кузнецовой²⁰.

Отметим также, что в составе немировской керамической коллекции встречаются типы и формы столовой посуды, которые имеют сходство с посудой ряда гальштатских групп памятников Карпато-Дунайского бассейна периодов NaB_3 - NaC , что соответствует предскифскому и раннескифскому периодам жизни на Немировском городище (VIII-VII вв. до н.э.). В чернолесском керамическом комплексе представлены, например, высокие кружки и миски с развернутыми краями (рис.6,4), которые по многим деталям повторяют сосуды этого вида в группе памятников типа Шолданешты в Молдове²¹. В раннескифское время (VII в. до н.э.) прослеживается существенная близость с лощеной керамикой группы Фериджеле в Румынии. Наибольшее сходство выступает в формах, в пластической и каннелированной орнаментации мисок с отогнутым наружу широким краем (рис.5,2; 6,7; 8,1-6)²². Черпаки с каннелюрами на шейке и тулове, а также стройные цилиндрические корчаги с налестками разного рода (гладкие валики, выступы-упоры) и каннелюрами в разных комбинациях (рис.6,1-2,6; 7,1,2,4) также находят прототипы среди посуды группы Фериджеле²³.

Дальнейшее изучение керамической коллекции из Немирова по закрытым комплексам и глубинам, надеемся, позволит уточнить время появления тех или иных видов лощеной посуды в пределах VII и даже VI вв. до н.э. и вместе с тем более определенно говорить о слагающих компонентах немировского керамического набора.

Заканчивая подчеркнем, что в виду ограниченного объема настоящей статьи, носящей фактически тезисный характер, многие вопросы, касающиеся Немировского городища, не только не рассмотрены, но даже не поставлены.

Все затронутые и не поставленные вопросы по мере полной обработки полевой документации и изучения огромной немировской коллекции предстоит еще разрабатывать и решать.

Литература

1. **Спицын А.А.** Скифы и Гальштатт // Сборник археологических статей, поднесенный графу А.А. Бобринскому... — СПб., 1911. — С.1-14.
2. **Артамонов М.И.** Южно-Подольская археологическая экспедиция // Вестник ЛГУ. — Л., 1946. — №4-5. — С.236; **Он же.** Південноподільська експедиція: (Попереднє повідомлення) // АП.УРСР — К., 1946. — Вип.1. — С.257-261; **Он же.** Южно-подольская экспедиция // КСИИМК. — М., 1947. — №21 — С.74-76; **Он же.** Археологические исследования в Подолии // Вестник ЛГУ. — Л., 1947. — №12. — С.134; **Он же.** Археологические исследования в Южной Подолии в 1948 г. // Вестник ЛГУ. — Л., 1948. — №11. — С.177.
3. **Гамченко С.С.** — Архив ИИМК РАН. — Фонд 1, дело №85. — 1909 г.; **Спицын А.А.** — Архив ИИМК РАН. — Фонд 5, дело №308. — 1910 г.
4. **Фармаковский Б.В.** Архаический период в России // МАР. — Пг., 1914. — №34. — Табл.11,3; **Онайко Н.А.** Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII-V вв. до н.э. // САИ. — М., 1966. — Вып.Д1-27. — С.15-16, 56, 59-61. — Табл.III, 1-8, 10, 11; V, 1; XXV, 2; **Копейкина Л.В.** Расписная керамика архаического времени из античных поселений Нижнего Побужья и Поднепровья как источник для изучения торговых и культурных связей // АСГЭ. — Л., 1986. — Вып.27. — С. 27-28 — Табл.1, 2 а-б.
5. **Граков Б.Н.** Греческое граффито из Немировского городища // СА. — М., 1959. — №1. — С.259, рис.1.
6. **Спицын А.А.** Указ. соч. — С.4,13.
7. **Смирнова Г.И.** Археологические культуры лесостепной Правобережной Украины и Молдавии в VII-V вв. до н.э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Л., 1954. — С.7.
8. **Мелюкова А.И.** Скифия и фракийский мир. — М., 1979. — С.80-81. — Рис. 28, 12.
9. **Спицын А.А.** Указ. соч. — С.7-8.
10. **Петренко В.Г.** Украшения Скифии VII-III вв. до н.э. // САИ — М., 1978.— Вып. Д4-5. — Табл.1, 1, 7; 8, 11; 10, 35; 12, 10; 13, 1.
11. Там же. — Табл.16, 53.
12. См. сноску 4 настоящей статьи.
13. **Онайко Н.А.** Указ. соч. — Табл.III, 11.
14. **Медведская И.Н.** Периодизация скифской архаики и Древний Восток // РА.— М., 1992. — №3. — С.86-99. — Рис.2,11.
15. **Смирнова Г.И.** Памятники Среднего Поднепровья в хронологической схеме раннескифской культуры // РА. — М., 1993. — №2. — С.110-112. — Рис.2, 1; 5, 11.
16. **Техов Б.В.** Скифы и материальная культура Центрального Кавказа в VII-VI вв. до н.э.: (по материалам Тлийского могильника) // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С.222, 254. — Рис. 2,5,6,9.
17. **Kossack G.** Von den Anfängen des skytho-iranischen Tierstils // Skithika.— München, 1987. — S.43-48. — Abb.12, 14, 15; **Медведская И.Н.** Указ. соч. — С.87-89.

18. **Kossak**. Op. cit. — S.84; **Медведская И.Н.** Указ. соч. — С.87-88, 95. — Рис.1, 6, 7.
19. **Кузнецова Т.М.** Зеркала из скифских памятников VI-III вв. до н.э.: (классификация и хронологическое распределение) // СА. — М., 1987. — №1. — С.35-38. — Рис.3; **Она же.** Этюды по скифской истории. — М., 1991. — С.46. — Табл.11.
20. **Кузнецова Т.М.** Зеркала... — С.39. — Рис.4,1-я часть; **Она же.** Этюды... — Рис.20, 24.
21. **Мелюкова А.И.** Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднепровья // МИА. — М., 1958. — С.57-60. — Рис.16, 1; 21, 1-4; 23, 2; **Лапушнян В.Л.** Ранние фракийцы X-начала IV вв. до н.э. в лесостепной Молдавии. — Кишинев, 1979. — С.81-87. — Рис.25, 9-11; 26, 1, 2.
22. **Vulpe Al.** Nekropola Halstattiana de la Ferigile. — Bucuresti, 1967. — Pl.II, 13-14; III, 1-13.
23. Ibid. — Pl.VII, 1-10; XI, 1-15.

ГОРОДИЩА СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ СРЕДНЕГО ПОДОНЬЯ И КУРСКОГО ПОСЕЙМЬЯ

Так сложилась моя археологическая судьба, что в разные годы мне пришлось заниматься исследованием городищ скифского времени трех различных регионов. В студенческие 50-е годы под руководством к.и.н. Н.Погребовой я работала на позднескифских степных городищах Гавриловском и Знаменском.

С 1956 по 1968 г. в составе Воронежской Лесостепной Скифской экспедиции д.и.н. П.Д.Либерова руководила Острогожским отрядом, занимавшимся наряду с исследованиями курганов, раскопками городищ Среднего Подонья: у с.с. Волошино, Русская Тростянка, Сторожевое, Стрелецкое, Круглое, Верхняя Покровка, у хуторов им. Кирова и Лесного.

С 1969 по 1988 г. — работала на территории Курского Посеймья, где за эти годы целиком были раскопаны площадки двух памятников: городища Марица во Льговском р-не и городища Переверзево 1, расположенного на расстоянии 20 км к северу от г. Курска. Кроме этих двух полностью раскопанных памятников, многие подверглись частичным раскопкам и шурфовкам: Глебовское, Шатохинское, Ратманское, Ишутинское, Сугровское, Жидеевское, Александровское и мн. другие.

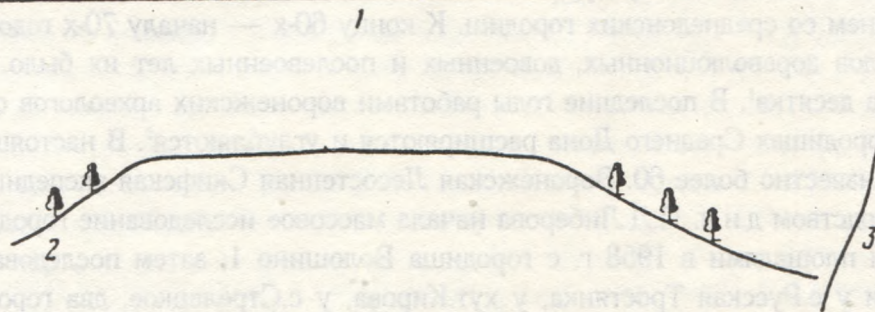
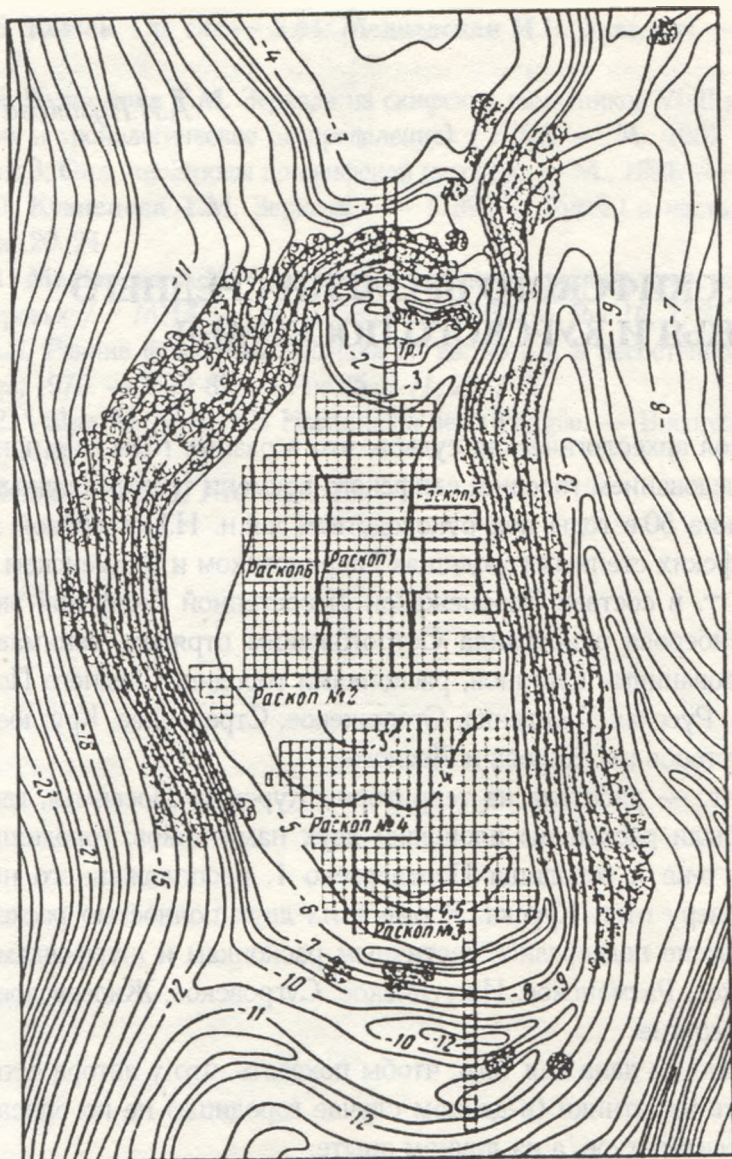
Эта краткая приамбула дана для того, чтобы показать, что у автора есть возможность сравнивать памятники (в данном случае городища) не по описаниям и публикациям в литературе, а на личном опыте.

Начнем со среднедонских городищ. К концу 60-х — началу 70-х годов в итоге трудов дореволюционных, довоенных и послевоенных лет их было известно два десятка¹. В последние годы работами воронежских археологов сведения о городищах Среднего Дона расширяются и углубляются². В настоящее время их известно более 60. Воронежская Лесостепная Скифская экспедиция под руководством д.и.н. П.Д.Либерова начала массовое исследование городищ широкими площадями в 1958 г. с городища Волошино 1; затем последовали памятники у с.Русская Тростянка, у хут.Кирова, у с.Стрелецкое, два городища у с.Верхняя Покровка и т.д. Очень часто на расстоянии 2-8 км от городищ располагались курганные могильники, раскопки некоторых из них были начаты еще до 1917 г. („Частые курганы” под Воронежем и Мастюгино, расположенного в современном Острогожском р-не у села того же названия).

Исследования городищ позволили сделать следующие выводы³: в V-III вв. до н.э. на территории Среднего Дона обитало оседлое население, основны-

Рис. 1.
Посеймье.
 Топографический
 план Марицкого
 городища(1),
 разрезы по линии
 запад-восток (2) и
 север-юг (3).

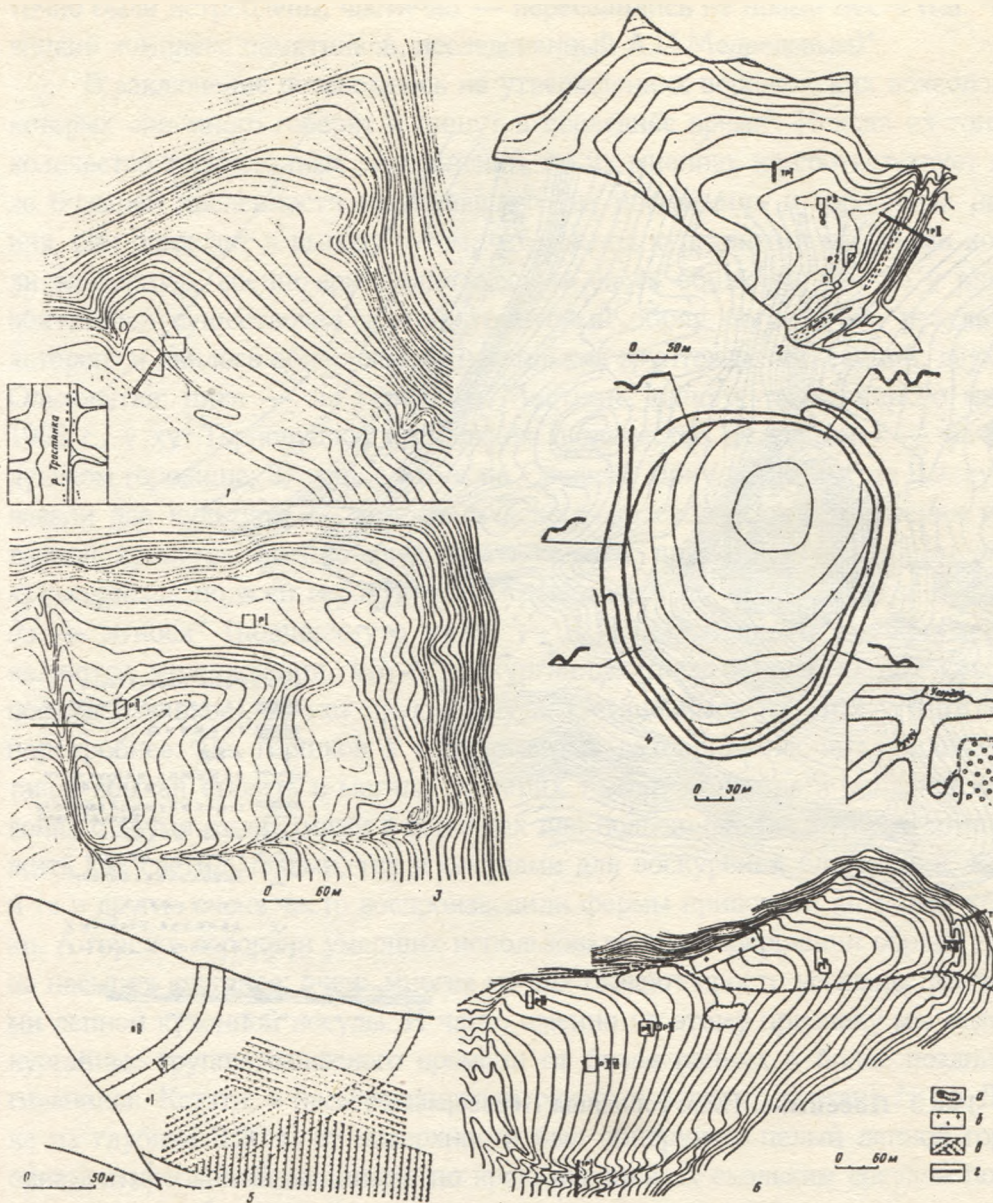
ми занятиями которого были земледелие и скотоводство. Возделывали и сеяли просо, пшеницу, ячмень, горох; разводили крупный и мелкий рогатый скот, свиней, лошадей. О большой роли этих занятий в жизни населения свидетельствуют находки культовых предметов: глиняных жертвенников, моделей глиняных лепешек, фигурок различных животных. Большая часть ремесел

Рис. 2.
Планы городищ
Среднего
Подонья.

1 - у с. Русская
Тростянка;
2 - у с. Большое
Сторожевое;
3 - у хут. Городище;
4 - у с. Стрелецкое;
5 - у хут. Мостище;
6 - у с. Волошино.

а - карьер;
б - современное
кладбище;
в - пашня;
г - место нивелировки
валов и рвов
Кировского городища.

(керамическое, кожевенное, ткацкое, обработка кости, дерева и камня) носила неразвитый характер. Ремесло еще не отделилось от земледелия. Metallургия и обработка металлов были, видимо, развиты гораздо значительнее, чем об этом можно судить по остаткам металлургического производства в слоях городищ и поселений. Дело в том, что близлежащие синхронные и, несомненно, созданные обитателями городищ могильники изобилуют различными изделиями металлургии: там найдено большое количество мечей, наконечников копий, дротиков и втоков к ним, панцирей, бронзовых котлов, украшений конских уборов, орудий труда и т. д. Локальные формы некоторых из них (наконечников стрел, втоков копий и дротиков), форма (особенно орнаментация) бронзовых котлов, широкое распространение железных панцирей, большое количество местных мотивов звериного стиля — все это говорит в пользу их

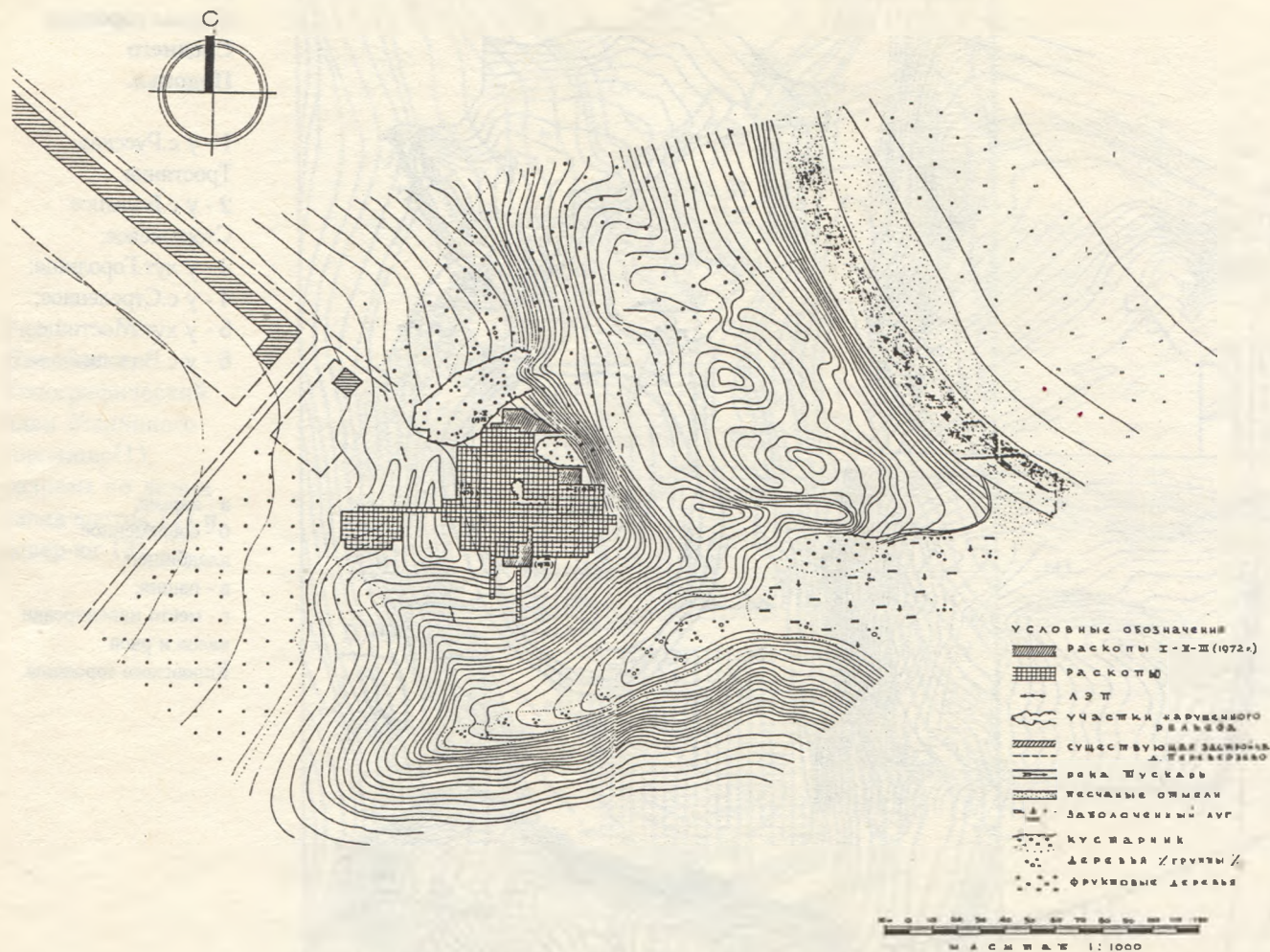

Рис.3. **Посеймье.** План городища Переверзево 1.

местного производства. Вполне возможно, что на ряде поселений существовала местная обработка металла. Широки и прочны были связи обитателей среднедонских поселений и городищ с соседними племенами лесостепного Левобережья и Правобережья Днепра, Северского Донца, племенами ананьинской культуры, а особенно, с греческими городами как самой метрополии, так и ее северопричерноморских колоний. Время бытования скифских городищ на Среднем Дону определяется V-III вв. до н.э. Наибольшего расцвета они достигают в IV и IV-III вв. до н.э., когда, судя по роскошным предметам греческого импорта, обмен с городами Северного Причерноморья, Малой Азии и Средиземноморья достигает своего максимума. В III в. до н.э. жизнь на городищах затухает. Ничего точного нельзя сказать о дальнейшей судьбе племен, обитавших на Среднем Дону. Скорее всего, они частично слились с родственными им сарматскими племенами, наступавшими из-за Дона, Волги и Урала; час-

тично были истреблены, частично — переселились на новые места (см. Чертовичский комплекс памятников, исследованный А.П.Медведевым)⁴.

В заключение остановлюсь на утверждениях воронежских археологов, о которых они много говорят и пишут в последнее время⁵. Исходя из того, что количество подкурганных захоронений, по их мнению, не соответствует гораздо большей численности проживавшего на поселениях и городищах населения, они приходят к выводу о том, что: 1) под курганными насыпями хоронили элитарную, военно-аристократическую часть общества; 2) что у рядовых обитателей существовал другой, грунтовый обряд погребения, результатом которого и явилось обнаружение нескольких грунтовых погребений: двух — в Ольховатке; пяти — на городище Мастище; одного, раскопанного мною в 1962 г., у хут.Терновушка; нескольких (число не указано) — на Семилюкском городище; 3) что „в итоге на Среднем Дону в V-III вв. до н.э. существовали две культуры — земледельческого-скотоводческого населения и элитарной культуры военно-аристократического, дружинного слоя. *За этими культурами, по всей вероятности, скрываются по меньшей мере два народа — этноса*” (подчеркнуто мной, — А.П.). Основными их аргументами являются утверждения, что в подкурганных погребениях 1) нет кухонной посуды (горшков), 2) нет орудий труда. Остановимся на этих утверждениях поподробнее. Да, горшков в подкурганных захоронениях нет. Видимо, был такой обычай ставить в могилы усопших только кувшины и чашечки на поддонах с двумя отверстиями в венчиках для подвешивания, которые могли служить как светильниками, так и сосудами для воскурения благовоний. Кстати, и те и другие очень часто воспроизводили формы привозной античной керамики. А горшки сородичи умерших использовали при совершении обряда тризны на насыпях курганов: очень многие из них бывают просто усыпаны фрагментами лепной кухонной посуды. И часто именно по этому признаку мы отличаем курганные группы скифского времени от более ранних и более поздних могильников. Кстати, в насыпи самого высокого и богатого кургана №1 в Дуровке на глубине 0,20 м от поверхности был обнаружен целый лепной горшок, орнаментированный защипами по краю венчика. А скольким сосудам повезло гораздо меньше и они превратились в невыразительные черепки в результате тракторной вспашки лишь только потому, что были закопаны родичами умерших на 15-20 см выше этого, сохранившегося. В личной беседе со мной А.П.Медведев, ссылаясь на разницу инвентаря из курганов и материала городищ, говорил о ничтожном проценте кувшинов в городищенском материале. А вот В.Г.Петренко, писавшая обзорный очерк для „Археологии СССР” по Среднему Дону, отмечает как раз обратное: „Характерной особенностью посуды Среднедонского комплекса являются кувшины”⁷. Причем внешнее сходство этой категории посуды как из погребений, так и из культурного слоя поселений особенно поразительно: они одинаково могут быть с одной, двумя или вообще без ручек; поверхность их может иметь лощение или не иметь, а ручки — наиболее украшенные врезными полосами, точечными наколами, зигзагообразными линиями чаще встречаются не в погребениях, а именно в слое по-

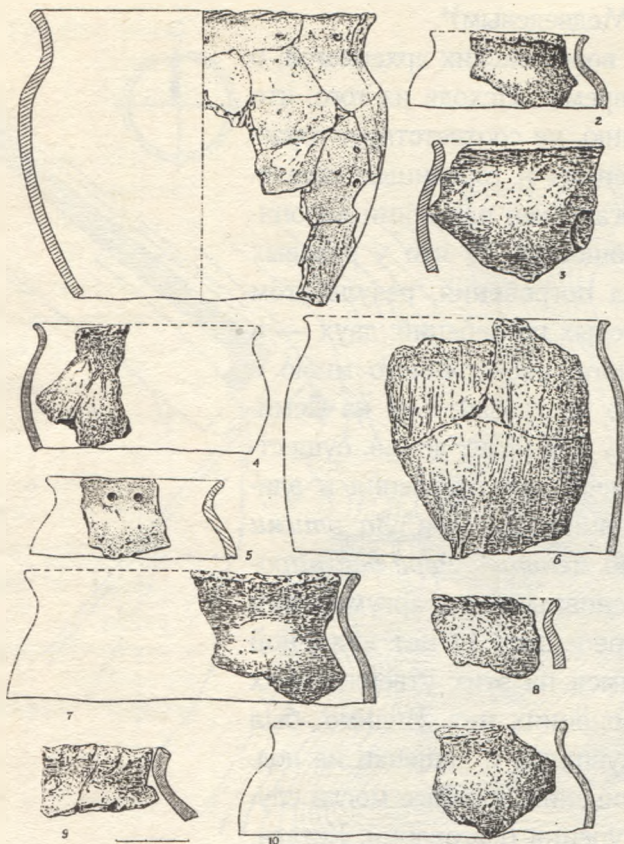

Рис.3. Посеймье. Городище Перевезево 1.
Лепные горшки I типа.

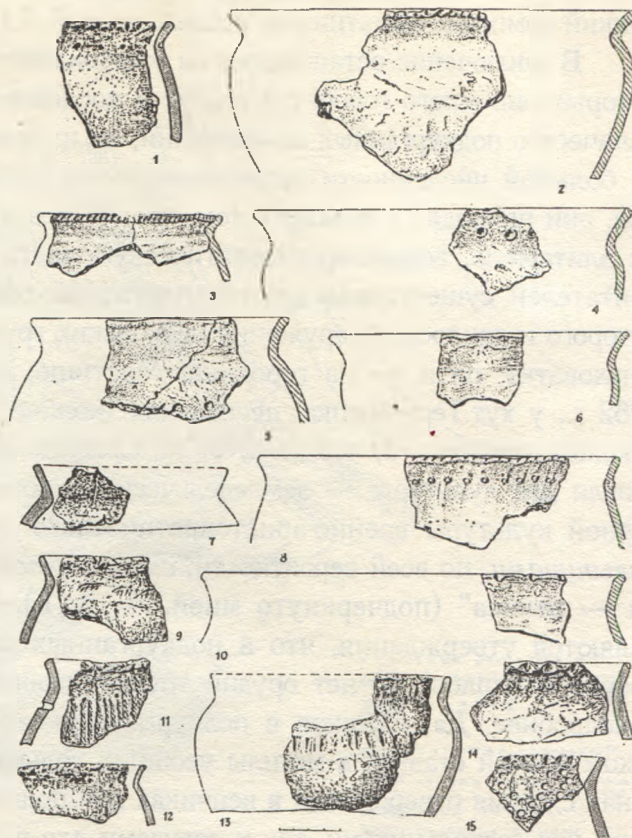

Рис.4. Посеймье. Городище Перевезево 1.
Лепные горшки II типа.

селений⁸. Что касается второго аргумента — об отсутствии в подкурганых захоронениях орудий труда, то он просто не выдерживает никакой критики. Ножи, как и орудия повседневного обихода многократного применения, находят почти в каждой могиле, как бедной, так и элитной. Орудия для обработки почвы — рала, изготовлялись из дерева и если бы не особо благоприятные условия их нахождения в торфяниках, мы вообще не имели бы о них никакого понятия (рала из торфяников у д. Каплановичи, Сергеевского, Токаревского)⁹. В вопросе о назначении мотыг (или тесел) с заплечиками тоже нет единого мнения: одни исследователи считают их сельскохозяйственными орудиями (Б.А.Шрамко, О.Н.Мельниковская, В.А.Ильинская); другие — орудиями для обработки дерева (тот же Б.А.Шрамко, А.И.Пузикова, С.Н.Замятин и т.д.).

Кроме того, не только на Среднем Дону, но и в других регионах Лесостепи орудия труда в погребениях встречаются чрезвычайно редко. Об этом писали и В.А.Ильинская¹⁰, и В.Г.Петренко¹¹ и др.

В заключение раздела о Среднедонских городищах хотелось бы сказать следующее: вполне возможно, что в будущем взгляды воронежских авторов о существовании различных обрядов погребения и этносов получат свое под-

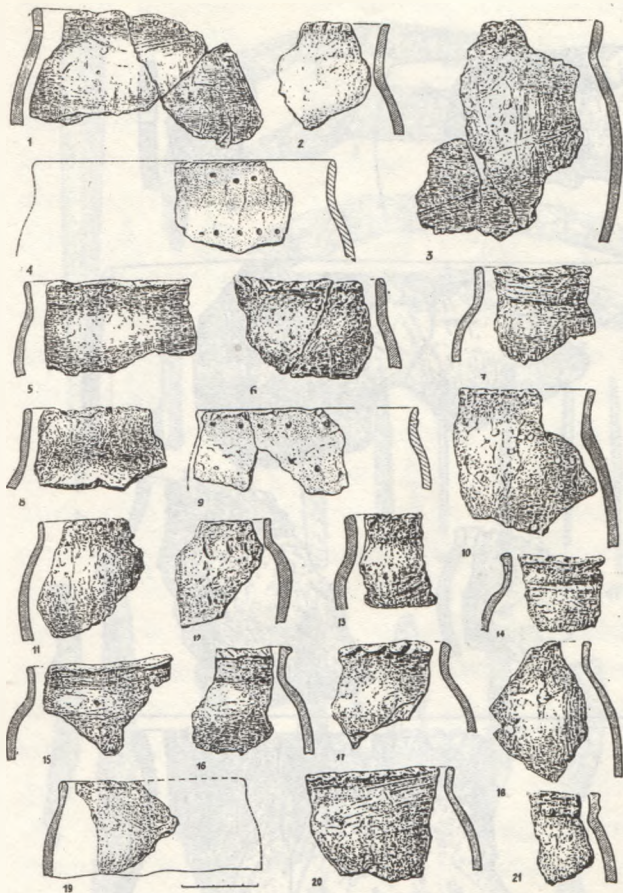

Рис.5. Посеймье. Городище Переверзево 1.
Сосуды III типа, вариант 1.

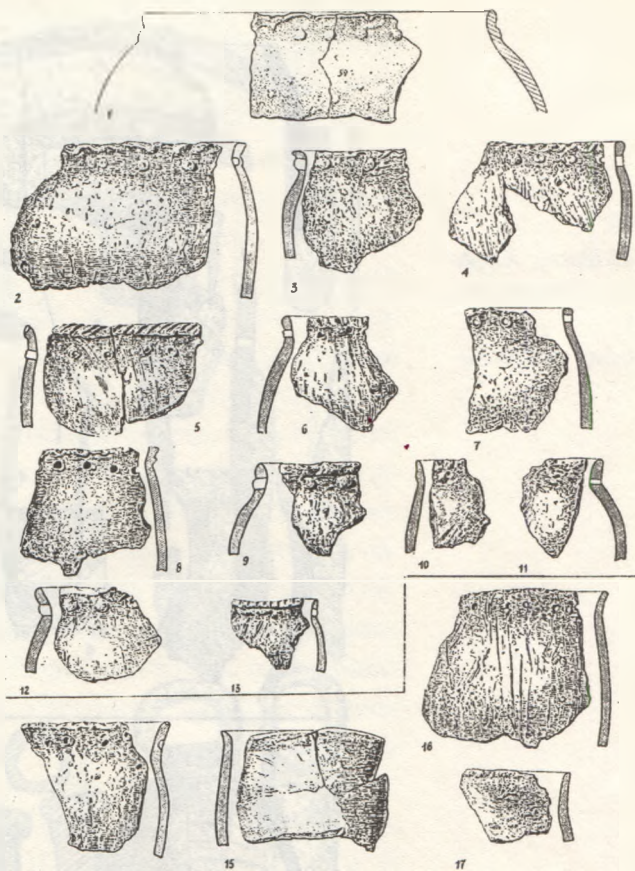

Рис.6. Посеймье. Городище Переверзево 1.
Сосуды IV и VIII типов.

тверждение. Но на данном этапе они требуют более серьезной и весомой аргументации. У меня же за многие годы работ одновременно на городищах и курганных могильниках сложилось твердое убеждение, что жители городищ хоронили своих родичей именно на кладбищах под курганами, всегда расположенных на возвышенных местах, на некотором расстоянии (2-8 км) от того поселка, где они жили.

Что касается утверждения В.Д.Березуцкого о грунтовых погребениях в Ольховатке, Мастище, Семилукском, то, на мой взгляд, он прав в его первой части, когда говорит о „неординарных событиях, приведших к такого рода захоронениям, возможно эпидемии, военные столкновения”¹². Об этом же факте говорит видимая поспешность захоронений: часть их совершена в хозяйственных ямах; большинство погребений коллективные (до 9 скелетов в одной яме); неупорядоченное положение костяков (то скорченное на боку, то на спине с элементами скорченности, то вообще ничком). И уж совершенно не логичен его вывод в свете всего вышеописанного, что „грунтовые погребения Среднего Дона являются проявлением устойчивой традиции совершать захороне-

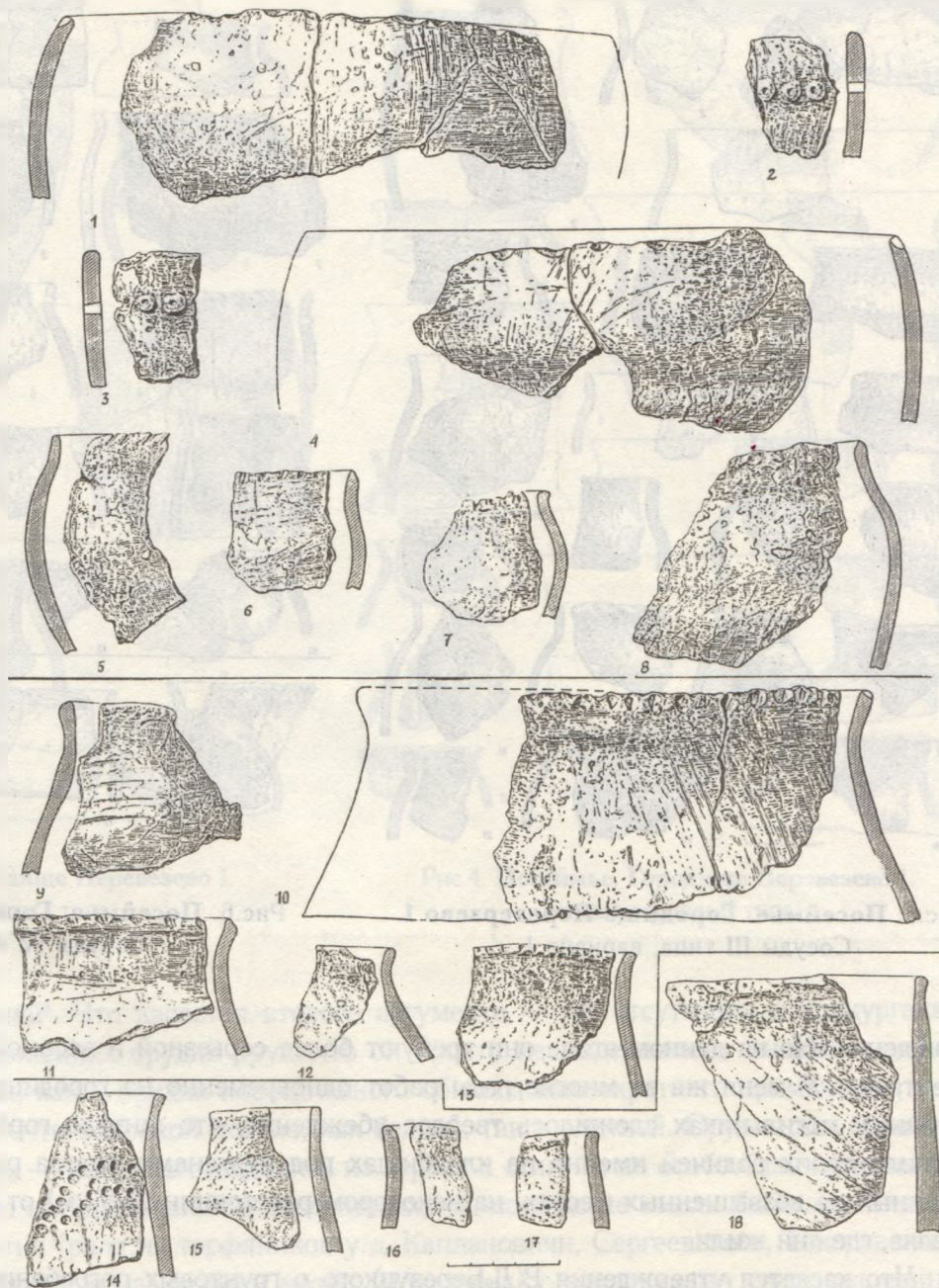

Рис.7. Посеймье. Городище Переверзево 1.
Сосуды V, VI и VII типов.

ния без использования курганной традиции. Это наблюдение подкрепляет мнение о возможности существования на Среднем Дону бескурганных могильников длительного накопления, принадлежавших рядовому населению"¹³. Так категорично, на мой взгляд, можно будет заявлять только после того, как таковой могильник будет обнаружен и полностью исследован (как например,

Рис. 8. Посеймье. Городище Переверзево 1.

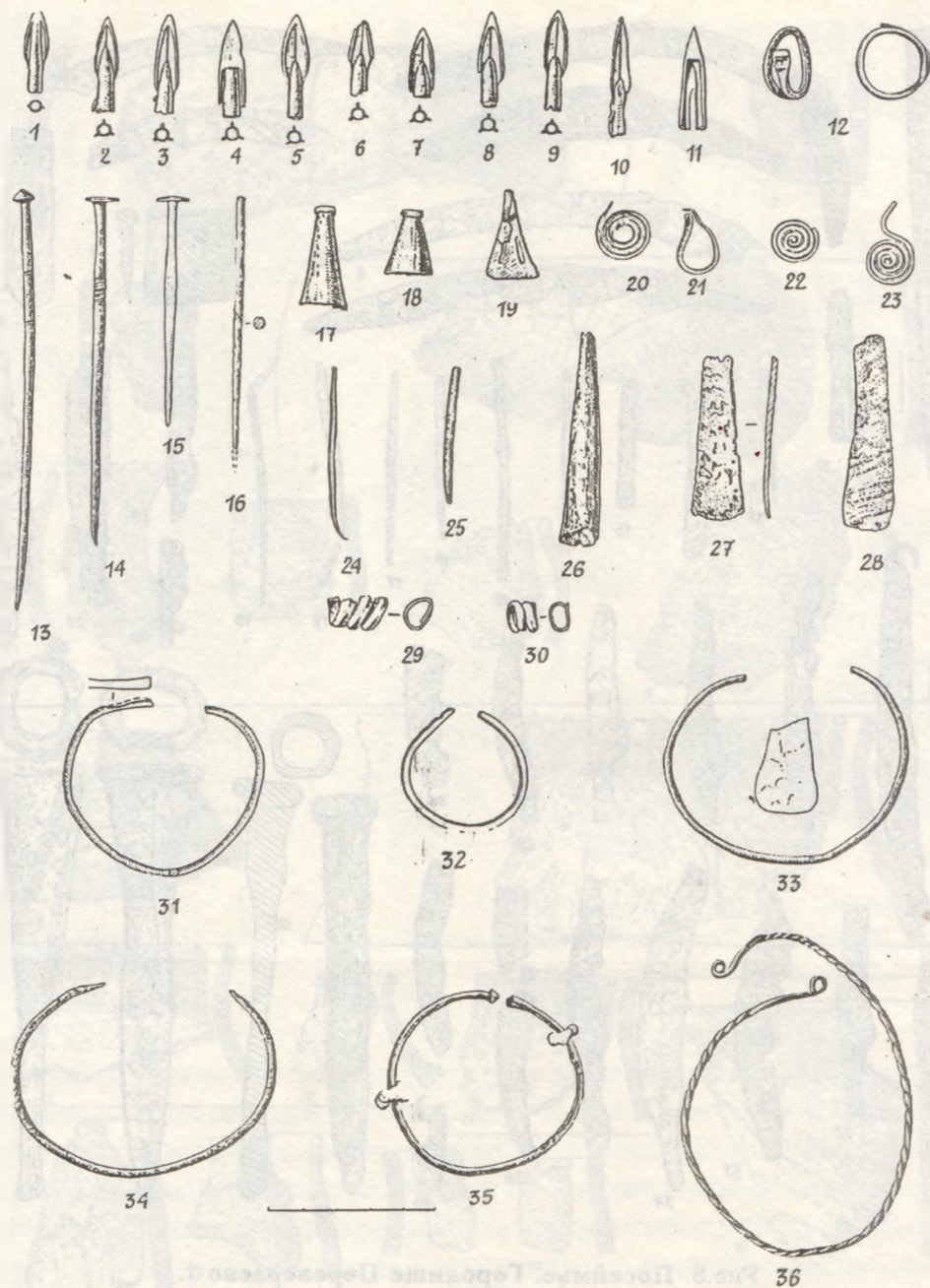
Изделия из железа.

черняховские могильники). А в данном случае речь идет пока только об отдельных, немногочисленных захоронениях, вызванных какими-то неординарными событиями: военными стычками, эпидемиями, что и заставило соплеменников похоронить своих погибших или умерших родичей по необычному обряду.

Коротко о городищах Курского Посеймья. Долгое время, вплоть до конца 70-х гг. Посеймье считалось классической территорией распространения юхновской культуры. Керамику скифского типа, встречавшуюся в нижних

Рис.9.
 Посеймье. Горо-
 дище Переверзе-
 во 1.
 Изделия из бронзы.

пластах культурного слоя, обычно рассматривали воедино с юхновской, выделяя ее лишь в отдельные типы¹⁴; или вообще считали продуктом обменов и контактов юхновцев с племенами Левобережного Днепра¹⁵. Однако, сплошное исследование площадок 2-х городищ в Посеймье¹⁶, а также раскопки небольшими площадями многих других памятников позволили в корне изменить эти взгляды. Выяснилось, что в VII-V вв. до н.э. многие городища Посеймья были заняты населением, принадлежавшим к кругу лесостепных культур скифского времени. Дата городища Марица определяется VI-V вв. до н.э. (тесла с запле-

чиками, бронзовые наконечники стрел с шипами, бронзовые гвоздевидные булавки, костяные псалии в зверином стиле типа псалиев со Старшей Могилы, Аксютинцев, ур.Стайкин верх). Материал городища Переверзево 1 дает еще более раннюю дату — VII-VI вв. до н.э. (двухлопастные бронзовые наконечники стрел, гвоздевидные булавки; спиралевидные подвески типа чернолесских). В середине V в. до н.э. местное население под натиском юхновских племен с Десны вынуждено было оставить свои обжитые места. Местами уход был сравнительно мирным (как на городище Марица); в других регионах сопровождался сильным сопротивлением аборигенов, как на городище Переверзево 1, где все деревянные укрепления были сожжены, а в культурном слое отмечалась мощная углистая прослойка от сильного пожара. Трудно точно сказать, куда переселились обитатели Посейминских городищ. Скорее всего процесс был многогранен: часть их погибла, часть ассимилировалась пришельцами, часть переселилась на новые места. И в этой связи интересен следующий факт: именно в это время в бассейне Среднего Дона появляются памятники скифского типа. Сходство определяется, прежде всего, керамикой. Как и во всей Лесостепи, керамика представлена кухонными горшками, типы которых выделяются по форме изгиба венчиков. Столовая посуда представлена мисками с загнутым внутрь краем. И горшки, и миски в Посеймье отличаются большей грубостью фактуры поверхности и большим примитивизмом форм. Кувшины в Посеймье вообще отсутствуют. Это объясняется, видимо, тем, что форма кувшина возникла под влиянием проникновения в Лесостепь греческих амфор, что произошло только в конце V - начале IV вв. до н.э. В слое городища Переверзево 1, датирующемся VII-VI вв. до н.э., фрагментов кувшинов нет совсем. Несомненное сходство обнаруживается в устройстве оборонительных сооружений. Особенно ярко сходство выражено в укреплениях городищ Большое Сторожевое на Дону и Переверзево 1 — в Посеймье. В обоих случаях сохранились три глубокие канавки от фундаментов деревянных стен, представлявших начальный этап сооружения укреплений, над которыми впоследствии были возведены земляные валы. Нельзя не отметить, как итог изгнания с обжитых территорий, враждебность отношений между скифскими Среднедонскими племенами и юхновцами Посеймья в более позднее время, в IV-III вв. до н.э. Доказательствами их являются гибель воина, обнаруженного в Марицком могильнике, от 2-х стрел, форма которых типична для средневековых обитателей, а также многочисленные находки акинаков на территории восточных районов Курской области, пограничных со Средним Подоньем (Тимского, Горшеченского). Видимо, это была, своего рода нейтральная полоса, т.к. на ней пока совершенно не обнаружено каких-либо памятников раннего железного века.

Основным контраргументом против только что изложенных положений является полное отсутствие в Посеймье могильников, в то время как на Среднем Дону они представлены такими яркими памятниками, как „Частые курганы”, „Мастюгино”, „Русская Тростянка”, „Дуровка” и еще несколькими, которые сейчас исследуют воронежские коллеги.

Трудно представить, что переселившись на другие территории, население настолько резко поменяло свои обычаи, тем более в такой консервативной области, как погребальный обряд.

Что можно предположить? Существование одновременно нескольких обрядов, в том числе и грунтовых могильников, открытие которых — дело счастливого случая. Возможно, существовал обряд погребения, вообще не оставивший никаких внешних следов, что не является редкостью для культур раннего железного века (культуры дьяковская, городецкая). Возможно (и даже скорее всего), переселенцы с Посеймья вошли составной частью в население среднедонцев, слились с ними, ассимилировались и археологически их в настоящее время различить просто невозможно. Мои предложения — это только рабочая гипотеза, которая впоследствии может быть подтверждена или отвергнута.

Литература

1. **Либеров П.Д.** Памятники скифского времени на Среднем Дону // САИ. — М., 1965. — Д1-31. — Рис.1, карта.
2. **Медведев А.П.** Земля Донских будинов (территория, система расселения, внутренняя структура) // Теория и методика исследований археологических памятников лесостепной зоны. — Липецк, 1992. — С.167.
3. **Пузикова А.И.** Поселения Среднего Дона // Население Среднего Дона в скифское время // МИА. — М., 1969. — С.41-81.
4. **Медведев А.П.** Сарматы и Лесостепь. — Воронеж, 1990. — С.29-102.
5. **Медведев А.П.** Земля донских будинов ... — С.167-169; **Березуцкий В.Д.** Курганы скифского времени Лесостепного Дона. — Воронеж, 1995. — С.53-64.
6. **Березуцкий В.Д.** Указ. работа. — С.60.
7. **Петренко В.Г.** Локальные группы скифообразной культуры лесостепи Восточной Европы // Археология СССР: Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время. — М.: Наука, 1989. — С.80.
8. **Пузикова А.И.** Поселения Среднего Дона // МИА. — М., 1969. — Рис.13.
9. **Краснов Ю.А.** Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. — М.: Наука, 1987. — С.85.
10. **Ильинская В.А.** Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. — К., 1968. — С.160-162.
11. **Петренко В.Г.** Правобережье Среднего Приднепровья в V-III вв. до н.э. // САИ. — М., 1967. — Д1-4. — С.26-28.
12. **Березуцкий В.Д.** Указ. работа. — С. 55, 57.
13. Там же — С. 57.
14. **Алихова А.Е.** Городища Курского Посеймья // МИА. — М., 1962. — Рис.14, 3, 5; 16, 3, 5; 18, 1, 6, 8.
15. **Ильинская В.А.** Некоторые вопросы генезиса юхновской культуры // СА. — М., 1969. — №2. — С.96, 97.
16. **Пузикова А.И.** Марицкое городище в Посеймье. — М., 1981. Материалы городища Переверзево 1 готовятся к изданию.

ГОРОДИЩА ЭПОХИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ ВОСТОЧНОЙ ЧАСТИ КАРПАТСКОЙ КОТЛОВИНЫ: ПОКАЗАТЕЛЬ РАЗВИТИЯ ИЛИ КРИЗИСА ОБЩЕСТВЕННО- КУЛЬТУРНЫХ СТРУКТУР?

Эпоха поздней бронзы, приходящаяся в Средней Европе на период НаВ, — время глубоких преобразований в поселенческих и общественно-культурных структурах. На территории южной части Средней Европы, особенно в Карпатской Котловине, в этот период происходят коренные перемены в культурной жизни. Исчезает прежняя модель общественно-культурных явлений, определяемая в археологии как культура полей погребальных урн, и образуется новая модель — гальштатская. Эти процессы сопровождались появлением и развитием новых технологий, определенным прогрессом в обработке железа, что ознаменовало начало новой эпохи. Не везде эти перемены происходили одновременно, неравномерно они проявлялись и на различных территориях. Регионом особенно выразительных и несомненно достигающих основ функционирования общественно-культурных структур, была восточная часть Карпатской Котловины, расположенная к востоку от меридионального отрезка течения Дуная. В эпоху поздней бронзы на этой территории доминировали два основных культурных явления — культура Гава (КГ) и родственная ей культура Кыятице (КК). Они входили в состав так называемого юго-восточного круга культур полей погребальных урн, при чем КГ занимала восточную часть бассейна Тисы вместе с Закарпатьем и Трансильванией, а КК — горные районы Северного Среднегорья (горы Матра, Бикк и Земплени) и бассейн р.Ипель на границе Средней Словакии и Северной Венгрии (рис.1). Обе эти культуры сформировались на рубеже фазы ВгD и НаА, а в фазе НаА₂ и в начале фазы НаВ переживали свой подъем.

Одной из наиболее характерных черт поселенческой структуры КГ и КК является наличие искусственно укрепленных поселений. Хотя протоурбанизационные явления в Средней Европе не являются чем-то чрезвычайным, и их традиции можно заметить уже в более ранних фазах культур погребальных урн, достигающих эпохи ранней бронзы, однако с такой интенсивностью образования городищ мы не имеем дела ни на какой другой средневропейской территории¹. К тому же, оборонительные поселения КГ и КК имеют четкую специфику распространения. В восточной части Карпатской Котловины гав-

ские и кыятицкие городища располагаются почти исключительно на возвышенностях в горных и предгорных территориях. Они явно связаны с высокой сферой ландшафта. Зато почти совершенно отсутствуют на интенсивно заселенных низменных территориях среднего бассейна Тисы².

Характерной чертой большинства городищ КГ и КК является их расположение в труднодоступных местах, защищенных естественными условиями рельефа. Это вершины выделяющихся из окружения холмов и их мысовидные ответвления, а также вершины с крутыми, иногда скалистыми склонами. Правилom является значительная относительная и абсолютная высота этих топографических форм, например, Тушнад Беи — 1083 м над уровнем моря, Нижны Тварожец (Пивнички) — 851 м (КГ); Илия (Ситно) — 1009 м (КК).

Размеры городищ довольно неоднородны. В КГ они колеблются в пределах от 1,5-2,0 до нескольких гектаров. Встречаются, однако, значительно большие по территории поселения: Сынтана — 78 га, Обишовце — 40 га, Кикеу-Корабя (Магура) — 30 га. С другой стороны, существуют совсем небольшие городища: Брехов (Велькы врх) — 0,2 га, Мочидляны (Вархедь) — 0,5 га.

Несколько иная ситуация наблюдается с городищами КК, так как среди них встречается значительное количество малых объектов площадью до 1 га, например: Цинобана (Стеборна) — 0,2 га, Оздин (Град) — 0,4 га. Возможно, это является отражением общественной структуры населения КК, для которой типичными были, видимо, небольшие общины, насчитывающие в среднем около 30 человек³. Масштабы этого явления (рис.2) позволяют предположить, что ситуация не могла быть совершенно случайной.

Кроме небольших поселений, для КК типичны также объекты площадью: 2,7 га — Диошено (Поганьвар), 12 га — Фельшетаркань (Вархедь), 60 га — Сильвошварад (Терекшанц). Самое большое из известных кыятицких городищ достигает 100 га (Турнянске Подграде-Градиско). В общем, можно констатировать, что значительная площадь как гавских, так и, преимущественно, кыятицких городищ объясняется приспособлением линий укреплений к качествам избранной для поселения топографической формы. Здесь в первую очередь руководствовались недоступностью, естественной укрепленностью места, а не размерами заселяемого ареала.

Характер и ход оборонительных линий зависят, главным образом, от конфигурации территории, на которой расположено поселение (рис.3). Что касается объектов, расположенных на отдельных холмах, — это чаще всего окольные круговые валы. Городища на гребнях и горных мысах защищались со стороны наиболее легкого доступа отрезками валов заградительного характера. Рельеф местности также был существенным фактором, влияющим на глубину линий укреплений. Обычно это были отдельные валы с расположенным с внешней стороны рвом. Иногда большая доступность местности требовала расширения укреплений на определенном участке с целью повышения оборонительных качеств всего городища (например, Серецель-Кетатеа)⁴. На большом городище Телеак (30 га) в узловых местах оборонительной линии валы были укреплены сторожевыми вышками⁵. С трудно доступной стороны

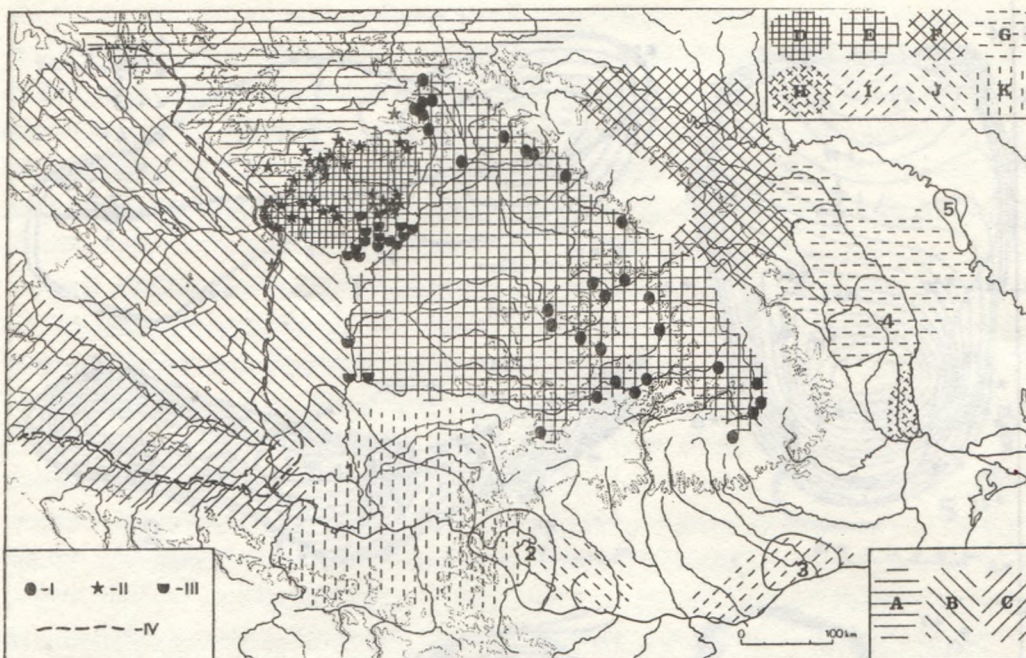

Рис. 1.
Культурная обстановка на юге Средней Европы в эпоху поздней бронзы.

Культуры:

- А - лужицкая;
- В - среднедунайская полей погребальных урн;
- С - Добова Руше;
- Д - Кыятице, Гава;
- Е - Голиграды;
- Г - Кишинев-Корлатэни;
- Н - группа Темеоани;
- І - группа типа каннелированной керамики из Мунтени;
- Ј - группа Выртоп;
- К - Белегиш II.

поселение защищалось только обычным частоколом или просто крутыми склонами (рис.4). Состояние исследованности на сегодня не дает возможности полностью проанализировать характер укреплений, ибо их характеристика часто опирается только на поверхностные наблюдения.

Это замечание относится и к конструкции укреплений, которое на современном этапе исследований легче анализировать на примере отдельных раскопанных объектов. По материалам исследованных памятников можно сделать вывод о том, что оборонительные валы имели каменно-земляную основу, часто укрепленную деревянной конструкцией (например, Телеак). На хорошо исследованном гавском городище Кикеу-Корабя были выделены две фазы сооружения валов⁶. На первом этапе вал имел деревянно-земляную конструкцию, увенчанную палисадом. На втором, после сожжения укрепления, валы были восстановлены в виде земляной насыпи, облицованной с внешней стороны каменной стеной. Слой пепелища на вершине более ранней насыпи свидетельствует, что укрепления подвергались еще раз внезапному разрушению и никогда больше уже не были восстановлены.

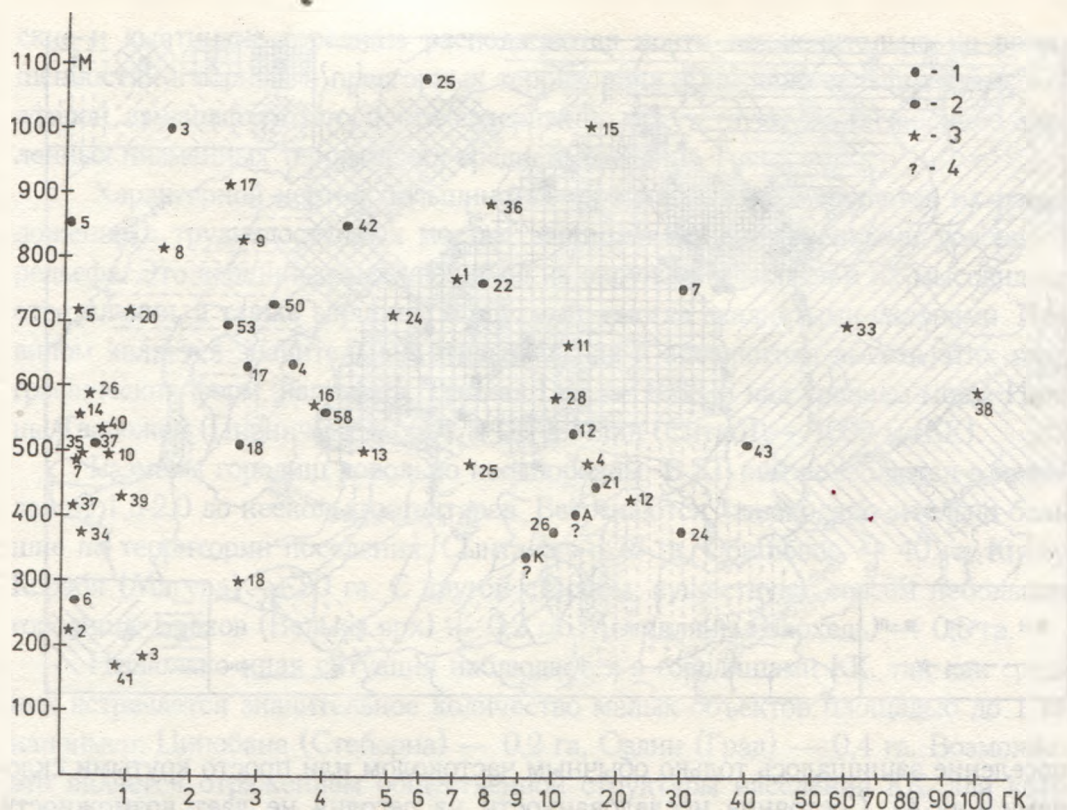
В свете предшествующих исследований различно решается вопрос об интенсивности заселения гавских и кыятицких городищ. Чаще всего следы поселений в пределах укреплений являются не слишком интенсивными (Кикеу-Корабя⁷, Арданово (Богослав)⁸ и др.). Следы более интенсивного заселения в виде богатого находками культурного слоя, остатков наземных построек, хозяйственных сооружений были обнаружены в Телеак (толщина наслоений более 3 м), на городище Колчино/Шелестово (Тупца)⁹, Детва (Кальмарка)¹⁰, Илия (Ситно)¹¹. Характерным явлением для городищ и их окружи является присутствие кладов бронзовых изделий¹².

- І - гавские городища
- ІІ - кыятицкие городища;
- ІІІ - могильники типа Мезечат;
- ІV - граница гальштатской культуры.

Рис.2.
 Диаграмма
 величины и
 высоты
 расположения
 гавских и
 кыятицких
 городищ.

А - Арданово;
 К - Колчино
 /Шелестово по
 Г.И.Смирновой;
 1 - гавские городища
 по К. Хоредту;
 2 - гавские городища
 по В.Фурманке,
 Л.Велячику и
 П.Ромзауеру;
 3 - кыятицкие
 городища по
 В.Фурманке;
 4 - размеры городища
 точно неизвестны.

Неравномерная степень исследованности укрепленных поселений КГ и КК особенно отрицательно отражается на их хронологической характеристике. Половина гавских городищ на территории Словакии известна, к сожалению, лишь по разведкам¹³. Раскопки (чаще всего небольших масштабов) были проведены на 15 из 42 известных кыятицких городищах¹⁴. Несколько лучшей в этом отношении представляется ситуация для трансильванских гавских городищ¹⁵. Там, где существуют соответствующие предпосылки, датировку определяют чаще всего фазами НаВ-НаС. На лучше исследованных объектах хронология обозначена более детально, например: Арданово и Колчино/Шелестово — конец НаВ и НаС¹⁶, Кикеу-Корабя — НаВ₃-НаС¹⁷, Терна (Льыса страж) — НаВ_{2,3}-НаС-НаD¹⁸, Илия (Ситно) — НаВ_{2,3}-НаС¹⁹. Существуют также более долговременные памятники, имеющие следы раннего заселения. Примером может служить наиболее исследованное городище Телеак, в котором выделяются три поселенческих горизонта: I — датированный периодом НаВ₂, II — НаВ₃, III — НаС-началом НаD. При этом в первой фазе это было еще открытое, неукрепленное поселение, а фазы II и III представляют этапы развития укрепленного поселения²⁰. Учитывая эти и некоторые другие данные, следует признать, что центр тяжести в датировании укрепленных поселений КГ и КК, приходится на НаВ₃-НаС. В конечном итоге, начало внезапного развития укрепления существующих поселений и основания новых городищ, как правило, на высоко расположенных труднодоступных местах в восточной части Карпатской Котловины датируется фазой НаВ₂²¹.

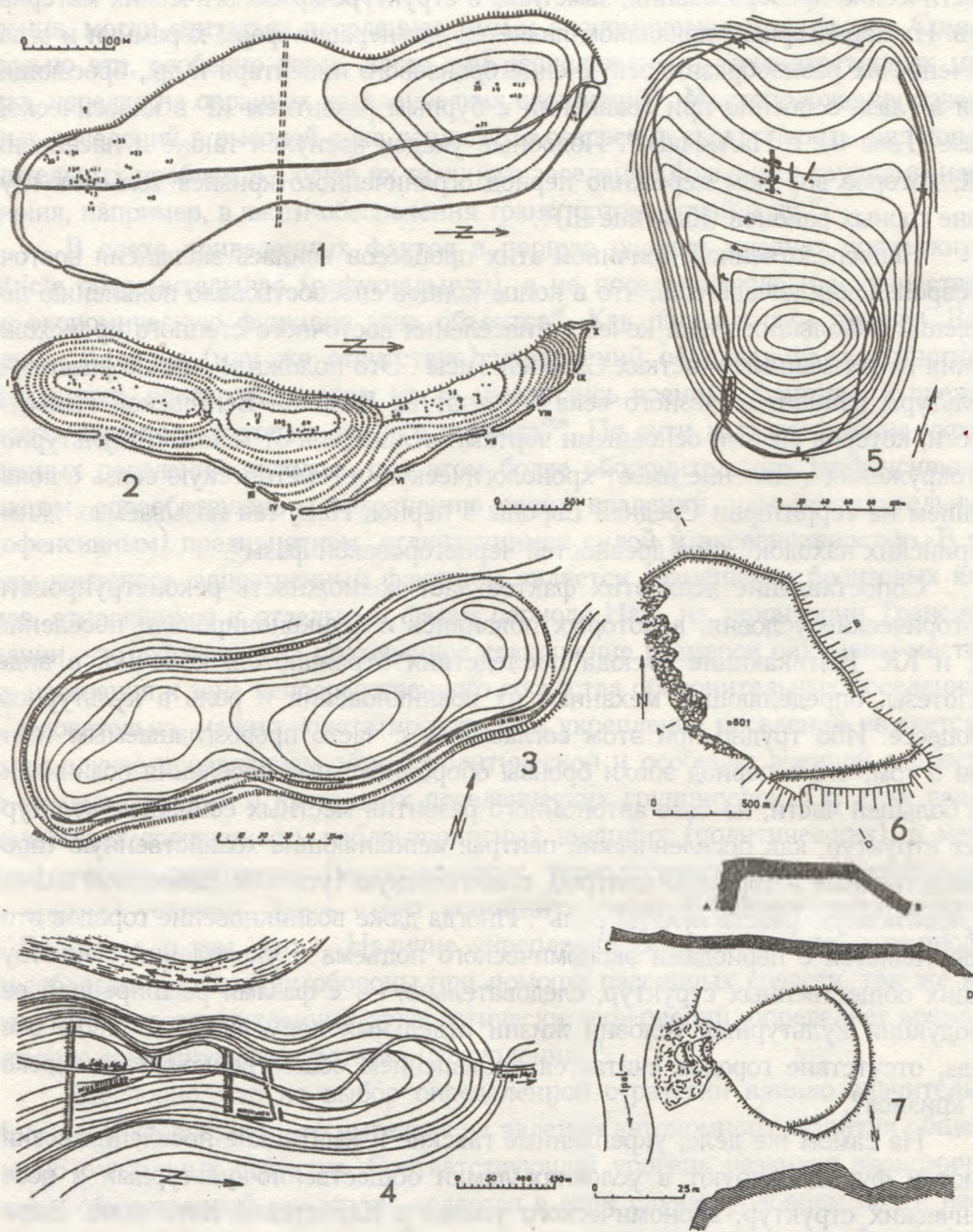

Рис.3.
Примеры
топографического
расположения
гавских (1-5) и
кыятицких (6-7)
городищ.

- 1 - Арданово;
- 2 - Колчино / Шелестово;
- 3 - Серецель;
- 4 - Шейка Мике;
- 5 - Тушнад Беи;
- 6 - Турнянске Подграде;
- 7 - Брезничка.

- 1,2 - по Г.И.Смирновой;
- 3-5 - по К.Хоредту;
- 6,7 - по В.Фурманке.

Приведенный факт имеет существенное значение для определения явлений, которые легли в основу сложения оборонительных форм поселенческой системы к финалу эпохи бронзы в восточной части Карпатской Котловины. Именно фазой НаВ, датируется в этой зоне начало глубоких перемен культурного и поселенческого положения, которыми характеризовался резкий кризис прежних структур²². Проявлением этого кризиса является внезапное исчезновение населения КГ в среднем течении р.Тисы²³, его заметный регресс на горных, подгорных и нагорных территориях восточных и северо-восточных окраин Великой Венгерской Низменности²⁴. Сопровождают этот процесс сти-

листические преобразования, заметные в структуре археологических материалов. Их характерным признаком является дегенерация форм керамики и ограничение их разнообразия, оскуднение бронзового инвентаря и др., бросающиеся в глаза особенно при сравнении с бурным развитием КГ в классической фазе (Гава II), с HaA_2 - HaB_1 ²⁵. Подобный упадок коснулся также и населения КК, которое впрочем пережило период ограниченного кризиса только в глубине горных районов (Кыятице III)²⁶.

Непосредственной причиной этих процессов явилась экспансия восточноевропейских кочевников, что в конце концов способствовало появлению поселений небольших групп кочевого населения восточного степного происхождения на низменных участках Средней Тисы. Это положило начало развитию культуры раннего железного века Мезечат на Великой Венгерской Низменности, которая своими основными чертами отличается от местного культурного окружения²⁷. Явление имеет хронологическую и генетическую связь с появлением на территории Средней Европы в период HaB_2 так называемых „киммерийских находок” типа древностей черногорской фазы²⁸.

Сопоставление всех этих фактов дает возможность реконструировать исторические условия, в которых появились и функционировали поселения КГ и КК. Вытекающие отсюда последствия отражаются, конечно, в виде гипотезы, определяющей механизм их возникновения и роль в культурном процессе. Ибо трудно при этом согласиться с часто провозглашаемым тезисом о том, что в период эпохи бронзы оборонительные поселения возникали, по большей части, на базе автономного развития местных социально-культурных структур, как поселенческие центры, исполняющие хозяйственную (производственные и торговые центры), политическую (усадыбы племенной знати) и религиозную (места культа) роль²⁹. Иногда даже возникновение городов отождествляется с периодами экономического подъема и укрепления существующих общественных структур, следовательно, — с фазами расширенной репродукции культурных условий жизни отдельных популяций³⁰. В свою очередь, отсутствие городов считается проявлением общественно-экономического кризиса³¹.

На самом же деле, укрепленные гавские и кыятицкие поселения возникают и функционируют в условиях ломки общественно-культурных и поселенческих структур, экономического упадка в Карпатской Котловине. Выражением этих процессов является резкое сокращение численности бронзовых кладов в периоде HaB на территории восточной части Карпатской Котловины, знаменующее кризис металлургического производства³². Наряду с регрессом бронзовой металлургии в производственных центрах, расположенных в восточной части Карпатской Котловины³³, в это время уменьшается и значение трансильванского золота³⁴.

Следовательно, укрепление поселений населением КГ и КК не может считаться, согласно указанной схеме³⁵, проявлением экономического роста, вытекающего из высокого уровня производительных сил. Также трудно утверждать и то, что некоторые города, особенно крупные, заранее предусматрива-

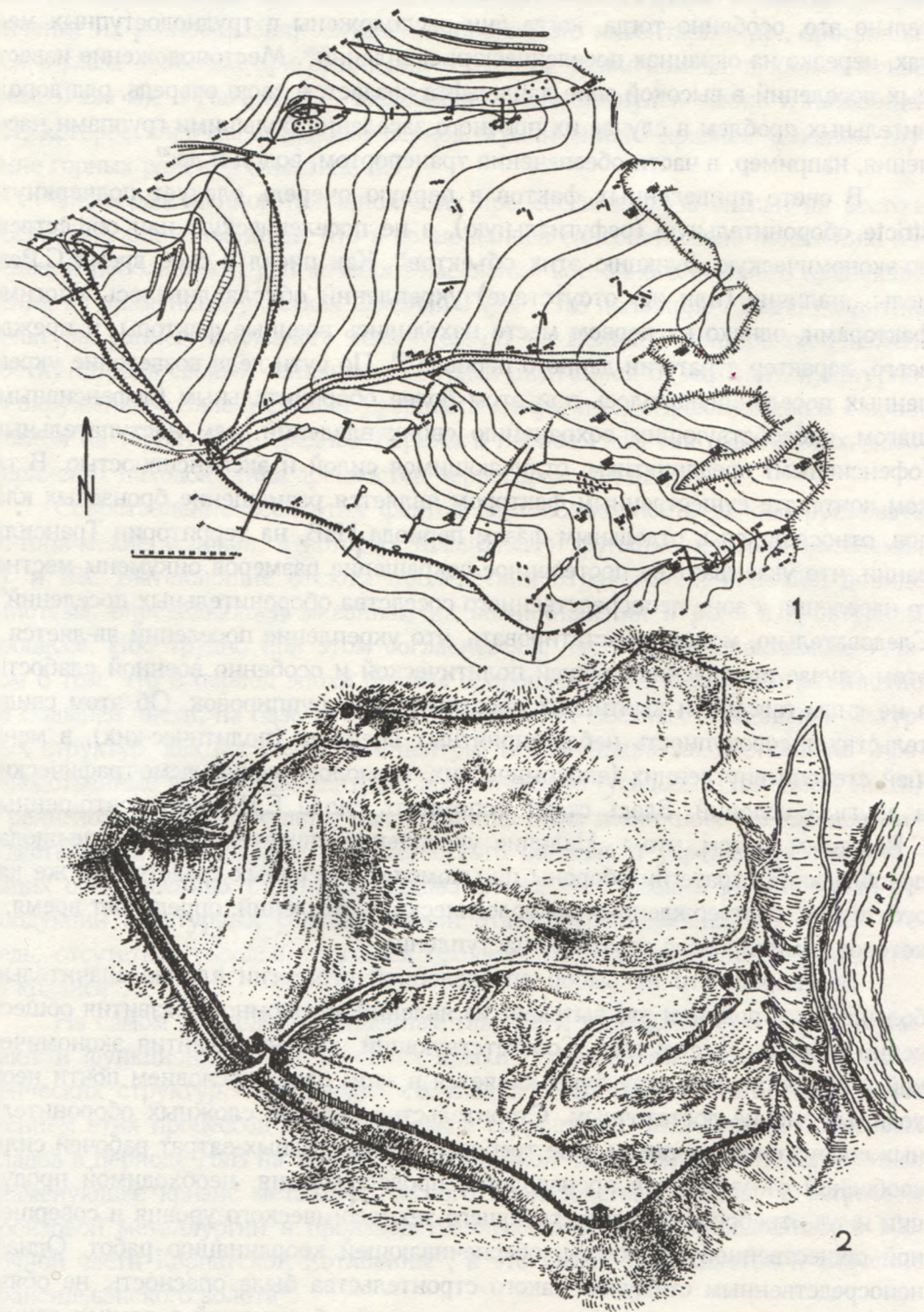
емые для значительных групп населения и проявляющие слабые следы заселения, могли считаться поселенческими и экономическими центрами. Сомнительно это, особенно тогда, когда они расположены в труднодоступных местах, нередко на окраинах поселенческих скоплений³⁶. Местоположение известных поселений в высокой зоне ландшафта создает, в свою очередь, ряд дополнительных проблем в случае их прочного заселения большими группами населения, например, в части обеспечения транспортом, водой и др.³⁷.

В свете приведенных фактов в первую очередь следует подчеркнуть *stricte* оборонительную (рефугиальную), а не поселенческую или общественно-экономическую функцию этих объектов³⁸. Как писал в свое время С.Венцель: „наличие (или же отсутствие) укреплений обуславливалось многими факторами, однако на первом месте находились военные факторы, и прежде всего, характер стратегии данного периода”³⁹. По сути дела возведение укреплённых поселений являлось при этом более оборонительным (дефенсивным) шагом, способствующим сохранению своих владений, чем наступательным (оффенсивным) предприятием, отличающимся силой и экспансивностью. В таком контексте существенным фактором является размещение бронзовых кладов, относящихся к отдельным фазам периода НаВ, на территории Трансильвании, что указывает на постепенное сокращение размеров ойкумены местного населения к зоне непосредственного соседства оборонительных поселений⁴⁰. Следовательно, можно констатировать, что укрепление поселений является в этом случае проявлением общей политической и особенно военной слабости, а не силы гавских и кыятицких поселенческих группировок. Об этом свидетельствует совокупность неблагоприятных внешних (политических), в меньшей степени внутренних (экономических, технологических, демо-графических и других) условий. Здесь стоит вспомнить слова Е.Шинка, повторенные С.Венцелем, о том, что : „Наличие укреплений свидетельствует о периодах преобладания стратегии обороны при помощи пассивных средств, так же как отсутствие, подтвержденных археологически, укреплений, определяет время, в которое доминировала стратегия наступления”⁴¹.

Бесспорно, что на выбор определенной стратегии влияло значительно больше факторов, чем это вытекает из явлений автономного развития общественно-культурных структур. Соответствующий уровень развития экономической и общественной структуры является в этом случае условием почти необходимым, но не достаточным. Строительство нередко сложных оборонительных сооружений на самом деле требовало значительных затрат рабочей силы, свободной от участия в производстве продовольствия, необходимой продукции и т.д., требовало соответствующего технологического уровня и совершенной общественной структуры, обеспечивающей координацию работ. Однако непосредственным стимулом такого строительства была опасность, не обязательно связанная с общественно-политической обстановкой в рамках данной группы, или же в ее ближайшем окружении. Такие чрезвычайные ситуации, определяющие в истории разных обществ моменты структурных перемен эмергентного характера⁴², вызывали состояние увеличенной политической ак-

Рис.4.
Телеак. План (1)
и реконструкция
(2) оборонитель-
ной системы горо-
дища по В.Васи-
льеву, И.А.Альдеи
и Х.Цюгудеану.

тивности и стимулировали появление качественно новых культурных явлений.

Подводя итоги, следует констатировать, что укрепленные поселения КГ и КК развивались в условиях политического и экономического кризиса, вызванного экспансивностью восточноевропейской кочевнической среды на протяжении периода НаВ. Строительство укреплений было эффектом „выбора” в существующей политической обстановке оборонительной (дефенсивной) военной стратегии, направленной на оборону своих владений в районах, которые создавали для этого удобные территориальные условия, существенные с точки зрения тактики военных действий. Эта стратегия отчасти оправдала себя, доказательством чего является существование — хотя и в ограниченном объеме — позднегавского (Гава III) и позднекыятицкого (Кыятице III) населения на территории Словакии, северной Венгрии, Закарпатья и Трансильвании вплоть до появления трансильванской и куштановицкой групп, также культуры Векерзуг⁴³. Прекращение функционирования этих объектов, особенно на территории Трансильвании, принесла лишь волна скифской активности VII-VI вв. до н. е.⁴⁴. На низменных территориях среднего бассейна Тисы, где нет укрепленных поселений, результат образовавшейся конфронтации был вероятно другим, так как здесь наблюдается внезапное исчезновение местного населения и заселение этой территории пришлым этническим элементом.

Литература

1. **Chochorowski J.** Zur Genese und Funktion der Befestigten Siedlungen der Gáva-Kultur (Ein Diskussionsbeitrag) // *Studia nad gradami epoki brazu i wczesnej epoki zelaza w Europie Srodkowej.* — Wrocław, 1989 (= *Studia*). — С.85. — Рис.1; **Furmánek V.** Burgenanlagen der Kyjatice-Kultur // *Studia.* — С.77. — Рис.6.
2. **Kemenczei T.** Die Spätbronzezeit Nordostungarns. — Budapest, 1984. — Рис.2.
3. **Furmánek V.** Die Kyjatice-Kultur // *Die Urnenfelderkulturen Mitteleuropas. Symposium Liblice 21-25.10.1985.* — Praha, 1987 (= *Urnenfelderkulturen*). — С.318.
4. **Vlassa N., Dănilă St.** Săpăturile arheologice de la Sărâtel (com. Sărata, r.Bistrita, reg.Cluj) // *Materiale si Cercetări Arheologice.* — 8/1962. — Рис.2.
5. **Vasiliev V., Aldea I.A.I., Ciugudean H.** Civilizatia dacică timpurie in aria intracarpatică a României. — Cluj-Napoca, 1991. — Рис.IX.
6. **Vasiliev V., Gaiu C.** Asezarea fortificată din prima virstă a fierului de la Ciceu-Corabia, jud. Bistrita-Năsăud // *Asta Musei Napocensis (= AMN).* — XVII/1980. — С.33-38. — Рис.2-5.
7. Там же. — С.38-50.
8. **Смирнова Г.И.** Гальштатские городища в Закарпатье // *Slovenská Archeológia (= Slov. Arch.).* — XIV/1966. — С.402.
9. Там же. — С.399; **Балагури Э.А.** Исследования археологических памятников Закарпатья за годы советской власти // *Slov. Arch.* — XXIII/1975. — С.269-270.
10. **Šalkovský P.** Zist'ovací výskum v Detve // *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1986.* — Nitra, 1987. — С.99.
11. **Zebrák P.** Die Urzeitliche Burgenanlage von Sitno // *Urnenfelderkulturen.* — С.331.
12. **Soroceanu T.** Hortfunde und befestigte Anlagen in Transsilvanien // *Beiträge zum brozezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa.* — Berlin-Nitra, 1982 (= *Burgenbau*). —

- C.367-369. — Рис.5; **Furmánek V.** Burgenlagen ... — C.80.
13. **Furmanek V., Veliáčik L., Romsauer P.** Jungbronzezeitliche befestigte Siedlungen in der Slowakei // Burgenbau. — C.170-173.
14. **Furmánek V.** Burgenlagen ... — C.81-83.
15. **Horedt K.** Befestigte Siedlungen der Spätbronze- und der Hallstattzeit im innerkarpatischen Rumänien // Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa. — Bratislava, 1974 (= Hallstattzeit). — C.220-226.
16. **Смирнова Г.И.** Указ. соч. — C.402.
17. **Vasiliev V., Gaiu C.** Указ. соч. — C.60-61.
18. **Budinsky-Krička V., Mirošayová E.** Terňa-Lysá stráž — sídlisko z neskorej doby bronzovej a halštatskej (Pokus o chronologické a kultúrne určenie) // Slov. Arch. — XL/1992. — C.58-60.
19. **Žebrák P.** Указ. соч. — C.333.
20. **Vasiliev V., Aldea I.AI., Ciugudean H.** Указ. соч. — C.26,128.
21. Там же. — C.128.
22. **Kemenczei T.** Zur Problematik der früheisenzeitlichen Geschichte Ostungarn // Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam. — 20/1986. — C.11.
23. **Kemenczei T.** Die Spätbronzezeit ... — C.86.
24. **Chochorowski J.** Ekspansja kimmeryjska na tereny Europy Srodkowej. — Kraków, 1993. — C.211-213.
25. **Demeterová S.** Počiatky gávskej kultúry na východnom Slovensku // Slov. Arch. — XXXIV/1986. — C.113-114; **Kemenczei T.** Die Spätbronzezeit... — C.96.
26. **Kemenczei T.** Der spätbronzezeitliche Burgenbau in Nordungarn // Burgenbau. — C.275; его же. Die Spätbronzezeit ... — C.96.
27. **Patek E.** Práskythische Gräberfelder in Ostungarn // Hallstattzeit. — C.337-353; ее же. Einige Daten zu den Anfängen der Früheisenzeit in Ungarn // Situla 20/21/1980. — C.160-163; ее же. Westungarn in der Hallstattzeit. — Weinheim, 1993. — C.19-46.
28. **Chochorowski J.** Ekspansja... — C.267-272.
29. **Breddin R.** Zum Verhältnis von befestigten Siedlungen und ihrem Siedlungsraum im Gebiet zwischen Elbe-Saale und Oder-Neisse // Burgenbau. — C.91-92.
30. **Sztompka P.** Stawanie się społeczeństwa. Zagadnienia i pojęcia // Historika. — XXIII/1993. — C.22-23.
31. **Neustupný J.** Otázky pravěkého osídlení čsl. území // Sborník Národního Muzea v Praze. — XXII/1968. — C.67-69; **Plesl E.** Fragen und Probleme des jungbronze- und früheisenzeitlichen Wehranlagenbaues in Böhmen // Burgenbau. — C.335; **Simon K.** Zum Urnenfelder- und Hallstattzeitlichen Burgenbau in Thüringen // Burgenbau. — C.361.
32. **Furmánek V., Horst F.** Die sozialökonomische Entwicklung der Bronzezeitlichen Stämme in Mitteleuropa (eine Übersicht) // Burgenbau. — Карты 5-6; **Rusu M.** Die Verbreitung der Bronzehorte in Transsilvanien vom Ende der Bronzezeit bis die mittlere Hallstattzeit // Dacia. — VII/1963. — Рис.1-6; **Petrescu-Dîmbovita M.** Depozitele de bronzuri din România. — București, 1977. — Карты 3-7.
33. **Vasiliev V.** Probleme ale cronologiei hallstattului in Transilvania // AMN. — XX/1983. — C.42-43.
34. **Furmánek V., Horst F.** Указ. соч. — C.14. — Карты 8-9.
35. Там же. — C.26.

36. **Furmánek V.** Burganlagen... — C.80. — Рис.6.
37. **Jockenhövel F.** Jungbronzezeitlicher Burgenbau in Süddeutschland // Burgenbau. — C.260.
38. **Furmánek V., Vladár J.** Opevnené osady doby bronzovej na Slovensku // Archeologické rozhledy (= AR). — XXXV/1983. — C.9.
39. **Venci S.** K problematice fortifikaci v archeologii // AR. — XXXV/1983. — C.290.
40. **Soroceanu T.** Указ. соч. — С.368. — Рис.5.
41. **Venci S.** Указ. соч. — С.289.
42. **Kristiansen K.** The Emergence of the European World System in the Bronze Age. Divergence, convergence and social evolution during the first and second millennium B.C. in Europe // Europe in the first millennium B.C. — Sheffield, 1991. — C.1-38.
43. **Chochorowski J.** Przemiany kulturowe we wczesnej epoce żelaza na terenach pln-wsch. części Kotliny Karpackiej // Grupa tarnobrzaska kultury łużyckiej. — Rzeszów, 1989. — C.544-568.
44. **Vasiliev V.** Scitiji Agatirsi pe teritoriul Româniel. — Cluj-Napoca, 1980. — C.126.

ЖИЛИЩНО-ХОЗЯЙСТВЕННЫЙ КОМПЛЕКС МОТРОНИНСКОГО ГОРОДИЩА

(раскоп VI, комплекс №3)

На территории Мотронинского городища — крупнейшего укрепленного поселения скифского времени в бассейне р.Тясмин, — исследуемого экспедицией „Холодный Яр” Института археологии НАН Украины¹, пока наиболее изучена северо-восточная часть Центрального (внутреннего) укрепления (раскопы III.V.VI.XV.XVI). Культурный слой лучше всего сохранился на территории раскопа VI, примыкавшей к внутреннему оборонительному валу. За три полевых сезона (1991-92, 1994 гг.) здесь вскрыта площадь 531 кв.м² и открыт участок застройки скифской эпохи, имеющий вид „улицы” шириной 4,2-5,6 м, протянувшейся с юга на север более чем на 40 м (условно — „усадебна”). По обе стороны ее и с торцов располагался ряд жилых и хозяйственных объектов: остатки четырех жилищ-полуземлянок, двух наземных хозяйственных помещений, большая яма-зернохранилище, 24 хозяйственные ямы (в том числе три погребка и, по крайней мере, 8 колоколовидных ям), небольшой зольник и надворное жертвоприношение вблизи одного из жилищ.

Выделяются три жилищно-хозяйственных комплекса, каждый из которых состоит из жилища и тяготеющих к нему хозяйственных сооружений. Наиболее выразителен из них комплекс №3, исследованный в 1994 г., которому и посвящена настоящая публикация.

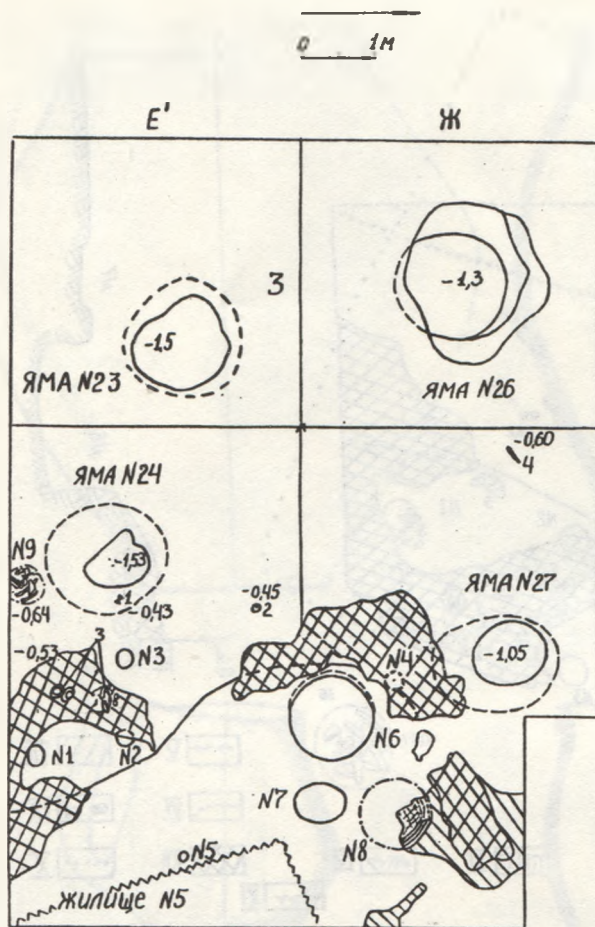
Комплекс №3 включал следующие основные объекты: жилище (№5), три хозяйственные ямы (№№ 23-24, 27) и довольно глубокий погреб (№26) (рис.1).

Жилище №5 — прямоугольное или подпрямоугольное в плане, ориентировано почти по линии север-юг (ССЗ-ЮЮВ) (рис.2). Площадь жилища около 30 кв.м.² Основание его неравномерно заглублено в грунт. Западная часть, где прослежены столбовые ямки и где, очевидно, был вход, представляла, видимо, как бы навес вдоль длинной стороны(?) помещения шириной около 1,4 - 1,6 м и длиной 5,95 м, заглублена на 0,31 - 0,34 м по отношению к древнему горизонту. Здесь обнаружены значительное количество развалов сосудов и несколько почти целых. Некоторые из них деформировались от воздействия высокой температуры. Вероятно, это была хозяйственная часть помещения, отделенная от основной линией столбов (№№1-2,4) и уступом высотой около 0,3 м. Пол понижается к центру. Внутренняя часть жилища —

* Раскопки проведены С.А.Скорым.

** Исследованная площадь равна 7х3,8-5,2 м. К сожалению, части южной и восточной половин жилища оказались недоступными для раскопа: южный его конец (видимо, незначительный) заходил в раскоп 1992 г., а с востока к раскопу примыкали большие деревья, к тому же участок здесь был нарушен ямой XVII в. с отдельными находками черняховской культуры.

сохранившаяся ее часть, трапециевидная в плане, размерами 4,25x3,66-1,82 м, — углублена на 0,7 - 0,9 м. В северной половине этого помещения располагались мелкая очажная ямка, напольный глиняный алтарь, а между ними — приочажная яма. Пол неровный, материковый, понижается с севера на юг и с запада на восток.

С западной, северной и южной сторон зафиксирован завал в виде обожженной докрасна, а в отдельных местах до фиолетового цвета, глины, с отпечатками прутьев. Ширина завала 0,9-1,2 м, толщина в отдельных местах до 0,28-0,30 м. Вероятно, это остатки каркасно-плетневых стен, обрушившихся при пожаре. Среди глины изредка попадались небольшие камни. С запада, со стороны предполагаемого

Рис.1.
План жилищно-хозяйственного комплекса №3.

I - граница раскопа 1993 г.;
II - невидимая часть сооружения;
III - обожженная глина с отпечатками прутьев (развал стен);
IV - вымостка из обожженной глины вблизи жертвенника;
V - реконструируемая часть сооружения;
VI - перекоп XVIIв.;

№№1-5 - столбовые ямы;
№6 - приочажная яма;
№7 - очаг;
№8 - глиняный жертвенник.

1 - глиняная „катушка“;
2 - каменный отбойник;
3 - лепные сосуды;
4 - железный нож.

входа, в глиняном завале, прослеживался разрыв шириной около 1 м, фланкированный с южной стороны двумя столбами (вероятно, столбы были и с северной стороны, но ямки от них не прослеживались).

В полу хозяйственной части помещения открыты 4 столбовые ямки №№1-4) диаметром около 0,20-0,22 м и глубиной 0,16-0,20 м (три из них — №№1-2,4 — располагались в одну линию). Еще одна ямка (диаметр 0,16 м, глубина аналогичная) находилась почти в центре основной части помещения (№5). Некоторые из столбов служили, очевидно, не только для поддержки кровли (столбы №№2,5), но и являлись частью плетнево-каркасных стен, обмазанных глиной. Каркас кровли, крытой соломой или тростником, вероятно, был легким. Форма его не ясна.

При подчистке пола жилища, помимо многочисленных обломков лепной посуды, в разных местах найдены: 3 глиняных пряслица, оселок, кремневый отщеп, точильный камень, железное шило, бронзовый наконечник стрелы, пастовая фигурная бусина* (рис.4,6,9;6,8-10).

* Не исключено, что бусина датируется черняховским временем².

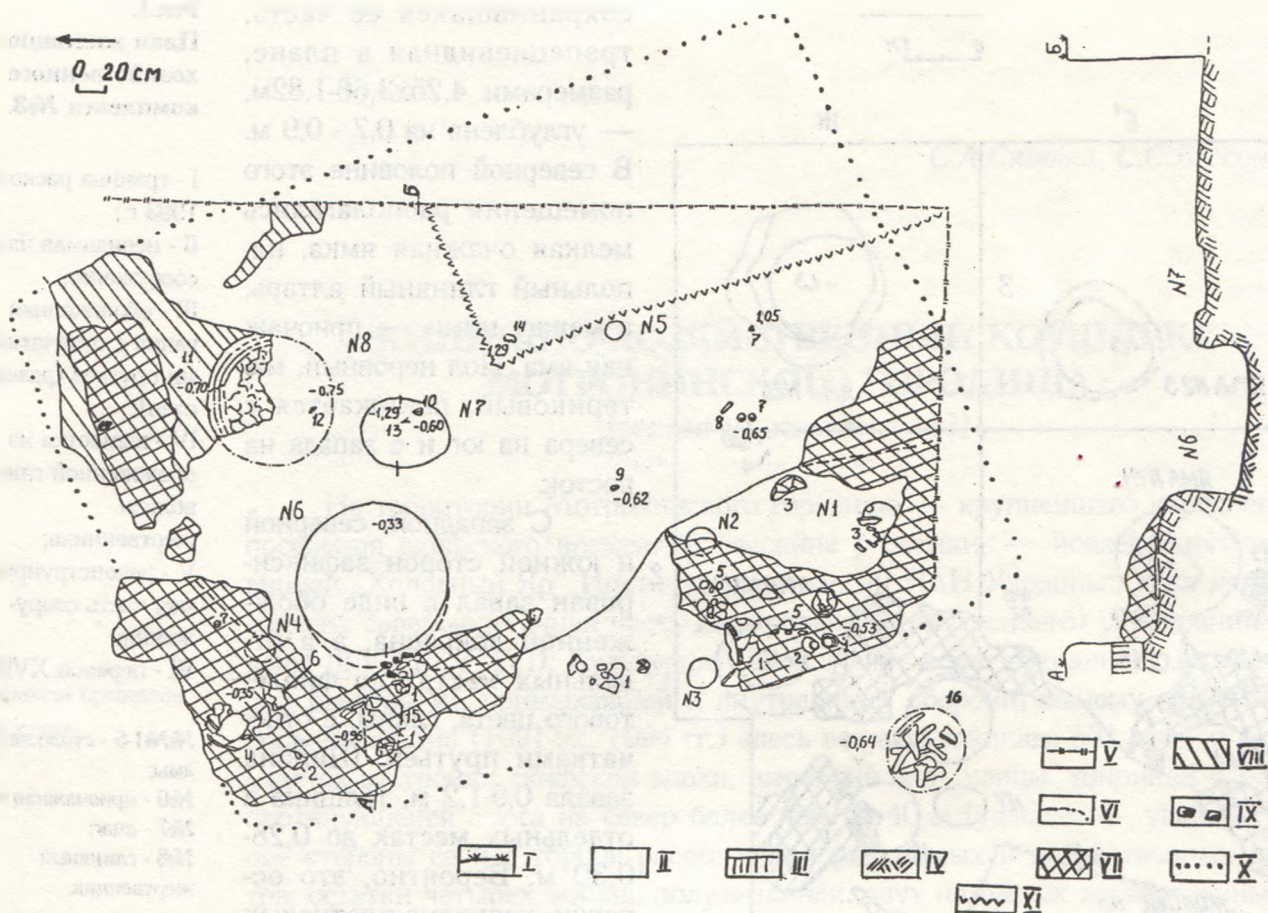

Рис.2. Жилище №5. План и разрез.

I - дерновый слой; II - чернозем ; III - древний чернозем; IV - материк; V - граница раскопа; VI - реконструируемая часть сооружения; VII - обожженная глина с отпечатками прутьев (развал стен); VIII - вымостка из обожженной глины вблизи жертвенника; IX - камни; X - реконструируемые размеры жилища; XI - перекоп XVII в.

№№1-5 - столбовые ямы; №6 - приочажная яма; №7 - очаг; №8 - глиняный жертвенник.

1 - лепные горшки; 2 - черпаки; 3 - миски; 4 - корчага; 5 - развал лепных сосудов; 6 - гончарный сосуд;

7 - керамические пряслица; 8 - оселок; 9 - кремьень; 10 - точильный камень; 11 - железное шило;

12 - пастовая фигурная бусина; 13 - наконечник стрелы; 14 - железный гребень черняховской культуры (из перекопа);

15 - каменная плита - алтарь; 16 - остатки жертвоприношения.

1

Очаг — яма правильной овальной формы размерами 0,68x0,54 м и глубиной 7 см — располагалась в центральной части жилища, ближе к северной стенке. Яма была заполнена золистым, рыхлым грунтом, частично обожженным до оранжевого цвета, в котором встречались невыразительные обломки лепной посуды. Такой очаг мог использоваться лишь для обогрева и освещения жилища.

Приочажная яма находилась в 0,26 м к востоку от очага. Она правильной округлой формы, с небольшим подбоем под западной стенкой. Размеры

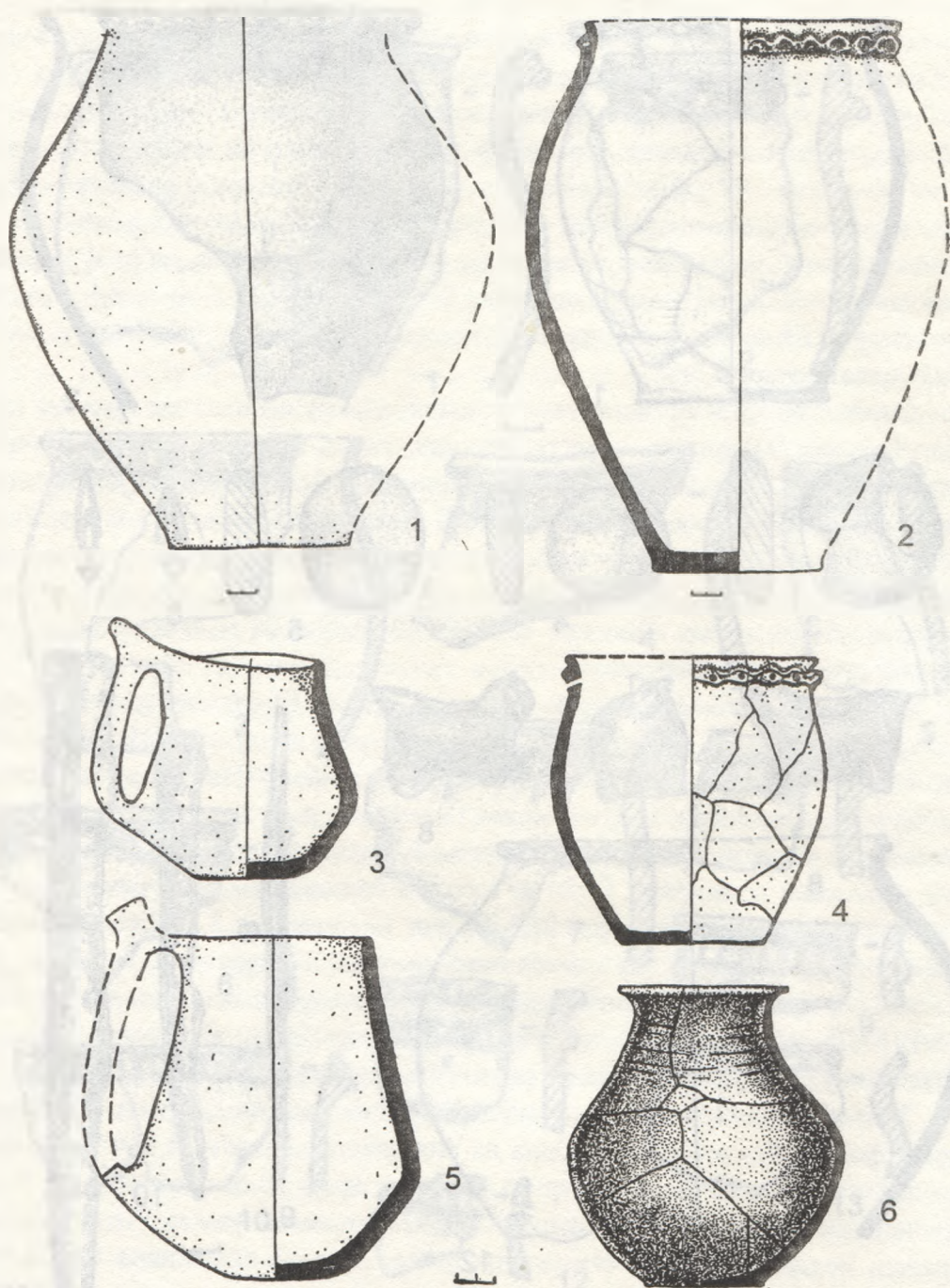

Рис.3.
Находки на полу
жилища №5 под
завалом стен (1-6)

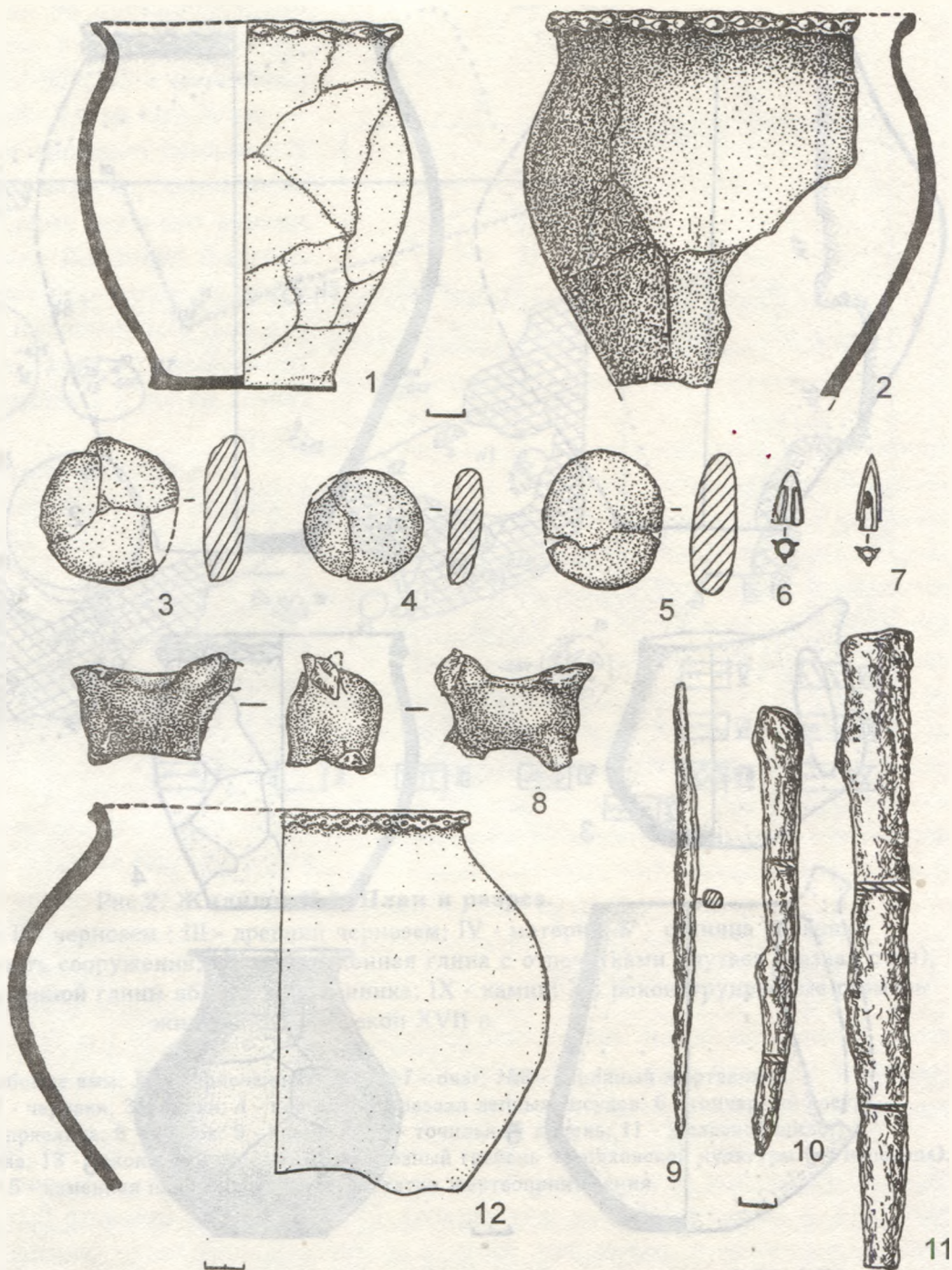
1,14x1,20 м, глубина 0,33-0,54 м. Дно слегка обожжено. В рыхлом зольном заполнении найдены: верхняя часть крупного горшка с налепным орнаментированным валиком, 2 обломка краев мисок, 2 фрагмента донцев лепных сосудов, 46 лощеных стенок и 2 нелощеных, обломки красноглиняной амфоры, глиняная фигурка животного, 27 костей крупного рогатого скота, 7 камней различных размеров.

Остатки жертвенника открыты в 0,2 м к северу от очага и в 0,45 м к северо-востоку от очажной ямы. Сохранилась лишь его северная часть (рис.6,

Рис. 4.

Находки из комплекса №3: на полу жилища №5 (1,6,9), из ямы №27 (2,5,7,12), из при-чажной ямы (8), из культурного слоя (10), ямы №26 (11).

19). Он имел форму, близкую к кругу диаметром до 1 м и составлял фактически одно целое с глиняной площадкой, окружавшей жертвенник. Фрагменты этой площадки — глиняной обмазки пола со слегка обожженной поверхностью — сохранились к северу от жертвенника и к востоку от него. По краю жертвенник обрамлен тремя concentрическими ободками, разделенными двумя желобками. Высота ободков относительно поверхности жертвенника 2 см, ширина 4-5 см, ширина бороздок 1-2 см, глубина 1 см. Поверхность

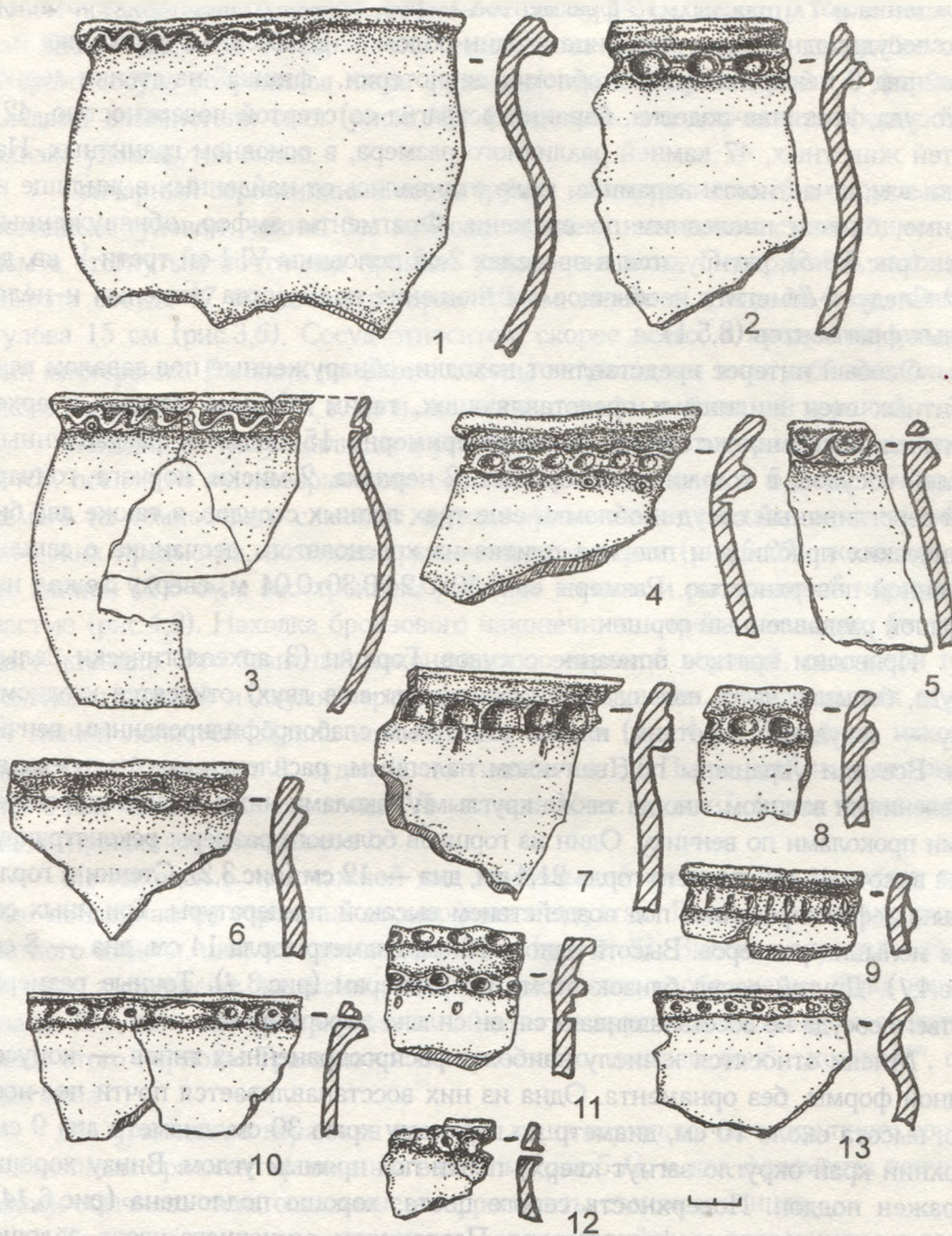

Рис.5.
Находки из жилища №5: из прио-
чажной ямы (1), на
полу жилища (3) и
из заполнения жи-
лища (2,4-13).

жертвенника растрескалась, вероятно, от воздействия огня; на ней следы побелки, особенно заметной в центре. Толщина слоев побелки в срезе 0,4-1,0 см, общая толщина жертвенника до 3 см.

Помещение, видимо, погибло в огне пожара. Впоследствии руины жилища стали местом сброса бытового мусора. При его расчистке, кроме упомянутых выше находок на полу и в прио-чажной яме, найдены 812 обломков лепных сосудов (78 венчиков горшков, 14 фрагментов венчиков мисок, венчик чернолощеного кубка, 2 фрагмента корчаг, один из них с сосковидным нале-

пом, отросток петельчатой ручки черпака, 18 фрагментов донцев, 621 лощеная стенка и 77 простых, 15 фрагментов амфор, стенка гончарного сероглиняного сосуда, одно целое пряслице и один обломок, 2 каменных терочника и 1 отбойник, 3 невыразительных обломка зернотерки, „фишка” из стенки лепного сосуда, костяная поделка, бараний астрагал со стертой поверхностью, 427 костей животных, 47 камней различного размера, в основном гранитных. Находки эти, в частности керамика, мало отличались от найденных в жилище и, видимо, близки последним по времени. Фрагменты амфор, обнаруженные здесь (рис.6,3-6), датируются в пределах 2-ой половины VI-1-ой трети V вв. до н.э.³ Следует отметить необычное соотношение количества лощеных и nelloщенных фрагментов (8,5:1).

Особый интерес представляют находки, обнаруженные под завалом глинобитных стен жилища и представляющих, таким образом, закрытый археологический комплекс. Здесь найдено примерно 15 целых и раздавленных землей сосудов, в том числе 6 горшков, 2 черпака, 2 миски, корчага, гончарный сероглиняный сосуд и обломки еще трех лепных сосудов, а также два биконических пряслица и плоская плитка из красноватого песчаника с зашлифованной поверхностью. Размеры ее 0,50x0,24-0,30x0,04 м, сверху лежал небольшой раздавленный горшок.

Приводим краткое описание сосудов. Горшки (3 археологически целых сосуда, большая часть еще одного и фрагменты еще двух) относятся к одному типу — сосудам с коротким, плавно отогнутым слабопрофилированным венчиком. Все они украшены под венчиком наклепным, расчлененным пальцевыми вдавлениями валиком, иногда также круглыми наколами ниже валика или сквозными проколами по венчику. Один из горшков большого размера: реконструируемая высота 41 см, диаметр горла 21,4 см, дна — 12 см (рис.3,2). Стенки и горло сильно деформировались под воздействием высокой температуры. Три иных сосуда меньших размеров. Высота одного 16 см, диаметр горла 14 см, дна — 8 см (рис.4,1). Другой сосуд близок этому по размерам (рис.3,4). Точные размеры третьего сосуда не восстанавливаются, он сильно деформирован.

Миски относятся к числу наиболее распространенных типов — конусовидной формы, без орнамента. Одна из них восстанавливается почти полностью: высота около 10 см, диаметр по верхнему краю 30 см, диаметр дна 9 см. Верхний край округло загнут кверху почти под прямым углом. Внизу хорошо выражен поддон. Поверхность серого цвета, хорошо подлощена (рис.6,14). Вторая миска сильно деформирована. Поверхность ее черного цвета, залощена. Верхний край отогнут под тупым углом и горизонтально срезан, с двух сторон закраины (рис.6,13).

Черпаки — два почти целых сосуда так называемой грушевидной формы с биконическим туловом и практически прямым венчиком. Ручка с выступом, возвышается над краем. Высота одного сосуда 18 см, диаметр горла 10 см, дна — 6 см, тулова — 15,2 см (рис.3,5). Высота второго сосуда 12 см, диаметр горла 8,4 см, дна — 6 см, тулова — 11,6 см (рис.3,3). Поверхность обоих черпаков темносерая, хорошо подлощена.

Корчага — сосуд с воронковидным горлом, широким биконическим туловом и узким дном (рис.3,1). Высота ее около 44 см, диаметр горла около 22 см, дна — 13,4 см. Поверхность темносерого цвета, хорошо подлощена. От второго сосуда сохранился лишь фрагмент горла конусовидной (?) формы со следами воздействия огня (рис.6,12). Возможно, эта корчага по форме была близка упомянутой выше.

Гончарный сероглиняный сосуд (ручка не сохранилась?) с округлым шаровидным туловом, узким, без поддона, донцем, невысоким сужающимся горлом с отогнутым почти под прямым углом венчиком. Поверхность залощена. Высота сосуда 17 см, диаметр горла 9,2 см, диаметр донца 13,4 см, диаметр тулова 15 см (рис.3,6). Сосуд относится, скорее всего, к продукции ольвийских мастерских. Близкие по форме сосуды встречаются в погребениях ольвийского некрополя конца VI в. до н. е. — кувшины⁴ и небольшой горшок⁵.

Находки на полу жилища, в углубленной его части: три пряслица (рис.6, 8-10), оселок из мелкозернистого серого песчаника длиной 6,3 см, точильный камень из темносерого сланца с четко выраженными следами заточки металлических предметов, возможно, наконечников стрел (рис.6,20), железное шило длиной 12,6 см с заостренным рабочим концом и раскованной черенковой частью (рис.4,9). находка бронзового наконечника стрелы позволяет уточнить дату жилища. Это базисный наконечник со скрытой втулкой, сводчатой треугольной головкой и двумя вертикальными бороздками, отделяющими втулку от граней лопастей. Длина наконечника 1,5 см (рис.4,6). Подобные наконечники (тип 2, вариант 3, отдел II, по типологии В.Г.Петренко)⁶ находят аналогии в колчаных наборах конца VI - начала V вв. до н. е.⁷, в том числе надежно датированных комплексов⁸.

Из находок в приочажной яме наибольший интерес представляет впервые найденная на городище зооморфная статуэтка* Голова и конечности животного отбиты, шея массивная, короткая (рис.4, 8). Видовое определение животного затруднено, возможно, это стилизованное изображение быка или лошади. Аналогичные фигурки были найдены на других поселениях лесостепной зоны этого периода. Трактуются они различно: лошадь, бык⁹, „коники”¹⁰, овца или коза¹¹.

Из фрагментов керамики отметим лишь верхнюю часть крупного горшка с наlepным орнаментированным валиком (рис.5,1), и два фрагмента венчиков мисок обычного типа, остальные — фрагменты стенок и донцев.

Таким образом, на основании находок ольвийского сероглиняного сосуда конца VI в. до н. э. и наконечника стрелы конца VI-начала V вв. до н. э. комплекс находок из жилища №5 можно датировать концом VI в. до н. э.

С западной стороны от жилища располагались 4 хозяйственные ямы (№№23-24, 26-27), составляющие вместе с ним один комплекс. Непосредственно с жилищем связаны остатки жертвоприношения (?), совершенного возле юго-западного угла помещения. Это мелкая (0,64 м от современной поверхности, т. е. чуть ниже уровня древнего горизонта) ямка диаметром около 0,6 м с костями крупного рогатого скота (рис.2,16).

* Невыразительный фрагмент статуэтки был, возможно, найден в раскопе VI в предшествующие годы.

* Уровень древнего горизонта четко не фиксировался.

Наиболее интересные находки обнаружены в яме №27, вплотную примыкавшей к жилищу с северо-запада. Глубина ямы 1,05 м от материка*, диаметр горловины 1 м, дно ровное, размерами 1,8x1,48 м, в разрезе почти правильной колоколовидной формы (рис. 1). В яме, на слое обычного мусорного грунта, на глубине 0,53-0,60 м, было совершено захоронение большого количества обломков глиняных лепешек (не менее 30 экз.), частично перекрытых развалом (большими кусками) лепного горшка, орнаментированного защипами по краю (рис.4, 3-5). Рядом — обломки второго горшка с наклепным орнаментированным валиком под венчиком (рис.4, 12). На нем сверху лежал бронзовый наконечник стрелы (рис.4, 7). Это скопление находок было перекрыто слоем глины, выше которого располагался гумусированный мусорный слой с обломками сосудов, костями животных, кусками печины и т. п. Найден здесь и обломок берцовой кости человека. Вероятно, лепешки, (специально разбитые) сброшены сюда после культовых церемоний, производившихся в помещении, возле жертвенника.

Горловина ямы №24 располагалась в 1 м к западу от юго-западной части завала стенки жилища. Глубина ямы 1,5 м от уровня древнего горизонта, в разрезе она правильной колоколовидной формы. Дно ровное, 1,73x1,56 м, горловина также овальной формы, 0,95x0,84 м (часть ее обрушилась). На дне встречались мелкие угольки. Вероятно, яма предназначалась для хранения припасов (зерна?), а впоследствии в нее сбрасывали мусор, в основном так называемые очажные отходы. Здесь найдено 215 костей животных (некоторые обожжены), 4 фрагмента амфор, 2 „фишки” из стенок лепных сосудов, каменный терочник, костяная проколка, 55 камней, 33 куска печины.

Яма №26 располагалась в 3,5 м к западу от жилища и на таком же расстоянии от ямы №27. Глубина ямы 0,8 м, с северной стороны две ступеньки. Дно довольно ровное, со слабым понижением в центре, круглое в плане, 1,50x1,56 м. С южной стороны небольшой подбой (рис.1). Вероятно, яма первоначально была частью погреба, а затем использовалась для захоронения бытового мусора. В гумусированном заполнении ямы найдены 238 костей животных, 57 камней, 66 кусков печины, 199 фрагментов лепной посуды (из них 158 лощеных (и 7 гончарных), 6 амфорных стенок и ручка чернолакового скифоса), цельножелезный нож, одно целое и половинка пряслица, 2 каменных терочника и один из ручки амфоры.

Яма №23 находилась в 1,6 м к западу — северо-западу от ямы №24 и в 2,2 м к юго-востоку от ямы №26. Глубина ямы от уровня древнего горизонта 1,5 м. В разрезе — колоколовидной формы. Сверху в плане яма неправильно-овальной формы (размеры 1,54x1,3 м), внизу — в виде правильного овала (1,7x1,6 м). В черноземном заполнении встречены многочисленные находки: 113 стенок лепных сосудов (62 лощеных, 51-простая), 11 венчиков горшков, 15 бортиков мисок, 8 донцев лощеных сосудов, 2 ручки и 2 стенки черпаков, донце маленького вотивного сосуда, а также 8 обломков гранитной зернотерки, терочник из камня, 313 костей животных, 6 кусков печины, 69, в основном гранитных, камней.

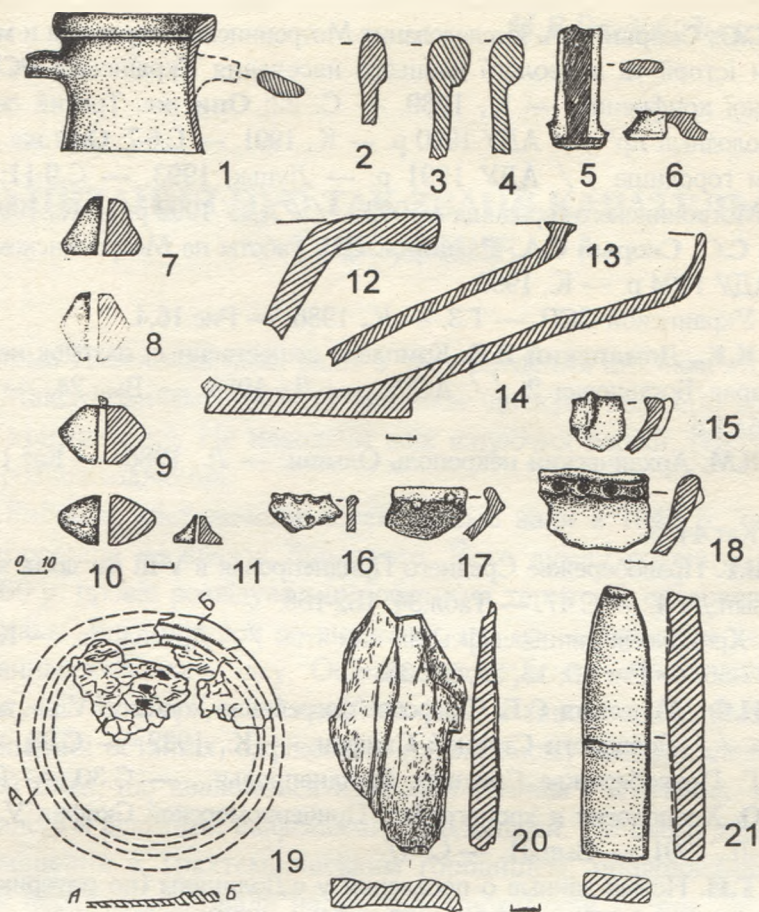

Рис.6.
Находки из
комплекса №5:
из приочажной ямы
(1), из культурного
слоя близ жилища
№5 (2,15,18,21), из
заполнения жилища
(3-6,12), на полу
жилища №5 (8-
11,13-14,20-21), ямы
№26 (7,16-17) и
фрагмент глиняного
жертвенника из
жилища №5 (19).

Культурный слой между различными объектами комплекса №3 был насыщен находками, в особенности его нижняя часть (средняя толщина слоя 0,4 м, древний горизонт залегает на глубине около 0,5 м от поверхности). Больше всего их обнаружено вблизи жилища и ям №№24,27. Из находок вблизи жилища отметим железный нож и глиняную „катушку” (рис.4,11). Всего между объектами найдено: 421 фрагмент лепных сосудов (из них 276 лошечных и 145 простых) и 50 — гончарных (из них 49 амфорных, ручка кувшина), 2 гранитных отбойника, 7 каменных терочников, 3 оселка, 2 „фишки” из лепных стенок, маленький кусочек бронзы, 297 костей животных, 40 камней, в основном гранитных. Венчики амфор, обнаруженные в культурном слое (рис.6,2) дают ту же дату, это и находки в жилище №5 и его заполнении (2-я половина VI-1 четверть V вв. до н.э.¹²), как и ручка скифоса¹³; VI-1-ой четвертью V в. до н.э. датируется и наконечник стрелы из ямы №27¹⁴.

Рассмотренный выше комплекс занимал доминирующее положение в пределах „усадьбы”, открытой на раскопе VI, — как по размеру и типу жилища, так и по количеству находок, наличию жертвенника. Он надежно датируется концом VI в. до н.э., как, следовательно, и „усадьба” в целом.

Литература

1. **Бессонова С.С., Скорый С.А.** Исследование Мотронинского городища и могильника // Проблемы истории та археології давнього населення Української РСР: ТД ХХ Республіканської конференції. — К., 1989. — С. 22; **Они же.** Третий сезон работ экспедиции „Холодный Яр” // АДУ 1990 р. — К., 1991. — С.6-7; **Они же.** Работы на Мотронинском городище // АДУ 1991 р. — Луцьк, 1993. — С.9-11; **Они же.** Исследование Мотронинского городища в 1992 г. // АДУ 1992 р. — К., 1993. — С.12-14; **Бессонова С.С., Скорый С.А., Романюк В.В.** Работы на Мотронинском городище в 1993 г. // АДУ 1994 р. — К., 1996.
2. Археология Украинской ССР. — Т.3. — К., 1986. — Рис.16,4.
3. **Марченко К.К., Доманский Я.В.** Комплекс вещественных находок на античном поселении Старая Богдановка 2 // АСГЭ. — Л., 1983. — Вып.24. — С. 57. — Рис.1,1. — Табл.1,5.
4. **Скуднова В.М.** Архаический некрополь Ольвии. — Л., 1986. — Кат.114, 3; 140, 3.
5. Там же. — Кат.44, 3.
6. **Петренко В.Г.** Правобережье Среднего Приднепровья в V-III вв. до н. э. САИ — М., 1967. — Вып.Д1-4. — С.47. — Табл.34, 162-168.
7. **Полін С.В.** Хронологія ранньоскіфських пам'яток // Археологія. — К., 1987. — Вип.59. — С.17-36. — Рис.10, 13, 22, 28, 36.
8. **Ковалева И.Ф., Мухопад С.Е.** Скифское погребение конца VI-V вв. до н. э. у с. Александровка // Древности Степной Скифии. — К., 1982. — С.95. — Рис.4,6; **Петренко В.Г.** Правобережье Среднего Приднепровья... — С.30. — Рис.10, 36; **Алексеев А.Ю.** Хронология и хронография Причерноморской Скифии V в. до н. э. // АСГЭ. — Л., 1991. — Вып.31. — С. 47.
9. **Смирнова Г.И.** Новые данные о поселении у с.Долиняны (по материалам раскопок 1977-1978 гг.) // АСГЭ. — 1981. — Вып.22. — С.48.
10. **Рудинський М.Я.** Мачухська експедиція Інституту археології (1946 р.) // АП УРСР. — 1949. — Т.2. — С.77.
11. **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987. — С.133.
12. **Марченко К.К., Доманский Я.В.** Комплекс вещественных находок... — Табл.1, 6.
13. **Скуднова В.М.** Архаический некрополь Ольвии. — Кат.202, 3; 209, 5, 7.
14. **Полін С.В.** Хронологія ранньоскіфських пам'яток. — С.28. — Рис.6, 23-25.

ДО ПИТАННЯ ПРО ТАК ЗВАНЕ КАРАТУЛЬСЬКЕ ГОРОДИЩЕ

Система Переяславських валів з часу введення цих пам'яток у науковий обіг М.О.Максимовичем (1869 р.) викликає дискусії відносно доби їх спорудження та призначення. Не наводячи всіх існуючих версій, розглянемо одну з найбільш розповсюджених.

Б.О.Рибаков, обстеживши переяславські вали в 1945 р., визначив їх як скіфське городище на зразок Більського. Його думку розвинув Б.А.Шрамко, який в 1966 р. провів розвідувальні роботи на території, обмеженій переяславськими валами. Він прийшов до висновку, що це — залишки величезного городища ранньоскіфського часу. Основою послужили окремі знахідки скіфського періоду на території, обмеженій валами, а також конфігурація та просторове розміщення останніх, зафіксовані на окремому плані, складеному дослідником. Цей план, що вважається найбільш точним з існуючих, дозволяє проводити аналогії з відомими скіфськими городищами. До цього додавалось просторове суміщення з Трахтемирівським городищем, продовженням якого начебто були переяславські вали на протилежному боці Дніпра. За назвою села, розміщеного в центрі системи валів, лівобережне городище дістало назву Каратульського.

Ця версія без суттєвих змін у фактологічній частині існує і донині. В зводі пам'яток скіфського часу Лісостепового Лівобережжя (Фиалко, 1994 р.) подано й Каратульське городище, зображене за планом Б.А.Шрамка, але з деякими неточностями.

Версія скіфського городища не давала переконливого пояснення величезній території останнього, що в десятки разів перевищує площу відомих городищ, і, зокрема, в 6 разів — Більського.

В останні роки вивченість прилеглої до валів території значно зросла. Експедицією Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника проводились суцільні розвідки цієї площі у 1988-1993 рр., де в ході досліджень були виявлені десятки нових пам'яток, в основному поселень, від епохи бронзи до Київської Русі. Із 40 пам'яток, відомих тепер на території Каратульського городища, тільки три можуть бути віднесені до скіфської епохи. Вони характеризуються невиразним культурним шаром з поодинокими знахідками.

В 1995 р. археологічною експедицією заповідника проводилось картографування та дослідження переяславських „змійових” валів. Картографування,

що спиралось на топооснови 10000 та 50000 масштабу з нанесенням на них окремими фрагментами укріплень, дозволило значно уточнити окомірні плани валів. Картографування показало, що вали не створювали суцільної системи кільцевих дуг, замкнених довкола певної території, як це характерно для городищ. Вони складаються з окремих прямолінійних (Великий, Каратульський, Перехресний та Ташанський вали), і дугових відрізків (Малий і зовнішній вали) які, спираючись кінцями на елементи рельєфу та гідрографії, перекривали певні напрямки. В просторовому фокусі цієї системи ешелонованої оборони знаходився давньоруський Переяслав, напрямки ймовірного просування до якого з боку степу, в поєднанні з природними перешкодами й мали блокувати вали. На дальніх підступах споруджені дуги Малевого валу та Перехресний вал, що, ймовірно, були не лініями оборони, а передовими заставами. Близькі підступи до Переяслава прикривав Великий вал, який двома прямолінійними відрізками перегороджував степовий „коридор” між заболоченою старицею Дніпра та рр.Броваркою і Гнилкою. Зроблені перерізи валу та рову дозволяють реконструювати їх первісні розміри. Рів мав глибину близько 4 м і ширину — 10 м, що в поєднанні з висотою валу близько 5 м та 15-метровим 40-градусним схилом від вершини валу до дна рову, робило його практично непрохідним для кінноти та обозу.

Система переяславських валів знаходиться в межах плато другої та третьої надзаплавних терас Дніпра, розчленованих заболоченими водотоками (рр.Трубіж, Супій, Броварка(Яненка), Гнилка) на відокремлені масиви з степовим ландшафтом. Вона не розповсюджувалась на задюнену борову та сильно заболочену надзаплавну тераси, які були практично непрохідні для мас кінноти. В поєднанні з природними перешкодами система валів практично унеможливила відгінний випас на прилеглий території та включення її в систему кочівницьких пасовищ.

Під час археологічних досліджень 1995 р. експедицією Переяслав-Хмельницького історико-краєзнавчого заповідника отримані дані, що дозволяють впевнено визначити нижню межу спорудження Великого валу. На південно-західній околиці с.Мала Каратуль Великий вал проходить через поселення черняхівської культури. Поселення розташоване на підвищенні лівого берега р.Броварки. Переріз нижньої частини насипу валу нижче давньої денної поверхні зафіксував перекривання насипом валу культурного шару черняхівського поселення, який залягає на первісному черноземі, що переходить в материковий лес. Культурний шар має потужність від 0,2 до 0,5 м, чітко просліджується по всьому перерізу і містить численні знахідки — уламки кераміки, фрагмент залізного виробу, кістки тварин.

Датування, що спирається на вищенаведену стратиграфію, розташування та призначення переяславських „змійових” валів, зближує їх не з Трахтемирівським городищем, а з правобережними оборонними валами (Пороський, Постугнянський, Трипільський та ін.) давньоруського часу, які перекривали підступи до Києва за давньоруського часу.

КЕРМЕН-КЫР — „ЦАРСКАЯ КРЕПОСТЬ” КРЫМСКОЙ СКИФИИ

Позднескифское городище Кермен-Кыр находится на северной окраине г.Симферополя, у пос.Мирный (бывш.Сарайлы-Кият). Расположено оно на высоком плато третьей гряды Крымских гор, ограниченном глубокими балками и обрывами. С напольной стороны городище укреплено оборонительным валом со стеной и рвом. Еще одна фортификационная линия отделяет акрополь, находящийся на узком мысу, от остальной части памятника. Площадь городища — 4 га (рис.1).

С плато Кермен-Кыра хорошо виден Керменчик (Неаполь) — крупнейший центр позднескифского государства; в зону видимости попадают такие скифские городища как Залесье, Таш-Джарган и Змеиное. Местоположение крепости — на границе предгорий и степи — предопределило мощность ее оборонительных сооружений.

Памятник был известен еще Ф.Дюбуа де Монпере, о чем он сообщал в своем письме к П.Кеппену¹. В конце XIX в. городище описал А.И.Маркевич и привел его план². В 1929 г. Центральный музей Крыма (Н.Л.Эрнст) провел на памятнике первые раскопки: через внутреннюю оборонительную линию на акрополе был сделан разрез, выявивший остатки стены общей толщиной 7,25 м³. В 1945 г. Тавро-Скифская экспедиция под руководством П.Н.Шульца сосредоточила внимание на выяснении конструкции внешней оборонительной линии, где был исследован участок стены толщиной 1,5 м, сооруженной поверх вала, насыпанного из коренных пород, а также основание одной из башен прямоугольной формы (рис.1,1). Второй раскоп, заложенный в центральной части городища (рис.1,2), выявил комплекс с гончарными печами, исследование которых провел О.И.Домбровский⁴. В 1951 г. этот раскоп был расширен О.Д.Дашевской⁵; тогда же были зачищены хозяйственные ямы на селище к югу от городища (рис.1,3). В 1967 г. Т.Н.Высотская раскопала в окрестностях Кермен-Кыра курган эпохи бронзы с впускными захоронениями позднескифского времени⁶. Недавно С.Г.Колтухов предложил новую интерпретацию разреза 1929 г. через оборонительную линию на цитадели⁷. В 1985 г. на городище и прилегающих к нему селищах были проведены охранные раскопки, связанные с прокладкой через северную оконечность памятника магистрального водовода⁸ (рис.1,4). В 1994 г. в 100 м к юго-западу от внешнего оборонительного вала исследовано две полуземлянки и двенадцать хозяйственных ям на пло-

Рис. 1
План городища Кермен-Кыр с нанесением раскопов:

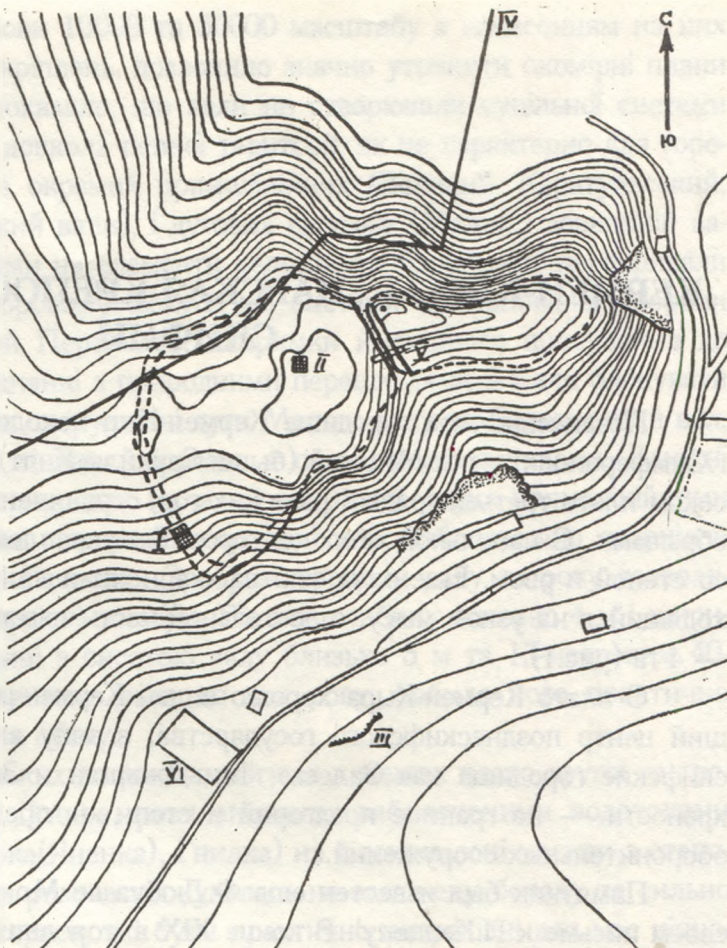
I - 1945 г.;
 II - 1945, 1951 г.;
 III - 1951 г.;
 IV - 1985 г.;
 V - 1929 г.;
 VI - 1994 г.

щадке, под ствол шахты №11 коллектора глубокого заложения⁹ (рис. 1, б).

Таким образом, хотя памятник известен давно, изучение его проводилось эпизодически и в недостаточных масштабах. Тем не менее, накопленные сведения позволяют предложить самую общую культурно-историческую периодизацию городища и неукрепленных поселений: конец III-II вв. до н.э.; I в. до н.э. - I в. н.э.; II-III вв. н.э., а также определить место памятника в военно-политической истории Крымской Скифии.

Наиболее ранние материалы на городище представлены единичными обломками гераклейских, фасосских, херсонесских амфор, которые указывают на существование на этом месте в конце IV-начале III вв. до н.э. неукрепленного поселения, очевидно синхронного и аналогичного по характеру поселениям на Неаполе и другим пунктам в предгорьях.

Сооружение внешней оборонительной линии городища относится к рубежу III-II вв. до н.э. Вал был насыпан из глины, поверх тонкого слоя стерильного гумуса, одновременно с сооружением рва. Первоначально высота вала вряд ли превышала 2 м, а ширина — 6 м (рис.2а). Ров шириной 10-12 м имел глубину около 3,5 м. На первичную насыпь со стороны городища легла золистая прослойка толщиной 5-7 см, на нее насыпан слой материковой глины толщиной 30-40 см. Через определенный промежуток времени была произведена еще одна подсыпка, также отделенная золистой прослойкой, при этом высота вала достигла 3 м. В стратиграфии хорошо видны наклонные прослойки гальки в последней подсыпке. К этому времени со стороны городища успел накопиться культурный слой толщиной 0,25-0,3 м с находками III-II вв. до н.э., а сама насыпь вала перекрыла хозяйственную яму, где обнаружены фрагменты родосской амфоры (рис.2а).

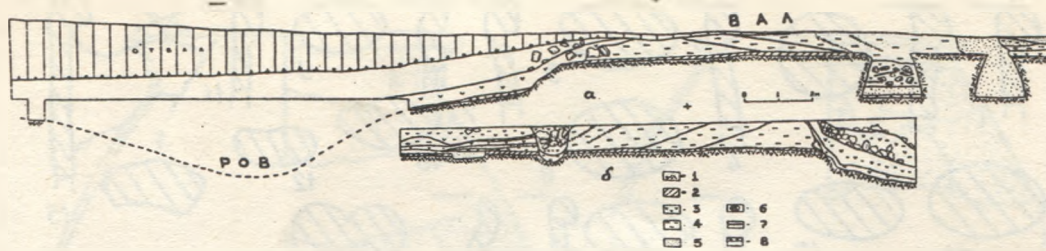

Рис.2.
**Разрез через
 внешнюю
 оборонительную
 линию 1985 г.:**
 а) по северной
 стенке траншеи;
 б) по южной стенке
 траншеи.
 Условные
 обозначения:
 1 - материковая глина;
 2 - стерильный гумус;
 3 - гумус; 4 - глина;
 5 - зола; 6 - пещина;
 7 - зольные прослой-
 ки; 8 - чернозем.

С напольной стороны, в более позднее время, вал был отделен от рва бермой — площадкой шириной 3,5 м. Прослежена облицовка вала, предохраняющая насыпь от оползания, а также остатки креpidы со стороны городища. Поверх вала в древности шла оборонительная стена с башнями.

Наиболее мощные культурные отложения на городище относятся к I в.до н.э.-I в.н.э. С этим горизонтом связываются кладки, вымостки дворов и полы построек, а также более тридцати хозяйственных ям. Керамика этого периода представлена обломками амфор с двустольными ручками, а также тарой синопского, колхидского и других центров (рис.3,18-27).

Слои II-III вв.н.э. на городище в значительной части повреждены перекопами XIX-XX вв. Тем не менее, удалось выявить десять хозяйственных ям этого периода и несколько построек полуземляночного типа.

Как и многие другие крупные позднескифские городища, Кермен-Кыр был окружен сетью неукрепленных поселений, динамика жизни которых была различной.

Пригород (западное селище) занимал территорию,ограниченную с севера и юга балками, а с востока — оборонительными сооружениями городища. Возможно, в позднеэллинистическое время пригород с запада защищался неглубоким (до 3 м) рвом, соединявшим верховья двух балок. Здесь исследовано около десяти хозяйственных ям II-I вв.до н.э. и полуземлянка, погибшая в пожаре. Наиболее показателен комплекс ямы №1, датируемый I в.до н.э. (рис.4).

Селище под северо-восточным склоном, судя по собранному материалу и находкам из двенадцати хозяйственных ям, существовало преимущественно во II-III вв.н.э. Определенный интерес представляет комплекс III в.н.э. из ямы №7 (рис.5, 1-6). Среди материалов II-III вв.н.э. преобладают фрагменты амфор боспорского производства, узкогорлых светлоглиняных и красноглиняных с воронковидным горлом (рис.3,28-47).

Селище, расположенное к юго-западу от городища, находилось по берегам небольшой речки, впадающей в р.Салгир. В 1994 г. здесь выявлено две полуземлянки с материалами конца II-I вв.до н.э., одна из которых прямоугольной формы (4x2 м), а вторая — округлой, диаметром 3,6-3,9 м, с „лежанкой” и очагом. Рядом с ними исследовано двенадцать хозяйственных ям, преимущественно колоколовидной в разрезе формы и, очевидно, синхронных постройкам. Дата комплексов определяется по находкам клейменых ручек

Рис. 3.
Фрагменты
амфор (1-47).

родосских амфор, профильных частей синопской и коричневоглиняной тары, фрагментам чернолаковой посуды. Особый интерес представляет лепная курильница с шаровидным туловом и сквозными отверстиями.

Позднескифское городище Кермен-Кыр по мощности своих оборонительных сооружений, наличию цитадели и расположению в срединной части полуострова вполне может быть отождествлено с одной из двух „царских крепостей”, упомянутых в херсонесском декрете в честь Диофанта (ИРЕ, I(2), 352, стк. 12-14, 28-31): Хабеи или Неаполь. Оба эти пункта являлись ключевыми в военно-стратегической системе Крымской Скифии, овладев которыми Диофант дважды добивался подчинения скифских правителей понтийскому царю Митридату VI Евпатору. На особую роль в этой войне крепостей Палакия, Хабеи и Неаполя, построенных Скилуром и сыновьями, указывает Страбон (VII,4,7).

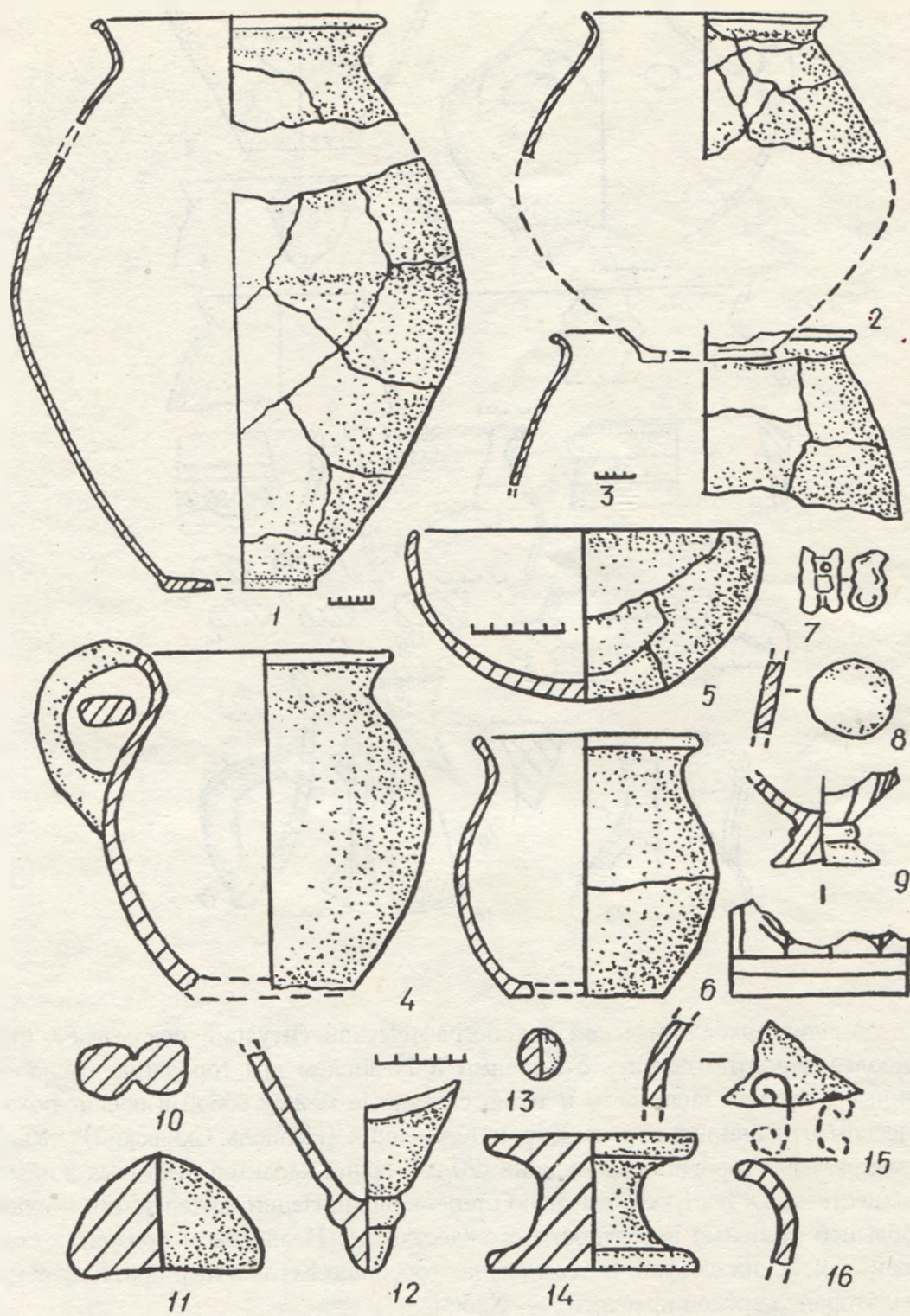
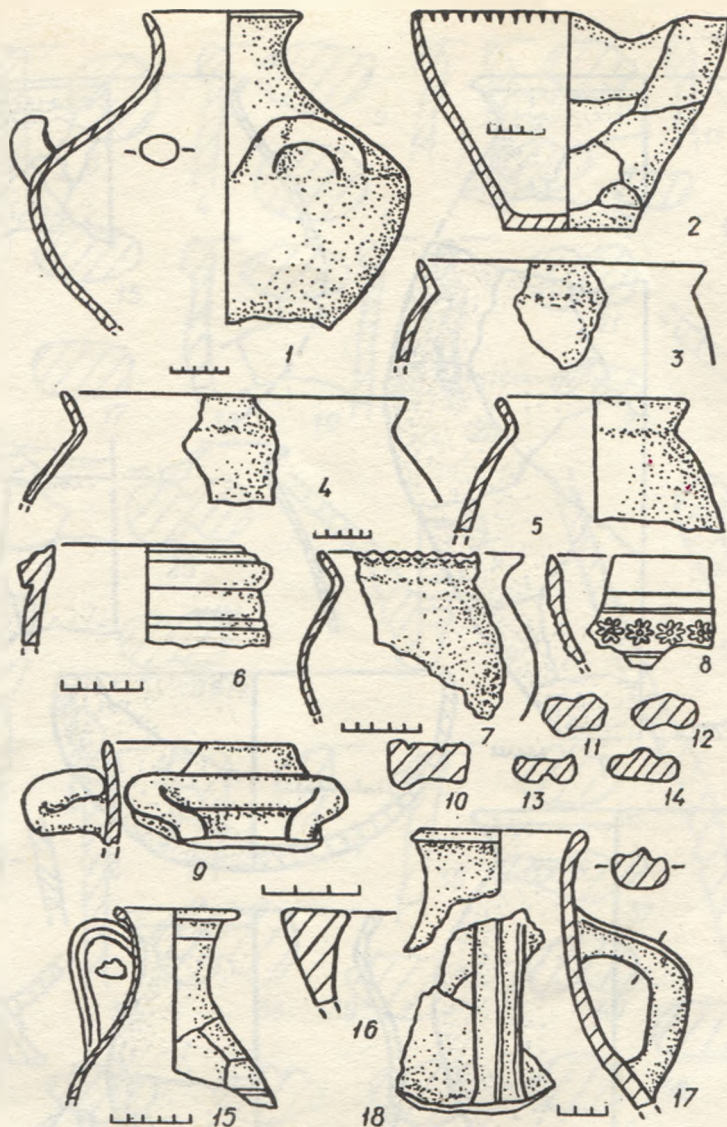

Рис. 4.
Находки из
ямы №1 (1-16).

Рис. 5.
Керамика из
раскопок 1985 г.:

1-6 - яма №7;
7 - яма №21;
8 - полуземлянка
№1;
10 - яма №8;
11-16 - подъемный
материал;
17,18 - из траншеи
у ямы №2.

Анализ археологической и топографической ситуации показывает, что наиболее вероятно связать с Хабеями и Неаполем два городища, расположенные в прямой видимости и тесно связанные между собой в военно-политическом отношении: Кермен-Кыр и Керменчик (Неаполь Скифский)¹⁰. Учитывая размеры городища Керменчик (20 га), яркий характер открытых жилых и общественных построек, высокую степень эллинизации жителей, его можно с большей степенью вероятности отождествить с Неаполем и признать „столицей” крымских скифов. В этом случае городище Кермен-Кыр претендует на роль второй „царской крепости” — Хабеи.

Необходимость дальнейших исследований этого памятника очевидна, а новые эпиграфические находки смогут разрешить спор о локализации позднескифских пунктов Крыма¹¹.

Литература

1. **Кеппен П.** О древностях южного берега Крыма и гор Таврических // Крымский сборник. — СПб., 1837. — С.334-335.
2. **Маркевич А.И.** Кермен-Кыр, древнее укрепление вблизи Симферополя // ИТУАК. — Симферополь, 1889. — №8. — С.114-115.
3. **Эрнст Н.Л.** Летопись археологических раскопок и разведок в Крыму за 10 лет (1921-1930) // ИТОИАЭ. — Симферополь, 1930. — Т.IV. — С.72-92; **Эрнст Н.Л.** Предварительный отчет о разведках на городище Сарайлы-Кият у Симферополя // Архив ИИМК РАН. — Ф.2., оп.1. — 1930. — №143.
4. **Домбровский О.И.** Керамическая печь на скифском городище „Красное” // ИАДК. — Симферополь, 1957. — С.191-209.
5. **Дашевская О.Д.** Скифское городище Красное (Кермен-Кыр) // КСИИМК — М., 1957. — №70. — С.108-117.
6. **Высотская Т.Н.** Позднескифские погребения в кургане близ городища Кермен-Кыр // АИУ. — К., 1968. — Вып.2. — С.113.
7. **Колтухов С.Г.** Об оборонительных сооружениях цитадели городища Красное (Кермен-Кыр) // СА. — М., 1986. — №1. — С.250-253.
8. **Пуздровский О.Е.** Охоронні роботи на скіфському городищі Кермен-Кир // Археологія. — К., 1989. — №2. — С.136-142.
9. **Пуздровский А.Е.** Охранные работы в округе городища Кермен-Кыр // Археологические исследования в Крыму. — Симферополь, 1994.
10. **Колтухов С.Г.** Заметки о военно-политической истории Крымской Скифии // Древности Степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье, 1993. — Т.IV. — С.212-213.
11. **Дашевская О.Д.** К вопросу о локализации трех скифских крепостей, упоминаемых Страбоном // ВДИ. — М., 1958. — №2. — С.143-150; **Раевский Д.С.** Неаполь или Палакий? // ВДИ. — М., 1976. — №1. — С.102-107; **Высотская Т.Н.** К вопросу о локализации Палакия // ВДИ. — М., 1983. — №1. — С.111-116.

ГЛИНСЬКЕ ГОРОДИЩЕ СКІФСЬКОГО ЧАСУ В ПОСУЛЛІ

Посулля було досить активно освоєне в скіфську епоху. В цьому регіоні проживало землеробсько-скотарське населення, яке залишило після себе цілу низку поселень, укріплених і неукріплених¹, та курганних могильників; останні унікальні для Лісостепу своїми розмірами та густотою розміщення². Відомі ці пам'ятки давно. Вже в кінці XIX ст. були зібрані основні дані про їх місцезнаходження, кількість, тощо³, але основна увага була прикута до курганів, які давали досить яскраві знахідки, вражаючи дослідників своєю висотою.

Селища взагалі не були відомі, до речі, і донині на жодному з них не проводилися археологічні розкопки, а городища майже не досліджувалися, хоча були відомі такі як Басівське, Глинське, Свиридівське та ін. Можна назвати поодинокі роботи Миколи Макаренка на першому з них.⁴

Після другої світової війни на даній території, як і на всьому Лівобережжі, активно діють археологічні експедиції різноманітних наукових установ і зокрема ЛВ ІА АН СРСР під керівництвом І.І.Ляпушкіна⁵ та ІА АН України під керівництвом Ф.Б.Копилова і В.А.Іллінської⁶. Основна увага була звернута на поселення. Ними відкрито ряд нових селищ та городищ, досліджено старі по берегам р.Сули та її правих приток — рік Хмелівки, Ромену, Локні, Многи, Удаю, Сніпороду. Були зняті плани городищ, більш точно визначена їх топографія, подано культурну та хронологічну характеристику тощо. Особливо активно в цьому напрямку працювала відомий археолог В.А.Іллінська. На Басівському городищі в 1947, 1957 та 1959 рр. нею проведені археологічні розкопки, що дали цінний матеріал, який стосується різноманітних сторін життя і діяльності тогочасного населення⁷.

В останні десятиріччя Посулля вивчають полтавські та сумські археологи — О.Б.Супруненко, І.М.Кулатова, В.В.Приймак. Ними проведені розвідки, в результаті яких відкрито ряд городищ та селищ скіфської епохи та розкопки курганів. На початок 90-х рр. постало питання проведення в цьому регіоні масштабних археологічних робіт, з метою отримання нових матеріалів, для уточнення загальної характеристики посульської локальної групи пам'яток.

З 1992 р. на Посуллі розгортає свою діяльність експедиція „Сула” ІА НАН України під керівництвом Ю.В.Болтрика. Нею були проведені розкопки на Свиридівському городищі (керівник В.П.Білозор), і ведуться розкопки на Басівському городищі — одному з основних центрів цієї території⁸.

На пам'ятки скіфського часу в басейні р.Сули, одного з найцікавіших

районів Дніпровського Лівобережжя, була звернута увага сектору археології та гончарства доби середньовіччя Державного музею-заповідника українського гончарства в Опішному. На одному з городищ, а саме Глинському, розпочаті археологічні дослідження. В 1992 р. тут проведені розвідки, а з 1993 р. ведуться планомірні розкопки.

Городище знаходиться за 1 км на захід від с.Глинськ, поблизу ґрунтової дороги на с.Хоминці, на мисоподібному останці, що має форму неправильної трапезії, утвореному балками, що впадають у р.Локню, в ур. „Біля хамазею”. Біля західного краю городища по дну однієї з балок протікає струмок. Поселення має похилу поверхню зі сходу на захід, досить активно розорюється, в тому числі внутрішній край валу. В східній частині воно руйнується ерозією, тут повністю або частково знищений рів, а місцями й вал; в південній частині при прокладанні нової дороги в с.Хоминці був підрізаний наполовину рів, у результаті чого місцями видно сліди згорілого дерева від оборонних споруд; у західній частині знищується водною ерозією, а в північно-західній пошкоджене глибоким ярмом, який зараз задернований. Через городище проходить лінія електропередач та підземна телефонна лінія.

Площа городища — близько 14 га. З усіх сторін воно обгороджене валом та ровом. Була виміряна довжина валу, яка становить 1567 м. Він утворений шляхом ескарпування схилів та будівництва дерев'яно-земляних конструкцій, сліди яких у вигляді залишків деревного вугілля і колод, товщиною 4-12 см, виявлені в південній частині городища. Дерев'яне укріплення, вірогідно, мало форму тину, що підпирався вертикальними стовпами. Стіна, що згоріла під час пожежі, впала на схили ескарпу і в рів, на дні якого земля прокалилася на глибину до 10 см. Висота валу з внутрішньої сторони — біля 2 м, із зовнішньої 5-8 м, ширина основи 16-18 м. Він збільшений за рахунок ескарпу. Збереглися сліди заплилого рову глибиною до 0,5 м. Передбачуваний в'їзд на городище знаходився з південного боку. Тут висота валу складає 5 м. В центрі західної частини городища існує ще один розрив укріпленої лінії.

Територія городища розорюється, культурний шар пошкоджений на глибину 30-40 см. На відстані 10 м від валу є сліди заглибини, звідкіля брали ґрунт для його насипання. Розпливчатий насип внутрішньої частини валу перекриває культурний шар смугою до 8-10 м, максимальна її товщина 40-50 см. Вона досить багата на знахідки. В центрі городища місцями видно великі шматки обмазки з відбитками прутів ліщини; можливо, це сліди жител. Тут зустрічається найбільше уламків посуду скіфського часу, античних амфор, кістки, виробів з каменю, а також в незначній кількості пізньосередньовічна і сучасна гончарна кераміка.

В 1993-1994 рр. розкоп був закладений в південній частині укріплення, неподалік передбачуваного в'їзду. Його площа 759 кв.м. Розкоп загальний, роботи ведуться шляхом прирізки до вже розкопаної ділянки нових площ, що дасть можливість більш повно прослідкувати заселення городища. Було відкрито 29 ям, одна з них (остання) — найбільш цікава, але поки що повністю не прослідкована. Вона виявлена біля валу і частково ним перекрита. Вивчена

Рис.1.
Знахідки з
Глинського
городища.

1-5 — вістря стріл;
6-8,10-13,22-33 —
порясла;
9 — намистина;
14 — важок;
15 — антропоморфна
статуетка;
16,17 — культові
„хлібці”;
18-21 — проколки;
34 — стакан.

1-5 — бронза;
6-8,10-17,22-34 —
глина;
9 — склопаста; 1
8-21 — кістка.

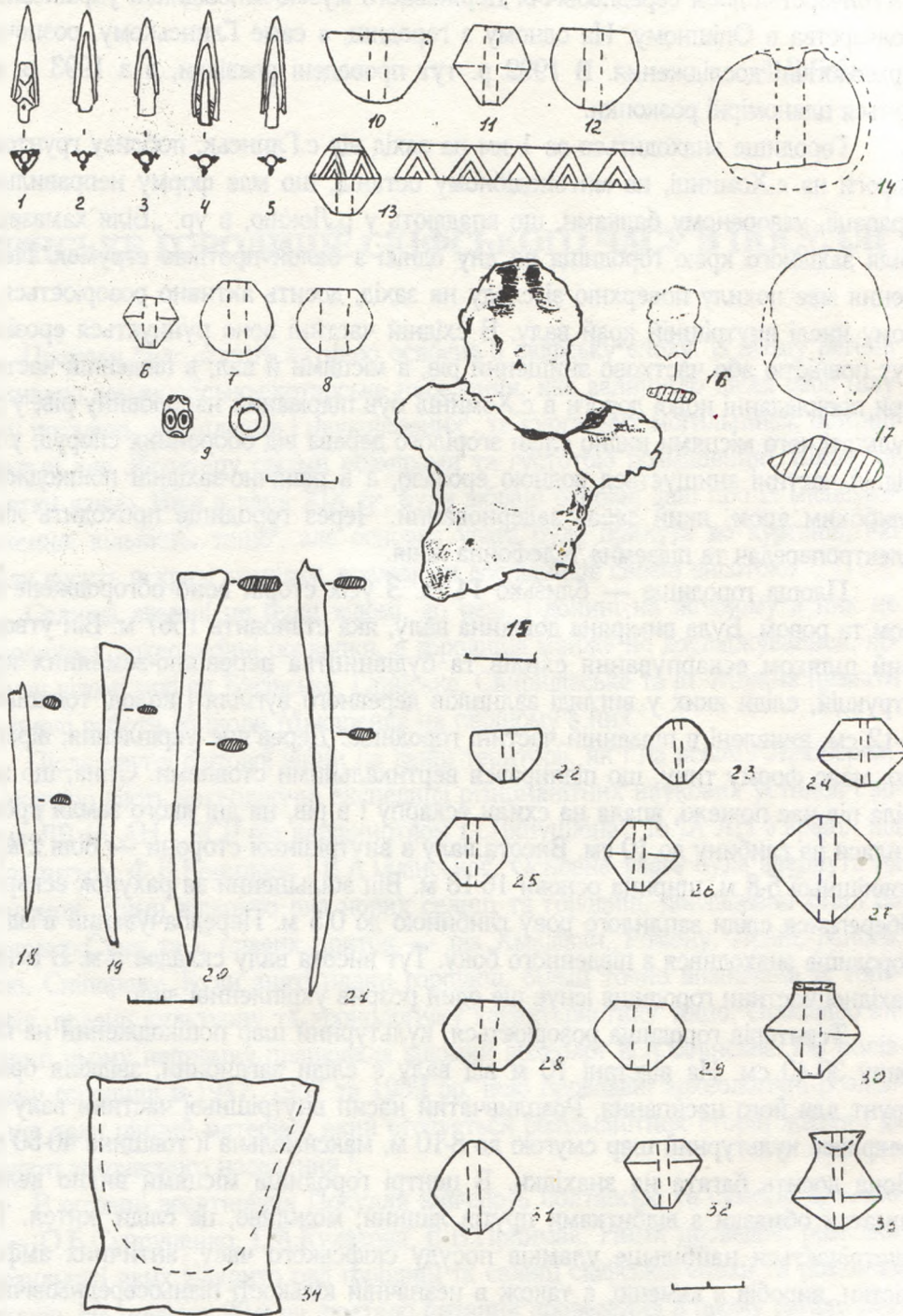
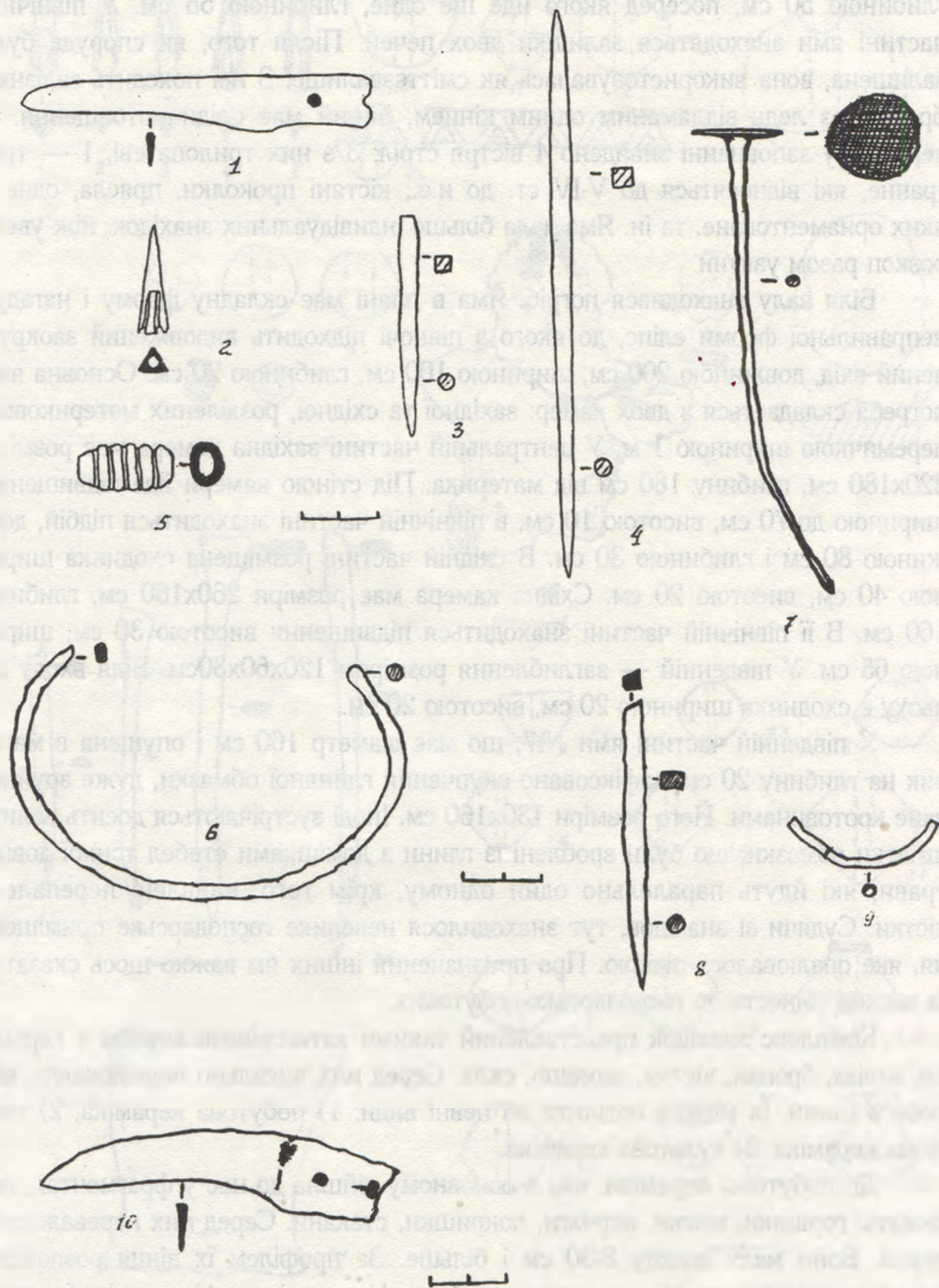

Рис.2.
Глинське
городище.
Знахідки.

1-10 — ножі;
2 — вістря стріли;
3,4,8 — шила;
6 — браслет;
8 — булавка;
9 — фрагменти
серезки чи
браслету.

1,3,4,6-11 — залізо;
2 — бронза;
5 — кістка.

ділянка являє собою заокруглений кут з довжиною по лінії сх.-зх. — 940 см, по лінії пд.-пн. — 520 см. В центрі яма має заглиблення неправильної форми, глибиною 50 см, посеред якого йде ще одне, глибиною 55 см. У північній частині ями знаходяться залишки двох печей. Після того, як споруда була залишена, вона використовувалась як сміттєзвалище. З неї походить залізний браслет, з ледь відламаним одним кінцем, інший має сліди потовщення. У верхньому заповненні знайдено 4 вістря стріл: 3 з них трилопатеві, 1 — тригранне, які відносяться до V-IV ст. до н.е.; кістяні проколки, прясла, одне з яких орнаментоване, та ін. Яма дала більше індивідуальних знахідок, ніж увесь розкоп разом узятий.

Біля валу знаходився погріб. Яма в плані має складну форму і нагадує неправильної форми еліпс, до якого з півночі підходить видовжений заокруглений вхід, довжиною 200 см, шириною 100 см, глибиною 20 см. Основна яма погребка складається з двох камер: західної та східної, розділених материковою перемичкою шириною 1 м. У центральній частині західна камера має розміри 220x180 см, глибину 180 см від материка. Під стіною камери йде підвищення шириною до 70 см, висотою 10 см, в північній частині знаходиться підбій, довжиною 80 см і глибиною 30 см. В східній частині розміщена сходишка шириною 40 см, висотою 20 см. Східна камера має розміри 260x160 см, глибину 160 см. В її північній частині знаходиться підвищення висотою 30 см, шириною 65 см. У південній — заглиблення розміром 120x60x30 см. Біля входу до льоху є сходишка шириною 20 см, висотою 20 см.

У південній частині ями №7, що має діаметр 160 см і опущена в материк на глибину 20 см, зафіксовано скупчення глиняної обмазки, дуже зруйноване кротовинами. Його розміри 130x160 см. Іноді зустрічаються досить великі шматки обмазки, що були зроблені із глини з домішками стебел тонкої довгої трави, які йдуть паралельно один одному, крім того, виявлені перепалені кістки. Судячи зі знахідок, тут знаходилося невелике господарське приміщення, яке опалювалось пічкою. Про призначення інших ям важко щось сказати. Їх можна віднести до господарсько-побутових.

Комплекс знахідок представлений такими категоріями: вироби з кераміки, заліза, бронзи, кістки, каменю, скла. Серед них чисельно переважають вироби з глини. Їх можна поділити на певні види: 1) побутова кераміка; 2) технічна кераміка; 3) культова кераміка.

До побутової кераміки, яка в основному дійшла до нас у фрагментах, належать: горщики, миски, корчаги, покоришки, стакани. Серед них переважають перші. Вони мали висоту 8-30 см і більше. За профілем їх вінця розподіляються на прямі, загнуті в середину, слабопрофільовані, профільовані, різкопрофільовані назовні, прямі з виділеними плічками. Горщики прикрашалися на вінцях, шийці і плічках орнаментом у вигляді пальцевих, нігтьових вдавлень, защіпів, проколів, наколів, вдавлень паличкою або кісткою, наліпним або неналіпним валиком, що був утворений за рахунок відтягнення зовнішнього краю вінця, врізними лініями. Ці типи орнаменту часто комбінувались між собою. Поверхня горщиків у переважній більшості шерехата, зрідка заглажена.

Товщина стінок ліпних горщиків коливається від 0,5 до 1,2 см, більшість 0,7-1 см. На дні горщиків зустрічаються відбитки злакових культур. За визначенням доктора природничих наук О.П.Пашкевич, вони належать найчастіше просові, рідше ячменеві.

На другому місці стоять миски, висотою до 12 см, діаметром 17-30 см. Їх верх плоский або округлий, зрідка потовщений, з виступаючим внутрішнім краєм, плавно загинається до середини. Миски під краєм вінця прикрашались наколами, частина з яких утворює опуклини, або наскрізними проколами. Половина виробів має шерехату поверхню, чверть — горбкувату, інші — заглажену або навіть лисковану. Фрагментів корчаг і стаканів небагато. Вони виготовлені з доброго глиняного тіста, мають заглажену або і лисковану поверхню.

Покришки світло-коричневого кольору, добре заглажені, діаметром до 20 см, товщиною 1-2 см, зрідка прикрашались пальцьовими вдавленнями на зовнішній стороні.

Гончарні вироби виготовлялися із глини, до якої додавали домішки у вигляді шамоту, піску, жорстви, органічних решток для того, щоб зменшити усадку і розтріскування, які вели до браку. Для їх виробництва гончарний круг не використовували. Малі вироби формувались з одного шматка глини, у великих — з нього виготовлялося лише дно, а далі йшов процес наліплювання шматків глини.

До технічної кераміки можна віднести прясла конічної, біконічної форми, часто зі зрізаною основою, закруглено-біконічні, сферичні, фігурні у вигляді корчаги, з діаметром 1,7-3,0 см. Грані біконічних прясел плавно закруглені, інші мають чітко виражене ребро, діаметр отворів 0,35-0,70 см; три прясельця мають маленькі розміри 1,4x1,8 см і наближаються до намистин. Їх колір коричневий, сірий, чорний, розмір 1,4-3,0 см. Зрідка вони орнаментувалися вертикальними або хвилястими лініями, які іноді заповнювалися білою пастою (рис.1,22-33). З глини виготовлялися конуси та важки сферичної форми з широкими отворами. Їх розміри відповідно 5-12 см та 6-8 см (рис.1,14).

До культової кераміки можна віднести глиняні моделі хлібців та фрагменти культового посуду дуже маленького розміру. Однією з перших на Посуллі знайдена антропоморфна статуетка без виражених ознак статі, що досить добре збереглася. Вона має розміри 9,6x7,8 см. Виліплена з одного шматка глини, пальцьовими вдавленнями виділені очі і ніс, руки і ноги фігурно передані конічними відростками (рис.1,15).

Із залізних виробів знайдені 3 шила, 2 ножі, один з них — із горбатою спинкою, браслет, цвяхоподібну залізну шпильку, фрагмент сережки чи браслету (рис.1,3,4,6).

До виробів із бронзи відносяться 6 вістер стріл: два з яких тригранні, чотири трилопатеві, що датуються V-IV ст. до н.е.

З кістки виготовлені проколки та намистина. Остання розміром 2,3 см, товщиною 1,1 см, діаметр отвору 0,7 см; прикрашена 5-ма врізними лініями. Деякі кістки мають сліди рубання та свердління (рис.1,5;2,18-21).

Було виявлено також 2 великих фрагменти кам'яних зернотерок, розтиральники, металеві сферичні камені.

До античного імпорту належать: склопастова намистина світло-коричневого кольору з голубими вічками, дуже потерта від довгого вжитку, фрагменти великої скляної намистини та уламки грецьких амфор, яких виявлено значно менше, ніж на Басівському городищі.

Антропологічний матеріал представлений поодинокими кістками, хребцями, фрагментами людських черепів. Останні найчастіше зустрічаються біля валу. Можна припустити, що людські голови виставлялися на валу для залякування ворогів.

Види домашніх і диких тварин на Глинському городищі були визначені науковим співробітником ІА НАН України О.П.Журавльовим. За кількісним і процентним відношенням тварини розподіляються так:

Назва	молоді	напівдорослі	дорослі	кількість особин
Бик свійський	10	3	20	33
Вівця свійська		2	2	4
Коза свійська			4	4*
Вівця та коза	8	4	4	16
Свиня свійська	12	10	7	29
Кінь	5		17	22
Собака			9	9
Заєць-русак			2	2
Вовк			1	1
Лисиця			1	1
Бурий ведмідь			1	1
Кабан			1	1
Олень звичайний			1	1
Лось			1	1
Всього	35	19	71	125

* — 3 них 2 самця і 2 самки.

На першому місці у господарстві місцевого населення знаходилась велика рогата худоба — 26,4%, за нею йдуть свині — 23,2%. Мисливство значної ролі в цей час не відіграло. Крім того, в одній із ям була знайдена луска риби, що свідчить про зайняття жителів городища рибальством.

У пізніші часи на поселенні проживало зарубинецьке та черняхівське населення, яке залишило після себе фрагменти ліпного та гончарного посуду — горщики, миски, миски-вази тощо, та уламки амфор римського часу. Місцеві вироби мають сірий, чорний, сіро-чорний колір, в половини з них шерехата поверхня, інші лисковані. Глина добре відмулена, іноді з домішкою піску. Вінця профільовані, на шийці, плічках і тулубі зустрічається орнамент у вигляді візних ліній та пружок.

Література

1. **Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я.** Довідник з археології України. Полтавська обл. — К.: Наук. думка, 1982. — 107 с.
2. **Ильинская В.А.** Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. — К.: Наук. думка, 1968. — С.5-19.
3. **Макаренко Н.Е.** Городища и курганы Полтавской губернии. — Полтава, 1917. — 105 с.; **Падалка Л.В.** О древних городках, городищах и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губернии // Тр. ПУАК. — Полтава, 1905. — Вып.1. — С.214; **Ляскоронский В.Г.** Городища, курганы и длинные (змиевые) валы, находящиеся в бассейне р.Сулы // Тр. XI АС. — М., 1912. — Т.1. — С. 404-456.
4. **Макаренко Н.Е.** Археологические исследования 1907-1909 года // ИАК. — СПб., 1911. — Вып.43. — С.1-130.
5. **Ляпушкин И.И.** Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа: Археол. разыскания о времени заселения Левобережья славянами // МИА. — М.: Изд-во АН СССР, 1961. — №104. — 382 с.
6. **Іллінська В.А.** Розвідка пам'яток скіфського часу на Посуллі (1946 р.) // АП УРСР. — К., 1949. — Т.2. — С.139-148.
7. **Іллінська В.А.** Верхньосульська експедиція 1947 р. // АП УРСР. — К., 1952. — Т.4. — С.34-42; **Ильинская В.А.** Познескифский слой Басовского городища // КСИА АН УССР. — К., 1961. — Вып.11. — С.59-63; **Іллінська В.А.** Басівське городище // Археологія. — К., 1965. — Т.18. — С.48-76.
8. **Кулатова І.М.** Городище скіфського часу поблизу Клепачів // ТДП другої Полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства. — Полтава, 1991. — С.73-75; **Кулатова І.М., Супруненко О.П.** Проблематика скіфського часу в археологічних дослідженнях Полтавського обласного центру археології 1994 року // Проблеми археології, древньої і середньовікової історії України: Міжнародна наукова конференція / ТД. — Харків, 1995. — С.51-53.
9. **Болтрик Ю.В., Бунятян К.П.** Розкопки на Басівському городищі. // АДУ 1992 р. — К., 1993. — С.17-19; **Болтрик Ю.В., Фіалко Е.Е.** Басовское городище — центр посульського узла пам'яток епохи раннього заліза // Проблеми археології, древньої і середньовікової історії України: Міжнародна наукова конференція / ТД. — Харків, 1995. — С.44-46.

ДОСЛІДЖЕННЯ В КНИШІВСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

Дані про городище скіфської доби на правому березі Псла поряд с.Книшівка Гадяцького р-ну на Полтавщині стали з'являтися в науковій літературі ще на початку ХХ ст.¹ Але перші розкопки цієї пам'ятки було проведено лише у 1954 р. В.А.Іллінською². Масштабні систематичні розкопки частини території Книшівського городища протягом 1988-1993 рр. здійснювала археологічна експедиція Полтавського пединституту на чолі з автором³. Також велику увагу було приділено вивченню захисних споруд⁴. Особливо багатим на наукові відкриття був польовий сезон 1993 р. Познайомити читача з його основними підсумками ставить за мету автор цієї публікації.

Розкоп 1993 р. в Книшівському городищі було закладено у південно-східній частині головного укріплення біля захисного валу. Він став останньою складовою частиною великого суцільного розкопу, який планомірно вівся від крайньої східної точки головного укріплення. Площа розкопу 1993 р. охопила 1044 кв.м.

Культурний шар в межах розкопу не однорідний. Умовно можна виділити дві частини. Першу з них окреслимо смугою шириною 10-12 м вздовж насипу кільцевого валу. Саме тут проходить материкова улоговина глибиною від 0,3 до 0,6 м, яка утворилась в результаті вибирання ґрунту для насипу валу. Улоговина заповнилась культурними нашаруваннями переважно IV ст. до н.е. Вони виявились перекритими полою розсунутого валу. Культурні рештки тут залягають до глибини 1,3-1,8 м, а місцями — до 2 м від сучасної поверхні. В нижніх шарах улоговини часто трапляються дрібні головешки, деревне вугілля, попіл, потрошені людські черепи, особливо це стосується південної ділянки розкопу (рис.1). Вся прилегла до валу частина городища має добре насичений знахідками культурний шар.

До другої частини розкопу відходить вся інша його територія. Товщина культурного шару тут становить 0,55-0,65 м. Археологічні об'єкти більш щільно розташовані у північній та північно-східній ділянках розкопу, де також виявлено багато знахідок. Матеріали розкопу датуються VII — початком III ст. до н. е.

Загалом в межах розкопу 1993 р.(включаючи й археологічні комплекси) виявлено 1433 індивідуальних знахідок та 43085 одиниць масового археологічного матеріалу: битого посуду, кісток тварин, шматків глиняної обмазки, каменів тощо.

В культурному шарі розкопу зафіксовано 1200 індивідуальних знахідок

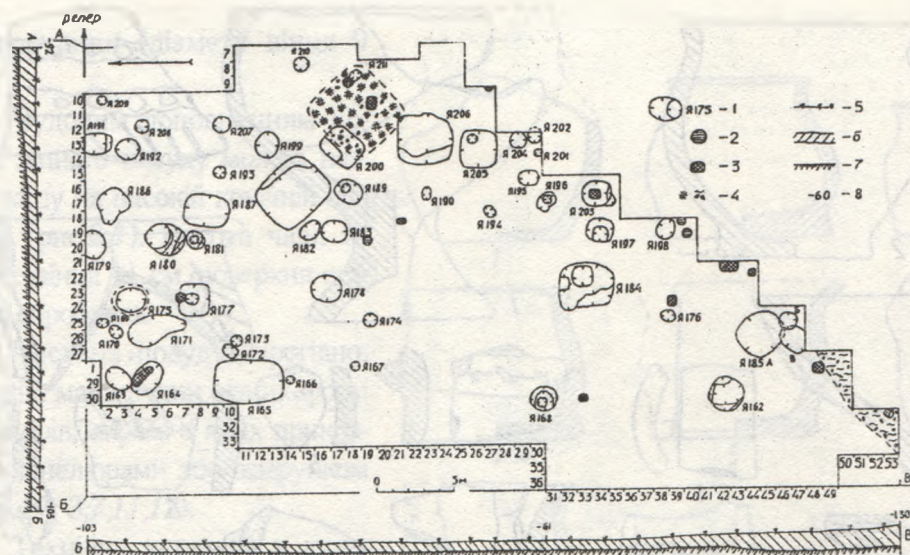

Рис. 1.
План розкопу
1993 р. в голов-
ному укріпленні
Книшівського
городища.

Умовні позначення:
1 — ями та їх
порядкові номери;
2 — глиняні вівтарі-
жертovníки;
3 — руїни печі;
4 — глиняна обмазка,
лопіл, деревне вугілля;
5 — дерн;
6 — культурний шар;
7 — материк;
8 — відмітка
нівелювання відносно
репера.

та 37183 знахідки масового матеріалу. По кількості на першому місці стоять уламки ліпного посуду. Цілі посудини чи їх розвали трапляються рідко.

Горщики є найбільш численною групою ліпного посуду — 363 уламки вінець, 23 уламки днищ, кілька фрагментів стінок тулуба та великих фрагментів (рис.2,6;3,2,4-6,8). Майже повністю вціліло малорозвиненого профілю горнятко висотою 8,2 см при діаметрі вінця 8 см з добре обробленою і обпаленою поверхнею (рис.2,2). Розвал великого горщика, який вдалося частково склеїти, а потім графічно реконструювати (рис.2,1), має розвинений профіль тулуба, але нестійке (всього 9,3 см в поперечнику) днище. Висота горщика сягає 36 см, діаметр вінця — 26 см. Зовнішня сторона краю вінця прикрашена пальцьовими защипами, по під защипами — круглими протинами.

Статистична обробка даних про уламки вінець горщиків показує, що банкоподібні посудини в Книшівському городищі не мали значного поширення. Вони становлять лише 0,55% горщиків. Малопрофільовані вінця репрезентують 30,3%, а з розвиненим профілем — близько 69% горщиків. Більшість посудин має закруглені краї вінця.

Орнаментовано 93,11% горщиків. Орнамент зроблено різними способами: пальцьові вдавлення або защипи, круглі протини або наколи, нарізки ребром тріски, сформований або наліпний валик, гострим кінцем накреслений візерунок з геометричних фігур. Одні горщики мають орнамент, що виконаний одним способом (19,28%), інші — двома (68%), значно рідше трьома (5,79%), утворюючи різноманітні комбінації. Прикрашали горщики переважно на вінцях, а також на шийці, рідко на тулубі і зовсім рідко — біля днища. Найбільш поширеними були такі види орнаменту: по краю вінця зроблено пальцьові защипи або вдавлення, а під ними — ряд протинів (34,44%); по краю вінця нанесено косі насічки, а під ними — ряд протинів (20,11%); по краю вінця зроблено пальцьові вдавлення або защипи (7,24%). Горщики, прикрашені валиками (вони майже завжди мають пальцьові вдавлення або защипи), становлять лише 5,79%.

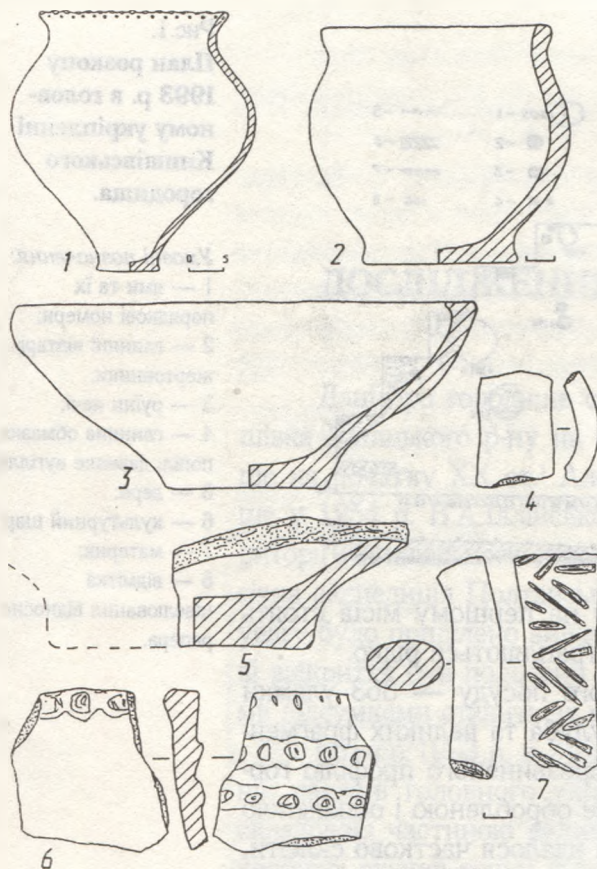

Рис.2. Книшівське городище.
Ліпний посуд та його уламки (розкопки 1993 р.).

Рис.3. Книшівське городище.
Уламки ліпного посуду (1993 р.).

Миски серед керамічного посуду представлені значно скромніше: одна ціла посудина, 32 уламки вінець і одне днище (рис.2, 5). Панівне становище належить мискам з плавно вигнутими стінками корпусу до вертикальних вінець, верхній край яких горизонтально зрізано, по внутрішньому краю сформовано більше або менше виступаючий гострореберний бортик. Такого типу миски становлять 53%. Єдина майже вціліла миска теж належить до описаного типу (рис.2,3). Діаметр вінця її — 16,5 см, висота — 6,5 см. Миски з орнаментом у Книшівському городищі — рідкісне явище. В колекції 1993 р. є вінець з бугоркоподібним виступом (рис.3,9), а також з круглими протинами вздовж краю (рис.3,10).

Уламки корчаг, кубків, глечиків траплялися ще рідше — їх виявлено лише 20. Половина з них репрезентує посудини з конусовидною горловиною і відтягненими назовні вінцями. Поверхня цієї групи посуду майже завжди ретельно оброблена, пригладжена, інколи лискована. Винятком є невелика корчага з шерехатою поверхнею, на якій накреслено візерунок у вигляді ялинок та концентричних кіл (рис.3,3). Зберігся великий фрагмент верхньої частини

цієї посудини (діаметр вінця 9 см).

Чудовим доповненням колекції ліпного посуду можна назвати чашу на високій конічній підставці (рис.3,1). Висота чаші та діаметр вінця 11 см, поверхня старанно оброблена.

Частина посуду, вірогідно, глечиків, мала ручки різних форм та розмірів, окремі з яких прикрашено канелюрами або візерунком (рис.2,4,7; 3,7,11,12).

Технічна кераміка в культурному шарі представлена в першу чергу пряслами різно-манітних форм (58 штук), при перевазі конічних та сферичних. Два прясла мають накреслений візерунок: одне — солярний знак у вигляді хреста, друге — композицію з дугоподібних ліній та крапок. Загадкові глиняні „конуси” репрезентовані 268 уламками та 14 цілими виробами. Трапляються скупчення „конусів” по кілька штук.

Частина з них має по два протилежні пальцьові вдавлення на боках. В колекції також, виготовлені зі стінок керамічних посудин, — маленькі трикутнички з отвором для підвішування біля вершини, невеликі ліплені кулі тощо.

Культова кераміка репрезентована мініатюрними вотивними посудинками (рис.4,1-13), зооморфними фігурками свійських тварин, невеличкими моделями хлібин та коржів (рис.4,14). Одна з мініатюрних чашечок висотою всього 3,3 см та діаметром 4,8 см вздовж вінця прикрашена тоненькими протинами (рис.4,10). Рідко трапляються серед культових речей мініатюрні глиняні ложечки (рис.4,15):

Металеві вироби в матеріалах розкопок 1993 р. займають визначне місце: 26 ножів, 9 шил, 2 уламки серпів, пробоець, зубило, стамеска, уламки вістрів меча, втулка дротика, платівка від захисного панциря, 2 пряжки від кінської збруї, 8 шпильок, уламок браслету та інше (рис.5,1-20; 6,1-35). Про місцеву чорну металургію свідчать знахідки залізного шлаку та уламків стінок горну (62 прим.), бурого залізняку². Бронзових виробів менше: 5 вістрів стріл V-IV ст. до н. е., 3 шпильки, 2 тонких платівки для облицювання дерев'яного посуду, 2 трубочки-пронизки, уламок сережки, браслету, вінця казана (рис.7,1-15).

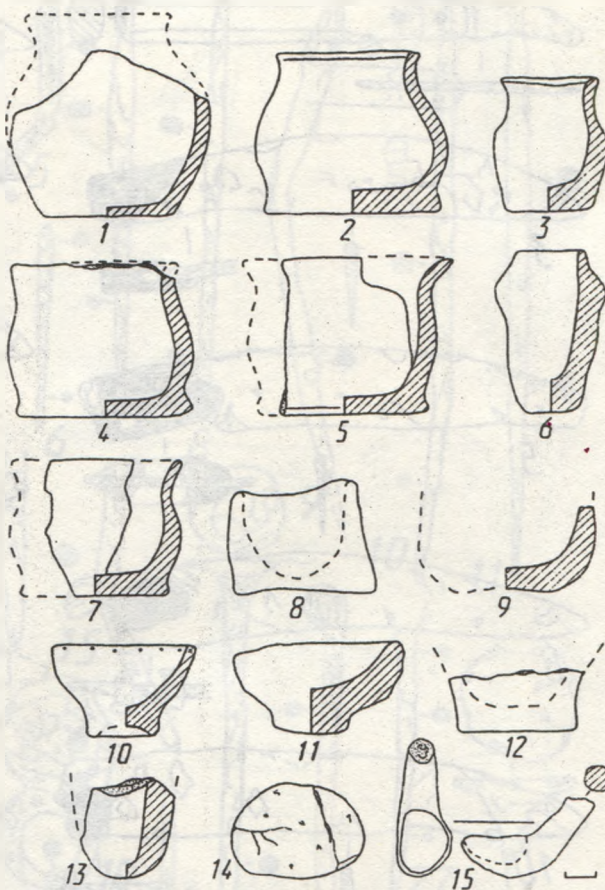

Рис.4.
Книшівське
городище.

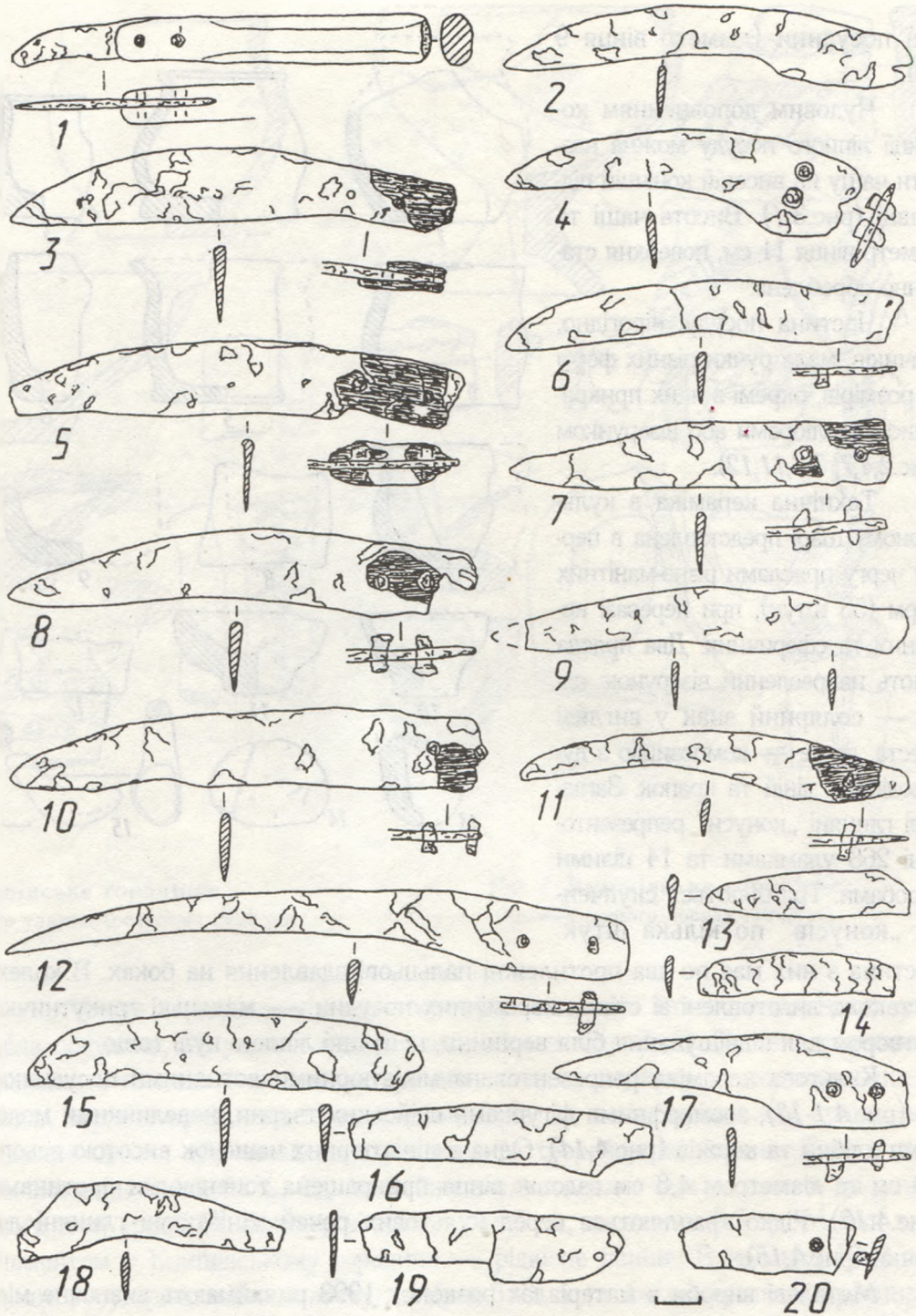
Культова кераміка з
розкопу 1993 р.

Рис.5.
Книшівське
городище.

Залізні ножі з
розкопу 1993 р.

1,3,5 — залізо та
кістка.

З кам'яних знарядь відзначимо 7 уламків кварцитових зернотерок та 7 розтирачів кулястої та кубічної форми, 13 прямокутних точил та 6 точил-брусків з отвором для підвішування з пісковіку, гальки, кремінь (рис.8,1-14).

Кістяні вироби (рис.7,16-30) представлені вістрям стріли, уламком проколки, знаряддям для плетіння кошиків, полірованою трубкою (довжина 3,4 см, діаметр 1,1-1,2 см), лощилом з астрагалу. Представницькою є група заго-

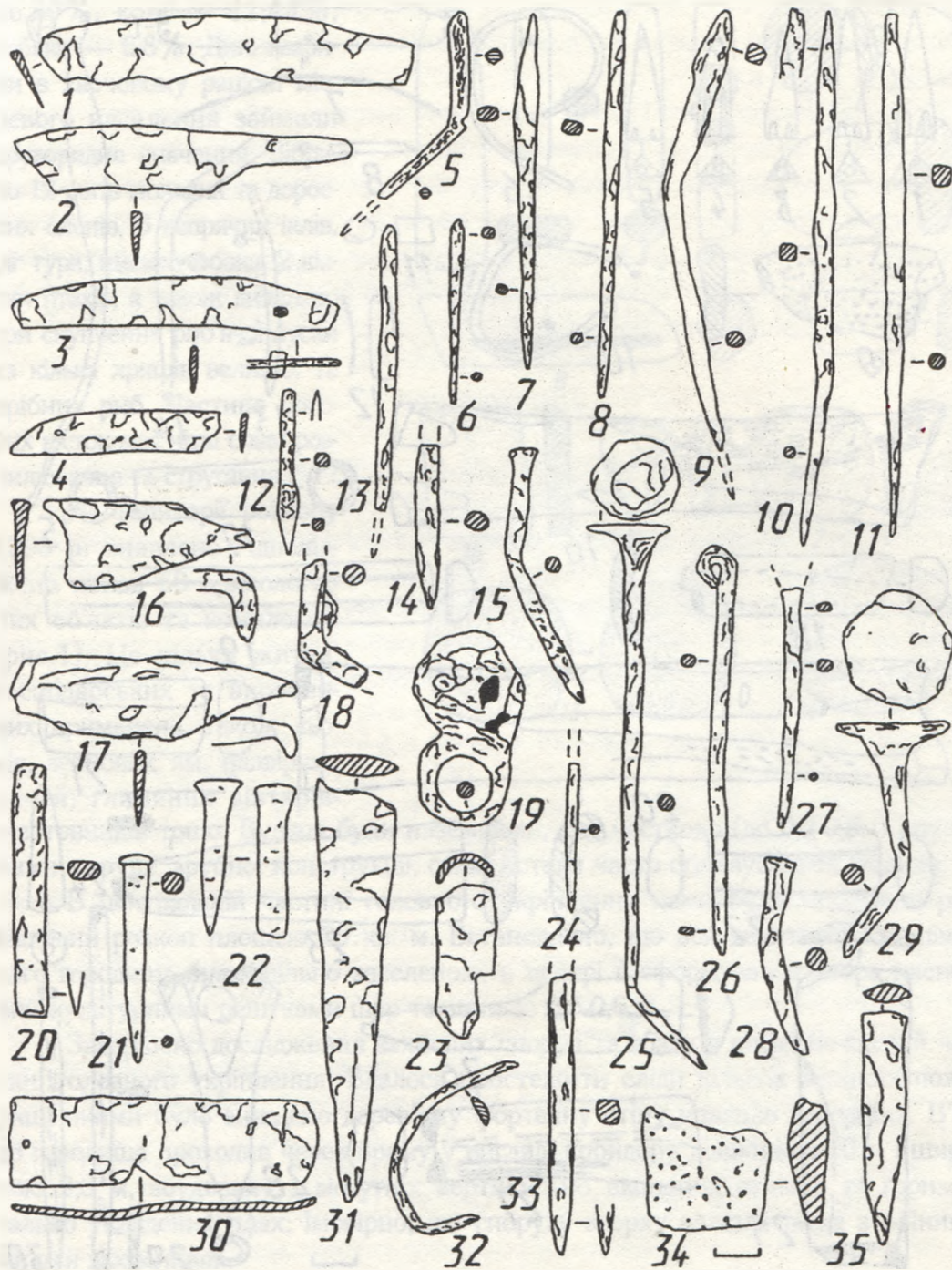

Рис.6.
Книшівське
городище.

Залізні знаряддя
(1993 р.).

товок пластин для руків'я ножів (7), а також підготовлених для виробництва розщеплених та підтесаних кісток (7).

Серед античного імпорту в Книшівському городищі найбільш численними є уламки амфор VI-IV ст. до н. е. — 15 індивідуальних знахідок та 157 в масовому матеріалі. Виявлено кілька уламків чорнолакових посудин (канфарів, лекіфів, ваз) та кружального посуду. Найбільший фрагмент з ручкою репрезентує канфар рубежу IV-III ст. до н.е. Доповнюють колекцію привізних ре-

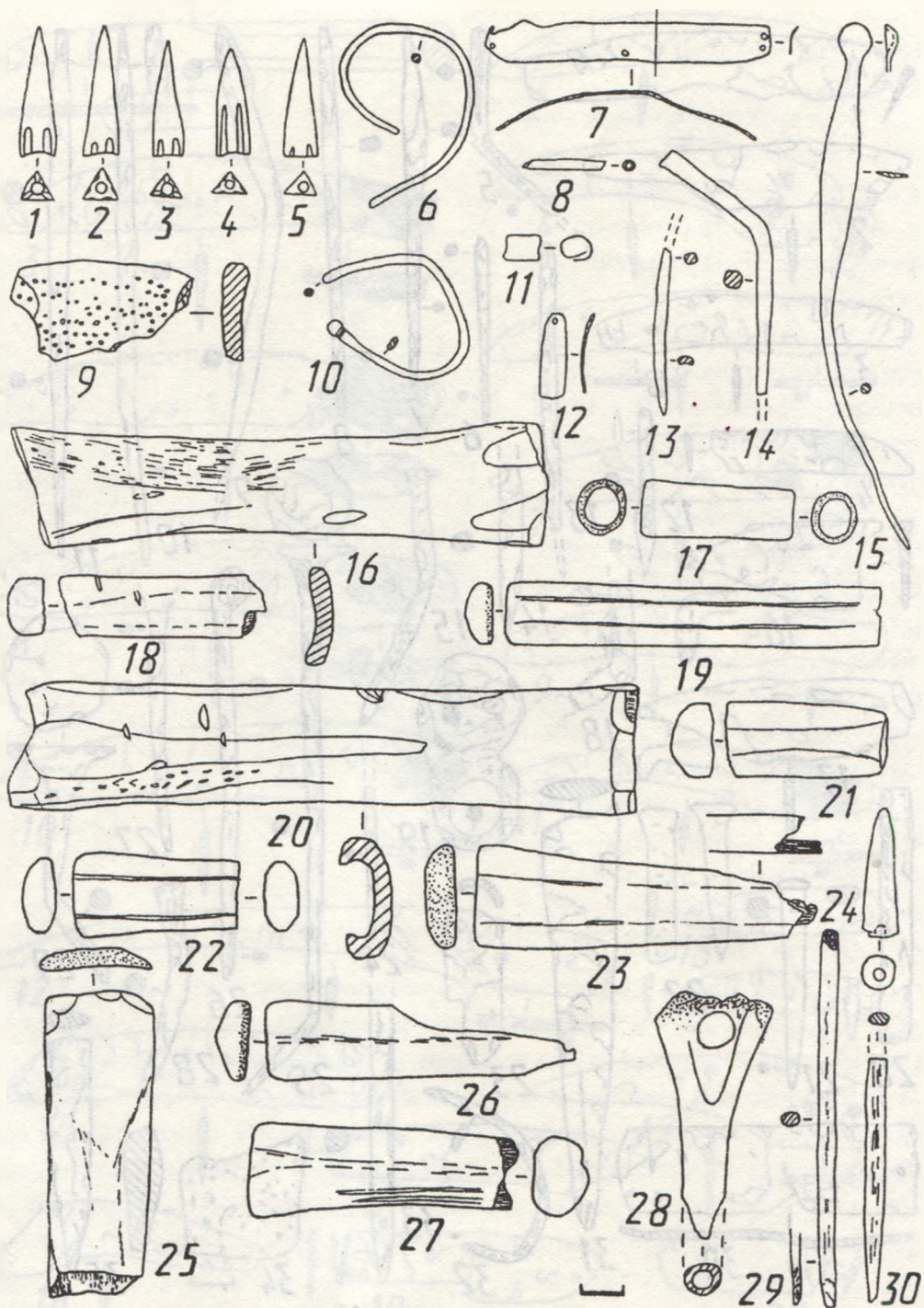

Рис. 7.

**Книшівське
городище.**

Зброя, прикраси та
знаряддя праці
(знахідки 1993 р.).

1-15 — бронза;
16-30 — кістка.

чей дві склопастові намистини: перша — перламутрового кольору, друга — голубого з біло-блакитним очковим візерунком.

Під час розкопок 1993 р. виявлено велику кількість остеологічних матеріалів. Серед масового матеріалу, не взятого до колекції, нараховується 9810 знахідок з культурного шару та 1368 з археологічних комплексів. Визначено 426 знахідок кістяних решток. Свійські тварини представлені таким чином: велика рогата худоба — 37,33%, свині — 24,8%, дрібна рогата худоба —

16,89%, коні — 11,44%, собаки — 6,8%. Дикі тварини в харчовому раціоні місцевого населення займали другорядне значення. Зібрано 12 рогів молодих та дорослих оленів, 6 вепрячих іклів, ріг тура, щелепу вовка, 2 кістки птахів, а також виявлено три скупчення рибацької луски та кілька хрящів великих та дрібних риб. Частина рогових кісток має чіткі сліди розпилювання та стругання.

На території розкопу 1993 р. виявлено і досліджено понад 50 археологічних об'єктів та комплексів (рис.1). Це кілька жител, господарських та виробничих приміщень, також льохів, зернових ям, надвірних печей, глиняних віттарів-жертвників тощо. Будівлі були наземними, але частково (до 0,2-0,6м) опущеними в ґрунт, зрубної конструкції, стіни і стеля часто обмазувалися глиною.

В центральній частині головного укріплення нами було закладено розвідковий розкоп площею 60 кв. м. Встановлено, що вся територія Книшівського городища була щільно заселеною, в центрі її сформувався добре насичений культурними рештками шар товщиною 0,5-0,6 м.

Завершено дослідження захисних споруд та в'їзду в південно-східній частині головного укріплення. Вдалося простежити сліди кількох великих пожерищ, якими було знищено дерев'яну фортечну стіну навколо городища. В'їзд до городища проходив через браму у вигляді коридору довжиною 10 м і шириною 2,5 м, збудовану з могутніх вертикально вкопаних стовпів та горизонтально укладених плах. Імовірно, цю споруду зверху вінчала вежа з бійницями для захисників.

Проведено дослідження в пригородді Книшівського городища. Тут траншеєю 32x2 м здійснено перетин валу та рову, що тепер розорюються. Вияснено, що вал доповнювала дерев'яна конструкція, яку після пожерища відновлювали, а вал та рів збільшували. Перед валом (зберігся на висоту 1 м) проходив рів лінозвидного профілю шириною 6 м і глибиною 1,1 м.

Розкоп у пригородді в 75 кв.м було закладено поблизу описаного перетину валу. Порівняно бідні матеріали, відсутність житлових та господарчих приміщень свідчить на користь того, що пригороддя використовувалось переважно

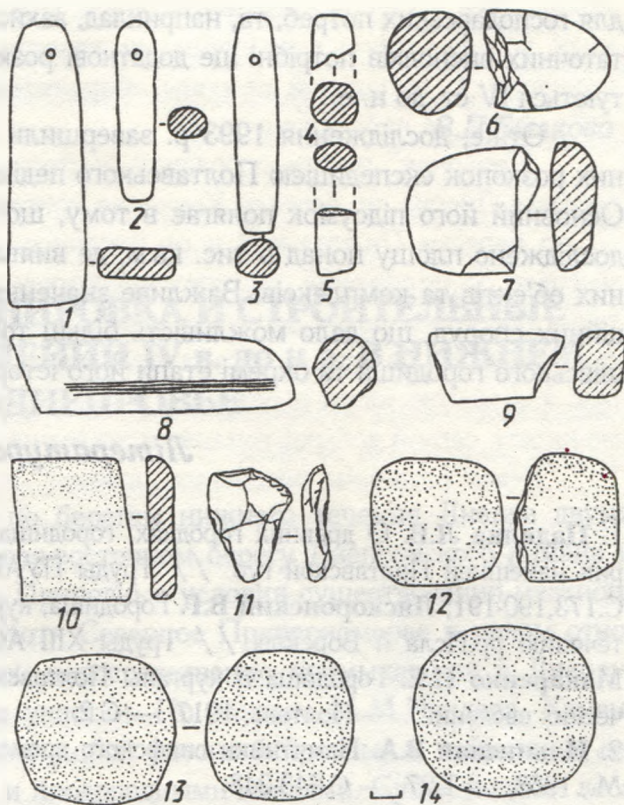

Рис.8.
Книшівське
городище.

Кам'яні знаряддя
(1993 р.).

для господарських потреб, та, наприклад, захисту домашнього стада. Але для остаточних висновків потрібні ще додаткові розкопки. Виявлені тут матеріали датуються IV ст. до н. е.

Отже, дослідження 1993 р. завершили шестирічний період систематичних розкопок експедицією Полтавського педінституту Книшівського городища. Основний його підсумок полягає в тому, що планомірно суцільним розкопом досліджено площу понад 5 тис. кв.м, де виявлено більше трьохсот археологічних об'єктів та комплексів. Важливе значення мають дослідження фортифікаційних споруд, що дало можливість більш точно встановити хронологію Книшівського городища та окремі етапи його історії.

Література

1. **Падалка Л.В.** О древних городках, городищах и насыпанных валах на территории нанешней Полтавской губ. // Труды ПУАК. — Вып.1. — Полтава, 1905. — С.173,190-191; **Ляскоронский В.Г.** Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр.Псла и Ворсклы // Труды XIII АС. — Т.1. — М., 1907. — С.168; **Макаренко Н.Е.** Городища и курганы Полтавской губернии: (Сборник топографических сведений). — Полтава, 1917. — С.2.
2. **Ильинская В.А.** Памятники скифского времени в бассейне р. Псла // СА. — М., 1957. — Т.27. — С.243-248.
3. **Гавриш П.А.** Городище скифского времени у с.Кнышовка // ОДПАП. Третій обл. наук.-практ. семінар: ТД. — Полтава, 1990. — С.134-137; **Його ж.** Нові археологічні дослідження Книшівського городища скіфського часу на Пслі // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювілейної наук. конф. — Археологія Полтавщини. — Ч.2. — Полтава, 1991. — С.63-65; **Його ж.** Житла Книшівського городища // АЗ ПКМ. — Полтава, 1992. — Вип.1. — С.57-68; **Його ж.** Краткие итоги исследования Кнышовского городища скифского времени на Псле // История и археология Слободской Украины: ТДС. — Харьков, 1992. — С.97-99; **Його ж.** Дослідження Книшівського городища скіфського часу на Пслі // АДУ 1991 р. — Луцьк, 1993. — С.21-22, 142; **Його ж.** Розкопки Книшівського городища на Пслі // АДУ 1992 р. — К., 1993. — С.43-45, 154-155; **Його ж.** Колодязь скіфської доби на Полтавщині // Третя Полтавська наук. конф. з історичного краєзнавства: М-ли. — Полтава, 1994. — С.18-22.
4. **Гавриш П.Я.** Оборонні споруди Книшівського городища // ТДП другої Полтавської наук. конф. з істор. краєзнавства. — Полтава, 1991. — С.75-77.

ТОПОГРАФИЯ, ПЛАНИРОВКА И СТРОИТЕЛЬНЫЕ КОМПЛЕКСЫ ПОСЕЛЕНИЙ IV в. до н э. В НИЖНЕМ ПОДНЕПРОВЬЕ

Поселения располагались по берегам нижнего течения Днепра двумя компактными массивами: на северо-восточном берегу Днепровского лимана и на территории Каменского Пода. Природные условия существования местного населения были благоприятны. Хотя Северное Причерноморье в целом относится к степной зоне, в районах, непосредственно примыкавших к Днепру, имелись обширные лесостепные участки. По данным М.М.Иевлева, Каменский Под долгое время представлял собой массив байрачных и пойменных лесов с участками заливных лугов и плодородными землями. Существовали леса и в устье Днепра. Дополнительным свидетельством тому являются находки на поселениях костей диких животных лесостепной и лесной зон наряду с косями животных степи (исследования О.П.Журавлева). Район характеризуется преобладанием каштановых почв с большим содержанием гумуса. На поселениях имеются свидетельства использования местных природных ресурсов — выходов известняка, залежей глин, а также болотной и озерной руды.

Остатки так называемых стоянок зафиксированы на территории Каменского Пода, к северо-западу от него на правобережье Днепра, южнее — в районах предположительных переправ и в устье Днепра. „Стоянки” не были объектом специального изучения и под этим названием, как правило, подразумевают пункты сбора подъемного материала. Последний часто представлен в незначительном количестве и нередко — нескольких эпох вперемешку, что особенно характерно для выдувов песчаных дюн. В местах скоплений синхронного археологического материала можно предположить остатки стоянок, но это предположение требует дополнительных доказательств. Временные стоянки все же имеют определенную территорию и систему расположения внутренних объектов, там должны быть очаги и ограды для скота.

Результаты раскопок на поселениях, расположенных в устье Днепра и на лимане, показывают, что их население стремилось использовать выгоды географической ситуации несколько иначе, чем население Каменского Пода. Жителям этих поселений требовались достаточное количество земли, подлежащей обработке, источники пресной воды, удобные пристани для судов и возможность ловли рыбы. Оборонительные позиции, по-видимому, не были

важны. Эти поселения вытянуты вдоль берега; если местность изрезана балками, то они служат естественными границами (но имеются и на территории поселков). С напольной стороны оборонительные сооружения, за одним исключением, не прослежены.

„Северная” группа поселений расположена, преимущественно, на левобережье Днепра, по берегам Конки, ее притоков и рукавов, а на правобережье — по берегам Пидпильной и ее притоков. Для этих поселений характерно мысовое расположение. На трех исследованных памятниках прослежены остатки оборонительных сооружений. Преимуществами расположения этих поселений были заливные луга и плодородные земли Каменского Пода, большое количество влаги и развитая растительность, наличие пресной воды, возможность легкой добычи топлива и железной руды.

Резко различны поселения „южной” и „северной” групп по стратиграфии и строительным комплексам. „Южные” отличаются мощным и насыщенным культурным слоем, содержащим строительные остатки и разнообразный многочисленный вещевой материал. Основным компонентом культурного слоя являются различные глины, что можно объяснить использованием сырца при строительстве. Датируются эти поселения IV-первой третью III вв. до н.э. На их территории не обнаружены слои и комплексы римского времени, хотя недалеко от них на рубеже I в. до н.э.-I в. н.э. возникли городища.

Своими размерами среди поселений на Днепровском лимане выделяется Глубокая Пристань, имеющая площадь около 10 га, и только здесь выявлены остатки фортификационных сооружений. Это каменная крепостная стена (кладка однорядная, постелистая, трехслойная, двухлицевая) и ров с ее напольной стороны; двумя линиями рва и вала отделены две прибрежные цитадели. Остальные поселения имеют площадь (без учета разрушений) приблизительно в 2 га. В одном случае к поселению примыкает хозяйственная территория, использовавшаяся для хранения зерна.

Поселения не раскапывались большими площадями, поэтому характер планировки точно не определен, более вероятна кустовая организация застройки. В каждом раскопе были обнаружены остатки жилых и хозяйственных сооружений, что позволяет предположить довольно плотную застройку территории. Зафиксировано возведение построек на месте более ранних сооружений. Жилища сопровождаются несколькими хозяйственными помещениями, зернохранилищами и ямами для мусора. Расстояние между двумя синхронными жилищами, выявленными в одном раскопе, составило около 10 м. На поселении Усадьба Литвиненко на площади около 200 кв.м были размещены колодец, хозяйственное сооружение и две большие ямы, в соседнем раскопе было выявлено жилище.

Постройки на поселениях побережья Днепровского лимана представлены как наземными, так и заглубленными в материк типами в приблизительно равном количественном соотношении. Среди жилищ преобладают наземные. Назначение заглубленных построек не всегда может быть определено однозначно, поэтому имеет смысл рассмотреть этот вид строений в целом. Как

правило, жилые постройки можно отличить по размерам и расположению в группе, реже — по наличию лежанок и очагов (но последние встречаются не только в жилищах). Полуземлянки имеют неправильную прямоугольную форму с закругленными углами, их площадь — 20-26 кв. м. В материк их котлованы углублены на 0,3-0,6 м. Пол материковый или обмазанный глиной, в нескольких случаях выявлены остатки очажных ниш, а также лежанок. Иногда прослеживается вход в виде оплывших ступенек. Обнаружены остатки сырцовых наземных стен, не исключено использование черепицы. Землянка сходной формы, но маленьких размеров (около 5 кв.м), с каменным очагом, имела каменно-сырцовые стены высотой 2,1 м. Одна полуземляночная постройка имела площадь около 60 кв. м. По содержанию нижней части заполнения можно предположить, что она имела сырцовые стены и какие-то деревянные детали, скрепленные большими строительными гвоздями.

Эта постройка могла иметь как жилое, так и хозяйственное назначение. С большей вероятностью к хозяйственным постройкам могут быть отнесены другие сооружения. Одно имело почти правильную круглую форму котлована диаметром 3,3 м, площадью приблизительно 8 кв.м. Другое выделяется большой заглубленностью — на 1-1,4 м. Оно было разделено на две части, примерно по 8 кв.м каждая. Наиболее вероятна столбовая конструкция. Одно помещение близко к хозяйственным постройкам на Бельском городище, где этот тип определен как овины. Обнаружены также две полуземлянки площадью в 2,5 кв.м столбовой конструкции с остатками небольших очагов и жаровен.

Все наземные постройки определены как жилища. На „Усадьбе Литвиненко” раскопана часть жилища на площади 18 кв.м. Северная стена зафиксирована слоем оплывшей сырцовой глины. На глинобитном полу выявлен очаг диаметром 0,56 м, сложенный из трех кусков известняка. В раскопах 1950 г. на „Глубокой Пристань” найдены остатки четырех наземных сооружений. Они имели стены из сырцового кирпича или глинобитные, а крышу из плотно уложенного камыша, промазанного глиной. Во всех этих жилищах выявлены глиняные утрамбованные полы и каменные очаги. На Белозерском поселении остатки наземного помещения найдены на участке, не попавшем под плантаж. Помещение было по меньшей мере двухкамерным. Восстанавливается квадратная форма одной комнаты площадью 14,8 кв. м. Сохранился каменный цоколь (кладка двухслойная, однорядная, постелистая, ложкавая, шириной 0,5 м). Стены, по-видимому, были каменно-сырцовыми, крыша — черепичной. На этом поселении обнаружены остатки еще двух каменных фундаментов, а в разрушенном слое большое количество камня и черепицы.

На поселении Глубокая Пристань найдены остатки вымостки размером 8,7x3,4 м. Центральная часть ее выложена из необработанных плит известняка. Открыта часть западного бордюра в виде сколотых по фасу известняковых плит, уложенных постелью. В других частях вымостка сложена из мелких необработанных камней, известняковой крошки и обломков керамики на глинистом растворе.

На всех поселениях рассматриваемой группы обнаружены хозяйствен-

ные ямы. Они имеют грушевидную (колоколовидную) форму и большие размеры: диаметр дна — до 2 м, глубина в материке — 1,5-2 м. Иногда в них выделены ступеньки. Встречена обкладка горловины камнем. Такие вместительные ямы использовались как хранилища. Вариантом их являются ямы больших размеров трапецевидного сечения — цилиндрическое горло у них четко не выделено. В одном случае такая яма соединена с грушевидным подбоем. Ямы с вертикальными или сужающимися ко дну стенками имеют меньшую глубину — 0,2-1 м в материке. В плане они круглые или овальные, диаметр — 0,5-1,5 м. На „Усадьбе Литвиненко” раскопан также колодец или цистерна для хранения воды, глубина его — 3,8 м в материке.

Что же касается поселений, расположенных в районе Каменского Пода, то их общей чертой является несплошная застройка территории, наличие свободного пространства. Эти поселения занимают разную площадь: около 1 га, три — около 2 га, более 4 га и Каменское — более 1000 га. В трех случаях площадь поселения огорожена валами и рвами, в одном из них ров отделяет густо заселенную часть от территории без выраженного культурного слоя. Помимо участков без культурного слоя на поселениях выявлен слой разной мощности (максимальный — до 1 м, чаще — 0,6-0,8 м). Его характеризует слабая насыщенность материалом. Обычно это коричневый грунт, реже — темный (до интенсивного черного), встречаются включения золы, углей, древесного тлена, отдельных камней, материковой прослойки. Слой датируется IV в. до н.э., на Каменском городище имеются материалы первой трети III в. до н.э.

Поселения рассматриваемой группы имеют как общие черты, так и различия. Особенностью Каменского городища является то, что на нем выявлены жилища больших семейных ремесленных общин, рядом с которыми расположены производственные и хозяйственно-продуктовые сооружения. Здесь отмечено возобновление строительства на месте более ранних построек. На поселении Лысая Гора маленьких размеров полуземлянки, окруженные ямами, расположены очень близко одна от другой: на площади 1242 кв.м — 15 полуземлянок, два хозяйственных сооружения и 135 ям. На поселении Первомаевка 2 сравнительно большие землянка и полуземлянка окружены более, чем десятком ям: на 684 кв. м — землянка и 27 ям, на 245 кв. м — полуземлянка и 12 ям; здесь заселены только юго-западная и юго-восточная части территории. На поселении Чернеча обнаружены одна наземная постройка и яма рядом с ней, группы и отдельно расположенные ямы, открытый очаг и, предположительно, остатки ямного горна. На поселении Нижний Рогачик в слое скифского времени строительные остатки вообще не найдены.

Имеются различия также между типами жилых и хозяйственных построек (кроме ям), обнаруженными на „северных” поселениях. На поселении Лысая Гора найдены однокамерные, двухкамерные и трехкамерные постройки полуземляночного и земляночного типа. Однокамерные сооружения имеют площадь по дну менее 3 кв.м. Двухкамерные состояли из основного помещения круглой или овальной формы еще меньшей площади и входного — оваль-

ного и прямоугольного. Две самые большие постройки имеют площадь 5 кв.м. Два трехкамерных сооружения определены как хозяйственные, размеры каждой их камеры так же малы, как и остальных. Ямы здесь найдены трех типов. Глубина — 0,6-2,18 м, диаметр — 0,62-2,0 м.

Для Каменского городища характерны постройки больших размеров. Преобладающим является тип, который был определен Б.Н.Граковым как столбовые и плетневые дома, двух- и трехкомнатные жилища. Размеры жилых комнат — 50-80 кв.м. Обнаружены также жилища этого типа, не разделенные на комнаты, их площадь — 70-140 кв.м. В меньшем количестве обнаружены землянки подчетыреугольных очертаний, разделяющиеся или неразделяющиеся на отдельные комнаты. Наибольшая их глубина — 1,8 м. Площадь — 77 кв.м и более 150 кв.м. В жилищах были глинобитные овальные очаги. По наблюдению Гракова, более ранними были овальные однокамерные жилища, а для второй половины IV в. до н.э. более характерны многокомнатные дома. Характерной для этих строений является „пристройка боковых служб и комнат, не сообщавшихся дверями с главным помещением”. Землянки сосуществовали и с однокамерными, и с многокамерными жилищами. Найдены отдельные очаги и ямы-очаги. Ямы разных размеров обнаружены возле жилищ. Комплексы металлургических работ выполнялись внутри помещения или рядом с ним.

На поселении Первомаевка 2 обнаружены земляночное и полуземляночное жилища. Землянка имела площадь более 20 кв.м (она сохранилась частично), высота ее стенок — 2,5 м. В южной части был ступенчатый вход, по периметру расположены материковые лежанки, имеются остатки очага. В заполнении сохранился древесный глен от остатков деревянных конструкций. Полуземлянка площадью около 8 кв. м состояла из прямоугольной со скругленными углами камеры и овального ступенчатого входа. Высота стенок — 1,2-1,4 м. Обнаружены куски дерева, столб перекрытия мог упираться в камень, положенный в северо-западной части камеры. Ямы группировались в районе жилищ. Одна предназначалась для разведения огня, одна предположительно может быть отнесена к жертвенным комплексам по аналогии с подобными объектами Маяцкого селища. Остальные использовались для хранения продуктов и сбора мусора. Форма и размеры ям на „северных” поселениях, в основном, сходны. В плане они круглые, стенки вертикальны или сужаются ко дну. Некоторые ямы имеют закругление стенок ко дну. Менее распространенный тип — небольшие грушевидные ямы. Иногда ямы имеют ступеньки и центральные углубления для столба перекрытия.

Небольшая наземная постройка обнаружена на поселении Чернеча. В плане — неправильной четырехугольной формы с одной выпуклой стороной, имеется небольшой выступ. Площадь — приблизительно 9 кв.м. Внутри этого помещения выкопаны три ямы различной глубины и диаметра. Постройка могла быть как жилой, так и хозяйственной. Кроме нее и нескольких ям, на этом поселении были выявлены остатки открытого очага в виде овальной площадки обожженной глины и, возможно, остатки ямного горна.

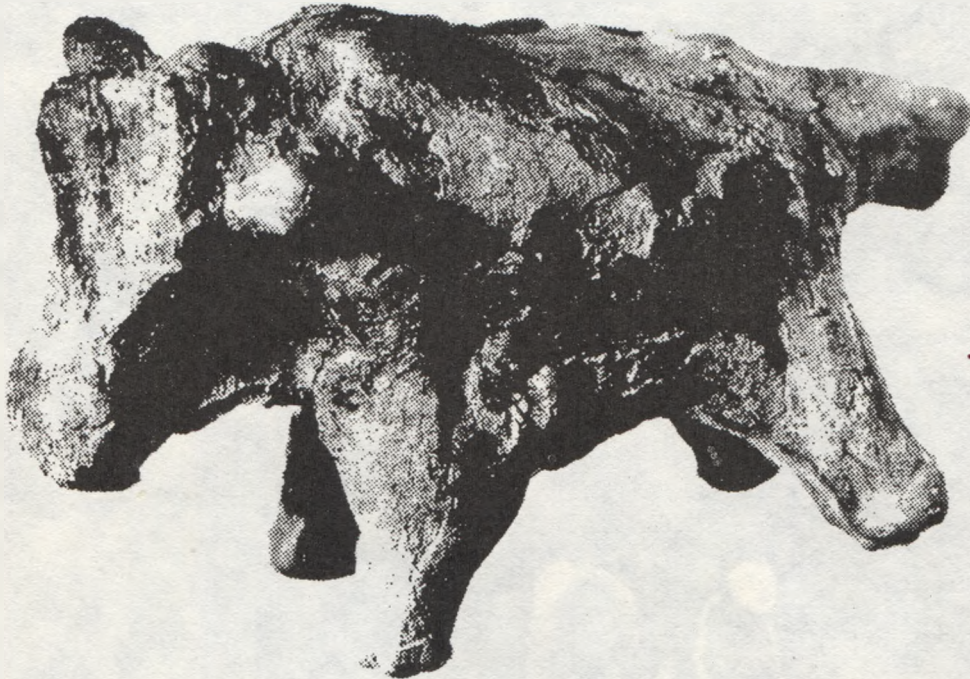
На поселениях „северной” группы камень при строительстве не применялся. Однако над балкой, ограничивающей территорию поселения Первомаевка 2, выявлена полоса своеобразной вымостки. Она бессистемна, крупные плиты положены вперемешку с мелкими камнями. Прослеживаются участки этой полосы на протяжении 16 м и не исключено ее продолжение далее вдоль балки. Ширина этой полосы — 0,4-0,8 м, высота 0,3-0,4 м. Прослежена она в культурном слое на глубине 0,2-0,55 м от современной поверхности. В раскопах на этом поселении выявлены несколько мелких объектов, в которых использовался камень. В „вымостке” длиной 1,1 м и шириной 0,4 м камни чередовались с фрагментами костей животных и керамики. Два сооружения круглых очертаний (подставки-?, алтари-?) были сложены из камней неправильной формы, поставленных в два ряда. Диаметр сооружений — 0,3 м, высота — 0,12 и 0,18 м.

На нескольких поселениях выявлены остатки фортификационных сооружений. Протяженность вала Каменского городища по дуге составляет до 2375 м, средняя высота вала — 2,2-2,8 м, средняя ширина основания — 21 м, ширина рва — 8-11 м. Профиль вала имеет форму, близкую к равнобедренному треугольнику. На поселении Лысая Гора сохранились остатки вала высотой 1,5 м и заплывшего рва. На Первомаевке 2 прослеживается участок вала высотой до 1 м, восточную и западную части поселения разделяет заплывший ров.

При определенном различии строительных остатков на поселениях „северной” группы, между ними наблюдается и сходство. На них совершенно не использовались сырцовый кирпич и черепица, практически не применялся в строительстве камень, хотя выходы его имеются; на них сходны типы ям и очагов, производственные комплексы, преобладают земляночные и полуземляночные строения, обнаружены валы и рвы.

Несходство между „северной” и „южной” группами поселений явно прослеживается на уровне культурных различий. Но в качестве черты схождения можно отметить присутствие в обеих группах углубленных в материк построек — землянок и полуземлянок столбовой конструкции, в том числе маленьких размеров. Некоторые исследователи связывают их появление в Степи с влиянием лесостепного населения или присутствием выходцев из Лесостепи в составе жителей поселений. Что же касается юртообразных жилищ, которые связывают с кочевой традицией, то их использование населением рассматриваемых поселений авторы раскопок не отмечают. В данном случае нет возможности коснуться остающегося дискуссионным вопроса о происхождении углубленных строений — их рассматривают и в свете эллинской строительной практики. Но следует отметить, что видеть в них существенный признак для определения этнической принадлежности населения не всегда представляется возможным.

Дослідження пам'яток
Великої Скіфії

На звороті:

Статуетка бичка.

Глина.

Східне укріплення Більського городища, розкоп
XXIII.

Розкопки Б.А.Шрамка, 1972 р.

Дослідження поховання V ст. до н.е. в кургані біля Мгарського Свято-Преображенського монастиря у Посуллі (околиця м.Лубен).

Розкопки О.Б.Супруненка, 1989.

© Фото Супруненка О.Б., 1989.

ПРИДНЕПРОВСКАЯ ЛЕСОСТЕПЬ И КОЧЕВНИКИ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ: ФАКТОРНЫЙ ДИСТАНЦИОННО-ДИНАМИЧЕСКИЙ ВАРИАНТ МОДЕЛИ

В настоящее время, несмотря на обилие общих и специальных работ по скифологии, малоразработанным остается вопрос о моделировании процессов взаимодействия общественных организмов населения Лесостепи друг с другом и различными группами кочевников евразийской Степи. Объективной причиной противоречивости имеющихся теоретических построений, основанных на традиционных методах анализа и интерпретации источников, следует признать отсутствие общих критериев декомпозиции археологического континуума, определения качественных и количественных характеристик сходства/различия таксонов. Впрочем, это проблема всей современной археологии¹. Отсюда, словами Колина Ренфрю, возникает „задача создать более эффективный способ говорить о прошлом, новый язык восприятия свежих моделей прошлого — новую парадигму”².

К сожалению, сущность моделирования не всеми исследователями воспринимается одинаково. Например, в одной из работ, претендующих на теоретическое обобщение опыта моделирования в археологии, можно прочесть: „Модель изучаемого предмета (явления, процесса) — это теоретическое построение, а не обобщение эмпирического материала. Такая модель проверяется на обобщенном эмпирическом материале, а не выводится из него”³. В данном случае не делается различий между моделью и „нулевой гипотезой”, чем излишне упрощается суть проблемы.

Мы придерживаемся иной точки зрения, согласно которой „моделирование — это метод практического или теоретического опосредованного оперирования объектом, в ходе которого исследуется непосредственно не сам объект, а некоторая промежуточная вспомогательная система”, способная задавать информацию об интересующем нас объекте⁴.

В нашем случае задача заключается в построении усовершенствованного варианта⁵ „вспомогательной системы”, способной отразить основные закономерности этнокультурного взаимодействия населения Приднепровской Лесостепи и Степи скифского времени по материалам погребений — археологических комплексов, одинаково хорошо представленных у земледельцев и ко-

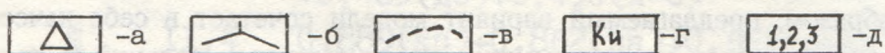
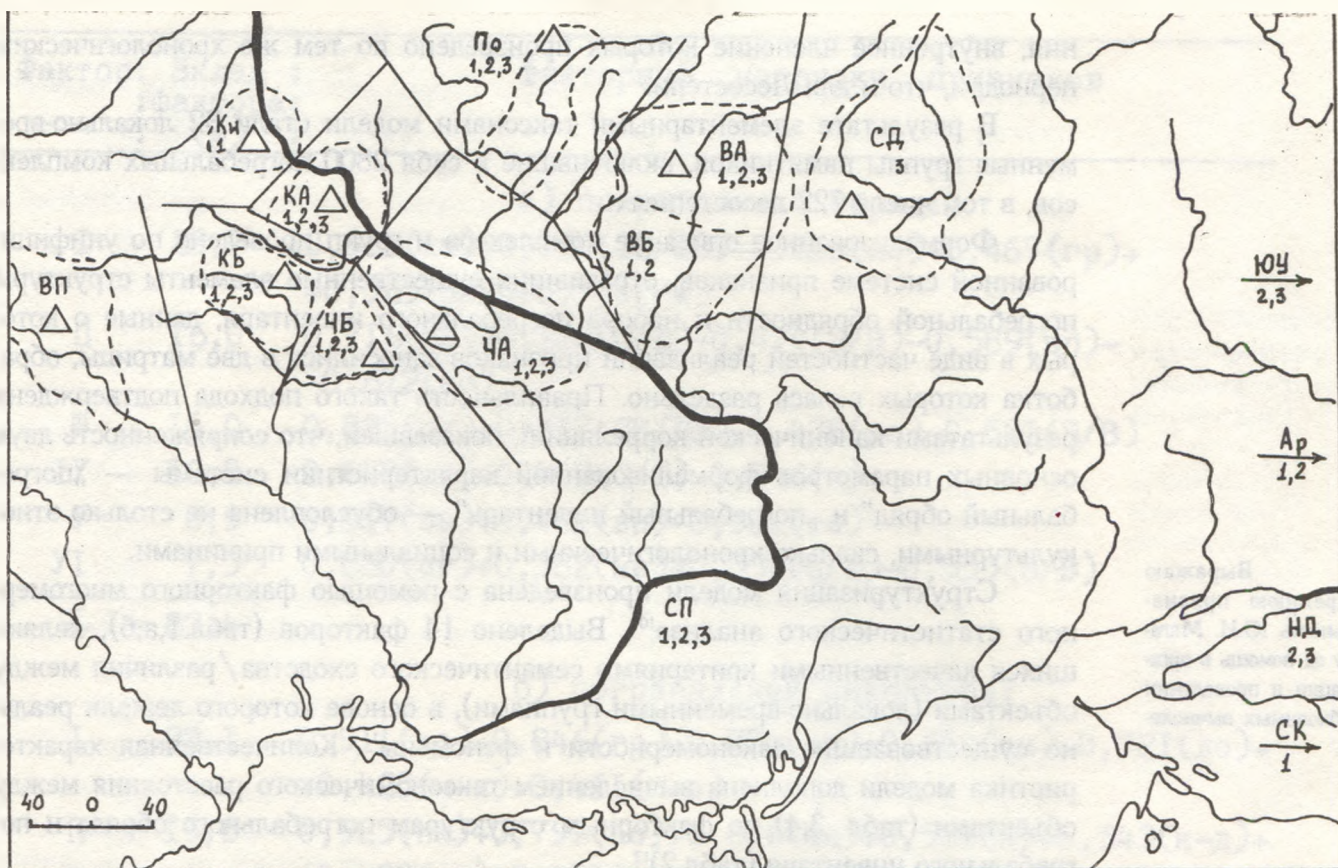

Рис.1. Локальные группы памятников.

Условные обозначения: а — городища-центры локальных групп памятников; б — полигоны Тиссена; в — предлагаемые границы локальных групп; г — Ки — Киевская, КА — Каневская А (Поросльская), КБ — Каневская Б, ЧА — Черкасская А (Тясминская), ЧБ — Черкасская Б, ВП — Восточно-Подольская, По — Посульская, ВА — Ворсклинская А (Средняя Ворскла), ВБ — Ворсклинская Б (Южная Ворскла), СД — Северо-Донецкая; СП — Северо-Причерноморская, СК — Северо-Кавказская, НД — Нижне-Донская. ЮУ — Южно-Уральская, Ар — Аральская; д — хронологические периоды.

чевников. Их высокая информативность как этнокультурных индентификаторов, не вызывавшая сомнений уже во времена Солона, подчеркивается и современными исследователями⁶.

Формальная декомпозиция археологического пространства Приднепровской Лесостепи произведена методом построения полигонов Тиссена вокруг больших городищ — центров территориальных образований⁷ (рис.1). Выявленные здесь погребения сгруппированы по территориально-хронологическому принципу⁸, образуя ряд локально-временных групп памятников, отразивших особенности этнокультурного состава местного населения в тот или иной промежуток времени.

Кочевники Степи представлены экспертными выборками погребений скифов Северного Причерноморья, Северного Кавказа, савроматов Нижнего Дона и Южного Урала, саков Приаралья в естественных ареалах их обита-

ния, внутреннее членение которых произведено по тем же хронологическим периодам, что и для Лесостепи.

В результате элементарными таксонами модели стали 32 локально-временные группы памятников, включившие в себя 2800 погребальных комплексов, в том числе 722 лесостепных.

Формализованное описание комплексов и групп проведено по унифицированной системе признаков, отразивших существенные элементы структуры погребальной обрядности и набора погребального инвентаря, данные о которых в виде частных реализаций признаков заносились в две матрицы, обработка которых велась отдельно. Правильность такого подхода подтверждена результатами канонической корреляции⁹, показавшей, что сопряженность двух основных параметров формализованной характеристики системы — „погребальный обряд” и „погребальный инвентарь” — обусловлена не столько этнокультурными, сколько хронологическими и социальными причинами.

Структуризация модели произведена с помощью факторного многомерного статистического анализа¹⁰. Выделено 14 факторов (табл.1,а,б), являющихся качественными критериями семантического сходства/различия между объектами (локально-временными группами), в основе которого лежали реально существовавшие закономерности и феномены¹¹. Количественная характеристика модели дополнена вычислением таксономического расстояния между объектами (табл. 3;4) по факторным структурам погребального обряда и погребального инвентаря (табл.2)¹².

Таким образом, предлагаемый вариант модели сочетает в себе качественную и количественную характеристики этнокультурных явлений и процессов, взятых в их пространственно-временном развитии, но лишь в той степени, в которой они нашли отражение в структурах погребального обряда и инвентаря.

Приняв к сведению вышеизложенное, опираясь на сведенную в таблицы информацию, читатель может составить собственное представление о достоинствах и недостатках подхода к решению задачи. Мы же постараемся вкратце изложить наше видение результатов моделирования, сопоставляя их, по возможности, с выводами других авторов.

Первый хронологический период (сер.VIII-сер.VI вв. до н.э.). Погребальный обряд. Из табл.1,а и 2 видно, что для раннескифского времени системо-образующими являются факторы II-VI, причем вклад последнего наименее значим. С учетом показателя сходства между группами, выраженного таксономическими расстояниями (табл.3), внутри системы можно выделить две подсистемы — степную и лесостепную.

Степная включает в себя гр. СК, СП и ЧА, объединенные IV фактором, семантику которого можно определить как „раннескифскую” или „протоскифскую”¹³. Слабая диффузия IV фактора наблюдается в ЧБ группе. На Северном Кавказе заметен вклад III („сакского”) фактора в формирование раннескифской погребальной обрядности. Видимо, через Северный Кавказ какая-то часть носителей этого среднеазиатского фактора попала и на Ворсклу (гр. ВА).

• Выражаю искреннюю признательность Ю.И. Магарасу за помощь в организации и проведении необходимых вычислений.

Фактор: Вклад :
 : фактора:
 : (%) :

Факторные нагрузки признаков

а) погребальный обряд:

I	25,7	0,925(кт)+0,736(СЗ/ЮВ)+0,610(ме)+0,467(гр)+ +0,365(З/В)-0,314(ск)
II	16,0	0,716(гр)+0,718(С/Ю)-0,414(З/В)-0,589(вп)- -0,672(го)
III	15,0	0,825(ох)+0,817(СВ/ЮЗ)+0,438(го)-0,531(З/В)
IV	10,5	0,848(ск)+0,409(С/Ю)-0,846(я)
V	8,9	0,917(се)+0,481(вп)-0,381(го)
VI	7,3	0,880(ог)+0,382(ме)+0,352(С/Ю)-0,353(З/В)
Σ	= 83,4	

б) погребальный инвентарь:

I	23,1	0,911(ко)+0,846(гр)+0,774(кп)+0,654(дм)+0,721(до)+ +0,428(м-к)+0,411(л-с)
II	15,8	0,925(пк)+0,797(ас)+0,606(аа)+0,567(н)+0,543(к-д)+ +0,489(до)+0,450(л-с)
III	11,4	0,889(кс)+0,862(на)+0,664(б-кн)+0,663(кб)+ +0,467(т)+0,423(к-д)
IV	8,7	0,861(б)+0,855(с-п)+0,765(пр)
V	7,7	0,886(бк)+0,644(лп)-0,463(дм)-0,518(кж)-0,528(л-с)
VI	5,0	0,846(пе-бр)+0,460(б-кн)+0,414(к-д)
УП	4,3	0,829(зе)+0,605(кж)+0,528(н)+0,320(б-кн)
УШ	3,9	0,641(м-к)+0,327(т)

Табл.1. Факторные характеристики погребального обряда и погребального инвентаря.

Условные обозначения: а) погребальный обряд: (вп) — погребение впушено в насыпь, (го) — погребение на горизонте, (гр) — погребение ниже уровня древнего горизонта, (я) — погребение в яме, (ск) — погребение в склепе, (кт) — погребение в катакомбе, (С/Ю) — погребельная камера ориентирована север-юг, (В/З) — погребельная камера ориентирована запад-восток, (СВ/ЮЗ) — погребельная камера ориентирована северо-восток — юго-запад, (ЮВ/СЗ) — погребельная камера ориентирована юго-восток — северо-запад, (ме) — наличие в могиле белой краски, (ох) — наличие в могиле красной краски, (се) — наличие в могиле серы, (ог) — наличие в могиле следов огненного ритуала; б) погребальный обряд: (лп) — лепная посуда, (н) — ножи хозяйственные, (кж) — кости животных, (пр) — пряслица, (с-п) — серьги, подвески, (бк) — булавки, (пе-бр) — перстни, браслеты, (кб) — каменные блюда, (зе) — зеркала, (б) — бусы, ожерелья, (дм) — изделия из драгоценных металлов, (ас) — античная столовая посуда, (аа) — античные амфоры, (на) — навершия, (ко) — котлы, (кп) — деревянная и металлическая культовая посуда, (гр) — гривны, (б-кн) — боевые и культовые ножи, (т) — топоры, (м-к) — мечи, кинжалы, (до) — защитный доспех, его детали, (к-д) — копья, дротики, (л-с) — лук, стрелы, (пк) — „пращевые камни”, (кс) — конская сбруя, жертвоприношение коня.

В Лесостепи погребальные традиции населения Правобережья определяются V фактором, тогда как на левом берегу Днепра почти безраздельно господствует II. Появление V фактора на Средней Ворскле следует связывать с перемещением в эту область создателей Западного Бельского городища, скорее всего из гр. КА на Правобережье. Несколько позднее началась миграция носителей II фактора на запад, в междуречье Днепра и Южного Буга, определившая близость структур погребальной обрядности обитателей По и КБ гр., с одной стороны, ВА и ЧБ гр. — с другой.

VI фактор, связанный с применением огня в погребальных ритуалах, видимо, присущ разным этническим традициям¹⁴.

Погребальный инвентарь. При выяснении основных параметров данного фрагмента модели главное внимание следует обратить на I, III, IV и V факторы (табл. 1, б; 2), тогда как VI-VIII могут быть использованы в качестве вспомогательных, а II появляется позднее.

I фактор представлен лишь на Северном Кавказе (табл. 2), имеет недвусмысленную социальную окраску и за пределами ядра раннескифского политического образования не встречается.

Архаический вариант общей для восточных иранцев структуры погребального инвентаря характеризуется III фактором¹⁵, отчетливо выраженным в Посулье, на Северном Кавказе, у саков Приаралья, на Средней Ворскле и на юге лесостепного междуречья Днепра и Буга (гр. ЧБ). Нетрудно заметить, что каналами распространения этого фактора структуры погребального инвентаря служили II, III и IV факторы погребальной обрядности (табл. 2), образующие в рамках системы замкнутую сеть. Объединяющим их качеством следует признать „иранство” их носителей, но лишь один, IV, можно отождествлять с традициями ранних скифов, или „протоскифов”.

Традиционным для населения Правобережной Лесостепи был V фактор, представленный в КА, ЧА, ЧБ и ВБ группах.

IV фактор указывает на сравнительно высокий процент женских погребений в гр. КБ и ВБ; VI и VII — отмечены только в Посулье и, наряду с VIII фактором (Приаралье, Средняя Ворскла, ЧБ и Ки гр.), оказываются усеченными вариантами I и III факторов.

Наибольшей „близостью” отличаются структуры погребального инвентаря лесостепных групп, за исключением КБ и По (табл. 4). В последнем случае можно с уверенностью утверждать, что различия имеют под собой не этническую, а социальную основу. Напротив, общность состава погребенных в гр. ЧБ и ВА, с одной стороны, и ВА и Ар с другой, выраженное одинаковым кодом структур погребального инвентаря, усиливает значение общности факторов погребальной обрядности.

Второй хронологический период (вторая пол. VI — сер. V вв. до н.э.). Погребальный обряд. Рассматриваемый период — время важных качественных изменений внутри системы (табл. 1, а; 2).

В Степи появляются новые этнокультурные доминанты, выраженные I фактором — общим для причерноморских скифов и савроматов Южного Ура-

Группы: и :	Факторные веса													
	Обряд						Инвентарь							
Факторы:	I:	П:	Ш:	IУ:	У:УI:	I:	П:	Ш:	IУ:	У:УI:	УП:	УШ:		
КиI	0	-2	0	0	4	I	0	-I	0	0	2	0	0	I
КАI	-I	0	0	0	I	0	0	0	0	0	I	-I	0	0
КБИ	-I	I	-I	-2	0	I	0	0	0	3	0	0	-2	-I
ЧАI	-I	-2	0	I	-I	0	0	0	0	0	I	0	-I	0
ЧБИ	0	I	0	I	2	-I	0	0	I	0	2	-I	0	I
ВАI	0	I	I	0	I	0	-I	0	I	0	I	0	0	I
ВБИ	0	I	0	0	0	-I	0	0	-I	I	2	0	-I	-I
ПоI	-I	2	0	0	0	I	-I	0	4	-I	0	2	I	0
СПI	0	-2	-I	I	-I	I	0	-I	0	-I	-I	-I	-I	0
СКИ	0	-I	I	2	-I	I	I	0	3	0	-2	-2	-I	-I
АрI	0	-I	4	0	-I	0	-I	-I	I	0	0	0	-I	I
КА2	0	0	-I	0	0	0	0	0	-I	-I	0	I	0	0
КБ2	-I	-I	-I	-I	-I	0	0	2	0	-I	-I	-I	0	-I
ЧА2	-I	0	-I	0	0	0	0	-I	0	0	0	0	-I	I
ЧБ2	0	0	0	I	0	-I	0	3	0	0	0	-I	0	0
ВА2	0	0	I	-I	I	0	-I	0	0	0	0	0	0	0
ВБ2	-I	0	I	I	I	-2	0	-I	-I	-I	I	0	-I	0
По2	-I	I	0	2	-I	-I	I	I	I	0	2	2	0	0
СП2	2	0	-I	0	0	-I	2	I	0	-I	0	0	-I	2
НД2	-I	0	0	-2	0	-I	0	-I	0	-I	0	-I	0	0
ЮУ2	I	0	I	0	0	0	0	-I	0	0	-I	0	2	-I
Ар2	-I	-I	I	-I	0	-I	0	-I	0	-I	-I	0	-I	-I
КА3	0	0	0	-I	0	I	0	I	-I	-I	0	I	-I	0
КБ3	0	0	-I	0	0	0	-I	I	-I	0	0	0	2	-2
ЧА3	0	-I	-I	-I	-I	0	-I	0	0	2	-I	0	0	0
ЧБ3	2	0	-I	I	0	-I	0	2	0	I	0	0	0	0
ВА3	I	I	0	-I	0	0	0	I	0	I	-2	0	0	2
По3	-I	I	-I	2	-I	I	4	-I	0	0	I	0	I	-I
СД3	0	I	-I	0	-I	2	0	0	-I	-I	-2	2	-2	0
СП3	2	0	-I	0	0	-2	I	0	0	2	-I	I	0	0
НД3	0	I	-I	-I	0	-I	0	0	0	0	-I	0	2	I
ЮУ3	4	I	I	0	0	2	0	-I	-I	I	-I	0	I	I

Табл.2. Факторная характеристика локальных групп погребений.

Условные обозначения см.: рис. 1, г, д.

ла (процесс „савроматизации” Нижнего Дона, видимо, еще не завершился). Показательна обратная зависимость между IV („протоскифским”) и I („скифо-савроматским”) факторами: наличие одного предполагает отсутствие другого, что хорошо укладывается в рамки гипотезы о появлении на юге Восточной

Европы новой волны ираноязычных кочевников с востока¹⁷. В качестве дополнительного аргумента можно привести то обстоятельство, что IV фактор вовсе не исчезает, а его носители, вытесняемые из Степи, обретают новую родину в ряде лесостепных регионов (гр. ЧБ, ВБ, По), постепенно меняя свой хозяйственный уклад под влиянием местного земледельческого населения. Это, в свою очередь, сказалось на ареале распространения II, иранского в своей основе, фактора, сохранившего самостоятельное значение лишь в Посулье. О значимости IV фактора для характеристики этнокультурного состава погребенных в гр. ЧБ и По свидетельствует показатель их сходства/различия в эвклидовом пространстве (табл.3).

V фактор уже не встречается за пределами Ворсклинского региона. Наличие здесь III фактора определяет известное сходство погребальных традиций обитателей ядра этой региональной системы с сако-савроматскими¹⁸ (табл.3).

Интересная ситуация отмечается на Правобережье Днепра, где гр. КБ, КА и ЧА не имеют положительных значений факторных весов. Для КБ гр. все основные факторы имеют отрицательные значения, что формально должно было бы вывести ее за рамки моделируемой системы. Однако, на наш взгляд, такой вывод был бы преждевременным. Скорее всего, мы имеем дело с компактной группой кочевников, не успевших раствориться в среде „протоскифов”,¹⁹ и попавшей в глубины Лесостепи вместе с волной носителей IV фактора.

Очень близки тяготеющие к Днепру гр. КА и ЧА, покинутые основной массой обитавших здесь ранее „протоскифов”. Нулевые значения большинства факторов (табл.2;3) указывают на смешение носителей различных этнокультурных традиций, ни одна из которых не являлась системообразующей.

Погребальный инвентарь (табл.1,6;2). С развитием греко-варварских связей и торговых отношений в Скифии складывается новый вариант структуры погребального инвентаря, представленный II фактором²⁰. Он наиболее выражен в локальных группах междуречья Днепра и Южного Буга, в Посулье и у степных скифов. В Лесостепи пространственное распределение этого фактора полностью совпадает с линией одной из важнейших сухопутных коммуникаций древности и средневековья — Черным шляхом, переходившим на Левобережье в Бакаев, — соединявшей Приднепровскую Лесостепь с низовьями Южного Буга²¹. В Посулье и Степи данный фактор сопутствует I, представляющему структуру престижного погребального инвентаря иранской (иранизированной) знати и аристократии**.

В Посулье, кроме перечисленных выше, сохраняются III и V факторы, представляющие архаические структуры восточноиранского и правобережного лесостепного наборов погребального инвентаря, хорошо выражен редкий за пределами региона VI фактор. Таким образом, здесь оказываются представленными все варианты факторных структур погребального инвентаря, в том числе архаические. С учетом данных об особенностях погребальных традиций (табл. 2), можно заключить, что в среднескифское время Посульский регион становится местом захоронения какой-то части иранской или иранизированной

* Окончательное решение вопроса возможно лишь после полной публикации материалов Стеблевского могильника.

** Не только по происхождению, но и по месту фактического обитания. Скифы и савроматы хоронили свою знать по своим обрядам в Степи.

Таким образом, как нам представляется, динамика развития системы и ее своеобразие в каждом из хронологических „срезов” определяются прежде всего взаимодействием различных, но иранских в своей основе, этнокультурных компонентов: автохтонов Левобережья, бывшего западной оконечностью массива индо-иранских племен Евразии²⁵, саков, „протоскифов”, скифов, савроматов и, возможно, других менее выразительных групп, не поддающихся четкой идентификации. Прямая экспансия кочевников, сопровождавшаяся вытеснением местного населения, затрагивала лишь южные регионы Правобережной Лесостепи, но косвенно провоцировала перманентную нестабильность на севере этой области Среднего Приднепровья.

Особенностью Левобережья было длительное сосуществование различных, в том числе не иранских, стереотипов погребальной обрядности, превращение Посулья в огромный некрополь иранской (иранизированной) лесостепной знати и аристократии, традиционные и тесные связи с сако-савроматскими просторами Великой Степи. Не случайно именно здесь, на Средней Ворскле, известен центр, концентрирующий, как в фокусе, все основные качественные параметры системы — город Гелон²⁶.

Литература

1. **Ковалевская В.Б.** Археологическая культура — культурные традиции и инновации // КСИА. — М., 1990. — Вып.201. — С.9 и сл.
2. **Renfrew C.** Before Civilization. — N.-Y., 1973. — P.18-19.
3. **Черносвитов П.Ю.** Методические приемы моделирования, реконструкций в археологии // Методические проблемы реконструкций в археологии и палеоэкологии. — Новосибирск: Наука, 1989. — С.20.
4. **Новик И.Б., Мамедов Н.М., Давтян Н.А.** Логика научного познания и метод моделирования // Философско-методологические основания системных исследований: Системный анализ и системное моделирование. — М.: Наука, 1983. — С.161.
5. О наших предыдущих шагах в этом направлении см.: **Бойко Ю.Н., Малинковский В.Б.** Моделирование процессов этно-социального развития населения Приднепровской Лесостепи скифского времени по материалам погребений // Киммерийцы и скифы: ТД конф. — Мелитополь, 1992. — С.14-15; **Бойко Ю.Н.** Приднепровская Лесостепь и кочевники скифского времени (фрагмент динамико-дистанционной модели) // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья: ТД конф. — Запорожье, 1994. — С.22-24.
6. *Plut. Sol. X*; **Алекшин В.А.** Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ (по археологическим материалам Средней Азии и Ближнего Востока). — Л.: Наука, 1986. — С.6-16; **Ольховский В.С.** Погребально-поминальная обрядность в системе взаимосвязанных понятий // СА. — М., 1986. — №1. — С.65-76; **Его же.** Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII-III вв. до н.э.). — М.: Наука, 1991. — С.9-15; **Добролюбский А.О.** Обзор археологических интерпретаций погребальной обрядности (к истории вопроса в англоязычной археологической литературе) // Исследования социально-исторических проблем в археологии. — К.: Наук. думка, 1987. — С.107-118; и др.
7. Обоснование методики см.: **Harke H.G.** Settlement Types and Patterns in the West

Halstatt Province // BAR. — Int.Ser. — Oxford, 1979. — V.57; **Лебедев Г.С.** Эпоха викингов в Северной Европе: Историко-археологические очерки. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. — Рис.25; **Бойко Ю.Н.** Системный подход к изучению общественного развития населения Днепровского лесостепного Левобережья в VII-III вв. до н.э. // ВХУ. — Харьков: Вища школа, 1985. — №286. — С.84-87; **Его же.** Социология восточно-европейского города I тыс. до н.э. (по материалам Бельского городища и Ворсклинской региональной системы скифского времени) // Древности. — Харьков, 1994. — Вып.1. — С.30-32, рис.1. В Ворсклинском регионе один центр, Бельское городище, относится к двум локальным группам памятников, слившихся в один социальный организм.

8. **Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А.** Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). — К.: Наук. думка, 1989. — С.5 и сл.; **Медведская И.Н.** Периодизация скифской архаики и Древний Восток // РА. — М., 1992. — №3. — С.86-107.

9. Справочник по прикладной статистике / Ред. Ллойд Э. — М.: Финансы и статистика, 1990. — Т.2. — С.229-234.

10. **Григорьев С.Г., Перфилов А.М., Левандовский В.В., Юнкеров В.И.** Пакет прикладных программ STATIGRAFICS на персональном компьютере. — СПб., 1992. — С.31-40, 70-81; опыт применения многомерного статистического анализа материалов погребений см.: **Wilson D.** The New Archeology. — N.-Y., 1976. — P.216-219, 236; **Буйнов Ю.В., Кузьменко А.С.** Опыт применения многомерного анализа данных о погребальном обряде для реконструкции социальной структуры населения Среднего Приднепровья в VII-VI вв. до н.э. // ВХУ. — Харьков: Вища школа, 1985. — №286. — С.129-137.

11. **Андрукович П.Ф.** Заметки о факторном анализе // Многомерный статистический анализ и вероятностное моделирование реальных процессов. — М.: Наука, 1990. — С.52-53.

12. См. напр.: **Бородкин Л.И.** Многомерный статистический анализ в исторических исследованиях. — М.: Изд-во МГУ, 1986. — С.27-28.

13. **Мурзин В.Ю.** Происхождение скифов: Основные этапы формирования скифского этноса. — К.: Наук. думка, 1990. — С.24-25, 69.

14. **Ольховский В.С.** Поминально-погребальная обрядность населения степной Скифии ... — С.152.

15. Ср.: **Мурзин В.Ю.** Указ. соч. — С.16, 26.

16. **Тереножкин А.И.** Скифская культура // Проблемы скифской археологии. — МИА. — М.: Наука, 1971. — №177. — С.23; **Петренко В.Г.** Украшения Скифии VII-III вв. до н.э. — САИ. — М.: Наука, 1978. — Вып.4-5. — С.7, 20; **Скорый С.А.** Курган Переп'ятиха: До етнокультурної історії Дніпровського Лісостепоного Правобережжя. — К.: Наук. думка, 1990. — С.88; и др.

17. **Виноградов Ю.А., Марченко К.К.** Северное Причерноморье в скифскую эпоху. Опыт периодизации истории // СА. — М., 1991. — №1. — С. 149-150; **Алексеев А.Ю.** Скифская хроника. — СПб., 1992. — С.7, 111- 112. Критику см.: **Яценко И.В.** К истории населения степной Скифии и его культуры в V-IV вв. до н.э. // Проблемы скифо-сарматской археологии ... — С.207-208.

18. Об участии саков Приаралья в формировании погребальной обрядности савроматов, отраженном и в нашей модели (табл.2), см.: **Смирнов К.Ф.** Савроматы. — М.: Изд-во АН СССР, 1964. — С.118-119, 278; **Вишневская О.А., Итина М.А.** Ранние саки Приаралья // Проблемы скифской археологии ... — С.200, 207; **Вишневская О.А.**

Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII-V вв. до н.э. — М.: Наука, 1973. — С.131; и др.

19. **Мурзин В.Ю.** Указ. соч. — С.15 и сл.

20. Высокий значимый коэффициент корреляции признака „пращевые камни” (в среднем 0,50) с другими признаками этого фактора, при чем не только в погребальных, но и на усадебных комплексах, позволяет согласиться с предположением о невоенном назначении большей части „сфероидов”. См.: **Гаврилюк Н.А.** Домашнее производство и быт степных скифов. — К.: Наук. думка, 1989. — С.79-80.

21. **Русов А.А.** Русские тракты в конце XVII-начале XVIII веков. — К., 1876. — Приложение: Карта местностей, упоминаемых в рукописи, с обозначением трактов.

22. **Фиалко Е.Е.** Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой Лесостепи. — К., 1994. — С.20, рис.30; **Шрамко Б.А., Бойко Ю.Н.** Раскопки курганов и майданов в бассейне р.Мерлы // ВХУ. — Харьков: Виша школа, 1988. — Вып.3|6. — С.102-103, рис.3.

23. **Петренко В.Г.** Правобережье Среднего Приднепровья в V-III вв. до н.э. // САИ. — М.: Наука, 1967. — Вып.Д1-4. — С.16, 52; **Ковпаненко Г.Т. и др.** Указ. соч. — С.43, 46, табл.8.

24. Преобладание женщин среди погребенных в катакомбах Лесостепи указывает на мирный характер проникновения скифов. См.: **Бойко Ю.Н.** Скифские погребения в Лесостепи (к вопросу об интерпретации) // Первая Сумская областная научная историко-краеведческая конференция: ТДС. — Сумы, 1990. — С.21-22.

25. **Членова Н.Л.** Археологические материалы к вопросу об иранцах доскифской эпохи и индоиранцах // СА. — М., 1984. — №1. — С.91, 93-100; **Берестнев С.И.** Поселение Таранцево и вопрос о населении Днепровского Лесостепного Левобережья в начале раннего железного века // РА. — М., 1994. — №3. — С.136-137, рис.9.

26. **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К.: Наук. думка, 1987. — С.19-25, 156-163.

ФИНАЛ ГОРИЗОНТА „ШТАМПОВАННОЙ” КЕРАМИКИ РАННЕГО ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА В УКРАИНСКОЙ ЛЕСОСТЕПИ

Использование различных штампов при орнаментации столовой керамики украинской (причерноморской) лесостепи в раннем железном веке обычно связывается с образованием в Карпато-Дунайском регионе в начале (первой половине) X в. до н.э. целой свиты культурных групп, которые Б.Хензель объединил в горизонт „классической штампованной керамики” (далее — „КШК”; группа Остров, Бабадаг-II, Козия)¹. Несколько позднее, в конце (второй половине) того же столетия в молдавском Поднепровье появляются памятники группы Сахарна-Солончены, родственные этому культурному горизонту. В дальнейшем, главным образом посредством этой группы элементы штампованного орнамента проникают на правобережную лесостепную Украину в ареал чернолесской культуры. Судя по приведенным выше общепринятым датировкам, можно думать, что в лесостепи между Днестром и Днепром эта новая для раннего железного века техника керамической орнаментации стала применяться еще в X в. до н.э.

Надо сказать, что на столовой посуде украинской лесостепи орнаментальные композиции довольно часто выполнялись в комбинированной технике резьбы и штампа. В особенности это было характерно для позднего периода, о котором пойдет речь в настоящем сообщении. Поэтому термин „штампованная” керамика, вынесенный в заглавие, достаточно условен и употреблен лишь для краткости. Более правильным было бы говорить о столовой керамике с элементами штампованной орнаментации.

Наиболее широко применялся т.н. зубчатый („псевдо-”, или „ложношнуровой”) и S-видный штампы. Значительно реже встречаются оттиски в виде концентрических окружностей и „зубчатых” касательных к ним (Гуляй-Город 52), небольших кружков со вписанным крестиком (Тенетинка 158), или в виде греческой „омеги” (Мервинцы)². Если зубчатый орнамент был исключительно популярен в запрутской Молдове (Козия) и Добрудже (Бабадаг-II), где почти все штампованные композиции здесь же дублировались в резной (прочерченной) технике, демонстрируя тем самым явную преемственность от

раннегальштатского горизонта прочерченной керамики Нижнего Подунавья, то отделенные друг от друга крупные оттиски в виде буквы „S” либо „омеги” были излюбленными мотивами населения группы Остров в районе Железных Ворот.

Горизонт „КШК” в Карпато-Подунавье завершается к концу IX в. до н.э. Долгое время между этой датой и финалом родственных памятников в молдавско-украинской лесостепи существовал большой хронологический разрыв, достигавший временами 150-200 лет. Поэтому, начиная с 1970 гг. постоянно предпринимались попытки максимального сближения датировок этих культурных групп³. Однако, если для последовательного понижения верхней даты Сахарна-Солончен и позднего Чернолесья вплоть до середины VIII в. до н.э. предъявлялись весьма серьезные аргументы, то дальнейшее удревнение (до начала VIII в. до н.э.) обозначилось в последнее время как-то само по себе. Вероятно, в данном случае сказывается, с одной стороны относительно широкий допуск, предложенный для финала Сахарны и позднего Чернолесья — первая пол.-середина VIII в. до н.э., а с другой — желание полностью совместить их верхнюю дату с датами отмеченных выше групп Карпато-Подунавья.

Не касаясь прочих хронологических индикаторов, на примере столовой керамики с комбинированным (штампованно-резным) геометрическим орнаментом, я постараюсь обозначить те препятствия, которые не позволяют, сегодня во всяком случае, и дальше удревнять даты Сахарны и позднего Чернолесья. Еще раз скажу, что наметилась лишь тенденция к очередному понижению дат. Каких-то новых доказательств для этого не представлено. Поэтому все, или почти все, сказанное ниже, носит в значительной степени превентивный характер.

Памятники группы Сахарна-Солончены в Молдавии сменяет группа Шолдэнешты, которая в данном случае является преемницей скорее по территориально-хронологическому показателю*. До сих пор памятники типа Шолдэнешты рассматривались как локальный вариант общности Басараби, который образовывал восточную (северо-восточную) периферию последней. Именно посредством группы Шолдэнешты, как несколько ранее через группу Сахарна-Солончены, на столовой керамике украинской лесостепи в конце позднечернолесского и затем на протяжении большей части жаботинского этапов отмечается появление новых мотивов и композиций. Прежде всего, это касается более или менее густой клетчатой штриховки, заполнявшей пространство внутри геометрических фигур. Вероятно, из набора керамической орнаментики Басараби был заимствован и еще целый ряд отдельных сюжетов, выполненных в резной технике, которые впоследствии также получили широкое распространение на жаботинской керамике. Однако, что касается элементов штампованного орнамента, то здесь необходимо отметить следующее. Наиболее характерные для басарабской керамики густые и очень мелкие S-видные оттиски, часто образующие непрерывные волнистые линии (тем самым отличаясь от более крупных, как правило отделенных друг от друга, S-видных штампов X-IX вв.) в Причерноморье оказались не слишком популярными.

* Участие пришлого населения в формировании шолдэнештской группы признается практически всеми, иногда с некоторыми оговорками. Так, А.И. Мелюкова и В.Л. Лапушнян видят в каннеллированной керамике Шолдэнешт прямую преемственность от группы Кишинев-Кордзэни классического каннеллированного гальштата.⁴

Больше того, подавляющее большинство известных находок с такой орнаментацией принадлежит явным импортным образцам, о чем говорит и типология самой этой керамики⁵. Басарабскими керамистами практически не применялся зубчатый („ложношнуровой”), S-видный крупный, „омегаобразный” штампы, а также штампы-кружки с вписанным крестиком. Таким образом, все эти элементы на причерноморской керамике — наследие карпато-дунайской группы „КШК”.

Необходимо выяснить, как долго это наследие сохранялось в украинской лесостепи и, параллельно, означало ли начало влияния басарабской орнаментики полное забвение этого наследия. На вторую часть вопроса с полной уверенностью можно ответить отрицательно. Довольно яркой иллюстрацией здесь может служить видимое на одном и том же сосуде (либо его фрагменте) применение клетчатой штриховки и крупного S-видного штампа⁶. Когда могло произойти такое смешение стилей? По-видимому, еще в тот период, когда басарабские (шолдэнештские) древности какое-то время сосуществовали, а это вполне достоверно⁷, с чернолесско-сахарнянскими. Если же учитывать, что такое же сочетание S-видного штампа и штриховки известно и на раннежаботинской керамике, то становится очевидным, что финал горизонта столовой керамики с элементами штампованной орнаментации в Причерноморье нужно искать, опираясь на местные материалы, уже без оглядки на Карпато-Подунавье.

Следующий вопрос. Когда влияние культуры Басараби могло стать ощутимым в Среднем Поднестровье? Нижняя дата Басараби сейчас установлена около 800 г. до н.э. Если финал позднего Чернолесья и Сахарны понизить до начала VIII в. до н.э., то для того, чтобы басарабский импорт успел попасть в чернолесско-сахарнянские комплексы на шкале VIII века места почти не остается. Кроме того, появление памятников типа Шолдэнешты в Молдавии, о чем уже говорилось, до настоящего времени связывалось с продвижением сюда из западной Валахии (Олтения) очередной, третьей по счету, группы населения (после представителей культуры каннеллированного гальштата и носителей горизонта „КШК”). Можно ли в этой связи считать, что образование в результате культурной трансформации новой группы в центре будущего ареала (культура Басараби) и появление ее представителей на его периферии (группа Шолдэнешты) — явления абсолютно синхронные? Это, впрочем, вопрос из области теории. Что же касается фактов, то нужно сказать, что проблема нижней даты Шолдэнешт, как локального варианта культуры Басараби, отнюдь не решена и, мало того, чикем и никогда специально не рассматривалась. Начало Шолдэнешт вычислялось почти автоматически, исходя из датировок Басараби, которые время от времени корректировались (В.Думитреску; А.Вулпе; Б.Хензель). Таким образом, 800 год - это всего лишь *terminus post quem* для очередной миграции из района Железных Ворот к Среднему Поднестровью⁸.

Далее крайне важен вопрос о хронологическом соотношении позднернолесских и жаботинских древностей. Самой невероятной кажется жесткая

* Для того чтобы в X в. до н.э. волна мигрантов-носителей „КШК” достигла берегов Днестра, потребовалось несколько десятилетий⁸. В поисках косвенной аргументации в пользу некоторого запаздывания культурных импульсов при условии их концентрического распространения от центра к периферии можно прокомментировать западную проекцию элементов культуры Басараби. К западу (северо-западу) от Железных Ворот в Каринтии, Нижней Австрии и западной Венгрии очевидный басарабский импорт (керамика) впервые фиксируется в материалах позднейшего периода культуры полей погребальных урн: Шопрон, Фрог, Кляйн-Кляйн. В абсолютных датах эти материалы соответствуют второй пол. VIII в. до н.э.⁹ Этим же периодом датируется появление керамики культуры Басараби и в Словении (фаза Подземели 1).¹⁰

(точечная) хронологическая последовательность в смене этих групп, фактически означающая появление нового населения. Этому противоречат следующие обстоятельства:

- наличие на жаботинских в своей основе памятниках позднечернолесской керамики и наоборот;
- наличие керамики Басараби одновременно на сахарнянско-чернолесских и жаботинских памятниках;
- компактные могильники, заложенные еще в позднечернолесское и активно функционировавшие в жаботинское время (напр. Гуляй-Город, Тенетинка);
- сочетание на конкретных керамических формах элементов орнамента, характерных в основном для позднего Чернолесья (S-видный штамп) и Жаботина (клетчатая штриховка).

Вероятно, можно говорить о некотором периоде сосуществования позднечернолесских и раннежаботинских древностей на фоне начальной стадии басарабско-шолдэнештского влияния. Или, как отмечала В.А.Ильинская, элементы, ставшие впоследствии характерными для Жаботина, появлялись „...еще в недрах чернолесской культуры.”¹¹

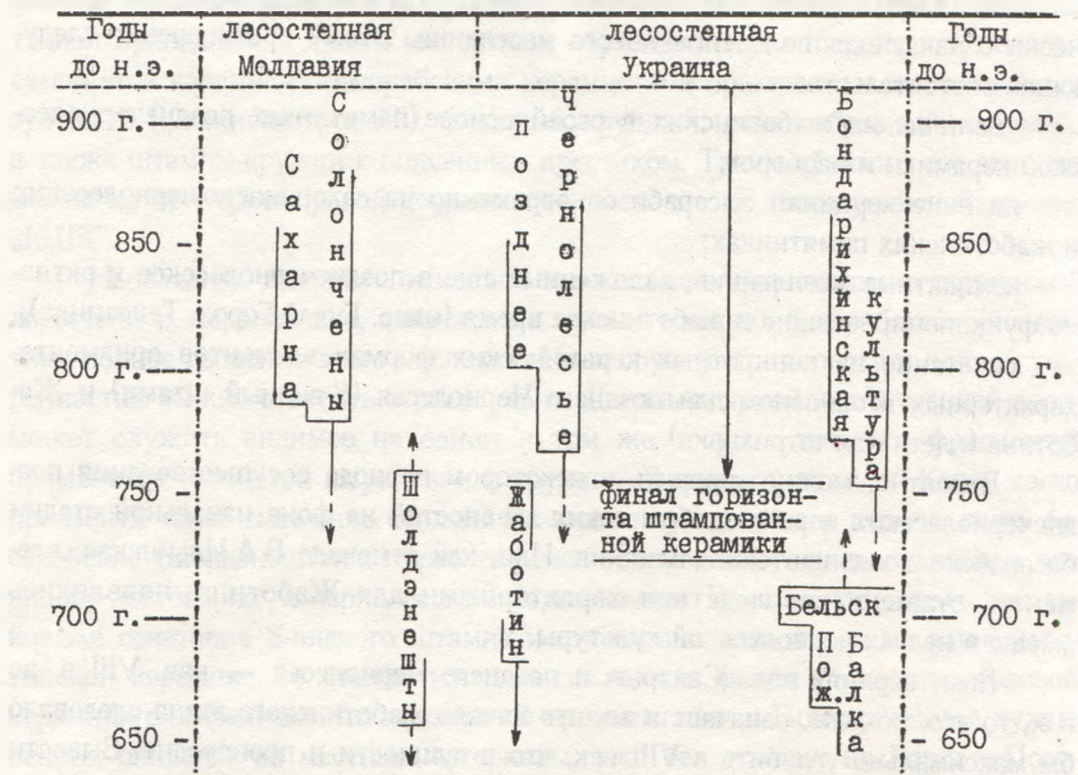
Если верхняя дата Сахарны и позднего Чернолесья — нач. VIII в. до н.э., то это, похоже, означает и то, что начало жаботинского этапа следовало бы максимально углубить в VIII век, что в сущности и происходит. Вывести период перехода от Черного Леса к Жаботину за пределы VIII века невозможно из-за датировки Басараби около 800 г. Таким образом, придерживаясь самых низких дат, трудно увидеть, где же можно поместить, пусть и непродолжительный, период сосуществования позднечернолесских и раннежаботинских древностей. Слишком много событий и слишком мало времени.

Выше уже шла речь об отдельных рецидивах штампованной орнаментации на жаботинской столовой посуде. Судя по имеющимся данным в лесостепном Причерноморье употребление штампа в основном прекращается к началу жаботинского этапа. Исключением являются лишь крупные S-видные оттиски, которые еще некоторое время встречаются на раннежаботинских сосудах. Сам по себе этот факт еще не противоречит удревнению Жаботина. Так же, впрочем, как и то, что элементов штампа нет и на керамике поздних жаботинских курганов, в том числе и тех, которые были недавно выведены И.Н.Медведской за пределы VII в. до н.э. и включены в этап РСК-1 (750-700 гг.)¹². Противоречие возникает тогда, когда необходимо объяснить, каким образом и откуда столовая керамика с S-видным штампом появляется в VII в. до н.э. на памятниках левобережной лесостепи: Бельское городище (с нижней датой около 700 г.¹³), поселении Пожарная Балка (раскоп 11 времени Келермесса¹⁴) и некоторых других. Иными словами, почему между типологически близкой орнаментированной керамикой право- и левобережья существует хронологический разрыв как минимум в полстолетия? Объяснить подобное несоответствие трудно. Если мы будем настаивать на полном совпадении, или предельном сближении верхних дат Сахарны и позднего Чернолесья с карпато-дунайским горизонтом „КШК”, то тогда керамику левобережных памятников

* При этом надо думать, что раннежаботинские памятники (и керамика с S-видным штампом) помещаются уже где-то в первой половине VIII в. Собственно, аналогичную процедуру 15 лет назад уже предлагал проработать Г.Коссак¹⁵

Табл.1

с элементами штампованного декора (а ее количество здесь, по-видимому, исключает случайный характер находок) нужно вывести по крайней мере в середину VIII в. до н.э., если не дальше. Оставаясь же на умеренных позициях при которых ограниченный период сосуществования позднечернолесско-жаботинских древностей помещается вокруг 750 г. до н.э. (условно в пределах 2-й - 3-й четв. VIII в.) разрыв между право- и левобережной штампованной керамикой можно свести к минимуму, полагая все же, что левобережные образцы не моложе VIII века. При этом учитывается расхожее мнение о том, что отдельные типы столовой керамики позднего Чернолесья и Жаботина могли попадать на левый берег с некоторым опозданием.

Означает ли это автоматическое понижение дат левобережных местонахождений, на которых была найдена такая керамика? По-видимому, да, так как эти находки не единичны и связаны с основным периодом жизнедеятельности этих поселений. Для Бельского городища (в частности Западного укрепления) такая процедура, судя по принятой в настоящее время нижней дате памятника, была бы наиболее безболезненной (несколько десятилетий). Сложнее обстоит дело с Пожарной Балкой. Здесь, прежде чем решиться на столь ответственную хронологическую ревизию, нужно знать, располагает ли автор раскопок весомыми аргументами в ее пользу. Судя по имеющимся данным, которые, к сожалению, чаще представлены в тезисном варианте, на поселении методом горизонтальной стратиграфии обозначены 4 хронологические группы материала, соответствующие определенным периодам жизнедеятель-

ности поселения¹⁶. Наиболее ранняя, в западной части поселения, определенно относится к доскифскому времени¹⁷. В таком случае, ни коим образом не ставя под сомнение датировку основного слоя упоминавшегося уже раскопа 11 келермесским временем (по В.П. Андриенко это вторая хронологическая группа поселения¹⁸), можно предположить, что более ранние материалы попали сюда с других участков поселения, заселенных в предскифский период.

Резюмировать все сказанное можно при помощи предлагаемой выше таблицы.

Литература

1. **Hansel B.** Beitrage zur regionalen und chronologischen Gliederung der alteren Hallstattzeit an der unteren Donau. — Bonn, 1976. — Т.1. — S.210.
2. **Мелюкова А.И.** Скифия и фракийский мир. — М., 1979. — С.77, рис.26.
3. Подробнейшую историографию вопроса см.: **Кашуба М.Т.** Памятники типа Сахарна-Солончены (историографический обзор) // Археология, этнография и искусствоведение Молдовы: Итоги и перспективы. — Кишинев, 1990. — С.53-66.
4. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время // Археология СССР. — М., 1989. — С.19.
5. **Мелюкова А.И.** Указ. соч. — С.81-82, рис.28.
6. **Ильинская В.А.** Раннескифские курганы бассейна р.Тясмин. — К., 1975. — С.69, рис.4; **Kossak G.** „Kimmerische“ Bronzen. Bemerkungen zur Zeitstellung in Ost- und Mitteleuropa // Situla. — Ljubljana, 1980. — Т.20/21. — Abb.3/1,3-4.
7. См.: **Смирнова Г.И.** Основы хронологии предскифских памятников Юго-Запада СССР // СА. — М., 1985. — №4. — С.40.
8. Там же. — С.42.
9. **Stegmann-Rajtar S.** Spätbronze- und früheisenzeitliche Fundgruppen des mittleren Donauebietes // BRGK 73. — 1992. — S.87-92.
10. **Chochorowski J.** Ekspansja kimmeryjska na terenie Europy Środkowej. — Krakow, 1993. — P.227.
11. **Ильинская В.А.** Указ. соч. — С.70.
12. **Медведская И.Н.** Периодизация скифской архаики и Древний Восток // РА. — М., 1992. — №3. — С.88-91 (таблица).
13. **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987. — С.19, 112, рис.52, д-5.
14. **Андриенко В.П.** Комплекс начала скифского времени на поселении Пожарная Балка (раскоп 11) // ДАС. — Донецк, 1992. — Вып.1. — С.83, рис.7, 4-5; С.85.
15. **Kossak G.** Op.sit. — S.118, 120.
16. **Андриенко В.П.** О находках бронзовых стремявидных удил на поселении Пожарная Балка // Киммерийцы и скифы-2: ТДК. — Мелитополь, 1992. — С.8-9; **Он же.** Продолжение исследований у с.Пожарная Балка // АДУ 1992 р. — К. 1993. — С.3-4.
17. **Андриенко В.П.** Об относительной хронологии материалов поселения у с.Пожарная Балка // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья-1: ТДК. — Запорожье, 1989. — С.8-9.
18. **Андриенко В.П.** Комплекс начала скифского времени ... — С.85.

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ОТНОШЕНИЙ КОЧЕВОГО И ОСЕДЛОГО НАСЕЛЕНИЯ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ В VI-сер.V вв. до н.э.

* „Изучение отношений между кочевыми и оседлыми племенами в широком смысле и пространственно-временных границах непростое задание. Необходимо ограничиться изучением одного, связанного географически и исторически региона и одной проблемой, по возможности, жестко определенной.“

Отношения между кочевниками и оседлым населением не всегда были дружественными, но и не всегда враждебными. Характер, направленность и интенсивность взаимодействия носителей основных — кочевого и оседлого — хозяйственно-культурных типов (ХКТ) раннего железного века изучены слабо. Вследствие многообразия форм проявления существования этих ХКТ, проблема взаимоотношений их носителей общего решения не имеет*. Обратимся к анализу конкретной культурно-исторической области, а именно — скифского общества VI-сер.V вв. до н.э., и попытаемся реконструировать отношения кочевников с соседями. Будем придерживаться номадоцентристского подхода, согласно которому скифы выступают активным началом и движущей силой эволюционных процессов в Северном Причерноморье. Отношения будем анализировать в основном в экономическом, отчасти в других, например, политическом, демографическом и т.п. аспектах.

Поскольку отношения между кочевниками и оседлыми племенами развивались через границы так называемого „скифского квадрата“, то помещая в его центр кочевников, получим следующие условные направления их взаимодействия с соседями:

- северное: степь-лесостепь Украины, Средней Европы;
- западное: степь-фракийский мир;
- южное: степь-античный мир;
- восточное: степь-Великий пояс степей и Кавказ.

Вектор взаимодействия в каждом условном направлении отражает соответствующую социально-политическую ситуацию, которая определяется экономическим развитием контактирующих сторон, их потребностями и со временем может радикально изменяться. В жизненном цикле многих кочевых этносов, вслед за установлением в данном регионе господства пришлого этноса, прослеживается фаза, длящаяся примерно 100 лет (т.е. 3-4 поколения) и определяемая как „период обретения родины“². Судя по жесткому ответу скифов на ультиматум Дария, в котором скифы обещали устроить генеральное сражение лишь только тогда, когда враги приблизятся к „... могилам предков“ (выделено Н.Г.), надо полагать, что с рубежа VI-V вв. до н.э. начался период регулярного хозяйственного использования степи.

Период VI-начало V вв. до н.э. определен В.Ю.Мурзиным как „...время образования Северопричерноморской Скифии в пределах Степи и Лесостепи под эгидой ираноязычных кочевников, осуществлявших коллективную эксплуатацию Лесостепи”³. После целого ряда тяжелых военных экспедиций, исходивших из степей Северного Причерноморья (например, в Переднюю Азию), скифы потеряли импульс территориальных экспансий. В то же время их оседлые соседи не проявляли агрессивных намерений. Геополитическая ситуация в целом способствовала созданию экономики кочевого общества, основанной не на отчуждении материальных благ насильственным путем, а на их производстве. Основой мирной экономики, базирующейся на сельском хозяйстве, в экологических условиях степей Северного Причерноморья для общества раннего железного века может стать пастбищное скотоводство. Только оно могло удовлетворить главные жизненные потребности номадов и обеспечить развитие их общества. В кочевом скотоводстве скифы быстро достигают высокого уровня специализации. В соответствии с общей картиной развития, с ростом степени специализации производства, возникает и даже обостряется потребность получения кочевниками со стороны других, нескотоводческих продуктов. Так, часть одежды (особенно парадной), металлические изделия, в первую очередь оружие, керамика, особенно столовая, в материалах скифских памятников — импортные. Также заметное повышение продуктивности скотоводства, размеров стада ставит проблему сбыта скота не только для получения дохода, но и для поддержания экологического равновесия в степи или в ее отдельных регионах. Для решения этих задач необходимо было установление постоянных партнерских отношений с оседлым миром. Это условие приобретает определяющее значение для выработки характера взаимоотношений скифов с окружающим их некочевым населением. При этом противопоставление „свой-чужой”, на котором базируется большинство социально-политических и экономических отношений в любых обществах, у скифов реализовывалось через призму противопоставления „кочевник-оседлый”.

Возможности получения от соседей разнообразных видов продукции, которая не может производиться в специализированном скотоводческом хозяйстве, у скифов в целом были самые благоприятные. Лишь *восточное направление* не представляло для них непосредственного экономического интереса. Археологически в степных памятниках эти связи фиксируются слабо (находки нескольких лепных лощеных сосудов). Поэтому говорить о взаимоотношениях скифов с народами Великого пояса степей и Кавказа, как о значительном факторе политики, формирования основ экономики кочевых скифов, не приходится.

Южное направление. Отношения кочевников и обитателей Березани, позже — Ольвии и ее округи, в рассматриваемый период (первый и второй этапы греко-варварских отношений по схеме К.К.Марченко) отличались мирным характером⁴. Однако единого мнения о степени и интенсивности отноше-

ний греков с варварами, т.е. оседлых и кочевников, не существует. Так, М.И.Артамонов считал, что скифы в среде населения Ольвии „... не составляли племени как такового.”⁵ К.К.Марченко, доказывая заметное присутствие варваров на поселениях Нижнего Побужья в VI в. до н.э., считает, что „в этнокультурном отношении они не представляли однородного образования” и с переходом кочевников к оседлости этот процесс он не связывает. Большинство киевских антиковедов более чем сдержанно оценивают возможность существования в это время значительной варварской прослойки в ольвийском населении, отмечая при этом отсутствие для „аграрного населения Ольвии и ее хоры угрозы со стороны степей”⁷. Более того, мы допускаем, что греки-колонисты и скифы-кочевники в одинаковой мере были заинтересованы в установлении контактов друг с другом. Экономическое пространство скифских степей (при условии мира в них) и лесостепи представляло практически неограниченный рынок сбыта продуктов греческого ремесленного производства (гончарной посуды, предметов роскоши и т.п.) и сельского хозяйства (масла, вина и т.п.). К этому следует добавить привлекательность греческого способа жизни для скифов. Можно предположить, что случай со Скилом, который имел усадьбу в Ольвии, был в скифской среде не единичным. Обычай употребления виноградного вина, который быстро распространился на всю степь и лесостепь, имел большие экономические последствия. Со временем едва ли не основной статьёй экспорта-импорта стало вино. При этом интенсивность отношений греков и населения лесостепи целиком зависела от обстановки на торговых путях, проходящих через степи. В этих отношениях степняки могли играть роль посредников, гарантов торговых операций.

В целом отношения в южном условном направлении в рассматриваемый период были конструктивными и динамичными.

Западное направление. В отличие от первых двух, западное условное направление отличалось более жестким характером взаимоотношений. Возрастание политической активности скифов в Северо-Западном Причерноморье во второй половине VI в. до н.э. не привело к образованию сколько-нибудь компактных групп скифских памятников⁸. В Днестро-Дунайское междуречье скифы в этот период практически не продвинулись. Остается в силе предположение А.И.Мелюковой о проникновении скифов в Буджакскую степь лишь в середине IV вв. до н.э.⁹ По-видимому, преградой выдвигению скифов за Дунай могло быть государство одриссов¹⁰. Не случайно, в качестве опорной базы нашествия Дарий избрал фракийские земли. Экономического продолжения отношения в западном условном направлении не получили.

Северное направление. В лесостепи скифы сталкивались со скотоводческо-земледельческим населением, имевшим глубокие традиции оседлости. Его особенностью было наличие многочисленных городищ с развитой сельскохозяйственной округой. Городища, среди которых наиболее значительным и наиболее изученным является Бельское¹¹, были центрами ремесленного производства и обменной торговли. Часть городищ образывала рокадную (в сторону степи) систему укреплений: „... сколотские крепости возвышались на

границе со степью по крайней мере до середины IV в. до н.э.”¹² Палеодемографическая ситуация складывалась также не в пользу кочевников. Хотя демографический потенциал лесостепи в раннем железном веке еще не определен количественно, а priori можно ожидать, что в период архаики он был выше кочевнического. Тем не менее, несмотря на такой большой защитный потенциал, о присутствии в лесостепи кочевого скифского населения свидетельствуют отдельные типы погребальных сооружений, элементы материальной культуры. В.А.Ильинская считала, что „скифские племена появились в посульско-донецкой лесостепи сразу после окончания переднеазиатских походов ... это были земледельческо-скотоводческие племена скифской культуры и скифского этноса, скифы-земледельцы в прямом смысле этого понятия”¹³. П.Д.Либеров объясняет этот факт „оседанием кочевников на землю”¹⁴, С.А.Скорый в последнее время — „седентаризацией” кочевников¹⁵. На наш взгляд, для понимания этого явления необходимо изучение состояния экономики как лесостепного, так и степного регионов. В феномене присутствия кочевнических элементов в лесостепи мы видим проявление в рассматриваемое время общих закономерностей социально-экономического развития любого кочевнического образования.

Одной из таких универсальных закономерностей номадизма, характерных для определенного этапа существования кочевнического коллектива, является установление и поддержание дружественных отношений между кочевниками и оседлым населением. Как показывают этнографические материалы, на первом этапе существования кочевнического образования эти отношения реализуются в виде проникновения кочевнических элементов в скотоводческо-земледельческую среду с восприятием номадами оседлого образа жизни. Указанные выше археологические данные подтверждают эту закономерность и для скифского кочевого этноса. Поскольку номады более заинтересованы в таких контактах, чем оседлое население, то естественно, что кочевнические черты фиксируются в лесостепи, а не наоборот.

Свидетельством установления особых отношений кочевников и населения лесостепи является „прозрачность” лесостепной зоны для степных скифов, что подтверждается рядом событий их истории. Именно через лесостепь осуществлялись набеги скифов в Среднюю Европу в VI в. до н.э.¹⁶. О глубине и характере взаимоотношений между населением лесостепи и степи можно судить и по эпизодам скифо-персидской войны, когда скифы-кочевники в ходе подготовки к войне часть скота и повозки с женщинами и детьми отправили из степи, „приказав все время продвигаться по направлению к северному ветру”¹⁷. Все племена лесостепи, если не поддерживали скифов в войне с Дарием, то хотя бы сохраняли нейтралитет. В мирное же время скрепляющее значение в отношениях степь-лесостепь имел фактор контроля кочевниками торговых путей между лесостепью и Ольвией¹⁸.

Часто при оценке взаимоотношений кочевники-оседлые смешивают понятия оседания и ассимиляции, восприятия нового образа жизни. Оседание кочевого населения должно происходить под действием ряда причин. Среди

них важнейшими являются ухудшение эколого-экономических условий хозяйствования в степи (например, превращение пастбищной дигрессии в зональное явление), приближение количества населения в степи к критическим значениям, совпадения неблагоприятных обстоятельств и явлений. Археологическими свидетельствами возникновения оседлости в кочевой среде является компактное расположение памятников, отсутствие укреплений вокруг поселков первичной оседлости, большие площади таких поселений, небольшая мощность культурного слоя на заселенных участках, наличие незаселенных площадей в пределах поселений, которые использовались под выпас скота. Территорией расселения групп оседающих кочевников, как правило, являются пойменные террасы степных речек¹⁹. В отличие от лесостепных памятников VI в. до н.э., все эти признаки в Степном Поднепровье появятся позже и лишь на рубеже V-IV вв. до н.э. Процессы ассимиляции, восприятия нового образа жизни могут протекать в любых условиях. При этом кочевники в изменившихся условиях легко усваивают новый образ жизни, часто сохраняя свои этнические особенности, и слабо влияют на жизнь кочевого этноса, из которого они происходят. Эти номады играют „... в новом коллективе роль привелигированных торговых и политических посредников”²⁰, и тем самым способствуют укреплению отношений кочевник-оседлый земледелец.

Выводы

- 1.** В начале VI в. до н.э. у кочевого населения степной зоны Северного Причерноморья завершился период, когда в основе экономики лежало получение средств существования путем насильственного их отчуждения. В этот период прекращается состояние откровенно враждебных отношений с большинством соседних оседлых этносов и закладываются основы будущей полномасштабной воспроизводящей экономики.
- 2.** Скифам-кочевникам удалось успешно, без потери этнокультурной специфики путем обмена населением выправить неблагоприятную демографическую ситуацию в степи, сложившуюся в период архаики после военных походов. Во многом этому способствовали мирные в VI в. до н.э. отношения с соседями, в первую очередь, лесостепными.
- 3.** В VI в. до н.э. в степи Северного Причерноморья заканчивается воссоздание хозяйственно-культурного типа кочевого пастбищного скотоводства, основные черты которого отслеживаются в сообщениях античных авторов, особенно, — Геродота и подтверждающихся данными полевой и теоретической археологии. Расцвету ХКТ кочевого пастбищного скотоводства способствовало выполнение ряда условий, среди которых важнейшими, наряду с экологическими (неограниченность кормовых ресурсов, достаточность водных, теплые зимы и т.п.), были отсутствие экспансионистского давления со стороны соседей, их экономическая заинтересованность в продуктах пастбищного скотоводства с одновременной способностью удовлетворить потребности номадов в нехарактерных для последних, но необходимых для успешного функционирования их кочевой экономики, товарах.

4. На территории Северного Причерноморья в VI-первой половине V вв. до н.э. сложилось экономическое пространство с двухуровневым распределением труда. На верхнем уровне в зонах степи, лесостепи и полосы оседлости греков-колонистов осуществлялось безконкурентное производство соответственно продуктов скотоводства, земледелия и ремесла согласно характера ведущих хозяйственно-культурных типов этих зон. На втором уровне внутри трех зон осуществлялись производственные отношения в соответствии с эколого-экономическим районированием этих зон. Движение товаров и ресурсов обеспечивал высокий уровень взаимных отношений.

5. В VI-сер. V вв. до н.э. не зафиксировано ни одного признака присутствия оседлого или полuosедлого населения в среде скифов-кочевников. В соответствии с общими закономерностями развития кочевого общества оседание скифов-кочевников в степной зоне Нижнего Поднепровья происходит на другом этапе их экономического развития и датируется концом V-IV вв. до н.э.

В целом период VI-сер. V вв. до н.э. можно охарактеризовать как период становления в Северном Причерноморье единого экономического пространства с центром в степной зоне. Действенность экономического механизма, основывающегося на ХКТ пастбищного скотоводства, была обусловлена тем, что население степи, лесостепи и античных городов Причерноморья было заинтересовано в мирных отношениях.

Литература

1. **Дигар Ж.-П.** Отношения между кочевниками и оседлыми племенами на Среднем Востоке // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций — Алма-Ата, 1989. — С.33.
2. Археология Венгрии. — М.: Наука, 1986. — С.338.
3. **Мурзин В.Ю.** Происхождение и ранняя история скифов.: Автореф. дис. ... докт. ист. наук. — К., 1992. — С.28.
4. **Марсепко К. & Vinogradov Y.** The Scythian period in the northern Black sea region (750-250 BC) // Antiquity. — 1989. — №63. — P.806.
5. **Артамонов М.И.** Этногеография Скифии // Уч.записки Ленинградского ун-та. Серия ист. наук. — Л., 1949. — Вып.85. — С.129-171.
6. **Марченко К.К.** Модель греческой колонизации Нижнего Побужья // ВДИ. — М., 1980. — №1. — С.141.
7. **Крыжицкий С.Д., Отрешко В.М.** К проблеме формирования Ольвийского полиса // Ольвия и ее округа. — К., 1986. — С.12.
8. **Бруяко И.В.** Демография и экономика населения Северо-Западного Причерноморья во второй половине VII-начале III вв. до н.э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1992. — С.4.
9. **Мелюкова А.И.** Новые данные о скифо-фракийских взаимоотношениях в IV-III вв. до н.э. // РА. — М., 1995. — №1. — С.28-29.
10. **Андрух С.И.** Нижнедунайская Скифия в VI-начале I вв. до н.э. — Запорожье, 1995. — С.89.
11. **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи: (город Гелон). — К., 1987. — С.180.

12. **Павленко Ю.В.** Передісторія давніх русів у світовому контексті. — К.: Феникс, 1994. — С.166.
13. **Ильинская В.А.** Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. — К.: Наук. думка, 1968. — С.174.
14. **Либеров П.Д.** Хронология памятников Поднепровья скифского времени // Вопросы скифо-сарматской археологии. — М., 1954. — С.165.
15. **Скорый С.А.** Скифский этнокультурный компонент на поселениях лесостепного Правобережья // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины. — Харьков, 1995. — С.57-58.
16. **Хохоровски Я.** Скифские набеги на территорию Средней Европы // РА. — М., 1994. — №3. — С.49-65.
17. **Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А.** Народы нашей страны в „Истории” Геродота. — М.: Наука, 1982. — С.149.
19. **Гадло А.В.** Этнографическая характеристика перехода кочевников к оседлости // Этнография народов СССР. — Л., 1971. — С.61-75.
20. **Дигар Ж.-П.** Отношения между кочевниками ... - С.33.

К ВОПРОСУ О ЯЗЫКЕ И ЭТНОСЕ ЛЕСОСТЕПНОГО НАСЕЛЕНИЯ ГЕРОДОТОВОЙ СКИФИИ

В настоящее время проблема языковой принадлежности кочевых скифов северопричерноморских степей может считаться окончательно решенной. Количество скифских слов, извлеченных из источников (около 200 словооснов), позволяет не только однозначно обосновать восточноиранскую принадлежность степного скифского языка, но и содержательно обсуждать его строй, фонетику, связи с другими иранскими языками¹.

Напротив, вопрос о языке и этносе населения лесостепной Скифии остается дискуссионным. М.И.Артамонов в своей последней книге (1974) включил оседлых земледельцев лесостепи в состав ираноязычного скифского этноса. Этническое единство Скифии, хотя и не основанное на фактическом родстве, отстаивал А.М.Хазанов. Но все же большая часть скифологов, опираясь в основном на археологический материал, отрицает этническую общность населения степи и лесостепи.

Преимственность культуры населения правобережной лесостепи предскифского (позднечернолесского и раннежаботинского этапов) и скифского времени общеизвестны. Однако, было бы преждевременно на этом основании делать вывод о преимственности этнической и языковой традиций. Классический пример этногенеза венгров показывает, что небольшая сплоченная группа пришлых кочевников может навязать свой язык и этническое самосознание многочисленному оседло-земледельческому населению; при этом материальная культура аборигенов может не претерпеть существенных изменений. Очевидно, для решения данной проблемы необходимо привлечение в первую очередь прямых этнолингвистических свидетельств о языке и этническом облике населения в данную эпоху на данной территории. Роль археологических источников при этом отнюдь не умаляется, поскольку только они могут привязать этнолингвистические данные к определенным месту и времени.

В работе описывается процедура датировки и географической привязки языка гидронимов Днепр и Днестр. Ее результат — скифское время, область средних (лесостепных) участков течений Днепра и Днестра — позволяет, по нашему мнению, утверждать, что указанные гидронимы являются прямыми свидетельствами о характере языка обитателей украинской лесостепи в эпоху Геродота.

В качестве методической основы работы используется техника сопоставления лингвистических и археологических данных в духе „лингвоархеологической реконструкции” Милитарева-Шнирельмана², существенно видоизмененная применительно к характеру рассматриваемой проблемы.

Лингвистически наиболее обоснованную на сегодняшний день теорию происхождения названий Днепр и Днестр предложил О.Н.Трубачев. Фонетические особенности славянских фиксаций этих слов (Дънѣпръ, Дънѣстръ) он объяснил влиянием дако-фракийского языка на исходные иранские названия. Сами иранские формы объясняются как композиты (гибридные образования) начального иранского Дан — „река” с местными названиями по типу: „Дан- + Ибр” и „Дан- + Истр”³. При этом постулируется дако-фракийское посредство между исходными иранскими и позднейшими славянскими формами, якобы „вытекающее из наличия фонетических изменений „румынского” типа ...”⁴. О.Н.Трубачев особо подчеркивает, что иначе происхождение славянских звуков -ъ- и -е- (-ь) объяснить практически невозможно⁵.

Привлечение субстратнофракийских звуковых изменений („румынского” типа) решает все проблемы этимологии славянских слов, однако, вопреки О.Н.Трубачеву, не свидетельствует о фракийском посредничестве между иранской и славянской формами гидронимов. Используемые О.Н.Трубачевым фонетические явления по самой логике его собственной аргументации должны иметь субстратное происхождение. Иначе привлечение языка романской группы (румынского) для обоснования дако-фракийского фонетического влияния теряет всякий смысл. Уже само по себе использование изменений „румынского” типа предполагает смену языков в „румынской” последовательности: фракийский - нефракийский. Для самого румынского языка эта последовательность имеет вид: фракийский - народнолатинский, а для гидронимов Днепр и Днестр, соответственно: фракийский - иранский, поскольку эти слова имеют иранскую этимологию. В данном случае проявляется универсальное правило: в случае, когда смена языка не сопровождается сменой населения, фонетика побежденного языка сохраняется в языке-победителе. Поэтому фракийская фонетическая оболочка иранских слов указывает на последовательность смены языков: фракийский - иранский, а не наоборот. О.Н.Трубачева ввело в заблуждение то обстоятельство, что измененные под влиянием субстрата формы являются хронологически более поздними, чем исходные слова пришлого языка. Из этого он сделал неверный вывод о посредническом положении дако-фракийского между иранским и славянским. Чтобы читателю-археологу стало ясно, как соотносится генетическая принадлежность и иноязычный фонетический субстрат, используем близкий в языковом плане пример. Северные диалекты русского языка насквозь пронизаны угро-финскими субстратными явлениями (цоканье-чоканье и др.), однако никто не станет на этом основании называть язык вологжан угро-финским и утверждать, что угро-финский язык хронологически следует за славянским или, как выразился О.Н.Трубачев, занимает посредническое положение между славянским и русским.

Корректная историческая интерпретация факта присутствия субстратно-фракийских фонетических явлений в иранских по происхождению словах предполагает, что источником местных названий Ибр и Истр и фракийского фонетического влияния является один и тот же язык. Пришлые иранцы познакомились с реками, которые на местном языке назывались Ибр — „Днепр” и Истр — „Днестр”, и назвали их по ирански: Дан-Ибр — „Река Ибр” и Дан-Истр — „Река Истр” (образование композитов с Дан-, -дон, -дарья — характерная черта иранских языков). А спустя несколько поколений, под влиянием аборигенного фракийского субстрата, эти слова приобрели характерный „румынский” облик, отразившийся впоследствии в их славянских фиксациях. Но языком смешанного населения стал пришлый иранский, подобно тому как языком романизованного дако-фракийского населения Румынии стала родная латынь.

Ошибка О.Н.Трубачева носит сугубо технический характер и никоим образом не компрометирует его этимологическую версию. В настоящее время теория О.Н.Трубачева остается единственной, способной объяснить звуковую оболочку славянских слов. Необходимо лишь скорректировать выводы автора, касающиеся последовательности языков. Субстратнофракийская фонетическая оболочка иранских по происхождению названий Днепра и Днестра, отраженная в их славянских фиксациях, вполне определенно свидетельствует об ассимиляции иранским языком фракийского на значительном пространстве между этими реками. Сопоставление данных археологии в духе комплексного лингвоархеологического подхода Милитарева-Шнирельмана позволяет датировать и локализовать это событие.

Историю региона лесной и лесостепной части Днестровско-Днепровского междуречья с конца эпохи бронзы до раннего средневековья можно условно разделить на два этапа. На первом — с конца поздней бронзы до середины VII в. до н.э. (чернолесская культура, раннежаботинский этап) — украинское правобережье находилось в орбите влияния культур Балкано-Карпатского региона. В предскифское время дважды по правобережной лесостепи распространялись с запада элементы фракийских культур: бабадаг (тип Сахарна-Солончены) и басараби (тип Шолданэшты), в значительной степени определивших облик местной культуры. На этом основании этнос лесостепного населения определяется некоторыми исследователями как фракийский. На втором этапе — с VI в. до н.э. до раннего средневековья (милоградская, зарубинецкая, пшеворская, киевская, черняховская культуры) — ориентация преобладающего направления миграций меняется на северо-западную. Субстратные элементы культур этого времени принесены из Северной Европы. Соответственно этнос и язык данного населения не может быть ни фракийским, ни иранским.

Хронологически промежуточное положение между этими этапами занимают древности VII-III вв. до н.э. — Западноподольская, Побужская, Правобережная и Воркслинская группы скифоидной культуры лесостепи. Естественно предположить, что с возникновением именно этого круга древностей в

середине VII в. до н.э. и связан момент смены языка лесостепного населения с фракийского на иранский. Альтернативная точка зрения, предполагающая сохранение в лесостепи фракийского языка и в скифскую эпоху, не обеспечивает хронологический стык языков: фракийский - иранский. Скифоидные памятники окончательно исчезают в III в. до н.э., но их сменяют древности заведомо неиранского зарубинецкого типа.

Все мыслимые попытки переместить стык языков: фракийский - иранский вверх и вниз по временной шкале за пределы скифской эпохи не дают результатов. В предскифское время аборигенам лесостепного правобережья никак нельзя приписать иранский язык. По современным представлениям, степное влияние в ту эпоху не привело к радикальному изменению этнокультурной ситуации в лесостепи. Несмотря на тесные контакты с носителями черноморской и новочеркасской культур, в целом, местное население находилось в орбите влияния фракийского мира. В послескифское время ситуация меняется на противоположную: в лесостепи есть иранцы, но нет фракийцев. К началу экспансии сарматов на север в I в.н.э. здесь уже не осталось населения, которому можно было бы приписать фракийский язык и этнос. Средне-сарматская культура в лесостепи наслаивается на древности зарубинецкого типа.

Таким образом, археологическая ситуация в Днестровско-Днепровском междуречье свидетельствует о возникновении гидронимов Днепр и Днестр на рубеже предскифской и скифской эпох в пределах лесостепных участков течения данных рек, где они пересекают ареал скифоидной культуры правобережного типа. Из этого следует, что население лесостепной части Геродотовой Скифии было ираноязычно. Гидронимы Днепр и Днестр не единственные названия, образованные по схеме „река + река” с начальным Дан-. На кельтской языковой территории отмечен гидроним *Danomaqus*⁶. Второй компонент композита позволяет локализовать эту реку и датировать гидроним по той же лингвоархеологической схеме. Геродот, описывая притоки Истра, упомянул реку Марис, текущую из земли агафирсов. Судя по контексту, так назывался один из крупнейших притоков системы Дуная. С агафирсами чаще всего отождествляют население трансильванской скифообразной культуры, локализованной в верхнем течении Муреша (венгерское название Марош) — одной из крупнейших рек бассейна Среднего Дуная. По всей видимости, *Danomaqus* — это латинизированная кельтская передача скифского (агафирского) названия Муреша. Памятники трансильванской группы датируются началом VI-серединой V вв. до н.э. Они близки к лесостепным не только хронологически, но и типологически, и по Я.Хохоровски связаны „с точки зрения причин и хронологии (как конечный этап?) с распространением скифского элемента в лесостепной зоне”⁷.

Лесостепное происхождение рассматриваемых гидронимов естественным образом объясняет сравнительно позднюю дату их появления в источниках — IV в.н.э.⁸. Пары геродотовских (Борисфен, Тирас) и современных (Днепр, Днестр) гидронимов противостоят друг другу не столько во времени,

сколько в пространстве. В античную эпоху они принадлежали разным языкам и относились к разным участкам течений соответствующих рек. Гидронимы Борисфен и Тирас заимствованы из языка степного причерноморского населения и потому стали известны античным авторам раньше. „Лесостепные” названия (Днепр, Днестр) сменяют их в позднеиримское время, когда оседло-земледельческие племена черняховской культуры заселяют степную полосу между низовьями Днестра и Днепра вплоть до черноморского побережья. Очевидно, расселяясь с севера, из лесостепного „ядра” черняховской культуры, они распространили вниз по течению собственные „лесостепные” названия этих рек. Тогда же (середина III в. н.э.) в низовьях Днепра и Днестра исчезает греческое население, в среде которого могли сохраняться названия Борисфен и Тирас.

Совокупность лингвистических (звуковая оболочка гидронимов Днепр и Днестр) и археологических (датировка и локализация языка этих гидронимов) свидетельств указывает на иранский язык населения Днестровско-Днепровской лесостепной полосы в VII-III вв. до н.э. Преобладающее влияние субстратных черт чернолесско-раннежаботинского периода в древностях скифоидной культуры не только не противоречит иранской атрибуции этого населения, но и напротив, находит замечательное соответствие в факте субстратно-фракийского фонетического влияния на звуковую оболочку двух слов языка лесостепных скифов.

Отсутствие других иранских гидронимов в правобережной лесостепи и в бассейне Ворсклы — факт, специально отмеченный Д.Я. Телегиным⁹, — прямо не свидетельствует против полученного результата. В случае, когда смена языка не сопровождается сменой населения, нет оснований ожидать возникновения новых топонимических названий. Иранские гидронимы могли появиться на территории Правобережья лишь при условии расселения лесостепных иранцев за пределы ареала своей „чернолесской (раннежаботинской) прародины”. И действительно, к западу от Киева, где скифоидная культура правобережного типа наслаивается на памятники милоградской культуры, отмечено два иранских гидронима¹⁰.

Все сказанное не означает, что степное и лесостепное население говорило на одном и том же языке. Сам факт сосуществования двух разных названий у каждой из рек (Днепр - Борисфен и Днестр - Тирас) свидетельствует об изначальном отсутствии языкового единства степи и лесостепи. Степной и лесостепной языки резко различались фонетически (звонкость - глухость переднеязычных и губных согласных¹¹) и по структуре гидронимных композитов (Дан + Ибр = Днепр, но Борис + Дан = Борисфен в постпозиции)².

В споре об этносе и языке населения лесостепи истина, скорее всего, находится между крайними точками зрения. Лесостепные скифы могли обладать общескифским этническим самосознанием и считать себя частью единого народа Геродотовой Скифии. На это косвенно указывает текст Геродота: этноним „скифы” для жителей северной Скифии, размеры „скифского квадрата”, географическая привязка его северной границы к верховьям Днестра и

Южного Буга, противопоставление скифов как целого (в том числе и лесостепных) агафирсам. Но при этом они, безусловно, имели и собственное субэтническое самосознание, отраженное в геродотовском этнониме „скифы-пахари”. Их язык был иранским, но отличался от собственно скифского языка степи в не меньшей, а возможно и большей, степени, чем языки других иранских народов. В частности, структура гидронимных композитов, как указывалось, объединяет диалекты лесостепных скифов и агафирсов.

Все сказанное относится только к правобережному населению — скифам-аротерам („пахарям”) Геродота. Что же касается скифов-георгой, которых ольвиополиты называли борисфенитами, то строго следуя за Геродотом, их невозможно оторвать от Нижнего Днестра. По-видимому, эта группа говорила на языке степных скифов и называла Нижний Днепр Борисфеном.

Литература

1. **Витчак К.Т.** Скифский язык: опыт описания // ВЯ. — М., 1992. — №5. — С.50-59.
2. **Милитарев А.Ю., Пейрос И.И., Шнирельман В.А.** Методические проблемы лингвоархеологических реконструкций этногенеза // СЭ. — М., 1988. — №4. — С.24-32.
3. **Трубачев О.Н.** Названия рек Правобережной Украины. — М., 1969. — С.216-218; Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. — М., 1974-1994. — Вып.5. — С.183.
4. Этимологический ... — С.182.
5. Там же. — С.183.
6. **Стрижак О.С.** Назви Дніпра і так звана „богиня Дана” // Мовознавство. — К., 1971. — №5. — С.70.
7. **Хохоровски Я.** Скифские набеги на территорию Средней Европы // РА. — М., 1994. — №3. — С.58.
8. Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках. — К., 1981. — С.14, 20.
9. **Телегин Д.Я.** Иранские гидронимы на Левобережье Днестра и археологические культуры // ВЯ. — М., 1993. — №2. — С.74.
10. Там же. — С.70.
11. Гідронімія України ... — С.15.
12. Там же. — С.15,17.

С.Д.Крыжицкий, Н.П.Тимченко, Н.А.Гаврилюк

ИНФОРМАЦИОННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ РАННЕГО ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА

В настоящее время любой исследовательский или научно-организационный проект предполагает использование информационных технологий различного уровня сложности. Другими словами в практически любой сфере деятельности, благодаря широкому внедрению персональных компьютеров, становится возможным ставить и решать задачу информационного обеспечения. Обычно под последним подразумевается поддержка процессов управления, научных исследований, технологии обучения, мониторинга средствами баз данных. За счет концентрации информации в базах данных информационное обеспечение позволяет быстро и с малыми затратами повысить эффективность обработки данных в десятки раз. Однако осуществление желания внедрить и использовать даже несложную информационную технологию требует разработки определенного комплекса методов и аппаратных средств, обеспечивающих функционирование информационно-поисковых систем (ИПС), обработку, включая статистическую, данных, их передачу и отображение (средствами машинной графики и обработки изображений).

Внедрение компьютерной обработки в археологии несколько задержалось и отстает от среднего уровня использования информационных технологий в других областях знаний. Однако это обстоятельство может оказаться полезным, т.к. позволяет при позднем старте выбрать сразу более совершенные и уже апробированные в других гуманитарных науках программные и инструментальные средства, стандартные пакеты и процедуры обработки данных.

При разработке и реализации проектов типа археологического заповедника территории и округа Большого Бельского городища необходимо предусмотреть создание информационной системы, отвечающей современным требованиям к информационному обеспечению памятника национального значения. Поскольку рассматриваемый памятник в первую очередь является археологическим, то целесообразно обратиться к анализу известных систем информационного обеспечения археологических памятников.

Об уровне развития научного направления „компьютерная археология” дают представление материалы конференции „Опыт компьютерной обработки археологических материалов”, прошедшей в Москве в апреле 1993 г.¹.

Сообщается о различных системах управления банками и базами археологических данных, применении компьютерной техники при проведении отдельных исследований. В частности, в основном в РАН РФ, созданы следующие пакеты программ :

— банк данных по материалам раскопок степных курганов (М.В.Андреева, Г.Г.Джаникян, И.А.Сорокина) с возможностью экспорта данных в форматы DBF- и DF- файлов и с графическим сопровождением; модель описания курганных погребальных памятников включала более 800 признаков, последовательно описывающих курган в целом и на уровне составляющих его объектов;

— программный специализированный комплекс (В.И.Борисенко, В.Ю.Бубнова, А.С.Смирнова) для анализа материалов культурного слоя неолитических поселений с возможностью хранения графического образа плана раскопа с учетом нивелировки и доступом к блоку математической обработки, в том числе к вычислению типобразующих признаков, коэффициентов сопряженности вариантов, взаимной информативности признаков, статобработке;

— комплекс компьютерных программ и баз данных по регионам раннего и среднего бронзовых веков Циркумпонтийской металлургической провинции для историко-металлургических исследований (Е.Н.Черных, Л.И.Авилова, Т.Б.Барцева, Л.Б.Орловская, Т.О.Тенейшвили);

— специализированные ИПС для реализации методов многомерной статистики (регрессивного, дискриминантного, факторного и других статистических анализов) применительно к исследованию погребального обряда северокавказских алан (Д.С.Коробов) и краниологических материалов (Н.Н.Гончарова);

— СУБД „GRAVE” (Б.Е.Янишевский), апробированная на памятниках Подмосковья, охватывает археологические памятники в целом и ориентирована на создание и пользование „базовой компьютеризированной картой исторического наследия с постоянным ее дополнением”.

С применением компьютерной техники были проведены исследования дендрохронологических (А.Ф.Урьева, Н.Б.Черных), палинологических (Е.А. Спиридонова, Я.Н.Лаврушина) данных, халафской расписной керамики (Ш.П.Амиров), фото-, аэроснимков и космической съемки археологических объектов (М.Р.Зотько).

О состоянии археологических информационных систем на Западе можно судить, например, по проекту ARCHIS, в работе над которым приняли участие университеты Амстердама, Гронингена, Лейдена, и датская Государственная служба археологических исследований². Цель проекта новой археологической информационной системы ARCHIS состоит в информационном обеспечении как деятельности археологов, так и институтов, занимающихся охраной окружающей среды и управлением культурными ресурсами. Эта цель достигается комбинированием средств реляционных баз данных и картографической информации, визуализируемой и отображаемой при помощи специальной географической информационной системы.

Сообщается о структуре Европейской археологической информацион-

ной системы³, а также о национальных археологических информационных системах Франции, Великобритании, Шотландии, Англии, Германии, США, Польши; освещены особенности создания археологических баз данных. В свое время Думас Крестос сформировал и каталогизировал большую Афинскую коллекцию на электронных носителях.

В Украине также проводятся работы по разработке методов компьютерной обработки археологического материала. Естественно, что многолетняя работа по компьютеризации фондов и каталогов велась в музеях страны и ИА НАНУ. Однако результаты лишь самых последних работ, проведенных, например, в Национальном музее истории (г.Киев, О.Ф.Федотова, С.И.Советникова, М.В.Панченко), позволяют надеяться, что, наконец, фаза разработки программного обеспечения пройдена и будет осуществляться рабочая эксплуатация, в результате которой можно будет установить справедливость той или иной концепции автоматизации музейного дела. Одна из особенностей информационных систем для музеев заключается в том, что они имеют дело с музейными предметами всех категорий, не только археологическими. На определенном этапе музейные информационные системы нуждаются в разработке или в ассоциировании с более глубокими, например, археологическими, информационными системами более низкого ранга, в которых классификация артефактов является полностью завершённой.

А.В.Николовой, Г.А.Акинфиевым¹ предложена методика относительной датировки археологических данных, которая вследствие массового характера материала могла быть осуществлена только на ЭВМ. Алгоритм реализован на примере погребальных памятников (2,5 тыс. погребений в 12 территориальных группах степной полосы Украины) ямной культуры. Получены количественные оценки относительного распределения во времени памятников по данным погребального обряда. Для каждой территориальной группы и общего массива данных была проведена корреляция со стратиграфическими данными по 20 признакам погребального обряда и выделено 6 общих признаков. Реализация алгоритма позволила выявить основные тенденции эволюции погребального обряда и его территориальные особенности, а также осуществить хронологическое упорядочение массива погребений.

О.В.Тубольцевым⁵ (ИА НАНУ), А.И.Ткаченко и др. создан программный продукт в виде интерфейса к ряду DBF-файлов, содержащих несколько тысяч записей о находках из неолитических памятников. Компьютерная обработка материала позволила обобщить большой количественный материал.

К сожалению, отсутствуют сведения о длительной работе с программными продуктами, создающими массивы данных с числом записей более 20 тысяч. Можно ожидать, что интеграция таких относительно небольших баз данных на dbase-подобных средствах будет происходить с большими трудностями, особенно, в многотерминальных комплексах.

В Институте археологии НАН Украины в рамках осуществления проекта, финансируемого по линии ГКНТ Украины, разработана и эксплуатируется система управления базой данных „ПОСЕЛЕННЯ”, ориентированная на про-

фессиональных археологов и музейных работников, а также на непрофессиональных пользователей персональных компьютеров.

При разработке большинства информационных систем игнорируется такой важный первичный документ как полевая или коллекционная опись. Разработчики предпочитают иметь дело с материалами, уже прошедшими обработку. Таким образом, коллекционная опись, образующая вместе с полевыми чертежами и дневником фактографический фундамент археологии, выпадает из поля зрения исследователя. Данные, которые входят в коллекционную опись или другие подобные массивы (инвентарные описи, списки описаний артефактов, различные справочные данные типа терминологических словарей и т.п.), отличаются сложной структурой и большой численностью, что затрудняет их протоколирование, анализ и хранение в ручном режиме. Вместе с тем коллекционная опись является как бы природной предметной областью автоматизации, естественным образом уже в момент заполнения допускающей легкую „атомизацию“ массива данных на структурные единицы, удобные для ввода в современные информационные системы типа систем управления базами данных. Оба обстоятельства стимулируют разработку альтернативной ручной обработке автоматической системы. Обычно коллекционная опись содержит сотни и тысячи записей артефактов, которые специфицируются сотнями признаков. Наиболее массовой категорией находок является керамика, которая характеризуется большим числом признаков, требующих формализации. Проблемы формализации и были причиной неудач предшествующих попыток автоматизации археологических данных. Их эффективность быстро пришла к пределу при достижении емкости нескольких (3..5) сотен единиц хранения.

В системе реализованы такие функции и возможности:

- документирование археологической, в т.ч. полевой, информации;
- составление инвентарной и коллекционной описей;
- составление отчета об археологических раскопках;
- качественный и количественный анализ распределения находок по категориям, классам, типам и т.п. иерархическим уровням;
- анализ частоты и взаимовстречаемости находок по горизонтам;
- анализ взаимовстречаемости находок по месту, строительным комплексам (постройкам, хоз.ямам), датировке и другим признакам;
- сопровождение археологических находок как единиц хранения фондов (экспедиции, музея, выставок и т.п.) на маршруте „полевой список-инвентарная опись-коллекционная опись-инвентарная карточка-стеллаж-полка-коробка-[реставрационный объект]-[экспонат]“;
- исследование археологического материала в контексте других памятников, материалы которых размещаются на электронных носителях информации, создание базы данных;
- обобщение и оформление (включая компьютерную верстку) материалов исследования для будущей их публикации;
- сопровождение (в том числе обновление) базы данных;
- ассоциирование с зарубежными археологическими центрами (Париж,

Москва, Берлин и т.д.) средствами электронной почты.

В качестве инструментального средства использована широко распространенная СУБД dBASE III Plus, FoxBasePlus, Clipper, информационная система или ее программные фрагменты могут быть установлены на персональном компьютере с быстродействием не менее 500 тыс.оп./с, емкостью внешней памяти не менее 0,8 ... 1,5 Мбайт, временем доступа к внешней памяти не менее 100 мс. Рекомендуется использование одного из следующих компьютеров: IBM PC/AT, ЕС 1841, Искра 1030, Роботрон 1910. Желательно наличие жесткого диска типа „винчестер” и монитора типа CGA (Color Graphic Adapter).

Система предоставляет возможность дополнения и корректировки, а также модификации в соответствии с персональными запросами пользователя.

Диалог пользователя с системой осуществляется в стиле „меню”. При этом возможные операции предьявляются пользователю в виде списка пунктов меню, из которого следует выбрать нужный. Выбор в меню выполняется перемещением маркера с помощью клавиш или мыши в нужный пункт. Работа в режиме меню с подсказками обеспечивает быстрое освоение системы, исключает необходимость в справочных руководствах по системе.

Также авторами (Н.А.Гаврилюк, Н.П.Тимченко) в Институте археологии НАН Украины создана информационная система „Археологические Культуры и Памятники” (далее АКП), предназначенная для автоматизации поисково-справочных работ в области как полевой, так и теоретической археологии. Эта система также ориентирована на различные категории пользователей, в том числе имеющих только гуманитарную подготовку и не являющихся при этом специалистами в области информатики. Система может использоваться в качестве учебно-методического пособия и быть полезна не только при проведении исследований, но и в процессе подготовки студентов-историков, аспирантов.

Памятники типа Большого Бельского городища относятся к эпохе раннего железного века и характеризуются достаточно высокой степенью изученности. Известна номенклатура находок, разработаны почти полностью эвристические системы классификации. Однако дальнейшая обработка массового археологического материала возможна только при привлечении современных информационных технологий.

На основе анализа приведенных данных можно составить список отличительных черт и возможностей, которым должна отвечать информационная система, предназначенная для исследований археологических материалов раннего железного века, в частности для информационного обеспечения заповедников типа Большое Бельское городище, Ольвия:

- организация сетевой и структурной базы данных с решением задач доступа к данным разного уровня;
- составление электронных описей на основе первичных материалов из коллекционных описей и возможность последующей работы с ними;

- возможность картографирования и работы с географическими картами посредством специальной географической информационной системы;
- графическое сопровождение;
- автоматизированные рабочие места лаборанта, автора раскопок, исследователя, хранителя и т.п.;
- установка прикладных программ по обработке археологического материала;
- установка лицензионных программных продуктов типа текстовых редакторов, издательских систем, программ распознавания текста и перевода на иностранные языки.

Для решения перечисленных задач необходимо создать многотерминальный комплекс на основе IBM PC совместимых компьютеров, оснащенных операционной системой (ОС) UNIX. Использование ОС UNIX позволяет существенно снизить стоимость автоматизированного рабочего места археолога, т.к. в отличие от MS-DOS в этой системе, к одной машине типа IBM-PC/AT 386, 486 с оперативной памятью 8 МБ, можно подключить до 16 терминалов, т.е. иметь 17 рабочих мест. Поскольку один терминал в 3-5 раз дешевле стоимости компьютера, а также за счет исключения необходимости использования ETHERNET адаптеров, коаксиальных кабелей, в этом случае достигается существенная экономия (30-40%) финансовых затрат на создание информационной системы. Используя телефонные линии и модемы, можно организовать быстрый доступ к большим объемам информации на любом расстоянии, а при помощи простого двойного телефонного кабеля — безмодемную связь на расстоянии до 20 км. Для этого необходимо создать автоматизированное рабочее место.

Выводы

1. Разработана концепция решения фундаментальной задачи автоматизации обработки археологических данных. Предложены пути построения соответствующего информационного обеспечения.
2. Разработаны системы управления базой археологических данных по материалам скифской и античной культур Северного Причерноморья, предусматривающие минимальные материальные затраты на хранение, передачу и обработку археологической информации, возможности ассоциирования с информационной сетью международных исследовательских центров, возможности мониторинга и пользования археологическими информационными ресурсами.
3. Получены материалы для реконструкции палеоэкономики скифского мира и его соседей. Данная работа осуществлена за счет поддержки ГКНТ Украины.

Литература

1. Ніколова А.В., Акінфієв Г.О. Метод автоматизованого хронологічного упорядкування археологічних пам'яток за стратиграфічними даними // Теорія та практика

археологічних досліджень. — К.: Наукова думка, 1984. — С.190-213.

2. **Смирнова М.Е.** Конференция „Опыт компьютерной обработки археологических материалов” (Москва,1993) // РА. — М., 1994. — №3. — С.242-245.

3. **Roorda I., Wiever R.** The ARCHIS Project: Towards a new National Archeological Record in the Netherlands // Sites & Monuments National Archeological Records. Ed. by Carsten U. Larsen. The National Museum of Denmark. — P.117-122.

4. Sites & Monuments National Archeological Records. Ed. by Carsten U. Larsen. The National Museum of Denmark. — 350 p. ISBN 87-89364-02-3. Published by the Documentation Department the National Museum of Denmark. Distributed by Oxbow Books, Park End Place, Oxford OX1 1HN, England. Price 27.5+2.00 PGB. (The 18 papers are based on a conference in Copenhagen May 1991).

5. Частное сообщение.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДОВ ПАЛЕОЛАНДШАФТНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ПРИ ОПРЕДЕЛЕНИИ КЛИМАТИЧЕСКИХ УСЛОВИЙ ЛЕСОСТЕПИ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ

Существовавшая в VII-III вв. до н.э. на территории междуречья Днепра и Дона единая историко-культурная общность — культура земледельцев лесостепи скифского времени — сложилась в результате сложного взаимодействия различных факторов: экономического, социального, политического, идеологического и экологического.

Экологическая обстановка раннего железного века в лесостепной полосе Восточной Европы до сих пор недостаточно изучена, и это приводит к тому, что система земледелия зачастую рассматривается в отрыве от природных условий. А ведь земледелие и по сей день, несмотря на высокоразвитую технику, непосредственно зависит от окружающей среды.

Проблема взаимодействия и взаимовлияния человека и природы привлекает внимание все большего числа исследователей¹. Археологические памятники изучаются как часть экосистемы человека, в рамках которой ранние общества взаимодействовали экономически и социально с окружающей средой. Такой подход к изучению данной проблемы требует использования методов как гуманитарных, так и естественных наук. В частности археология использует методы геохимии, палеоботаники, палеозоологии, гидрологии и др.

Начавшийся в последние десятилетия процесс взаимопроникновения и сближения различных наук дает важные результаты и позволяет реконструировать природные условия прошлого с большой долей достоверности.

Объективность исследования возрастает при использовании комплексного палеоландшафтного метода, который включает в себя изучение современных форм рельефа, сохраняющих черты прошлых этапов развития, спорово-пыльцевой анализ и изучение растительных остатков, изучение почв, геохимические исследования, изучение костных остатков животных².

Кроме того, представляется необходимым сопоставить результаты исследований с получившими в последнее время широкое распространение теориями цикличности изменения природных процессов. Это теории П.П.Предтеченского, выявившего 2200-летний цикл колебаний климата³, В.В.Шнитникова о 1800-летнем цикле гидрологических явлений⁴, теория поочередного увлажнения аридной и гумидной зон⁵.

В данной работе предпринята попытка реконструкции климата лесостепи скифского времени путем применения палеоландшафтного метода и сопоставления его результатов с упоминавшимися выше циклами природных явлений. В частности был проведен геохимический анализ почв Бельского городища.

Геохимические методы впервые были применены американскими археологами при раскопках пещеры Шанидар в Северном Ираке⁶. В качестве индикаторов, характеризующих климатические условия, приняты следующие химические элементы, содержащиеся в почве: Cu, Ni, Mn, Cr, K, Na, Ca. Их наличие или отсутствие, большее или меньшее содержание в данном почвенном слое, свидетельствует об определенном типе климата. Чем холоднее климат, тем выше содержание этих элементов⁷.

Важное значение имеет исследование тех горизонтов почв, которые содержат культурные остатки. В почвах лучше, чем в каких-либо других компонентах географической среды, отражаются основные природные особенности района. Очень часто при изменении природных условий прежний почвенный покров сохраняется в виде погребенной почвы. Если современный почвенный покров относится к другому типу, значит природные условия изменились⁸.

В июле 1989 года на Бельском городище были взяты пробы почв для гумусового и спектрального анализов. Образцы отбирались в культурном слое в раскопе №33 на глубине 28-67 см. Также была взята одна фоновая проба за городищем. Анализы были проведены в лаборатории ландшафтной экологии ХГУ. Результаты анализов представлены в таблице

Элементы	1-й образец	2-й образец	3-й образец	4-й образец
Ca	0,8%	0,48%	1,7%	1%
Mg	0,22%	0,25%	0,42%	0,36%
Fe	2,2%	2%	2,2%	2,2%
Al	3,4%	1,8%	4,2%	4%
Ni	0,0024%	0,0025%	0,0028%	0,0016%
Cr	0,007%	0,005%	0,0074%	0,007%
V	0,0068%	0,0046%	0,006%	0,0062%
Mn	0,0027%	0,027%	0,04%	0,032%
Ba	0,03%	0,032%	0,036%	0,036%
Cu	0,003%	0,005%	0,003%	0,002%
Na	0,4%	0,3%	0,3%	0,2%
Zn	0,001%	0,015%	0,012%	0,01%
Sr	0,015%	0,012%	0,02%	0,0015%
Co	0,0006%	0,0008%	0,0006%	-
As	0,012%	0,01%	0,01%	0,001%
K	1,5%	1%	1,5%	1,5%
P	0,05%	0,3%	0,2%	0,15%

1-й образец — глубина 28-45 см
 2-й образец — глубина 45-57 см
 3-й образец — глубина 57-67 см
 4-й образец — фоновый 10-28 см

культурный слой
 культурный слой
 палеопочва
 современная почва

Пробы №1 и №2 относятся к культурному слою, проба №3 — погребенная почва, проба №4 — современный почвенный покров.

Образцы представляют собой чернозем, относящийся к нормальному типу почвы, т.е. лежащей на месте своего образования. Проба №3 содержит более высокое количество Ca, Mg, Al, что характерно для почв, долго находившихся под травяным покровом. Следовательно, третий слой, лежащий на глубине 58-67 см, является палеопочвой, и по нему можно судить о климатических условиях скифской эпохи. Элементов-индикаторов Cu, Ni, Mn, Cr, K, Na, Ca в палеопочве содержится в среднем в 1,5 раза больше, чем в современной почве. Отсюда можно сделать вывод, что почвы VII в. до н.э. формировались в условиях несколько более холодного и влажного климата.

В пробах №1 и 2 заметно повышено содержание элементов K, P и Cu, что можно отнести за счет человеческой деятельности. K — это результат отложения костных остатков, P накапливается в больших количествах там, где в почву попадает много навоза, а Cu связана с хозяйственной деятельностью человека.

Гумусовый анализ дал следующие результаты: содержание гумуса выше всего в современной почве, а ниже всего в палеопочве, что видно из таблицы

Образцы	1-й	2-1	3-й	4-й
Содержание гумуса в %	2,9	2,6	2,1	3,5

Это отражает в целом тенденцию к повышению содержания гумуса в почве, начиная с бронзового века⁹.

Результаты спектрального анализа почв Бельского городища интересно сопоставить с результатами исследований растительности лесостепи в позднем голоцене (2500 тыс.лет), проведенных А.Т.Артюшенко. Она исследовала на территории лесостепи три болота, развитие которых началось в позднем голоцене. Это болота Озерище между селами Курган и Кулики Лебединского района Сумской области, Драбово возле села Драбово Черкасской области, Золотоношское у села Чапаевка Золотоношского района Черкасской области.

В споровопыльцевом комплексе этих отложений господствует пыльца сосны (от 49 до 90%), дуба (до 22%)¹⁰. Преобладание влаголюбивых пород (дуб) и сосны также указывает на прохладный и влажный климат. Следует, однако, учитывать тот факт, что само наличие пыльцы сосны в отложениях скифского времени еще не может служить доказательством более холодных условий. Пыльца сосны обладает огромной летучестью: она обнаружена даже в пределах безлесных зон степи и тундры и выловлена на специально выставленные стекла в Атлантическом океане за тысячи километров от суши¹¹. Но в данном случае можно утверждать, что наряду с дубом сосна была основной лесообразующей породой, поскольку в спорово-пыльцевых спектрах ее содержание составляет до 90%. Сосновые леса занимали песчаные террасы рек, а также склоны балок, простираясь до самых истоков Днепра¹².

При анализе палеоботанических данных также необходимо учитывать хозяйственную деятельность человека. Исчезновение одних пород и появле-

ние других зачастую объясняется именно этим фактом, а не изменением климатических условий. Так, например, человеческая деятельность оказывает сильное влияние на сокращение лесной растительности юга Украины в начале I тыс. до н. э.¹³. В отложениях второй половины позднего голоцена резко увеличивается количество пыльцы полыни и маревых (в отдельных спектрах в шесть раз). Это связано с распространением земледелия, так как известно, что полынь, порей, лебеда хорошо растут именно на гарях, вырубках, свежесплаханых почвах¹⁴.

Костный материал также позволяет сделать вывод о некотором похолодании. На территории лесостепи встречаются кости северного оленя. Но эти находки очень редки и среди них нет костей молодняка. Это означает, что лесостепь не была местом размножения этих животных. Они приходили во время сезонных миграций из более северных районов и по долинам рек, поросших лесами, доходили до Причерноморья¹⁵.

Обращаясь к исследованию рельефа лесостепи, можно отметить высокие нагорные берега рек, что свидетельствует о более высоком уровне речных вод в скифскую эпоху. Этот вывод подтверждается исследованиями режима увлажнения Днепра. Максимум многоводности приходится на VII-V вв. до н. э.¹⁶.

О.М.Риман выявил закономерность между топографией поселений земледельцев скифской эпохи и климатическими условиями в бассейне Северского Донца. Он также отметил похолодание и увлажнение климата раннего железного века. Условия, характерные сейчас только для максимально влажных месяцев, в то время были обычными, годовая амплитуда температуры воздуха была на 1,5 градуса ниже современной¹⁷.

Данные палеоландшафтного анализа хорошо увязываются с упоминавшимися выше теориями цикличности природных процессов. Согласно теории В.В.Шнитникова о чередовании влажных и сухих периодов климата вследствие трансгрессии рек, морей и озер, климат Европы на рубеже II и I тысячелетий до н. э. несколько изменился — наступила холодная и влажная эпоха¹⁸.

Исследования В.Н.Абросова и Л.Н.Гумилева выявили гетерохронность увлажнения аридной и гумидной зон. Если увлажняется аридная зона, то усыхает гумидная и наоборот. Аридная зона — это область с более засушливым климатом, к ней можно отнести и степи. Гумидная зона более влажная, в данном случае это лесостепь. Л.Н.Гумилев пришел к выводу, что именно в скифскую эпоху аридная зона претерпевала очередной засушливый период, а гумидная увлажнялась¹⁹.

М.И.Артамонов, сопоставляя теорию взаимной обусловленности аридной и гумидной зон, считает, что именно с изменением климата связано заселение лесостепной части реки Ворсклы выходцами из Правобережного Поднепровья и походы скифов в Малую Азию²⁰.

Исследование И.Е.Бучинским климата Русской равнины, где расположена лесостепь, также выявили периоды колебания климата примерно 2-х тысячелетней протяженности с некоторыми отклонениями²¹. В целом климат I тыс. до н.э. и первых веков нашей эры был холоднее и влажнее современного.

Таким образом, при помощи комплексных исследований природных условий можно с большей долей достоверности утверждать, что на рубеже II тыс. до н.э. произошло некоторое увлажнение и похолодание климата. Это привело к распространению смешанных хвойно-лиственных лесов и даже к появлению в лесостепи необычного для нее животного — северного оленя.

Отмеченные колебания климата не могли не оказывать влияния на хозяйственную жизнь лесостепных племен, например, изменили топографию расселения земледельцев раннего железного века. Если ранее для поселений выбирались склоны долин, как наиболее защищенные от бурь и обращенные к солнцу, то в исследуемую эпоху возросло количество поселений на берегах рек и водоразделах. Это объясняется распространением земледелия, так как для продуктивного выращивания сельскохозяйственных культур необходимы хорошо увлажненные почвы. Похолодание обусловило распространение морозоустойчивой неприхотливой зерновой культуры полбы.

Однако катастрофического похолодания не произошло. Климат в основном был довольно устойчивым и не претерпевал резких изменений. Подобная стабильность климата характерна для голоцена в целом.

Литература

1. **Гумилев Л.Н.** Роль климатических колебаний в степной зоне Евразии // История СССР. — 1967. — №1. — С.53-56; **Бибииков С.Н.** Некоторые аспекты палеоэкологического моделирования в палеолите // СА. — М., 1969. — №4. — С.5-22; **Григорьев Г.П.** Культура первобытного общества и природная среда // Природа и развитие первобытного общества. — М.: Наука, 1969. — С.216-227; **Артамонов М.И.** Роль климатических изменений VIII-VII вв. до н.э. в переселении скифов в Азию и возвращение их в степи Восточной Европы в начале VI в. до н.э. // Этнография народов СССР. — Л.: Изд.АН СССР, 1971. — С.45-60; **Герасимов И.П., Величко А.А.** Проблема роли природного фактора в развитии первобытного общества // Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене. — М.: Наука, 1974. — С.5-16; **Ріман О.М.** Про вплив природних умов на топографію поселень скіфського часу в басейні Сіверського Дінця // Археологія. — К., 1985. — №50. — С.3-9; **Косарев М.Ф.** Экологические аспекты археологических исследований // Палеоэкономика Сибири. — Новосибирск: Наука, 1986. — С.3-11; **Ромашко В.А.** Природно-климатические условия и хозяйственная деятельность населения пограничья Степи и Лесостепи Левобережной Украины на рубеже II тыс. до н.э. // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск: Издательство ДГУ, 1986. — С. 120-136; **Мельник А.Н.** Возможности историко-экологических реконструкций в археологии и палеоэкологии. — Новосибирск: Наука, 1989. — С.215-224.
2. **Заднепровский Ю.А., Кислякова Г.Н.** О комплексном методе изучения природных условий голоцена во внеледниковых районах // Археология и естественные науки. — М.: Наука, 1965. — С.234-236.
3. **Предтеченский П.П.** Климат исторического прошлого // Природа. — 1946. — №6. — С.18-34.
4. **Шнитников А.В.** Общие черты циклических колебаний уровня озер и увлажненности территории Евразии в связи с солнечной активностью // Бюллетень комис-

- сии по исследованию Солнца. — 1949. — №3. — С. 115-134; №4. — С.54-76; Изменчивость общей увлажненности материков северного полушария // Зап. геогр. общества. — Т.16. — М.-Л., 1957. — С.235-264.
5. **Абросов В.Н.** Гетерохтонность периодов повышенного увлажнения гумидной и аридной зон // Изв. ВГО. — 1962. — №4. — С.325-328; **Гумилев Л.Н.** Гетерохтонность увлажнения Евразии в древности // Вест. ЛГУ. — Л., 1966. — №6: Геол. и геогр. — Вып.1. — С.62-71.
6. **Solesky R.S.** Paleoclimatology and archaeology in the Near East // Annals of the New York Academy of Sciences. — V.95 — 1961. — P.73-90.
7. **Шиманович С.Л., Кузнецов В.А.** Геохимическое опробование при палеогеографических реконструкциях // Изотопные и геохимические методы. — Тарту, 1981. — С.177.
8. **Глазковская М.А.** Погребенные почвы, методы их изучения и их палеогеографическое значение // Вопросы географии. — М.: Наука, 1956. — С.74-106.
9. **Ахтырцев Б.П., Пряхин А.Д.** Палеопочвы Новоусманского кургана // Археологические исследования в Центральном Черноземье в 12 пятилетке: ТДС научн. конф. — Белгород: Издательство БГПИ, 1990. — С.11-14.
10. **Артюшенко А.Т.** Растительность лесостепи и степи Украины в четвертичном периоде. — К.: Наук. думка, 1970. — С.127-131.
11. **Спиридонова Е.А.** Опыт восстановления палеоландшафтов по данным палинологического анализа // Естественные методы в археологии. — М.: Наука, 1989. — С.180.
12. **Артюшенко А.Т.** Указ. соч. — С.158.
13. **Бучинский И.Е.** Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем. — К.: Госсельхозиздат, 1963. — С.17.
14. **Спиридонова Е.А.** Указ. соч. — С.178.
15. **Цалкин В.И.** Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии. — М.: Наука, 1966. — С.61; **Пидопличко И.Г., Топачевский В.А.** Лось и северный олень в доисторическом прошлом // Природа. — 1953. — № 7. — С.34.
16. **Раунер Ю.Л., Золотокрылин А.Н., Попова В.В.** Колебания влажности климата на Европейской территории СССР за 4000 лет // Известия АН СССР: сер. геогр. — 1983. — №1. — С.52-53.
17. **Ріман О.М.** Указ. соч. — С.4
18. **Шнитников А.В.** Изменчивость общей увлажненности материков северного полушария // Зап. геогр. общества. — М.-Л.,1957. — Т.16. — С.263-264.
19. **Гумилев Л.Н.** Указ. соч.
20. **Артамонов М.И.** Указ. соч.
21. **Бучинский И.Е.** О климате прошлого Русской равнины. — Л.: Гидрометеиздат, 1957. — С.19.

ПОГРЕБАЛЬНЫЕ ПАМЯТНИКИ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ НА СРЕДНЕМ ДОНУ И КУРГАНЫ ПОЛТАВЩИНЫ

Скифская эпоха — ярчайшая страница в истории многих племен и народов, населявших в VII-III вв. до н.э. обширные территории Евразии между Алтаем на востоке и Придунавьем на западе. Есть все основания считать, что именно скифы на востоке континента, а кельты — на западе, наряду с греками и римлянами, сыграли заметную роль в формировании и развитии древне-европейской цивилизации. По этой причине скифская проблематика, во всем ее многообразии, всегда находилась в центре внимания ранее российской и советской, а ныне украинской и русской исторической науки. Особое значение имеют в исследовании скифской темы археологические источники, объем которых постоянно возрастает. Однако, с распадом СССР, большая часть археологических памятников, связанных со скифами, осталась в пределах суверенной Украины. В России же древности европейских (в понимании античной географии) скифов можно встретить теперь лишь на Дону — Среднем и Нижнем. В данном сообщении речь пойдет только о первом из названных регионов — о территории Воронежской, Белгородской и, частично, Липецкой областей.

Скифские погребальные памятники (например, Мастюгинские и Частые курганы под Воронежем) исследуются уже почти сто лет и дали миру подлинные шедевры местного и античного искусства (в том числе и знаменитый серебрянный сосуд со сценами из жизни скифов). В дореволюционный период усилиями Императорской Археологической Комиссии (А.А.Спицын и Н.Е.Макаренко) и Воронежской Ученой Архивной Комиссии (С.Е.Зверев, В.Н.Тевяшов, А.И.Мартинovich, В.Д.Языков, Л.М.Савелов) было раскопано свыше двадцати курганов в двух могильниках и ни одного городища или поселения скифской эпохи. Затем, вплоть до 50-х годов исследования скифских древностей на Среднем Дону почти прекратились. Лишь в 1954 г. к этой задаче приступила Воронежская скифская лесостепная экспедиция Института археологии АН СССР, возглавляемая П.Д.Либеровым. За сравнительно короткое время, с 1954 по 1963 гг., ею были полностью раскопаны курганные могильники в урочище „Частые Курганы” (41 насыпь) и у с.Мастюгино (46 насыпей), а также 18 курганов из 49, выявленных в районе с.Русская Тростянка Острогожского района Воронежской области. Одновременно были обнаружены и частично исследованы свыше 20 городищ и 39 открытых поселе-

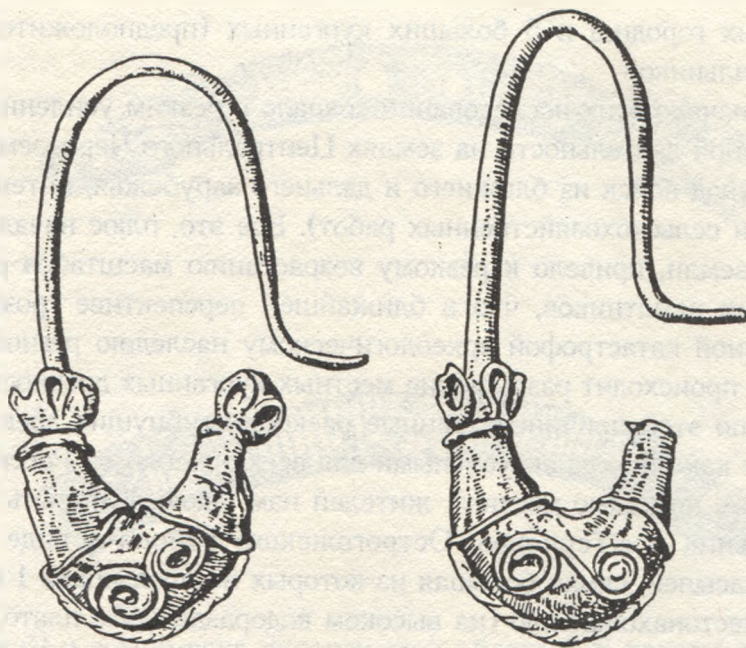

Рис. 1.
Золотые серьги
из кургана 6 у
с.Терновое.

ний скифского периода. Кроме того, специалисты собрали и изучили первые коллекции антропологического и палеоостеологического материала из данного региона, были проведены спектральные анализы цветного металла из погребальных и поселенческих комплексов V-III вв. до н.э.². Этот новый богатый и разнообразный фактический материал (в сочетании с топонимикой и данными письменных источников) позволил П.Д.Либерову сформулировать общую концепцию о наличии на Среднем Дону в I тыс. до н.э. скифоидной по внешнему облику, но сугубо местной, оригинальной культуры оседлых земледельцев и скотоводов, которых он связывал с будинами Геродота и угро-финским этносом³.

В последующие годы (с конца 60-х и до конца 80-х гг.) полевое изучение скифских памятников в рассматриваемом регионе осуществлялось лишь sporadически и в незначительных масштабах отдельными археологами Москвы (Институт археологии АН СССР) и Воронежа (Воронежский Государственный Университет и Воронежский Государственный Педагогический Институт). Из наиболее значительных работ этого рода следует отметить раскопки целого курганного могильника у с.Дуровка Алексеевского района Белгородской области (18 насыпей), проведенные А.И.Пузиковой (ИА АН СССР) в 60-е - 80-е годы и работы экспедиции Воронежского Пединститута на вновь открытом курганном могильнике у с.Стояново к юго-западу от г.Острогожска.

В 1989 г. на Среднем Дону начала свои исследования Потуданская археологическая экспедиция ИА АН СССР (с 1991 г. — ИА РАН). Первоначально главное внимание в работе этой экспедиции было уделено разведкам — поискам новых и обследованию уже известных древностей в пределах Острогожского района Воронежской области (по рр.Потудань и Девица — правым притокам Дона). За короткое время здесь было открыто несколько

новых скифских городищ и 5 больших курганных (предположительно, тоже скифских) могильников.

Однако, начало этих исследований совпало с резким усилением всех видов хозяйственной деятельности на землях Центрального Черноземья (наплыв беженцев, перевод войск из ближнего и дальнего зарубежья, интенсификация строительных и сельскохозяйственных работ). Все это, плюс начало массовой приватизации земли, привело к резкому возрастанию масштабов разрушения археологических памятников, что в ближайшей перспективе грозит, на наш взгляд, подлинной катастрофой археологическому наследию региона. Особенно интенсивно происходит разрушение местных курганных древностей.

Именно по этой причине охранные раскопки гибнущих древностей становятся сейчас как никогда актуальными для всех археологов России.

В 1992 г. с помощью местных жителей нам удалось открыть новый курганный могильник у с.Терновое, Острогожского района в виде 11 сильно распаханых насыпей, самая большая из которых не превышала 1 м в высоту. И по своему местонахождению (на высоком водораздельном плато, на правом коренном берегу р.Потудань), и по общему числу насыпей (только видимых курганов — более десятка) могильник был, видимо, скифским. Что и подтвердилось раскопками 1993 г., когда был вскрыт курган 6 — самый южный в группе (высота около 1 м, диаметр 18 м). Под насыпью было обнаружено два погребения: одно (основное) — скифское (на уровне древнего горизонта) находилось на деревянном помосте из дубовых плах или досок; другое (впускное) — принадлежало средневековому кочевнику. Скифское захоронение оказалось дважды ограбленным еще в древности. От остатков погребенного уцелели лишь обломки черепа, несколько зубов и фрагменты костей рук. По определению антропологов, это была женщина 20-25 лет. Ее сопровождал интересный и разнообразный инвентарь (вернее то, что оставили грабители): золотые калачиковидные серьги и золотые дутые бусы греческих мастеров Боспора, бронзовое плоское зеркало с деревянной ручкой, две бусины из черной стекловидной пасты (одна из них — фигурная, в виде головы барана), 30 бронзовых трехгранных со скрытой втулкой наконечников стрел и два рюмкообразных железных подтока от копий или дротиков. Особый интерес представляют для нас золотые серьги — они относятся к немногочисленной, но хорошо известной группе ювелирных украшений, находимых время от времени в курганах скифской знати как в степи, так и в лесостепи. Согласно классификации В.Г.Петренко, они относятся к четвертому варианту девятого типа серег из скифских погребений и могут быть датированы концом V-IV вв. до н.э.⁴ Наиболее близкие аналоги подобным серьгам известны на Полтавщине: в кургане 5 у с.Осняги⁵ и в кургане 16 у с.Олефирщина⁶. В последнем случае такая серьга (она была одна, другую унесли грабители) хорошо датируется греческой чернолаковой чашечкой первой половины IV в. до н.э. Правда, это женское захоронение оружия не содержало. Зато полнейшей аналогией „амазонке” со Среднего Дона являются погребения вооруженных скифянок в кургане 3 (погребение 2) у с.Богдановка на Херсонщине⁷ и в кургане 3

Рис.2.
Роговой
зооморфный
псалий из кургана
4 у с.Терновое.

(погребение 6) у с.Акимовка Запорожской области⁸. В первом случае, в могиле, помимо золотых серег упомянутого типа, имелись бронзовое зеркало, пастовые бусы, несколько бронзовых наконечников стрел и чернолаковый греческий канфар последней четверти V в. до н.э. Во втором, погребение молодой женщины 25 лет сопровождалась двумя железными наконечниками копий, четырьмя бронзовыми наконечниками стрел, бронзовым зеркалом, пастовыми бусами, золотыми калачиковидными серьгами того же девятого типа, свинцовым и глиняным пряслицами.

В 1994 г. Потуданская экспедиция продолжила исследования Терновского курганного могильника. Было вскрыто еще три сильно распаханных насыпи — курганы 5,4 и 3. Первый из них, хотя внешне имел достаточно скромные размеры (менее 1 м в высоту и до 25 м в диаметре), оказался в действительности подлинным гигантом. Судя по кольцевому ровику, окружавшему все погребальное сооружение, курган достигал 50 м в диаметре и несколько метров в высоту. В центре, внутри положенного полукругом вала из желтой материковой глины (выкид из могилы), находилась могильная яма внушительных размеров, ориентированная по линии ССВ-ЮЮЗ, общая ее площадь — свыше 32 кв.м, глубина от уровня древнего горизонта — 1,85 м. В могиле обнаружено 20 столбовых ямок и остатки древесного тлена от деревянных досок или плах, служивших для облицовки стен и перекрытия. По дну, вдоль стенок могилы шла узкая канавка (или желобок), в которой сохранились кое-где отпечатки торцов вертикально стоявших досок. Погребение было ограблено в древности и, видимо, еще до того как рухнула крыша погребального сооружения, поскольку огромная могила была „очищена” почти целиком. Мы обнаружили лишь фрагменты человеческого черепа с зубами от нижней челюсти, несколько бронзовых и железных втульчатых трехлопастных наконечников стрел, до десятка золотых штампованных нашивных бляшек разных форм („тройнички” и др.) и бронзовую прорезную бляху с ушком

на обороте. В северной части ровика найдено каменное блюдо-жертвенник с заглаженным полусферическим дном. Лишь длинный (7 м в длину и 1,1 м в ширину) коридор-дромос, который вел в могилу с юго-востока, оказался незамеченным грабителями, и все осталось там *in situ*. В начале лежали разрубленные туши двух лошадей (напутственная пища), железный нож с костяной ручкой и остатки какого-то деревянного предмета с бронзовыми заклепками. Далее стояли три глиняных лепных сосуда (один с ручкой) и черноглиняная лощеная лепная чашечка на ножке — тип хорошо известный в скифских курганах Среднего Дона („Частые Курганы”, курганы у сс.Мастюгино и Русская Тростянка). По определению антропологов, в кургане 5 была погребена молодая женщина 20-25 лет.

Соседний курган 4 находился всего в нескольких метрах к северу от предыдущего и имел менее 0,5 м в высоту и до 25 м в диаметре. После снятия насыпи, внутри кольцевого вала из желтой материковой глины показалась довольно значительная могильная яма площадью до 25 кв.м, ориентированная по длинной оси на ССВ-ЮЮЗ. С северной стороны в могилу вел дромос 3,8 м длины и 1,3 м ширины. Внутри его обнаружены кости (часть туши) лошади. Погребальное сооружение имело плоское перекрытие и облицовку стен из плоских досок или плах, державшихся на 14 опорных столбах и с помощью узкого желобка вдоль стен. И это захоронение оказалось ограбленным еще в древности. Тем не менее, находки были на удивление богатыми и разнообразными. Останки погребенного (по определению антропологов, это был мальчик 10-12 лет) лежали на деревянном помосте, на спине, головой на юг. Инвентарь состоял из трех железных наконечников копий с подтоками, нескольких десятков железных наконечников стрел, бронзового зооморфного крючка-застежки с фигурой медведя, четырех пар железных кольчатых удил (двух двухдырчатых роговых зооморфных, двух роговых с насечками), четырех железных псалиев и множества бляшек, пронизок и ворворок от конской узды (кость, бронза, рог). Особенно интересны роговые псалии в „зверином стиле”: один их конец украшен головкой кабана, другой — фантастического хищника (волка?). Близких аналогий этой находки мне пока не известно. Правда, по общему стилю и сюжетной композиции, наиболее сходной с терновскими псалиями вещь является зооморфный резной клык из разрушенного савроматского погребения у с.Новопривольного Саратовской области⁹.

Весь набор вещей из кургана 4 (предметы вооружения, конской сбруи и образцы „звериного стиля”) имеет многочисленные аналогии в скифских древностях Среднего Дона (см. могильники у с.Мастюгино и у с.Русская Тростянка), которые относятся к концу V-IV вв. до н.э.

В следующем кургане 3 было обнаружено два почти полностью разрушенных грабителями сравнительно скромных по размерам погребения скифского времени, повторявших по обряду, но в сильно уменьшенном масштабе предыдущие комплексы (столбовые конструкции, облицовка стен из досок, желобки и др.). Находок почти нет: отмечу лишь обломки синопской амфоры второй четверти IV в. до н.э. и сероглиняную лощеную ритуальную чашечку на ножке.

Таким образом, несмотря на тот огромный ущерб, который нанесли погребальным комплексам у с.Терновое древние грабители могил, эта курганная группа дала великолепный и разнообразный материал, типичный для населения Среднего Дона в скифское время (V-IV вв. до н.э.). Однако, если подойти к местным древностям этого периода в более широком плане, то выявляется поразительная близость многих среднедонских комплексов с курганами Левобережной лесостепной Украины и, особенно, с курганами Полтавщины¹⁰. Здесь слишком много прямых аналогий, чтобы можно было говорить о случайности. Налицо, например, близость погребальных сооружений (прямоугольные могильные ямы с деревянными конструкциями, ориентированные по линии север-юг с отклонениями к западу и востоку, кольцевой выкид желтой материковой глины, частое присутствие коридоров-дромосов, преобладание южной ориентировки погребенных и т.д.).

Отсюда можно заключить, что старая точка зрения П.Д.Либерова на среднедонскую скифскую культуру как на нечто сугубо специфическое и оригинальное, не похожее ни на один другой вариант культур VI-III вв. до н.э. в степи и лесостепи — неверна. Памятники скифского времени на Среднем Дону по многим своим признакам были, несомненно, неотъемлемой частью культуры Левобережной украинской лесостепи, родственной ей не только в культурном отношении, но, вероятно, и этнически.

Литература

1. **Ростовцев М.И.** Воронежский серебряный сосуд // МАР. — Петроград, 1914. — №34. — С.79-93; **Макаренко Н.Е.** Археологические исследования 1907-1909 годов // ИАК. — Спб., 1911. — №43. — С.47-76.
2. **Либеров П.Д.** Памятники скифского времени на Среднем Дону. — М.: Наука, 1965.
3. **Либеров П.Д.** Проблема будинов и гелонов в свете новых археологических данных // Население Среднего Дона в скифское время. — М.: Наука, 1969. — С.5-26.
4. **Петренко В.Г.** Украшения Скифии VII-III вв. до н.э. — М.: Наука, 1978. — С.30, таб.19,6-8.
5. **Городцов В.А.** Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии // Труды XIV АС. — М., 1911. — Т.III. — С.130.
6. **Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Супруненко А.Б.** Курганы скифского времени междуречья Ворсклы и Псла. — Москва-Полтава, 1993. — С.46-55.
7. **Битковский О.В., Полин С.В.** Скифский курган у с.Богдановка на Херсонщине // Скифы Северного Причерноморья. — К.: Наук. думка, 1987. — С.74-84.
8. **Фиалко Е.Е.** Погребения женщин с оружием у скифов // Курганы степной Скифии. — К.: Наук. думка, 1991. — С.7-8.
9. **Максимов Е.К.** Новые находки савроматского звериного стиля в Поволжье // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. — М.: Наука, 1976. — С.210-211, рис.1.
10. **Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Супруненко А.Б.** Курганы скифского времени... — С.4-55.

ПЕРВЫЙ МГАРСКИЙ КУРГАН

В 1989 г. Охранной экспедицией Полтавского краеведческого музея были произведены раскопки распаханного кургана (№1) у с.Мгарь Лубенского района Полтавской области¹.

Курган входил в состав могильника скифской поры, известного еще по обследованиям 1920-х гг. лубенского краеведа И.Я.Плескача². С группой курганов у с.Мгарь из 25 насыпей различной высоты (от 0,3 до 3,5 м) и диаметра (16-20 м)³ связывается находка железного кинжала раннескифского времени⁴ и разрушенного подкурганного погребения той же эпохи вблизи хозяйственных сооружений тракторной бригады местного КСП. Наиболее значительные по высоте курганы могильника находятся на территории сельского кладбища, у края плато правого коренного берега р.Сулы (рис.1). Два из них имеют высоту 3 и 3,5 м (рис.2,3), характерные просевы массива насыпи в погребальную камеру, весьма крутые склоны; задернованная поверхность большинства курганов повреждена современными захоронениями⁵.

Местонахождение. Исследованный курган располагался в 0,35 км к западу от центра села у края плато правого коренного берега р.Сулы (рис.1). Курган представлял собой сильно оплывшую распаханную насыпь высотой 0,65 м и диаметром 23 м круглой в плане формы (рис.4,5). У вершины, на распахиваемой поверхности, отчетливо проступало пятно суглинкового материкового выкида.

Насыпь исследовалась на снос, с оставлением осевой бровки С-Ю, при помощи бульдозера Т-75 (начальный этап), а затем — вручную (по выявлению выкида из погребения). Вся поверхность под насыпью зачищалась с целью выявления ровика.

Стратиграфия. Курган возведен в один прием над погребением скифского времени из однородного серо-черного чернозема, с преобладанием вальков дерна размером от 0,2х0,3х0,4 м до 0,2х0,4х0,5 м, взятых в непосредственной близости от кургана, за 10-15 м к западу и югу от него, отчего вокруг насыпи была заметна пологая запаханная выемка глубиной 0,2 м при ширине 5-7 м. Погребальная камера была отрыта на ровной поверхности плато. Выкид из нее образовал суглинково-черноземное полукольцо овальной в плане формы размером 8,4х9,3 м мощностью до 0,4 м с проходом с юго-востока (рис.5). Наибольшая мощность выкида наблюдалась в юго-западной части насыпи. Южные края выкида плавно опускались к уровню древнего горизонта и были сильно утопта-

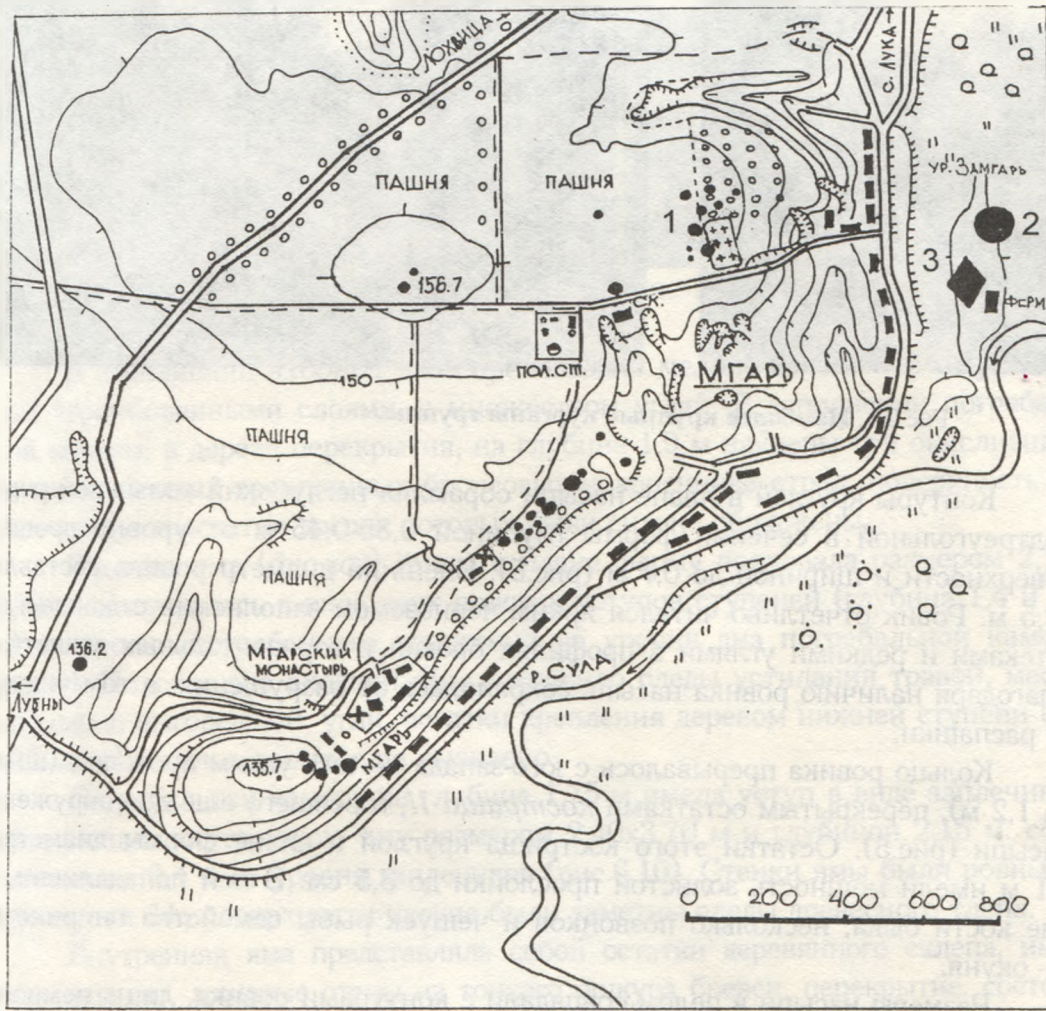

Рис. 1.
Расположение кургана и памятники окрестностей (схема).

1 — место расположения исследованного кургана;
2 — поселение эпохи бронзы;
3 — селище середины - третьей четверти I тис. н.э. и XI-XIV вв.

	исследован. курган		курганы		кладбище		овраги
	шоссе		полевые дороги		церковь		сад
	постройки		валы насыпи		остатки поселений		луга

ны участниками погребального обряда. Участок с обильным натоптом (сказалась, видимо, влажная погода) зафиксирован в 1,5 м к югу от репера* на площади 2,5x3,4 м тонкой прослойкой примятого ногами суглинка в 2-3 см (рис.5). Тут же встречались отдельные угольки, обильно попадавшие на древнем горизонте к югу от прохода. Слегка утопанный юго-восточный край выкида завершался круглым в плане пятном кострища диаметром 0,75 м, находившимся в 1,0 м к югу и 4,0 м к востоку от репера на глубине 0,63 м.

Кострище I представляло собой углисто-золотистое пятно мощностью до 3 см, в 0,6-1,6 м к югу от которого обнаружены кости позвоночника, ребра и нижняя челюсть быка, отдельные кости собаки* (рис.5).

* За репер („0“) при исследованиях принята наивысшая точка в центре остатков насыпи; далее в тексте все замеры глубин, кроме случаев, отмеченных особо, даются от „0“.

Рис.2,3. Наиболее крупные курганы группы.

* Определение канд. с.-х. наук Н.В.Лысенко (Полтавский сельскохозяйственный институт).

Контурсы круглой в плане насыпи обрамлял неглубокий кольцевой ровик подтреугольной в сечении формы глубиной 0,35-0,45 м от уровня древней поверхности и шириной до 0,7 м (рис.5). Внешний диаметр ровика составлял 22,5 м. Ровик отчетливо читался ярким черноземом заполнения с дождевыми затеками и редкими углями в профилях бровки и горизонтальных зачистках. Благодаря наличию ровика насыпь сохранялась от разрушения, в том числе и от распахки.

Кольцо ровика прерывалось с юго-запада — юга узким проходом (ширина 1,2 м), перекрытым остатками *кострища II*, горевшего еще до сооружения насыпи (рис.5). Остатки этого кострища круглой в плане формы диаметром 1,1 м имели мощность золистой прослойки до 3,5 см. В ней попадались мелкие кости быка, несколько позвонков и чешуек рыбы семейства циприновых — окуня.**

** Определение канд. биол. наук В.Н.Тихонова (Институт зоологии РАН).

Размеры насыпи в целом совпадали с контурами ровика, лишь немногим перекрывая его. Сохранению насыпи способствовало присутствие среди вальков (преимущественно у центра кургана) крупных комков из смятых куриных яиц (до 30)***, выявленных также в заполнении ямы и даже на древнем горизонте.

*** Определение канд. с.-х. наук Н.В.Лысенко.

Находки в насыпи. В массиве насыпи и на поверхности выкида обнаружено 6 обломков лепной посуды (рис.5). Три из них, находившиеся непосредственно над ямой на глубине 0,45-1,05 м в 1,2-2,3 м к западу и северу от репера, принадлежали стенкам лепного горшка, три других — в 1,7-3,0 м к юго-западу от репера на глубине 0,3-0,5 м в массиве насыпи — стенкам лепной подлощенной миски.

Погребение. Погребальная камера представляла собой подпрямоугольную в плане материковую яму с полуовальным пологим входным сооружением с юго-востока, ориентированную по оси север - северо-запад — юг - юго-запад и расположенную у центра насыпи (рис.5). Она имела размеры 3,40x3,70 и глубину 2,15 м (рис.6,7,8), соответственно 1,50 м от уровня древней поверхности (рис.5).

В *заполнении* камеры в верхней части залегали обрушившиеся обгорелые черноземные вальки насыпи, ниже находилась прослойка смешанного

грунта выкида с редкими углями, у краев ямы — суглинные осыпи выкида, которые перекрывали обрушившиеся тонкие доски и фрагментированные плахи (рис. 6), куски коры и жерди. Среди вальков попадались уже упомянутые скопления скорлупы яиц, отдающие характерным запахом сероводорода.

Рис.4.
Вид кургана 1 до исследований.

В заполнении *входной ямы* преобладали мелкие вальки дерна, уложенные утрамбованными слоями, с множеством углей. В заполнении погребальной камеры, в дереве перекрытия, на глубине 1,9 м найдены три окислившихся пережженных трехгранных бронзовых наконечника стрел, поверхность дерева вокруг и остатки древков которых были сильно обожжены.

Входная яма (*дромос*) имела в плане форму полуовала размером 2,10х2,20 м и опускалась в виде двух пологих уступов ступеней (глубина 1,4 и 1,6 м) от уровня погребенного чернозема до уровня дна погребальной камеры (рис.6). Пологое дно входной ямы сохранило следы устиления травой, местами сильно выгоревшей, угли, остатки крепления деревом нижней ступени (2,2х0,3 м). Находок в дромосе не выявлено.

Погребальная камера на глубине 1,75 м имела уступ в виде заплечиков, образующий внутреннюю яму размером 2,40х3,70 м и глубиной 2,15 м, соответственно 0,4 м от уровня заплечиков (рис.6,10). Стенки ямы были ровными, отвесными. На поверхности уступа были заметны следы древесного тлена.

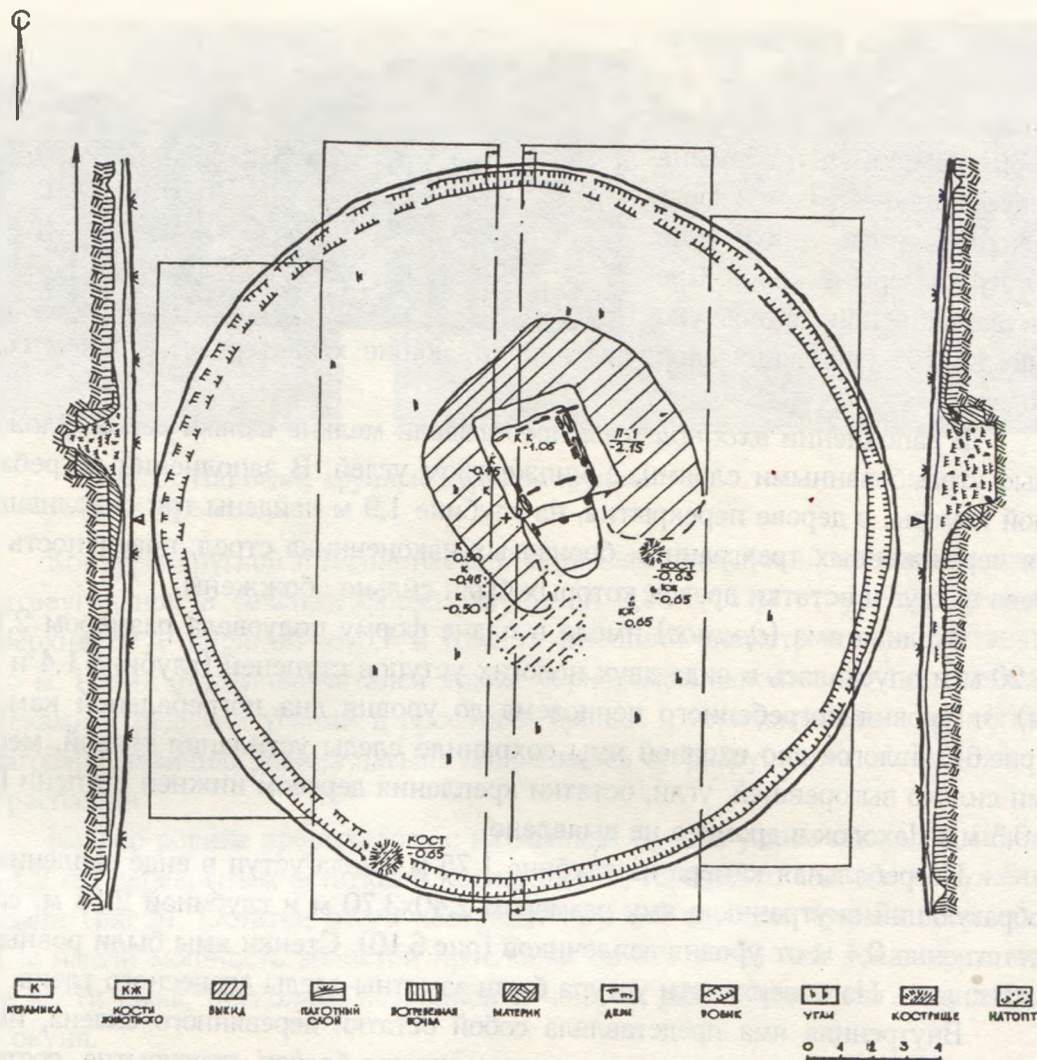
Внутренняя яма представляла собой остатки деревянного склепа, имевшего, видимо, дощатые стены из тонкого ошкура бревен, перекрытие, состоявшее из несущих плах, жердей, покрытия из коры, закрепленных на опорах несущей конструкции из трех рядов вкопанных вдоль продольных стенок ямы и по ее центру деревянных круглых столбов диаметром 16-28 см (рис.6). Крайние ряды опор состояли из четырех столбов, центральный — из пяти, в том числе наибольшего в центре ямы — диаметром до 40 см (рис.6). Столбы вставлялись в отрытые в материке круглые ямки глубиной 0,60-0,75 м от уровня дна или 2,70-2,90 м от репера (рис.6) и трамбовались при помощи кольев. Вероятно, высота рядов столбов могла достигать уровня дневной поверхности, т.е. их длина составляла не менее 2,00-2,25 м. Характер деталей конструкции перекрытия не установлен, хотя в заполнении обнаружены жерди и обломок плахи, лежавшие вдоль оси ямы.

Ровное *дно* ямы сохраняло остатки устиления неошкурным отесом и выравнивания при помощи кусков коры (рис.6). На большей части площади дна были обнаружены следы кожаного тлена.

Деревянные конструкции погребального сооружения были значительно повреждены огнем; склеп, вероятно, поджигался с ритуальной целью. Перекрытие конструкции дерновыми вальками способствовало сохранению ком-

Рис.5.
Курган 1. План.

плекса в древности, хотя впоследствии привело к просеву насыпи и разрушению склепа.

На деревянном настиле в погребении обнаружены остатки скелетов двух погребенных — мужчины старше 45 лет* и женщины. Кости сохранились плохо и были перемещены землероями и грабителями эпохи позднего средневековья преимущественно к юго-западной стенке ямы (рис.6,9).

* Определение канд. ист. наук С.П.Сегеды (ИА НАН Украины)

На дне ямы и в кротовинах у стенок обнаружен ряд находок, большей частью также перемещенных, исключая наиболее тяжелые металлические предметы.

Ближе к юго-западному углу ямы *in situ* лежали два бронзовых браслета (рис.9,11); у юго-восточной стенки находились еще два ножных бронзовых браслета (рис.9,12); неподалеку располагалась растащенная кротами группа женских украшений: три бронзовые подвески (рис.6;14,5), золотые бусины (рис.6;12,3), смятые обрушившейся землей; ожерелье глазчатых стеклопастовых бус, подверженных воздействию огня (рис.6;13,1); между бусами лежали два бронзовых наконечника стрел (рис.6;14,6,7). Одна из золотых бусин была

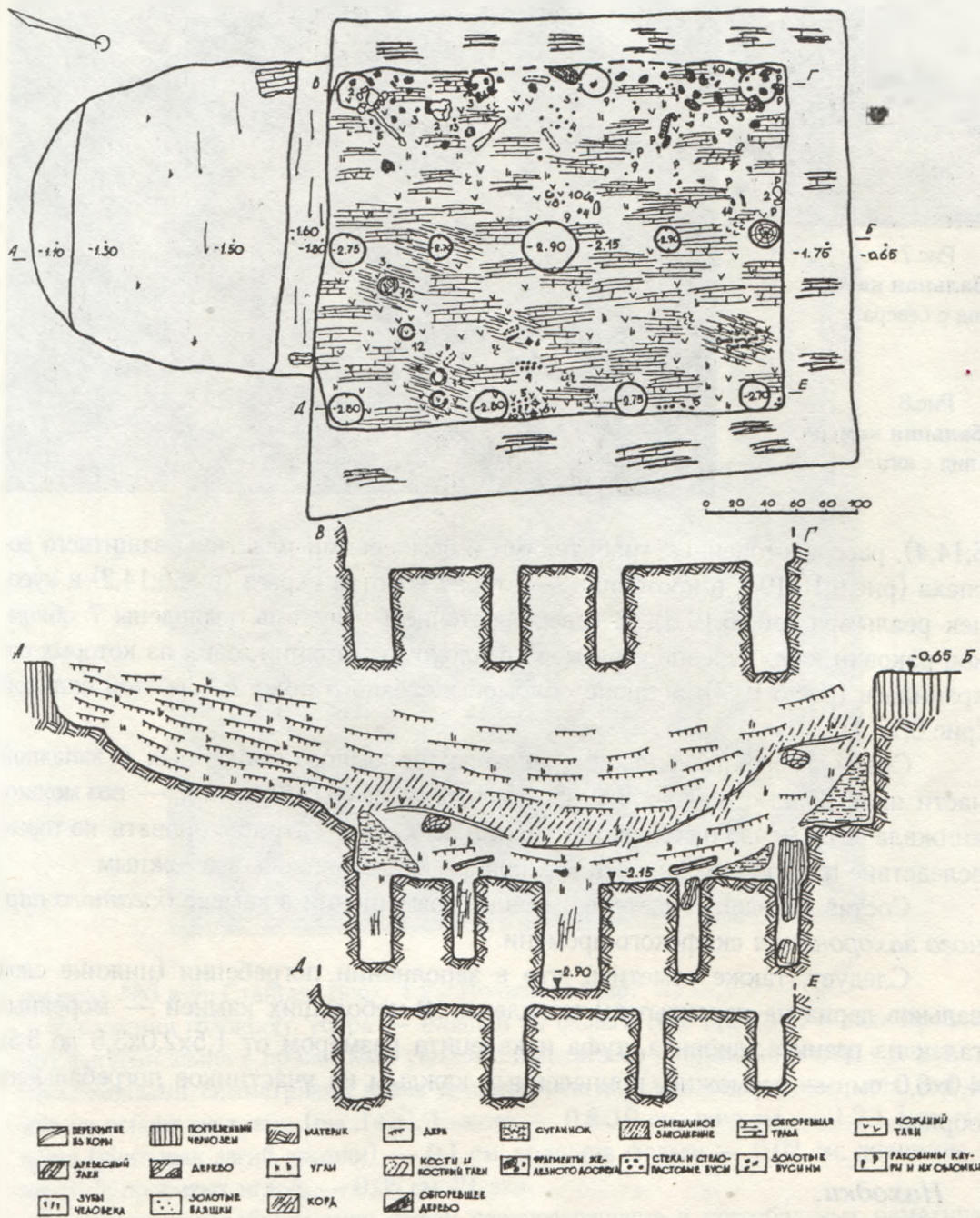

Рис. 6.
Курган 1. План и
разрезы
погребальной
камеры.

На плане обозначены:

- 1 — булавки;
- 2 — кости черепа человека;
- 3 — фрагменты доспеха;
- 4 — бусы стеклопастовые;
- 5 — бусины золотые;
- 6 — подвески;
- 7 — наконечники стрел;
- 8 — кожаное изделие;
- 9 — бляшки;
- 10 — серьги;
- 11 — браслеты ножные;
- 12 — браслеты для рук;
- 13 — реальный;
- 14 — обломок ножа.

обнаружена в юго-западном углу ямы (рис.6), стеклопастовые — в различных частях погребальной камеры. *In situ* находились также две бронзовые звездчатые булавки у северо-восточного угла (рис.6;13,7), лежавшие остриями к северо-западу на участке с хорошо сохранившимся кожаным тленом.

У центра камеры найдены отдельные золотые бляшки, стеклопастовая бусина и остатки небольшого кожаного изделия круглой формы, отдельные мелкие обломки железного изделия, а также золотая серьга (рис.6;14,1). Ближе к северо-западной стенке обнаружено большинство золотых бляшек (рис.

Рис. 7.
Погребальная камера:
вид с севера.

Рис. 8.
Погребальная камера:
вид с юга.

6;14,4), рассредоточенные грабителями и землероями пластины защитного доспеха (рис.6;18;19;), в кротовине — вторая золотая серьга (рис.6;14,2) и кусочек реальгара (рис.6;19,5). В северо-восточном углу ямы выявлены 7 обломков раковин каури среднего размера в плохом состоянии, одна из которых сохранилась (рис.6;19,7), а также обломок железного ножа с горбатой спинкой (рис.6;19,4).

Среди аморфных мелких железных обломков, найденных в западной части ямы, видимо, находились фрагменты железных изделий, — возможно, кинжала или меча, наконечники копий и т.п., — атрибутировать которые вследствие плохой сохранности металла не представилось возможным.

Состав находок свидетельствовал о размещении в камере *богатого парного захоронения* скифского времени.

Следует, также отметить, что в заполнении погребения (нижние слои вальков дерна на перекрытии) выявлены 19 небольших камней — моренных галек из гранита, диорита, туфа и кварцита размером от 1,5x2,0x3,5 до 3,5x4,0x6,0 см, — возможно, принесенных каждым из участников погребального обряда.

Находки.

Золотые изделия.

1. *Серьги* в виде опрокинутого конуса на петельчатой неподвижной проволочной дужке, украшенные по краю корпуса двумя рядами напаянной тонкой проволочки, между которыми расположены плетенные завитки с зерненными выступами в центре, на вершине конуса — четырьмя шариками зерна (рис.14,1-2;15). Высота 3,8-3,9 см; диаметр: конуса 2,0 см, проволочной дужки 0,15 см; высота конуса 1,9 см. 2 экз.⁶

Серьги изготовлены античными ювелирами, подобные изделия известны по находкам в Скифии, преимущественно в курганах V в. до н.э. роменского Посулья⁷, —

Рис.9.
Погребальная
камера:
фрагмент юго-
восточной части.

насыпях №3 в ур.Стайкин Верх, 4 у с.Волковцы и др.⁸

2. Украшения головного убора — бляшки из фольги (вес 0,2-0,3 г) в виде профильной фигурки зайца с прижатыми ушами и поджатыми в прыжке ногами, с двумя, расположенными симметрично вдоль длинной оси изделия, отверстиями для нашивания на основу из ткани (рис.14,4). Высота — 0,8-0,9 см; ширина — 1,2-1,3 см; толщина (учитывая загиб кромки) — 0,1 см; толщина фольги — 0,02 см; диаметры отверстий, пробитых иглой, — 0,05 см. 21 экз.

Бляшки подобного типа имели распространение в погребальных памятниках Левобережья V-IV вв. до н.э. и являлись, по-видимому, изделиями местных мастеров⁹. Из аналогий назовем продукцию ювелиров из кургана Бабы, насыпи А у с.Басовки, курганов Роменской группы в Посулье¹⁰, кургана №5 в ур.Осняги и насыпи №19 в ур.Скоробор в составе некрополей Бельского городища¹¹ в Поворсклье. Перекликается по сюжету бляшка с изображением животного из кургана З в ур.Галуцино у Пастырского городища на Правобережье Днестра, датируемого второй половиной V в. до н.э.¹²

3. Овальные рубчатые бусины от ожерелья, состоящие из двух спаянных штампованных половинок из тонкой фольги, украшенные между каннелированными выступами

Рис.10. Общий вид погребения (с севера).

вдоль длинной оси изделия в углублениях 7-ю поперечными рельефными валиками (рис.14,3). Диаметр (высота) — 1,0 см, длина — 1,4-1,5 см; толщина фольги 0,015-0,02 см, диаметр канала для нити 0,15-0,2 см. Вес 0,3-0,4 г. Бусы примяты под весом грунта. 7 экз.

Аналогичные бусы считаются изделиями античных торевтов V в. до н.э.¹³. Близкие по характеру изготовления и орнаментации украшения ожерелий V-IV вв. до н.э. происходят из курганов №93 у с.Бобрица и №483 у с.Капитановка на Днепровском Правобережье¹⁴, погребения 2 кургана №3 у с.Богдановка на Херсонщине¹⁵, Олещинского могильника в Среднем Поворсклье¹⁶, Яблоновки¹⁷.

Бронзовые изделия.

4. Пара *ручных браслетов*, изготовленных из круглого в сечении прута со сходящимися несомкнутыми концами, украшенными двумя парами неглубоких насечек по лицевому краю (рис.11). Диаметр браслетов 13,1 и 12,6 см; диаметр стержня 0,8-0,9 см. 2 экз. На одной из них обнаружен отпечаток легкой тонкой ткани.

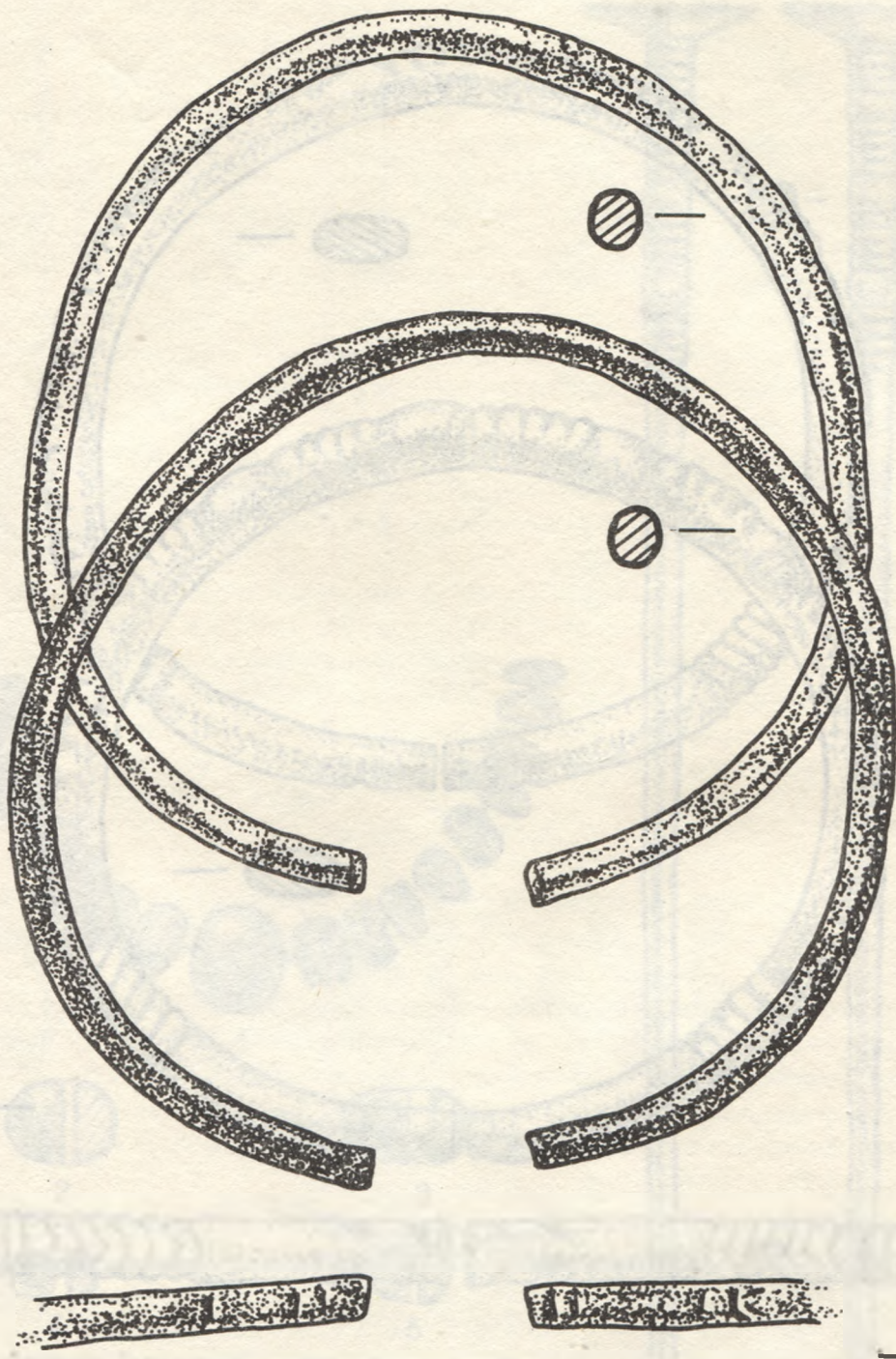
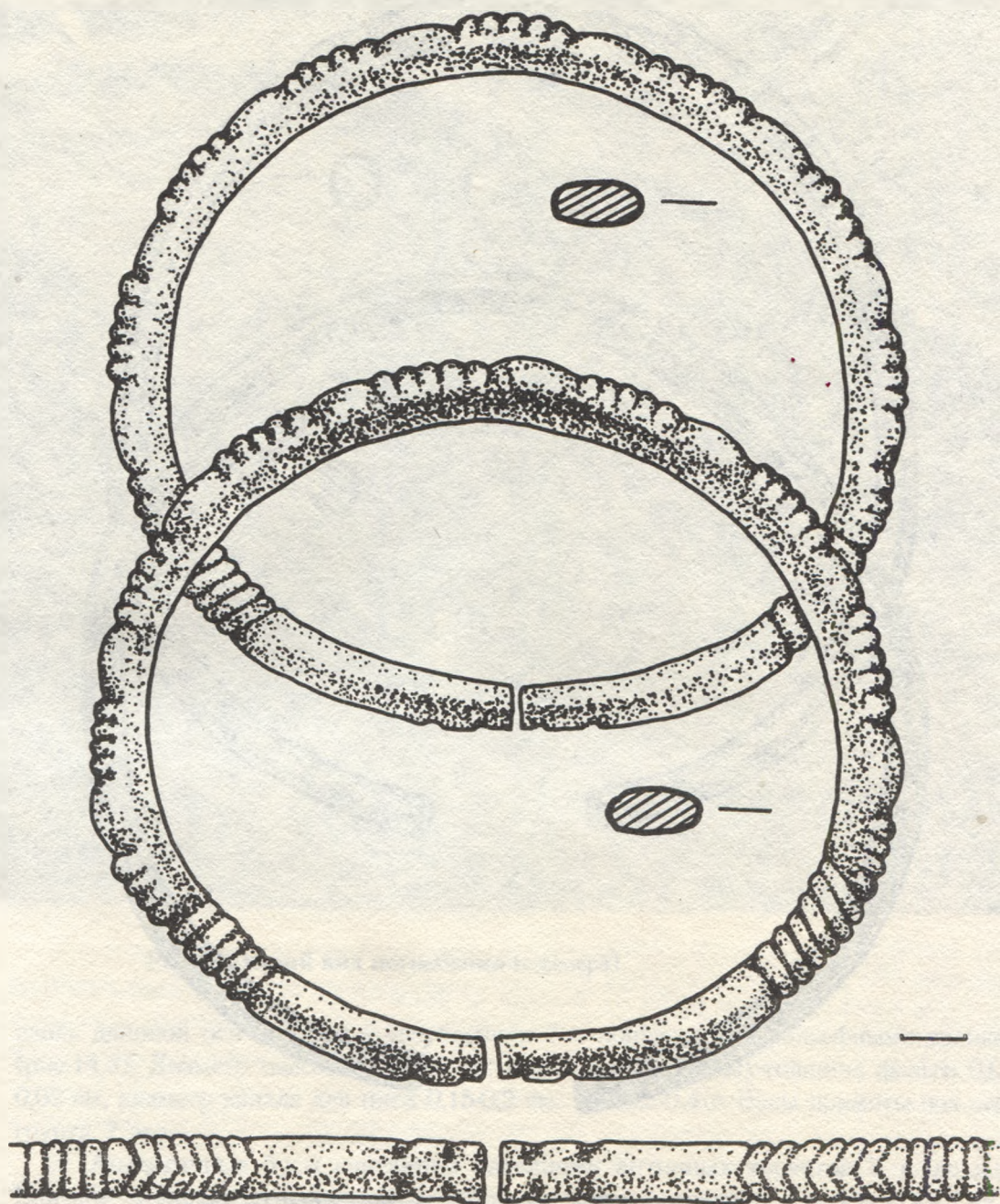

Рис.11.
Браслеты.
Бронза.

5. Пара литых *ножных браслетов* со сходящимися несомкнутыми уплощенными концами (рис.12), украшенных с наружной стороны группами из пяти рубчиков и округлыми гладкими выступами, а также елочными рубчиками у концов, стилизованных насечками в виде головок животных. Диаметр браслетов, отлитых в одной форме, — 12,8 см, сечение стержня овальное 0,8x1,4 см. 2 экз. На браслетах при реставрации А.В.Григорьевым выявлены отпечатки льняной ткани.

Рис. 12.
Ножные
браслеты.
Бронза.

Набор браслетов входил в состав своеобразного „гарнитура” женских украшений, получившего распространение в Посулье в V в. до н.э.¹⁸ и имеющего многочисленные аналогии¹⁹. Еще одним обязательным элементом такого „гарнитура” были крупные булавки.

6. Пара литых булавок с круглой массивной шляпкой гвоздевидной формы, украшенных в верхней части стержня четырьмя группами счетверенных поперечных рубчиков (рис. 13, 7). Длина булавок 24,5 и 23,8 см; диаметры: шляпок 2,6 и 2,7 см; стержня 0,8 и 0,7 см. 2 экз.

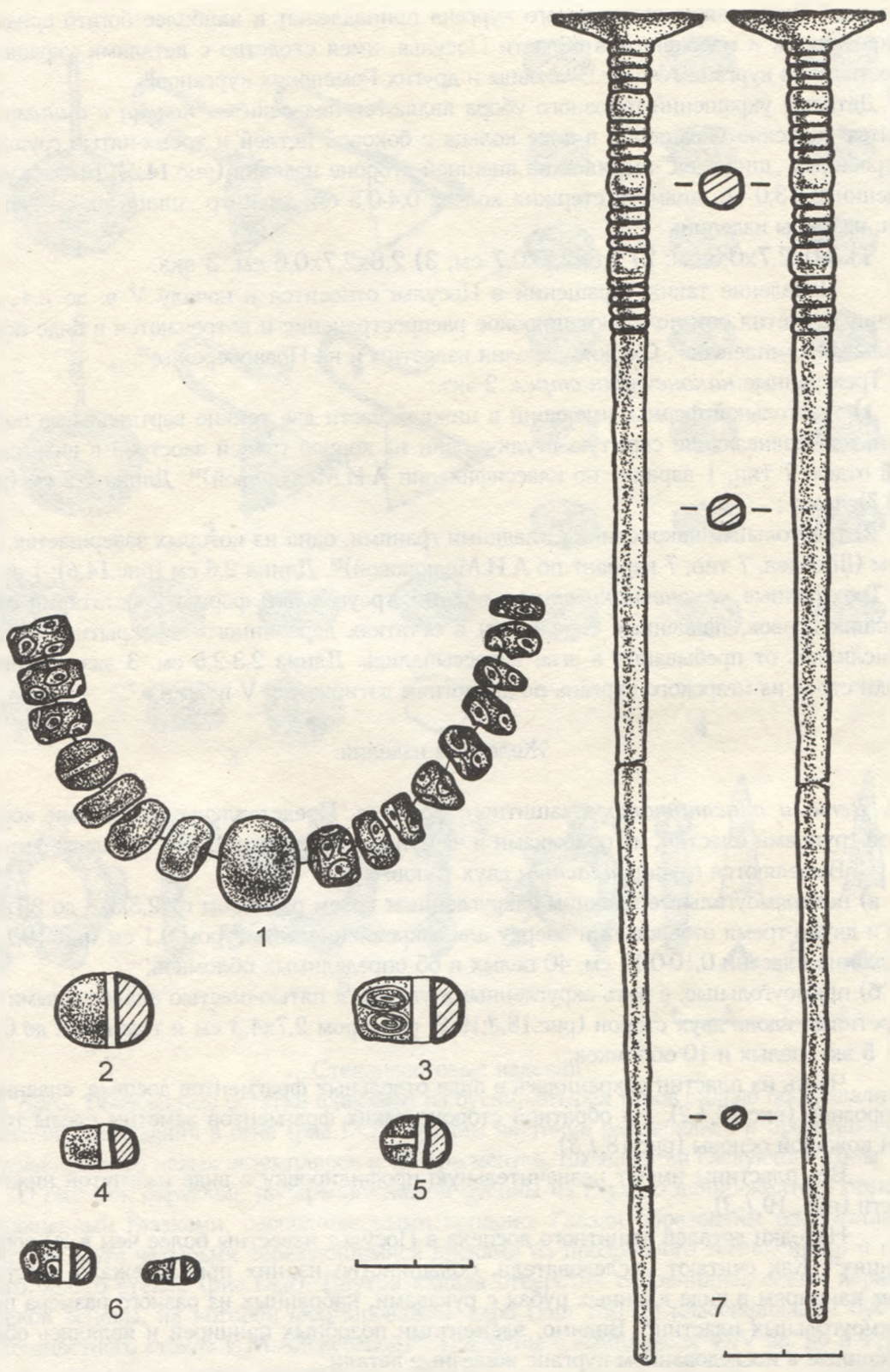

Рис. 13.
Украшения:
 1-6 — бусы;
 7 — булавки.

2 — сердолик;
 3-6 — стеклопаста;
 7 — бронза.

Аналогичные булавки получают распространение в бассейне Сулы в V-IV вв. до н.э.²⁰ Экземпляры из мгарского кургана принадлежат к наиболее богато орнаментированным и массивным в области Посулья, имея сходство с деталями украшения костюма из кургана №4 у с.Волковцы и других Роменских курганов²¹.

7. Деталью украшений головного убора являются подвески — *кольца с шипами* — литые женские украшения в виде кольца с боковой петлей и тремя-пятью группами строенных „шишечек”-шариков на внешней стороне изделия (рис.14,5). Высота украшений 2,8-3,0 см; диаметр стержня кольца 0,4-0,5 см; диаметр „шишечек” — до 0,4 см; размеры изделий:

1) 3,0x2,7x0,6 см; 2) 2,8x2,7x0,7 см; 3) 2,8x2,7x0,6 см. 3 экз.

Появление таких украшений в Посулье относится к началу V в. до н.э., а к концу столетия они получают широкое распространение и встречаются в ряде погребальных комплексов²². Схожие изделия известны и на Правобережье²³.

8. Трехгранные *наконечники стрел*. 2 экз.:

1) треугольной формы, имеющий в нижней части две тонкие вертикальные бороздки, подчеркивающие скрытую втулку; один из концов граней заострен в виде шипа (III отдел, 7 тип, 1 вариант по классификации А.И.Мелюковой)²⁴. Длина 2,2 см (рис. 14,7); 1 экз.;

2) треугольный наконечник с гладкими гранями, одна из которых завершается шипом (III отдел, 7 тип, 7 вариант по А.И.Мелюковой)²⁵. Длина 2,6 см (рис.14,6); 1 экз.

9. Трехгранные *наконечники стрел*, видимо, треугольной формы, с остатками обгоревших древков, найденные торчащими в остатках деревянного перекрытия. Сильно окислились от пребывания в огне и рассыпались. Длина 2,3-2,5 см. 3 экз. Наконечники стрел из мгарского кургана по аналогиям датируются V в. до н.э.²⁶

Железные изделия.

10. *Детали пластинчатого защитного доспеха*. Представлены спаянными коррозией группами пластин, их обломками и чешуйками, сколами. Всего 120 фрагментов.

Выделяются группы *пластин* двух типов:

а) подпрямоугольные, с одним закругленным краем размером от 2,3x2,3 до 2,1x3,0 см и двумя-тремя отверстиями сверху для закрепления диаметром 0,1 см (рис.19,1,3). Толщина пластин 0,10-0,15 см. 40 целых и 65 определимых обломков;

б) прямоугольные, с чуть скругленными углами и пятью-шестью аналогичными отверстиями вдоль двух сторон (рис.18,3;19,2) размером 2,7x4,3 см и толщиной до 0,15 см. 5 экз. целых и 10 обломков.

Часть из пластин сохранилась в виде отдельных фрагментов доспеха, спаянных коррозией (рис.18,1,2). На обратной стороне таких фрагментов заметны следы толстой кожаной основы (рис.18,1,3).

Все пластины имеют незначительную профилировку в виде изогнутой нижней части (рис. 19,1-3).

Находки деталей защитного доспеха в Посулье известны более чем в 20 погребениях²⁷. Как считают исследователи, большинство из них принадлежало пластичным панцирям в виде длинных рубах с рукавами, набранных из разного размера подпрямоугольных пластин²⁸. Видимо, элементами подобных панцирей и являлись обнаруженные в исследованном кургане железные детали.

11. Обломок *ножа* с горбатой спинкой и прямым лезвием. Длина 7,3 см; ширина лезвия 1,6 см; толщина 0,3-0,4 см (рис.19,4).

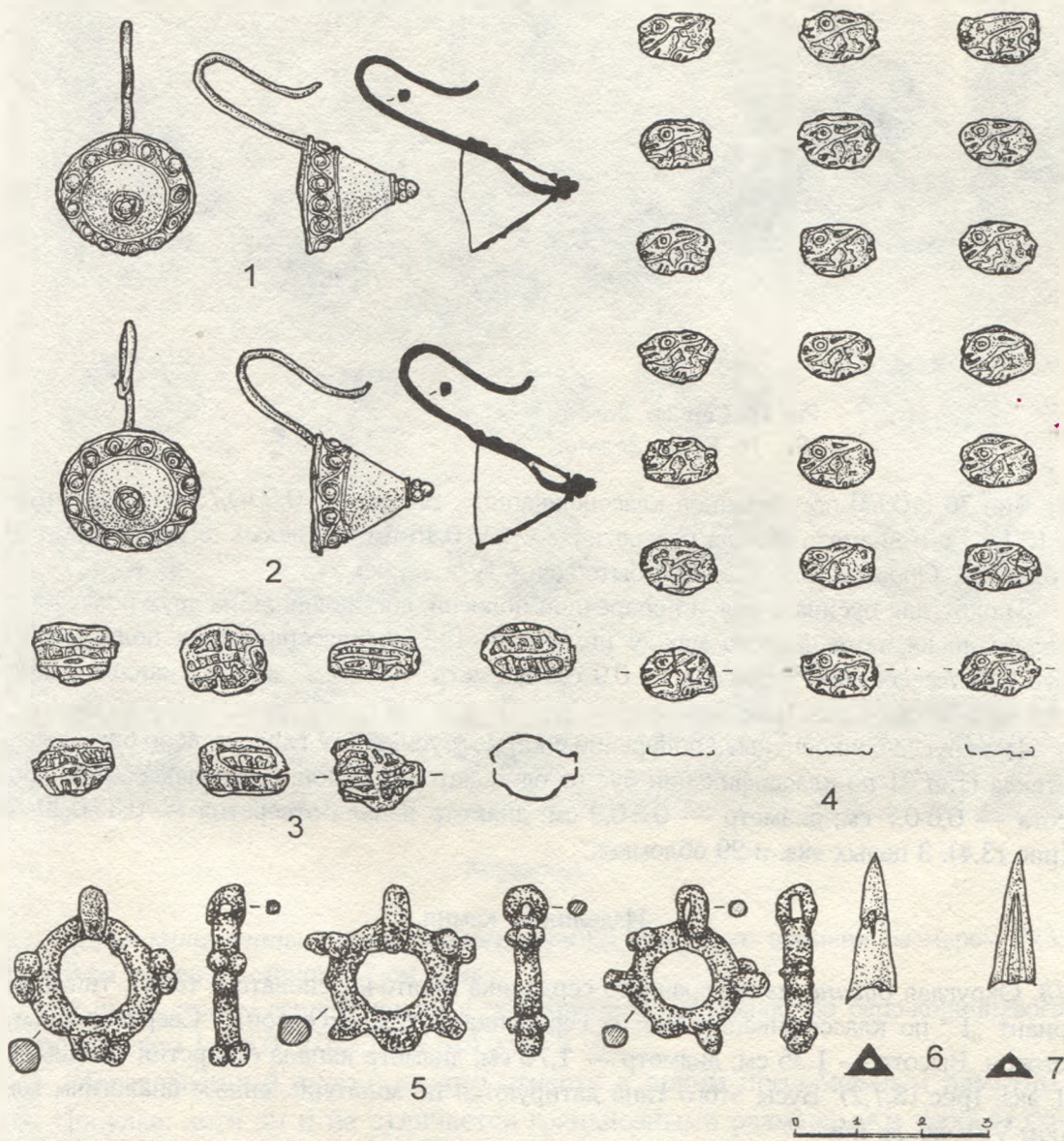

Рис.14.
Находки.
1,2 — серьги;
3 — бусы;
4 — нашивные
бляшки;
5 — подвески;
6,7 — наконечники
стрел.

1-4 — золото;
5-7 — бронза.

Стеклопастовые изделия

12. *Бусы*. Выявленные остатки ожерелья из бусин четырех типов сильно пострадали по причине пребывания в огне (рис.13,1). Бусины частично рассыпались и представлены в количестве 16 целых экземпляров и 40 фрагментов. Выделяются следующие типы:

1) обломок округлой, поперечно-сжатой бусины из глухого яично-желтого стекла, украшенный глазками, расположенными попарно. Глазки образованы наложенными друг на друга четырьмя чередующимися дисками из прозрачного темно-синего и глухого белого стекла (рис.13,3). Внутри канала отверстия сохранились следы керамической основы, на которой формировалось ядро (тип 130 по классификации бус из многоцветного стекла Е.М.Алексеевой)²⁹. Известны в комплексах V-IV вв. до н.э., хотя выпускались ближе к середине V в. до н.э.³⁰;

2) округлые, поперечно-сжатые бусины из глухого бирюзового стекла с 8-9-тью плоскими слоистыми сине-белыми глазками: синий диск наложен на белый (рис.13,

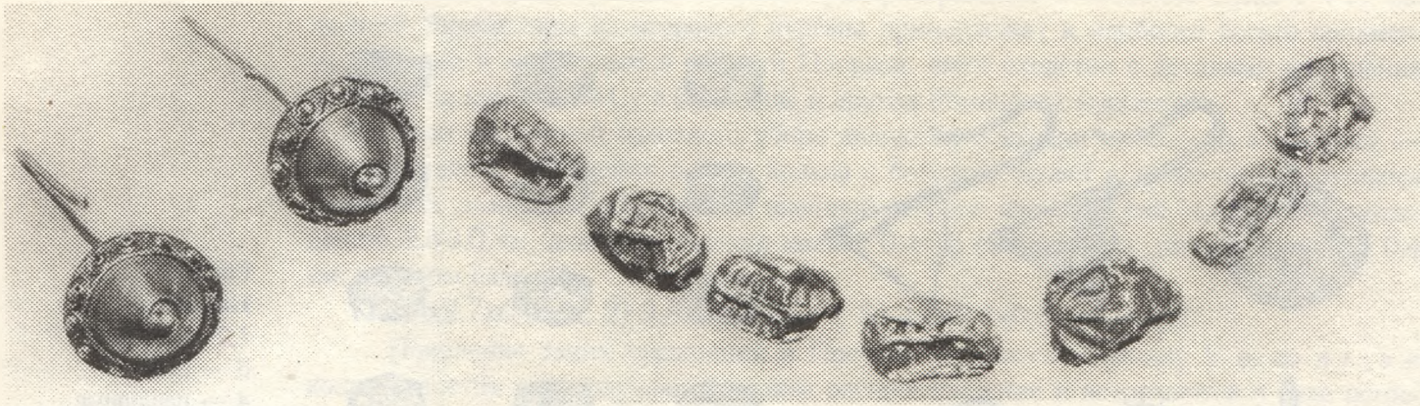

Рис.15. Серьги. Золото.

Рис.16. Бусы. Золото.

6). Тип 76 (100-?) по указанной классификации³¹. Высота — 0,50-0,75 см; диаметр — 1,10-1,35 см; диаметр канала отверстия — 0,30-0,45 см. 12 целых экземпляров и 10 обломков. Образцы подобных бус бытовали в IV в. до н.э.³²;

3) округлая бусина с белой поперечной полосой, составленная из двух полусфер и белого диска, помещенного между ними (тип 145 по классификации полихромных бус Е.М.Алексеевой)³³. Высота — 0,9 см; диаметр — 12 см; диаметр канала отверстия — 0,35 см. 1 экз. (рис.13,5);

4) округло-бочковидные, поперечно-сжатые бусины из глухого серо-бирюзового стекла (тип 31 по классификации бус из одноцветного стекла Е.М.Алексеевой)³⁴. Высота — 0,6-0,7 см; диаметр — 0,8-0,9 см; диаметр канала отверстия — 0,35-0,40 см (рис.13,4). 3 целых экз. и 29 обломков.

Изделия из камня.

13. Округлая бусина из прозрачного сердолика желто-красноватого тона (тип 2, вариант „Г” по классификации бус из сердолика Е.М.Алексеевой)³⁵. Сверлена с двух сторон. Высота — 1,35 см; диаметр — 1,70 см; диаметр канала отверстия — 0,30 см. 1 экз. (рис.13,1,2). Бусы этого типа датируются по многочисленным аналогиям концом VI-V вв. до н.э.³⁶

14. Кусочек *реальгара* розово-алого цвета размером 1,7x1,9x0,7 см. 1 экз. (рис.19,5).

Изделия из кожи

15. Остатки изделия круглой формы диаметром 4 см и толщиной около 0,35 см (рис.19, 6), возможно, амулета или элемента украшения одежды.

Раковины.

16. Целая и семь обломков раковин *каури* (рис.19,7), являющихся украшениями — деталями ожерелья. Размеры целой раковины — 2,0x3,0x0,8 см.

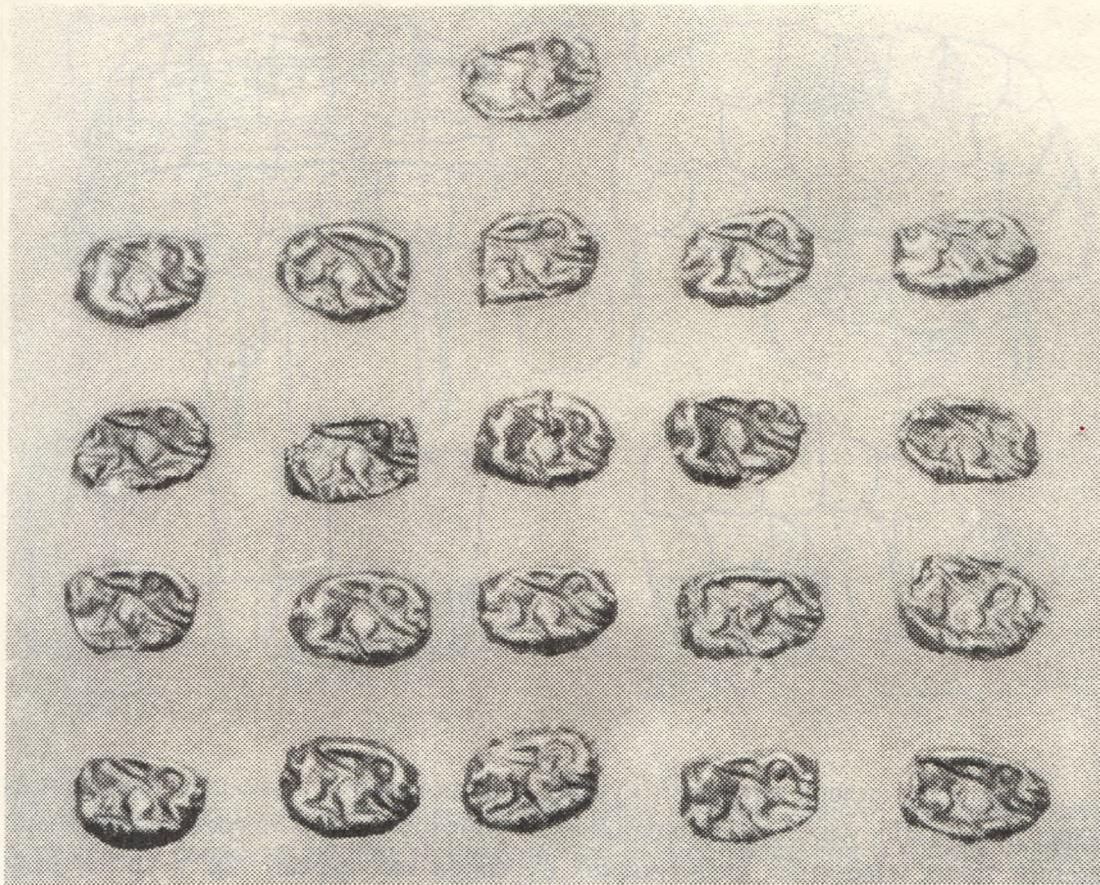

Рис. 17.
Нашивные
бляшки.
Золото.

Керамика.

17. Мелкие фрагменты стенок лепного горшка скифского времени размером 2х3; 3,5х4,0 см; толщина стенок 0,7 см. 3 экз.

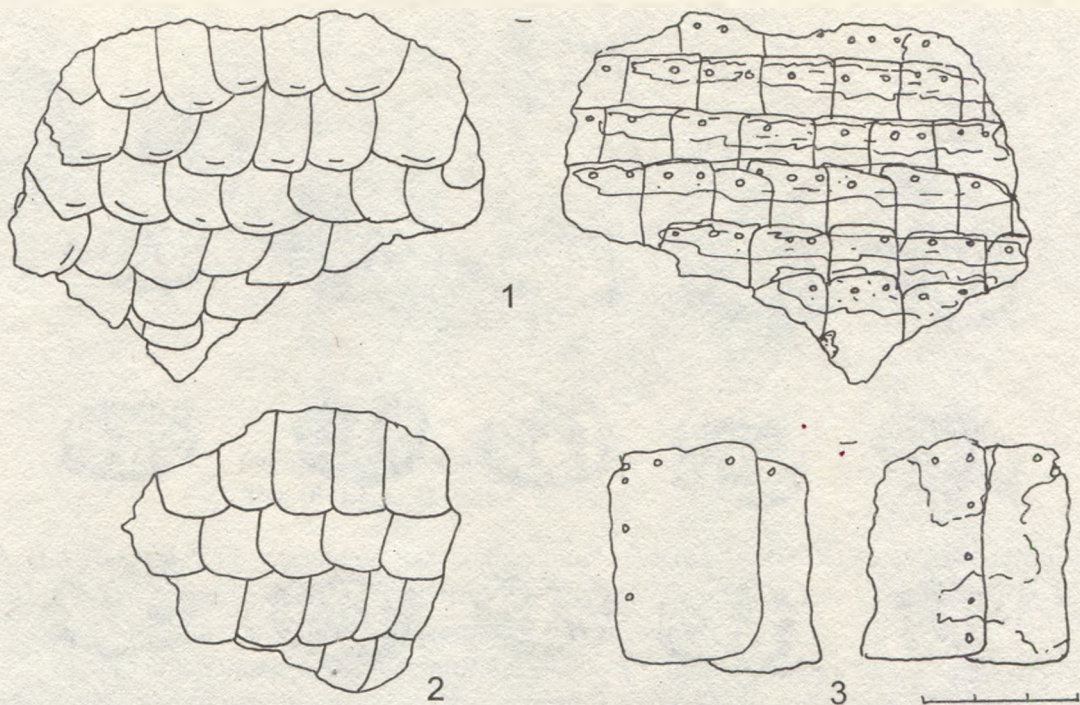
18. Обломки стенок лепной миски с подлощенной поверхностью серо-коричневого цвета размером 1,0х4,0; 2,0х3,7 и 2,6х5,0 см. 3 экз.

Исследованный курган можно отнести к ярким погребальным памятникам Посулья, хотя он и не отличается грандиозными размерами и особым богатством сохранившегося инвентаря.

Довольно полно прослеженные особенности устройства склепа, наличие дромоса выделяют мгарский погребальный комплекс среди ряда известных памятников бассейна Сулы. Курган, безусловно, принадлежит погребению далеко не рядового жителя одного из окрестных селищ, а представителю воинского сословия, вероятно дружиннику, о чем свидетельствуют парность захоронения, сложность конструкции деревянного склепа, богатство инвентаря, наличие в нем предметов вооружения. Видимо, на размеры погребального сооружения повлияли естественные факторы: погодные условия (поздняя осень или зима, судя по ориентации погребальной камеры). Обращает на себя внимание и довольно сильное воздействие на деревянную конструкцию огня, в результате чего значительная часть перекрытия основательно обгорела.

Рис.18.
Детали доспеха.
Железо.

По типу склепа мгарский курган принадлежит к наиболее сложным из известных в Посулье, имея параллели с конструкциями погребальных сооружений таких известных аксютинских курганов как курган №2 в ур. Стайкин Верх и курган №5 (1905 г.),³⁷ хотя заметно уступает им по размерам. По типологии подкурганых погребальных сооружений А.А.Моруженко комплекс у с.Мгарь близок к типу 23³⁸, получившему распространение к концу скифского периода³⁹, что вполне согласуется с датировкой предметов из состава погребального инвентаря.

Приведем некоторые соображения в отношении конструкции склепа. Его деревянное перекрытие было поперечным (из плах, жердей, горбылей), уложенных на продольные (вдоль длинной оси камеры) плахи, закрепленные на трех рядах столбов. На центральную, наиболее массивную опору, приходилась основная тяжесть грунта насыпи. Боковая дощатая обшивка удерживалась, опираясь на крайние ряды столбов, грунтом выкида, заполнившим пространство между стенками ямы и отесом на „заплечиках” в процессе сооружения склепа. Обращает на себя внимание тщательность, с которой закладывался вход в погребение: дромос заполнен мелкими вальками дерна, уложенными рядами.

После завершения работ по окончательному сооружению склепа, — ритуальному „отделению” усопших от мира живых, — на перекрытие „обители мертвых” сбрасывали остатки поминального кострища с тлеющими углями, разбитую посуду, использовавшуюся в заупокойной тризне. Интересным моментом привнесения на склеп „очистительного” огня являлось использование зажигательных стрел, что уже было отмечено авторами в синхронном Оле-

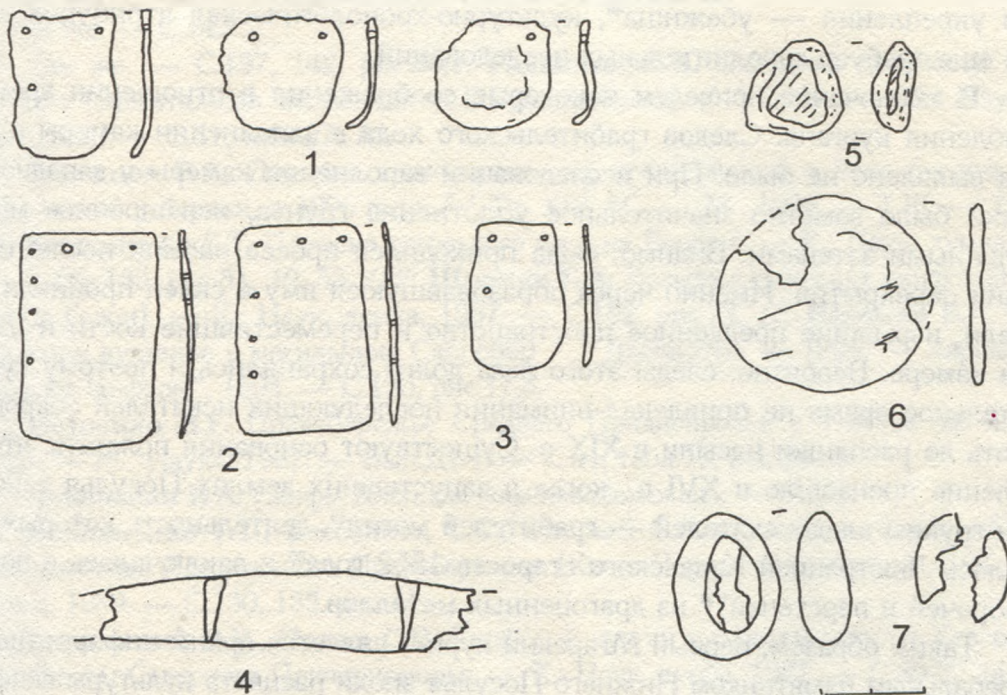

Рис.19.
Находки.

1-4 - железо;
5 - реальгар;
6 - кожа;
7 - раковина.

фирцинском могильнике в Поворсклье⁴⁰. Этот обычай следует рассматривать в контексте развития общей тенденции как в Лесостепи, так и Степи, связанной с усилением военной идеологии в V в. до н.э.⁴¹, появлением военно-иерархической верхушки и формированием раннеклассовой структуры общества. Окончательным „помещением” погребенных в „микрососм вечности” было тщательное валькование насыпи и сооружение ровика вокруг.

Приведем некоторые параметры подкурганного погребального сооружения. Площадь склепа составляла до 7,9 кв.м; общая площадь ямы с дромосом — немногим более 17 кв.м; общий объем вынутого при возведении ямы грунта не превышал 23 куб.м; соотношение сторон ямы составляло 1:1,5. Исполнение указанных работ было вполне под силу небольшой группе родственников и дружинников (до 20 чел.) в течение 1-2 дней. Это находится в соответствии с количеством брошенных на перекрытие камней, что отмечалось выше.

Комплекс мгарского кургана датируется V в. до н.э., более узкую дату можно установить предположительно в рамках *середины - второй половины V в. до н.э.* Именно к этому времени относится и большинство исследованных в Нижнем Посулье погребений скифской эпохи — у Мгарского монастыря (раскопки Ф.И.Каминского 1889 г.)⁴³, Поставмук⁴⁴, Хитцов⁴⁵, насыпи второй курганной группы у Мгарского монастыря, исследованные в 1989-1990 гг.⁴⁶.

Возможна привязка кургана и описанного ранее некрополя скифского времени к конкретному поселению. Таковым может быть городище у с.Ольшанка Лубенского района, известное по разведкам Ф.Б.Копылова⁴⁷, расположенное в 2,5 км к северо-западу от с.Мгарь. Отметим, что на территории

Мгарского монастыря, в 1 км к югу от кургана обнаружены остатки еще одного укрепления — убежища⁴⁸, культурно-хронологическая атрибуция которого еще требует дополнительных исследований.

В заключение приведем некоторые соображения в отношении времени ограбления кургана. Следов грабительского хода в заполнении камеры и дромоса выявлено не было. При исследовании заполнения камеры у западной ее стенки было заметно значительное уплотнение грунта, испещренное многочисленными затеками. Видимо, сюда приходился просев насыпи после разрушения перекрытия. Именно через образовавшуюся яму в склеп проникли грабители, изрывшие преддонное пространство и переместившие кости и находки в камере. Вероятно, следы этого лаза долго сохранялись и поэтому курган длительное время не привлекал внимания последующих искателей сокровищ, вплоть до распашки насыпи в XIX в. Существуют основания полагать, что ограбление произошло в XVI в., когда в запустевших землях Посулья действовали группы кладоискателей — грабителей могил⁴⁹, деятельность которых осуждалась Люстрацией Каневского староства 1552 года⁵⁰ и заключалась в поиске „...оброчей и перстней“⁵¹ из драгоценных металлов.

Таким образом, первый Мгарский курган является ярким информативным погребальным памятником Нижнего Посулья эпохи расцвета культуры скифского времени в бассейне реки и существенно дополняет представление об особенностях и закономерностях развития социальных процессов и материальной культуры в среде будинского общества Посульского микрорегиона Великой Скифии.

Литература

1. **Супруненко А.Б.** Отчет о раскопках и разведках на Полтавщине в 1989 году (Порелье и Посулье) // НА ИА НАНУ. — 1989; НА ЦОИПА. — Ф.э. — №41. — С.44, 46-56; **Кулатова И.Н.** Новые исследования курганов скифского времени в Посулье // ТДС первой Сумской обл. научн. истор.-краеведч. конф. (5-6 апреля 1990г.). — Сумы, 1990. — С.17-18; **Супруненко А.Б.** Археологические исследования Полтавского краеведческого музея: (к 100-летию со дня основания) // АИП. — Полтава, 1990. — С.26.
2. **Плескач І.Я.** Обстеження округи Лубен: Рукопис // Архив авторів. — С.2-3.
3. **Кулатова И.Н., Супруненко А.Б.** Отчет о разведках и раскопках на Полтавщине в 1988 г. // НА ИА НАНУ. — Ф.э. — 1988/136. — С.23-24.
4. **Кулатова И.Н.** Раннескифский кинжал из Нижнего Посулья // 100 річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Археологія Полтавщини. — Полтава, 1991. — Ч.2. — С.66-69.
5. **Кулатова І.М.** Мгарська курганна група // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — К.: УЕ, 1992. — С.526; **Супруненко А.Б.** Отчет о раскопках и разведках... в 1989 году. — С.45.
6. **Кулатова І.М.** Археологічні виставки у музеї (1990р.) // 100 річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Археологія Полтавщини. — Полтава, 1991. — Ч.2. — С.114, рис.2.
7. **Ильинская В.А.** Скифы Днепровского лесостепного Левобережья: (Курганы Посулья). — К.: Наук. думка, 1968. — С.140.

8. Там же. — С.137, 140, табл.VIII,1; XLI, 6-10; рис.34, 38.
9. Там же. — С.142.
10. Там же. — С.137, 142, рис.38,2; **Галанина Л.К.** Скифские древности Поднепровья: (Эрмитажная коллекция Н.Е.Бранденбурга) // САИ. — М.: Наука, — Вып.Д1-33. — С.51, табл.27, 16.
11. **Городцов В.А.** Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде, Полтавской губернии, в 1906 году // Тр. XIV АС. — М., 1909. — Т.III. — Табл.III, 10; **Ковпаненко Г.Т.** Племена скифського часу на Ворсклі. — К.: Наук. думка, 1967. — С.106, 135, рис.51, 10; 53, 122; **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К.: Наук. думка, 1987. — С.152, рис.72, 15; **Шрамко Б.А.** Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор // Древности. — 1994. — Харьков: АО „Бизнес Информ”, 1994. — С.120, рис.11,5.
12. **Петренко В.Г.** Правобережье Среднего Приднепровья в V-III вв. до н.э. // САИ. — М.: Наука, 1967. — Вып.Д1-4. — С.94, табл.19, рис.29.
13. **Ильинская В.А.** Скифы Днепровского левобережья... — С.141.
14. **Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А.** Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья: (Киево-Черкасский регион). — К.: Наук. думка, 1989. — С.130, 132, рис.41.
15. **Битковский О.В., Полин С.В.** Скифский курган у с.Богдановка на Херсонщине // Скифы Северного Причерноморья. — К.: Наук. думка, 1987. — С.80-82, рис.9,2.
16. **Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Супруненко А.Б.** Курганы скифского времени междуречья Ворсклы и Псла. — М.-Полтава, 1993. — С.51, рис.19,4.
17. Степи Европейской части СССР скифо-сарматское время / Под ред. Мелюковой А.И. — М.: Наука, 1989. — С.346, табл.41,46.
18. **Ильинская В.А.** Курганы скифского времени в бассейне р.Сулы: (По раскопкам И.А.Линниченко) // КСИИМК. — М., 1954. — Вып.54. — С.34-36.
19. **Ильинская В.А.** Скифы Днепровского левобережья ... — С.145-146, рис.40, табл.XVII, 6; XXV; XXIX; XL, 23,25; наиболее близкая аналогия ножным браслетам: XII, 1 - курган №4 у с.Волковцы; LIV, 31,32.
20. Там же. — С.143-144.
21. Там же. — Табл. XLII, 3,5; рис.38,9,10.
22. Там же. — С.148-149; **Галанина Л.К.** Скифские древности Поднепровья. — С.50-51, табл.27,23.
23. **Петренко В.Г.** Правобережье Среднего Поднепровья ... — Табл.25,12.
24. **Мелюкова А.И.** Вооружение скифов // САИ. — М.: Изд-во АН СССР, 1964. - Вып.Д1-4. — Табл.8.
25. Там же.
26. **Полін С.В.** Хронологія ранньоскифських пам'яток // Археологія. — К., 1987. — №59. — Рис.11.
27. **Ильинская В.А.** Скифы Днепровского левобережья ... — С.100.
28. **Черненко Е.В.** Скифский доспех. — К.: Наук. думка, 1968. — С.39-59.
29. **Алексеева Е.М.** Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — М.: Наука, 1975. — Вып.Г1-12. — С.72.
30. Там же. — С.72-73.
31. Там же. — С.68, 70.
32. Там же.
33. **Алексеева Е.М.** Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — М.: Наука, 1978. — Вып.Г1-12. — С.40.

34. Там же. — С.66.
35. **Алексеева Е.М.** Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — М.: Наука, 1982. — Вып.Г1-12. — С.15-16.
36. Там же. — С.17.
37. **Ильинская В.А., Тереножкин А.И.** Скифия VII-IV вв. до н.э. — К.: Наук. думка, 1983. — С.320-323; **Ильинская В.Д.** Скифы Днепровского лесостепного Левобережья... — С.26, рис.14,35, рис.17.
38. **Моруженко А.А.** Историко-культурная общность лесостепных племен между речья Днестра и Дона в скифское время // СА. — М., 1989. — №4. — С.27-29.
39. Там же. — С.28.
40. **Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Супруненко А.Б.** Курганы скифского времени между речья Ворсклы и Псла. — С.32,92; **Кулатова И.М.** Похоронения кінця V-початку IV ст. до н.е. з Олєфіршинського могильника // ПАП. — Полтава, 1991. — С.62.
41. **Бессонова С.С.** Конфлікт „воїнів” і „жерщів” у Скіфії V ст. до н.е. // Музейні читання: ТД наук.конф. Музею історичних коштовностей України (грудень 1993р.). — К., 1995. — С.48-49.
42. **Пустовіт Т.П., Супруненко О.Б.** Федір Камінський (1845-1891): Наукова та епістолярна спадщина. — Полтава, 1992. — С.89-93, рис.34.
43. **Сидоренко Г.О.** Скіфський курган на р.Удай // Археологія. — К., 1964. — Т. XVI. — С.191.
44. Зап. РАО. — СПб., 1896. — Вып.1. — С.178-187.
45. **Ильинская В.А.** Из неопубликованных раскопок скифских памятников на Посулье // КСИА АН УССР. — К., 1951 — Вып.3. — С.66-70.
46. **Кулатова И.Н.** Новые исследования курганов скифского времени в Посулье ... — С.18.
47. **Копилов Ф.Б.** Посульська експедиція 1945-46рр. // АП УРСР. — К., 1949. — Т.1. — С.246-253; **Його ж.** Посульська експедиція // АП УРСР. — К., 1952. — Т.3. — С.307-311.
48. **Кулатова И.М., Супруненко О.Б.** Проблематика скіфського часу в археологічних дослідженнях Полтавського обласного центру археології 1994 року // Проблеми археології, древней и средневековой истории Украины. - Харьков, 1995. — С.52-53.
49. **Супруненко О.Б.** Відомості про пам'ятки археології Полтавщини у джерелах XIV-XVI ст. // Дослідження археологічних пам'яток українського козацтва. — К., 1995. — Сер. „Часи козацькі”, вип.4. - С.52-53.
50. **Супруненко О.Б.** Про початковий етап знайомства з пам'ятками старовини у Посуллі // Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посейм'я. М-ли наук.конф., присвяч. 900-річчю Вира-Білопілья. — Білопілья, 1994. — С.61.
51. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов // Акты о заселении Юго-Западной России. — К., 1888. — Ч.7. — Т.1. — С.103.

ДВІ ОБРАЗОТВОРЧІ ТРАДИЦІЇ В МИСТЕЦТВІ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖНОГО ЛІСОСТЕПУ СКІФСЬКОГО ЧАСУ

Упродовж майже всього скіфського часу в мистецтві Дніпровського Лівобережного лісостепу існували як мінімум дві самостійні образотворчі традиції: глиняна зоо- та антропоморфна пластика і скіфський „звіриний стиль”. Ця ситуація загалом добре відома та описана в літературі. Зокрема Б.А.Шрамко зазначав: „Археологічні матеріали Більського городища та пов’язаних із ним могильників показують, що розвиток мистецтва і релігії місцевого землеробського населення Лісостепу Східної Європи відбувався вже на початку скіфської доби у тісній взаємодії і під впливом скіфської релігії та звіриного стилю. Завдяки цьому у Лісостепу не лише широко використовуються металеві та кістяні вироби, оздоблені у звіриному стилі, але й образи останнього проникають у місцеву глиняну скульптуру. Сам звіриний стиль збагачується за рахунок нової трактовки образів відомих і раніше тварин та розповсюдження зображень місцевих тварин, особливо лося. Взаємопроникнення художніх образів, які мали культове значення, свідчить також і про зближення та взаємодію міфології степових та лісостепових племен, про існування у них загальних культів”¹.

Отже Б.А.Шрамко переносить проблему співіснування двох образотворчих традицій у мистецтві Лівобережного Лісостепу у площину міжетнічних контактів. Це і зрозуміло. Адже вже традиційним стало рахувати „звіриний стиль” надбанням перш за все саме степових скіфських племен, а появу його за межами Степу пояснювати скіфізацією місцевого населення. Глиняна пластика без всякого сумніву є суто місцевою і не знаходить бодай найменших аналогій серед степових пам’яток.

Але, як слушно зауважив Б.А.Шрамко, власне скіфи Причорноморських степів були далеко не єдиними творцями, носіями та розповсюджувачами „звіриного стилю”². Значний внесок лісостепових племен у процес його творення підкреслювався багатьма дослідниками. А завдяки знахідкам на Більському городищі остаточно встановлено, що лісостепові майстри виготовляли вироби, оздоблені у традиціях скіфського „звіриного стилю”³, отже також були його творцями.

З часу виникнення „звіриного стилю” Дніпровський Лівобережний Лісостеп увиходить разом з Правобережжям, Степом, Прикубанням та Північним

Кавказом до єдиної образотворчої „провінції”. Зображення, що походять із зазначених регіонів, об'єднуються більш-менш єдиними стилістичними рисами; образи та мотиви, які тут побутували, мали спільні тенденції видозмінен ня, та й сам набір мотивів був загалом єдиним. Але кожен з регіонів, що складали єдину „провінцію”, мав свої локальні особливості.

Багатьма дослідниками відзначалися ті чи інші локальні відмінності лівобережного мистецтва, а О.І.Шкурко обґрунтував виділення Лівобережжя як самостійного локального варіанту скіфського „звіриного стилю”⁴. Основні відмінності, притаманні йому вже з архаїчного часу, такі:

1) широке розповсюдження кістяних псаліїв, кінцівки яких є зооморфно оформленими. Знахідки у Більську напівфабрикатів цих виробів⁵ лише підкреслюють їх суто місцевий характер;

2) особливості розробки образу хижака. Зокрема, пануючим типом зображень окремих голів хижака було зображення із загостреним вухом, що стирчить догори, і тупою мордою, на якій вирізняються симетрично розташовані ніздрі та паща;

3) побутування образу лося. У Степу він з'являється лише у V ст. до н.е. На деяких же архаїчних виробах Лівобережжя навіть традиційний образ грифо-барана набуває рис „лося-барана”;

4) широке розповсюдження зображень коня і мінімальне — оленя.

Тобто, як на нашу думку, розповсюдження „звіриного стилю” на теренах Лісостепу не варто відносити лише на рахунок скіфського (= степового) впливу. Лісостепова образотворча традиція з перших своїх кроків існує як оригінальне явище і надалі розвивається власними шляхами, хоча і в єдиних межах із степовою та прикубанською традиціями та в тісній взаємодії з ними. Цілком імовірно, що „звіриний стиль” на Лівобережжі з самого початку існує як місцева традиція, як складова частина місцевого образотворчого мистецтва. Отже, поява і побутування „звіриного стилю” на Лівобережжі є не скільки проблемою міжетнічних контактів, стільки проблемою історії власне мистецтва Лівобережжя скіфської доби. Тим більше, що, в умовах традиційної культури, запозичення такого масштабу, яким є „звіриний стиль”, іноетнічним середовищем було практично неможливим. Широке розповсюдження „звіриного стилю” на Лівобережжі вже з перших десятиліть його існування, на нашу думку, могло бути лише за умови іраномовності тамтешнього населення, його етнічної спорідненості зі скіфами Степу.

Іншою частиною цього мистецтва була глиняна зоо-, орніто- та антропоморфна пластика. Вона значно відрізняється від „звіриного стилю”, стилістично не маючи з ним нічого спільного. В якійсь мірі їх навіть можна назвати стилістичними антиподами: якщо вироби з металу та кістки характеризуються чіткою проробкою основних частин тіла тварин та акцентованістю на деяких з них, то глиняна пластика — умовна, в ній відтворюється лише загальний вигляд птаха або чотиринової тварини, що стоїть, і тільки іноді додається якась видова ознака (роги, грива тощо). Через це більшість скульптурок не піддаються однозначному визначенню. Хоча і можна стверджувати, що є зобра-

ження коня, цапа, хижака, бика, лося, досить чітко вирізняються з-поміж інших скульптурки фантастичного птаха. Репертуар „звіриного стилю” і глиняної пластики загалом також різний, бо хоча набір образів в обох традиціях майже єдиний, сюжетне їх відтворення — інше. Різниця у репертуарі ще більше посилюється присутністю у глиняній пластичі великої кількості антропоморфних статуеток, відомих за знахідками перш за все на Більському городищі, тоді як металопластика не тільки Лівобережжя, а й усього Північного Причорномор'я до IV ст. до н.е. майже взагалі не знала антропоморфних зображень.

Отже, дійсно „звіриний стиль” і глиняна пластика — це дві глибоко різні образотворчі традиції. Одна з них, „звіриний стиль”, є безперечним надбанням скіфського часу. Інша своїм корінням сягає значної давнини, адже гліняна зоо- та антропоморфна пластика з'являється ще за часів кам'яної доби і спорадично зустрічається в тій чи іншій лісостеповій (і не тільки) землеробській культурі доби бронзи і передскіфського часу. Хоча наступність традиції глиняної пластики поки що лишається недослідженою. Тобто не виключено, що і глиняна пластика у тому вигляді, в якому вона існувала у скіфський час, є також надбанням свого часу. А це означає, що і „звіриний стиль”, і глиняна пластика виникають і оформлюються на Лівобережжі практично одночасово, хоча і мають різні витoki та різну передісторію. В культовому мистецтві скіфської доби вони виступають як дві рівноправні складові єдиного цілого.

Ситуація, коли у одного народу функціонують декілька несхожих образотворчих традицій, в історії світової культури є скоріше типовою, аніж унікальною. Кочові скіфи Північного Причорномор'я поряд із „звіриним стилем” мали упродовж майже всього часу свого існування розвинуту традицію кам'яної антропоморфної скульптури. В античній культурі рівноправно співіснували кам'яна скульптура, як високохудожня реалістична так і гранично умовно-схематична, ювелірні вироби і коропластика зі своїми своєрідними принципами стилізації, і максимально схематизована глиняна пластика, відома за знахідками в Ольвії⁶. Подібні приклади можна навести з історії майже кожної культури. Пояснення цього феномену полягає в тому, що використання тих чи інших стилістичних груп виробів зумовлювалося конкретним контекстом культури або ж ритуалу, задля потреб якого вони і виготовлялися. Адже мистецтво традиційних культур майже в повному обсязі є мистецтвом перш за все релігійним, і саме цей його бік зумовлював формальні особливості окремих виробів⁷. Тому відомий римський архітектор Вітрувій рахував, що з точки зору ступеню доречності альтернативний вибір з-поміж доричного, іонічного та коринфського ордерів має визначатися характером божества, на честь якого споруджується храм⁸.

Аналогічну ситуацію ми маємо зі вживанням „звіриного стилю” і глиняної пластики. Принциповою різницею між ними у цьому відношенні було те, що зображення, виконані у „звіриному стилі”, були пов'язані з різноманітними предметами, які були ритуальними чи при потребі могли вживатися у певному ритуалі, виступаючи як декор, тоді як глиняні зоо- та антропоморфні

скульптурки були культовими предметами, за допомогою яких, або ж через посередництво яких, проводилися певні ритуали.

Знахідки предметів, оздоблених зображеннями, виконаними у „звіриному стилі”, на Лівобережжі походять як з поховань, так і з поселень. Але якщо предмети, знайдені у похованнях, вже безперечно зафіксовані як такі, що вжиті у поховальному ритуалі, а отже задіяні у культовій практиці, то на поселеннях їх знаходять, як правило, поза будь-якого контексту — культового або побутового. Це, щоправда, ще не дає приводу безперечно стверджувати, що „звіриний стиль” був пов’язаний тільки з поховальним ритуалом, бо в ньому могли бути задіяні речі загальноритуального призначення або ж навіть побутові. Але поки що ми не маємо жодного свідчення про вживання „звіриного стилю” у будь-якому іншому контексті, аніж поховальний ритуал.

Категорії предметів, з якими були пов’язані зображення, були досить різноманітними. Це предмети озброєння (мечі, ножі, сагайдаки), кінська вузда, одяг та головні убори, дзеркала тощо. Семантичний контекст вживання того чи іншого зображення здебільшого нам не зрозумілий. Хоча для деяких з них, наприклад, для предметів озброєння, є слушним визначення Д.С.Раєвським зооморфних зображень як своєрідного зооморфного коду для позначення просторових орієнтирів у композиціях, пов’язаних з відтворенням міфологічної моделі світу⁹. Особливо характерними у цьому плані є мечі, які можливо співвіднести з так званим „світовим деревом” — універсальним міфологічним образом, що практично у всіх традиційних культурах символізує Всесвіт. Але функцією зооморфного коду, на нашу думку, не вичерпується все семантичне багатство „звіриного стилю”. Зокрема, використання деяких комплектів зображень у кінській вузді ймовірно передбачало перевтілення верхового коня в якусь міфологічну істоту на кшталт пазирицького коня-оленя¹⁰. Досить складну і поки що не зрозумілу семантику мають зображення, пов’язані з одягом чи головними уборами, що могли бути виготовлені спеціально для поховального ритуалу, як це було прийнято у багатьох індоевропейських народів.

На відміну від „звіриного стилю” глиняні статуетки на поселеннях у більшості випадків знаходять в певному культовому контексті. По-перше, це знахідки у шарі зольників¹¹. І хоча ці знахідки, як правило, не пов’язані з конкретними комплексами, що були залишками якогось певного ритуалу, та оскільки зольники є культовими комплексами, які, за визначенням дослідників, пов’язані перш за все з культами родючості та вогню¹², можливо припустити й те, що статуетки, знайдені в них, мають якесь відношення до цих культів.

По-друге, це знахідки на святилищах¹³. Звичайно глиняні статуетки знаходять в ямах, розташованих на них, або ж навіть поблизу жертovníків разом з іншими предметами безсумнівно культового призначення. Трагування подібних ям може бути різним: або це ями-сховища, в яких культові предмети зберігалися в міжритуальний час, або — ями-смітники, до яких викидалися культові речі після певного строку вживання. З огляду на етнографічні паралелі щодо умов зберігання культових предметів та стану знахідок у ямах, більш вірогідним уявляється другий варіант. За Б.А.Шрамком, вони могли слу-

гувати і для жертвоприношень¹⁴. Але у будь-якому разі глиняні статуетки, безсумнівно, перш за все були пов'язані з ритуальними діями, що відбувалися на святилищах. Доречі, оскільки зольники теж виконували роль своєрідних смітників, то не виключено, що статуетки туди потрапляли теж після їх функціонування в ритуалах, пов'язаних зі святилищами. Інші контексти знахідок глиняних статуеток нам поки що невідомі.

Яку роль відігравали статуетки у ритуалах — можна лише здогадуватися. Це могла бути і роль, властива зображенням у “звіриному стилі”, тобто символізація просторових орієнтирів. Але, найімовірніше, глиняні статуетки зображують лісостепових божеств або ж безпосередньо пов'язані з ними. Саме такими, напевне, є антропоморфні статуетки¹⁵, особливо з огляду на їх стилістично-типологічне розноміття. Ймовірно, саме тому переважна більшість глиняних статуеток є схематичними і умовними. Адже властивим для первісного мистецтва є те, що найважливіші образи потрібно було не зобразити, а виразити, отже і трактувалися вони з цією метою в умовній манері¹⁶. Частина скульптурок, вірогідно, була призначена для ворожби¹⁷, а отже символізувала інші образи чи поняття.

Отже, як бачимо, глиняна пластика і „звіриний стиль” були різними явищами у багатогранній культовій практиці лісостепових племен. „Звіриний стиль”, перш за все, пов'язаний з поховальним обрядом, а його образи найперше, виступали як зооморфний код у зображенні моделі світу. Глиняні ж статуетки, вірогідно, здебільшого виступаючи як зримі образи божеств, були задіяні в зовсім інших ритуалах і обрядах, що проводилися на родових або загальносуспільних жертовниках і святилищах. На нашу думку, вони не перехрещувалися у культовій практиці, завдяки чому власне і змогли сумісно побутувати в межах єдиного мистецтва Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя скіфської доби.

„Звіриний стиль”, як одна з образотворчих мов іраномовних народів Степу та Лісостепу, в загальних своїх рисах був єдиним і об'єднував ці два несхожі регіони. Тоді ж, як глиняна пластика була притаманна тільки лісостеповикам і до певної міри була етновизначальною, тож і для степових племен етновизначальною стала кам'яна антропоморфна скульптура¹⁸.

Література

1. **Шрамко Б.А.** Новые находки на Бельском городище и некоторые вопросы формирования и семантики образов звериного стиля // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. — М., 1976. — С.208.
2. Там само. — С.194.
3. Там само. — С.195-198; **Шрамко Б.А.** Продолжение раскопок Гелона // АО 1979 г. — М.,1980. — С.354; **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К.,1987. —С.94,121.
4. **Шкурко А.И.** Звериний стиль в искусстве и культуре лесостепной Скифии (VII-III вв. до н.э.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М.,1975; **Шкурко А.И.** О локальных различиях в искусстве лесостепной Скифии // Скифо-сибирский звери-

- ный стиль в искусстве народов Евразии. — М., 1976.
5. **Шрамко Б.А.** Бельское городище ... — С.94.
6. **Штительман Ф.М.** Раскопки мастерской по обработке металла в Ольвии // КСИА АН УССР. — К., 1955. — Вып.4. — С.63.
7. Художественная культура в докапиталистических обществах. Структурно-типологическое исследование. — Л., 1984. — С.100-101; **Топоров В.Н.** Изобразительное искусство и мифология // Мифы народов мира. — М., 1982. — Т.1.
8. **Арнхейм Р.** Новые очерки по психологии искусства. — М., 1994. — С.281.
9. **Раевский Д.С.** Модель мира скифской культуры. — М., 1985. — С.77-108.
10. **Руденко С.И.** Культура населения горного Алтая в скифское время. — М.-Л., 1953. — С.219. — Табл. LXXI, 1; **Кузьмина Е.Е.** Конь в религии и искусстве саков и скифов // Скифы и сарматы. — К., 1977. — С.104-105.
11. **Шрамко Б.А.** Памятники скифского времени у с. Островерховка Харьковской области // КСИА АН УССР. — К., 1955. — Вып.4. — С.101; **Ковпаненко Г.Т.** Племена скифського часу на Ворсклі. — К., 1967. — С.127; та інші.
12. **Шрамко Б.А.** Следы земледельческого культа у лесостепных племен Северного Причерноморья в раннем железном веке // СА. — М., 1957. — №1. — С.178-198.
13. **Шрамко Б.А.** Исследования в Харьковской и Полтавской областях // АО 1972 г. — М., 1973. — С.351; **Шрамко Б.А.** Раскопки на Бельском городище // АО 1973 г. — М., 1974. — С.364; **Шрамко Б.А.** Раскопки на Восточном укреплении города Гелона // АО 1980 г. — М., 1981. — С.324; **Шрамко Б.А.** Новые находки в городе Гелоне // АО 1981 г. — М., 1983. — С.334-335; **Шрамко Б.А.** Раскопки Бельского городища // АО 1983 г. — М., 1985. — С.373-374; та інші.
14. **Шрамко Б.А.** Бельское городище ... — С.128.
15. Там само. — С.129-134.
16. Художественная культура ... — С.101.
17. **Шрамко Б.А.** Бельское городище ... — С.135.
18. **Белозор В.П.** Скифские каменные изваяния VII-IV вв. до н.э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1986. — С.8.

ПРО ЧАС ПОЯВИ НАЙРАНІШИХ ЗРАЗКІВ СКІФСЬКОГО ЗВІРИНОГО СТИЛЮ НА ЗАХОДІ УКРАЇНИ

Питання про ймовірність перебування скіфів у західних зонах Лісостепу нерозривно пов'язане з усією проблематикою скіфської експансії у Центральну Європу. Особливе місце в даному контексті посідають західні терени нашої держави — Придністровське Поділля і Розточчя, де у різний час було знайдено ряд предметів, виконаних у своєрідній художній манері, яку прийнято називати „скіфським звіриним стилем”. До останнього часу ці знахідки не були темою окремої публікації, хоча з огляду на свою унікальність для даного регіону (Східна Галичина), безсумнівно заслуговують на таку увагу.

На сьогодні ми диспонуємо відомостями про п'ять предметів, які презентують деталі кінської упряжі ранньоскіфського часу. Чотири з них є бронзовими пряжками-пронизками, що з'єднували перехресні ремені оголів'я і прикрашали вуздечку (рис.1,2-4); п'ятий предмет — кістяне навершя псалія щойно вводитьсь до наукового обігу (рис. 1,1).

Перша з пряжок-пронизок походить з кургану I біля с.Братишева Тлумачького району Івано-Франківської області, котрий був розкопаний троф. Львівського університету Т.Сулімірським у червні 1934 року¹. Пряжка представляє собою стилізовану голівку хижого птаха (рис.1,2). Нижня частина оформлена у кубик з двома парами поперечних наскрізних отворів в бічних гранях і одним „глухим” отвором знизу². Ще дві бронзові пряжки-пронизки подібної форми знайдено в минулому столітті біля с. Городниця Городенківського району Івано-Франківської області³. Одна з них опублікована (рис.1,3)⁴, місцезнаходження іншої — невідоме⁵.

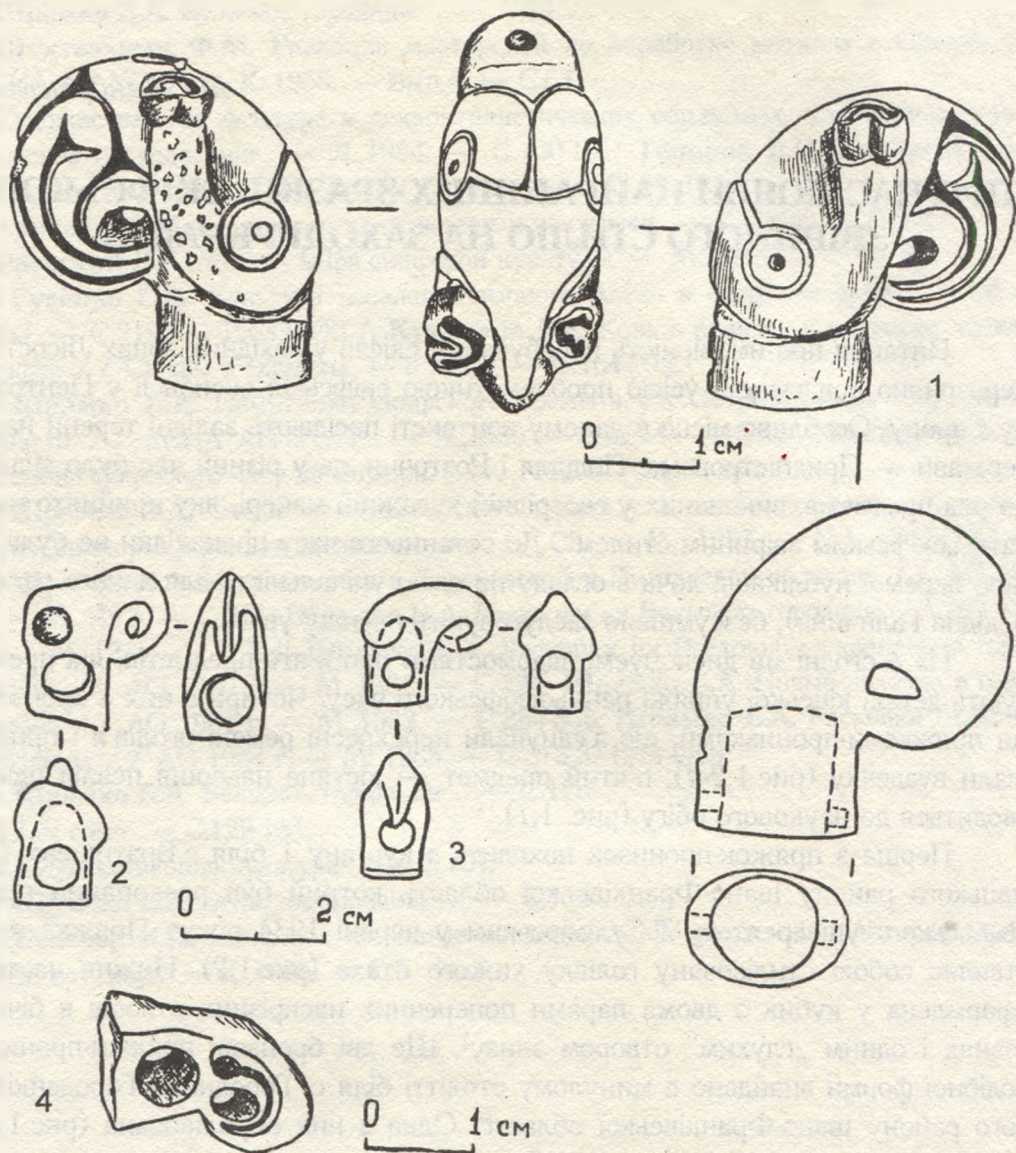
Четверта пряжка-пронизка походить із с.Переведова Сокальського району Львівської області (рис.1,4). Від попередніх відрізняється інакше вимодельованим дзьобом, який ніби „виростає” зі втулки⁶.

Кістяний наконечник псалія — єдиний, покищо, на теренах заходу України, знайдений на початку 1990-х років мешканцем с.Нівра Борщівського району Тернопільської області В.Руданом при його садибі.* Кістяне навершя має розміри 3,3x 2,9 см, вирізане з кістки, поверхня старанно зашліфована (рис.1, 1). Верхня частина виробу оформлена у вигляді міфічної істоти — грифо-барана, який має великий загнутий донизу дзьоб, прикрашений трьома парами сегментоподібних ліній. Очі у нього великі, круглі із зіницями-крапками по центру. Є також пара баранячих рогів, кожен з яких йде півколом, починаючи від потилиці істоти, рельєфно огинаючи її око знизу. Кінці рогів підняті

* Висловлюю ширю подяку директору Борщівського історико-краєзнавчого музею М.Сохаському, який звернув мою увагу на цю знахідку.

Рис. 1.
Кістяні і бронзові
вироби
скіфського
звірино-гого
стилю
із Західної
України:

- 1 — кістяне навершя
псалія із с.Нівра
Боршівського району;
2 — бронзова
пряжка-пронизка з
кургану №1 біля
с.Братишева
Тлумачького району;
3 — бронзова
пряжка-пронизка з
Городниці
Городенківського
району;
4 — бронзова
пронизка з
с.Переведів
Сокальського району.

догори і закінчуються ратицями, які напрочуд виразно модельовані. Поверхня краще збереженого рогу прикрашена густою сіткою крапочок — імітацією гофрованої поверхні справжнього баранячого рогу. Поверхня другого рогу дуже стерта, а це може свідчити, що саме цим боком псалій був звернений до морди коня.

Переходячи до аналізу речей, слід вказати, що пряжки-пронизки з Городниці, Братишева і Переведова мають близькі аналогії у поховальних комплексах ранньоскіфської доби як на території Українського Лісостепу (на Посуллі — Попівка курган №9), так і у більш віддалених районах — Передкавказзі, Північному Кавказі та Іранському Курдистані (околиці Зівіє). Західноукраїнські екземпляри пряжок-пронизок можуть датуватися в межах другої половини VII-поч. VI ст. до н.е.

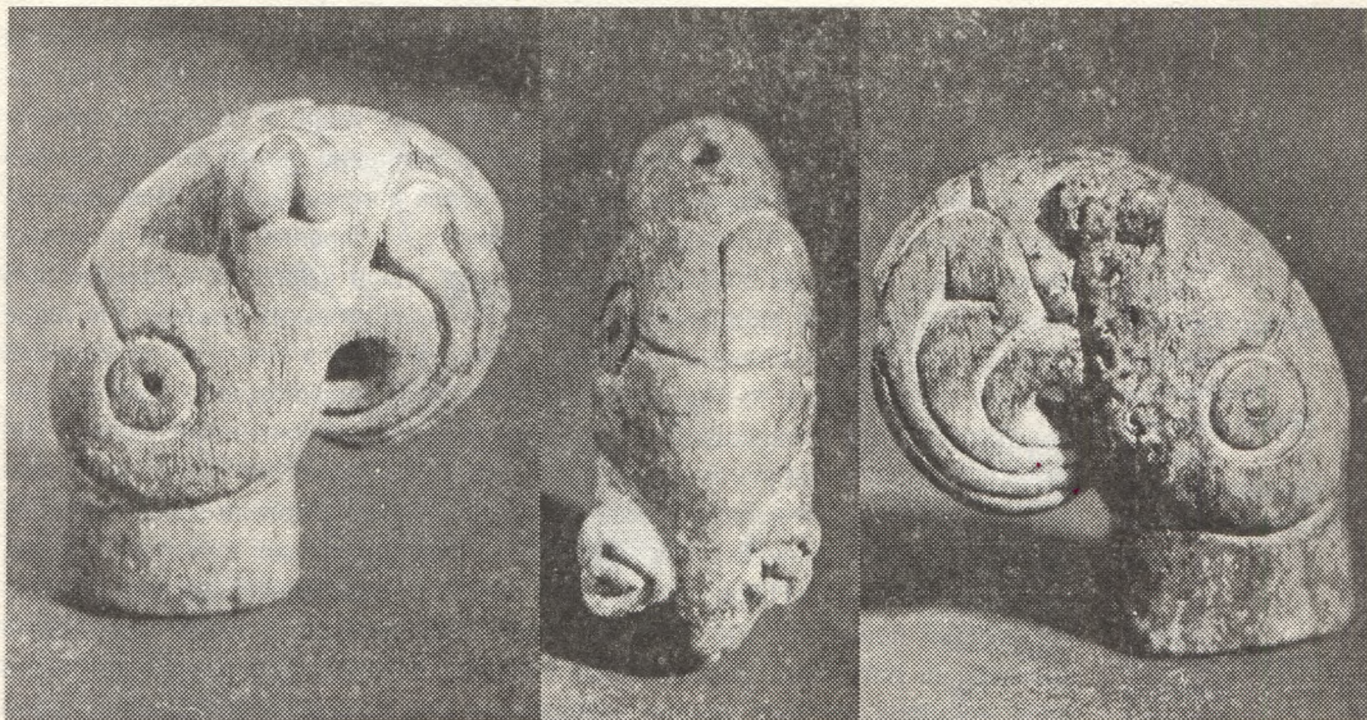

Рис. 1а. Кістяне навершя псалия з Ніври (Західне Поділля).

Прямі паралелі до кістяного навершнн псалия з Ніври знаходимо лише на двох пам'ятках: в Українському Лісостепу на Поросці (Реп'яховата Могила) та на Передкавказзі (Келермеські кургани №№ 1,2). Наприклад, в похованнях №1 та №2 Реп'яховатої Могили знайдені зотлілі дерев'яні чи рогові псалії з кістяними наконечниками у вигляді голівки коня і грифо-барана. Згідно останнього передатування (за Г.Косаком) комплекс Реп'яховатої Могили відноситься до другої половини VII ст. до н.е.⁷ (рис. 2).

У другій зі згаданих пам'яток — славнозвісному келермеському кургані № 1 (в якому з двох боків центральної гробниці знаходилося 24 коня), крім звичайних для того часу залізних стрижнеподібних псаліїв із загнутим кінцем і трьома петлями, було знайдено також „... псалії, очевидно, виготовлені з дерева із кістяними навершнями у вигляді голівок барана на одному кінці і копитцями біля другого”⁸. Також і в другому келермеському кургані поряд з кінсьми виявлено „... дерев'яні псалії з кістяними навершнями”. Три з них, як бачимо, зображають такого ж грифо-барана, що й на наверші з Ніври. Г.Косак датує келермеські кургани №1 та №2 приблизно другою чвертю VII ст. до н.е., беручи інвентар за основу для виділення 2-го (ранньокелермеського) етапу у ранньоскіфській культурі⁹.

Келермеські навершя і навершя з Ніври за функціональним призначенням аналогічні. І тут, і там для закріплення кістяної насадки на псалій використовували муфтову систему із стрижнем-фіксатором. Різниця між галицьким і передкавказькими екземплярами лише в тому, що отвір для фіксатора на келермеських навершнях знаходиться на бічній стороні втулки, а на навер-

ші з Ніври — з тильного боку (рис. 1, 1). Манера зображення також різниться лише у деталях. Перше, — око грифо-барана з Ніври „посаджене” внизу завитка рогів, тоді як у Келермесі — посередині або вгорі. У пам'ятках ранньоскіфського часу лісостепової України подібно розмішене око (в нижній частині рогів) має лише грифо-баран на кістяному псалії з кургану №2 у Вовківцях на Посуллі (розкопки С.Мазаракі 1886 р.). Друге, — баранячі роги на галицькому наверхші спеціально поцятковані луночками, щоби надати їм у такий спосіб більшої подібності зі справжніми рогами. На келермеських зразках (не лише псаліях, але й на численних кістяних пронизках, які з точністю до окремих деталей копіюють все той же канонізований образ грифо-барана) поверхня рогів додатково не прикрашалася і не увінчувалася зображеннями ратиць. Винятком у цьому є мабуть лише псалій зі Старшої Могили, на кінцях рогів якого чітко модельовані копита. Увесь комплекс Старшої Могили зараз синхронізується з 2-м (ранньокелермеським) етапом ранньоскіфської культури¹⁰. Третє, — очі на наверхші з Ніври з'єднані між собою тонкою лінією, до якої в середній частині приєднана ще одна — перпендикулярна, що у свою чергу, опускаючись на потилицю, роздвоюється і плавно переходить у рельєфний вигин рогів. Аналогів до такої манери зображення (чи, радше — майстерного поєднання різних іконографічних елементів), ми не знайшли. Четверте, — звичай прикрашувати дзьоб грифо-барана парами круто вигнутих ліній — річ звична до того часу і практикувалася для оздоблення як пряжок-пронизок, так і псаліїв. Близькою аналогією в цьому плані до наверхші з Ніври є все те ж кістяне наверхші з Келермесу. На келермеських зразках навіть повторюється такий елемент декору, як закінчення ліній у вигляді „хвоста ластівки”. Цікаво, що таке ж завершення ліній бачимо на дзьобі грифоподібної істоти з основного поховання на Темир-Горі в Криму¹¹. Оскільки, в комплекс кургану на Темир-Горі входила родосько-мілетська ойнохойя класу Камира, яка датується другою чвертю-серединою VII ст. до н. е., то, очевидно, що і кістяна голівка грифоподібної істоти звідси, а відтак — і похідні від неї за манерою виконання знахідки в інших районах можуть датуватися цим часом¹².

Цікаві паралелі до західноукраїнських зразків скіфського звіриного стилю знаходимо серед матеріалів еталонної пам'ятки у Вірменії — міста Тейшебаїні (Кармир-Блур)¹³. Наприклад, на скелеті коня, який загинув під час штурму цієї фортеці, знайдено дві пряжки-пронизки такого ж типу, що й виріб з Переведова. В одній з винних пивниць Тейшебаїні знайдено вуздечку скіфського типу, до складу якої (крім залізних вудил і псалій) входили бронзові пряжки-пронизки, в т.ч. три у вигляді орлиної голівки і одна — голівки барана. В одному з приміщень головних воріт цитаделі була виявлена т.зв. „кімната воротаря”, де лежали заготовки з оленячого рогу та вирізана з кістки голівка грифо-барана. Крім того, в приміщеннях цитаделі знайдено не менше п'яти вирізаних з кістки голівок орла, барана та грифо-барана. Одна з цих голівок лежала біля розпиляних заготовок¹⁴.

Слід особливо підкреслити, що наверхші з Ніври — друга в Україні знахідка кістяних (рогових) псаліїв роз'ємного типу з насадками (перша — в по-

Рис.2.
Місцезнаходження
кістяних
зооморфних
навершів псаліїв
початку
ранньоскіфського
часу та аналогії до
них:

- 1-Нівра;
- 2-Матусів, Реп'яхова-
та Могила;
- 3-Келермес;
- 4-Тейшебаїні (Кармир-
Блур);
- 5-Зівіє (Іранський
Курдистан).

хованнях Реп'яховатої Могили на Пороссі). В цілому, кістяні псалії типові для культури ранньоскіфського часу лісостепової України (наприклад, лише на Посуллі, за даними В.Ільїнської, виявлено не менше 120 пар кістяних трьохпелюстчастих псаліїв, оформлених у традиціях скіфського звірино-го стилю). Однак, абсолютна більшість з них датується VI ст. до н.е. (а тепер, з урахуванням переглянutoї хронології РСК, можливо, і кін. VII ст. до н.е.). Між тим, найраніші зразки кістяних псаліїв із зооморфним завершенням відомі в Закавказзі і Передній Азії, де вони відносяться до часу скіфських походів VII ст. до н.е. (Тлі, Самтавро, Кармир-Блур, Зівіє)¹⁵.

Ця обставина може вказувати на те, що кістяні псалії розглянутого типу входили до складу найбільш давньої, власне скіфської вузди, що використовувалася під час передньоазіатських походів скіфів. На цій підставі появу подібних псаліїв в лісостепових районах окремі дослідники схильні пояснювати перш за все скіфськими впливами із степової зони¹⁶.

Отже, беручи до уваги приведені аналогії, час створення та використання кістяного навершя псалія з Ніври може укладатися в межі 2-го (ранньоке-лермеського) етапу ранньоскіфської культури, що відповідає приблизно другій чверті VII ст. до н.е.

Образ грифо-барана у скіфському мистецтві, як прийнято вважати, з'явився під впливом мистецтва Стародавнього Сходу та мистецтва Малої Азії. На скіфському ґрунті він зазнав певних формальних змін, оскільки замість вух з'явилися роги, і рогатий грифон став типовим зразком скіфського мистецтва.

Подібної думки дотримувався свого часу М.Артамонов, який також вказував на зв'язок грифо-барана з хетським, урартським і греко-іонійським грифом¹⁷.

* Висловлюю щирю подяку С.Махортих і Ю.Полідовичу за допомогу у підборі літератури з цього питання.

На сьогоднішній день з території Лісостепу відомо 40 зображень голівок фантастичних тварин, які походять з 13 комплексів* Із них до пізньоархаїчного часу можна твердо віднести, на думку О.Шкурка, лише 6 зображень¹⁸. Таким чином, голівка грифо-барана з Ніври є сьомою у цьому списку. Можемо звзити навіть і цей перелік, оскільки кістяних навершів псаліїв найранішнього типу в Україні сьогодні відомо лише два: із Старшої Могили і Ніври. Саме такі псалії (із зооморфним завершенням) І.Медведська приймає за хронологічний показник 1-го та 2-го етапів ранньоскіфської культури.

Мабуть, є всі підстави вважати, що навершя псалія з Ніври було привнесене на Придністровське Поділля ззовні. Про його іфокультурний (за відношенням до місцевого матеріалу) характер свідчить технічне виконання. Це — справжня фаховість, причому найвищого гатунку, якої неможливо було досягнути, наслідуючи чиїсь „чужі за духом” зразки. Навершя, а відтак мабуть і весь псалій, зробила особа, яка не лише мала тривалий досвід у виготовленні подібних речей, але й жила світом скіфської архаїки, мислила і творила його категоріями.

За яких обставин могли з'явитися на східногалицьких теренах кістяне навершя і пряжки-пронизки ранньоскіфського зразка? Почнемо з того, що, за матеріалами з Келермесу та інших передкавказьких комплексів (біля ст.Кримська, хут.Красне Знамя, с.Нартан та ін.) в середині VII ст. до н.е. розпочалося інтенсивне освоєння скіфами меотських і кобанських земель. Це сталося, як вважають дослідники, внаслідок відтоку частини кочівницьких контингентів покоління Ішпакая-Партатуа із Передньої Азії в перші десятиліття правління Ашшурбаніпала, не пізніше 660 року до н.е.¹⁹. Власне тому у Передкавказзі значно раніше, ніж у Північному Причорномор'ї з'являються численні типи вуздечного спорядження (кістяні зооморфні пронизки, наконечники дерев'яних псаліїв та ін.).

Оскільки найближчі паралелі до навершя псалія з Ніври походять власне з Передкавказзя (Келермес), а не з території ранньоскіфських груп Українського Лісостепу (що, зрештою, було б логічним і загалом очікуваним), то в такому разі напрошується здогад про привнесення цього навершя на Галицьке Поділля вихідцями із Кубані під час одного з маршових військових походів на захід, в Центральну Європу. Були це пізні киммерійці чи ранні скіфи, які щойно повернулись з передньоазіатських воєнних експедицій, — сьогодні важко щось певне сказати. Не слід виключати можливості участі в цих кампаніях і нескіфського автохтонного населення — меотів.

Зазначимо, що певний вплив із середовища передкавказьких культур населення Східної Галичини зазнавало ще на початку ранньозалізного віку. Так, у носіїв висоцької культури на чорногорівському етапі з'являються кам'яні бойові молотки і кам'яні круглі булави (Висоцьке, Лугове, Золочів), прямі аналогії яким численно представлені в давньомеотських похованнях Північного Кавказу і в похованнях VIII-поч. VII ст. до н.е. степової зони Північного При-

чорномор'я²⁰. Цим, вже торованим в попередні віки шляхом і могло бути при-
внесене на Західне Поділля навершя з Ніври.

Особливо цікавим є те, що час появи ніврського навершя — друга
чверть VII ст. до н.е., передує основній масі західноподільських курганів ран-
ньоскіфської доби. Тобто, пов'язувати це навершя із західноподільською гру-
пою, яка датується в основному кінцем VII-V ст. до н.е., є дуже мало підстав.
Якщо ж використати культурно-хронологічну шкалу місцевих культур, роз-
роблену Т.Сулімірським (1938), то навершя з Ніври потрапляє в перший пері-
од, коли місцева культура ще продовжувала лінію розвитку фрако-кіммерійсь-
кого періоду, зберігаючи семигородські елементи (нагадаємо, що 2-ий період
на Західному Поділлі за Т.Сулімірським — це, власне, час поширення культу-
ри „понтійсько-скіфського масиву”)²¹. З початком 2-го періоду можемо пов'язу-
вати появу бронзових пряжок-пронизок з Городниці, Братишева, Переведова.
Сам факт появи передкавказького навершя на Західному Поділлі наприкінці
фрако-кіммерійського періоду (остання стадія якого відповідає ранньокелер-
меському етапу РСК), підтверджує схему Л.Крушельницької, яка виділяє для
цього часу п'ятий етап активізації культурних та етнічних змін на Прикарпатті
та Західній Волині²².

Якщо вже синхронізувати час появи на наших землях навершя з Ніври
з котроюсь із добре датованих тутешніх пам'яток, то в першу чергу слід
співставити його з часом укриття золотих Михалківських скарбів, тобто сере-
диною VII ст. до н.е.²³ Правомірність такого порівняння стає більш очевидною,
коли взяти до уваги, що відстань між с.Нівра і с.Михалкове всього 14 кіло-
метрів. Можливо, реальна військова загроза, яку становили прийшли в той час
на Західне Поділля передкавказькі номади (одним з яких і був, мабуть, влас-
ник псалія з Ніври), змусила місцеву жречеську верхівку чи аристократію за-
ховати свої скарби в землі. Той факт, що ті 7,5 кілограмів коштовностей так і
залишилися недіткнутими до кінця XIX ст. поблизу сучасного с.Михалкове,
свідчить, напевне, про якусь зміну ситуації, яка тут таки відбулася. Не вважа-
ємо однак, що мова повинна йти про винищення чи витіснення місцевого за-
хідно-подільського населення прийшлим. Малоймовірною є й асиміляційна гі-
потеза. Скоріш за все, для Східної Галичини це був час кількох активних, але
— епізодичних і короткохвилевих (в історичному вимірі), військових набігів
номадів, які не порушили етнічний стан на місцях.

Зрештою, детальне виявлення всіх обставин, за яких з'явилися на Захід-
ному Поділлі згадані зразки скіфського ужиткового мистецтва — справа май-
бутнього.

Література

1. **Sulimirski T.** Scitowie na Zachodniem Podolu. — Lwow, 1936. — S.48, tabl.VIII,6-d.
2. Зберігається у Львівському історичному музеї, інв. №38766.
3. **Kopernicki J.** Dalsze poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem // **ZWAK.** — Krakow, 1884. — T.8. — S.11; **Sulimirski T.** Scitowie... — S.100,134.
4. Зберігається у Львівському історичному музеї, інв. № 38765.

5. До другої Світової війни зберігалась в Музеї НТШ.
6. **Гребеняк В.** Нові археологічні знахідки на території Східної Галичини // Записки НТШ. — Львів, 1915. — Т.122. — табл. 2,1. Зберігалася у Музеї Дідушицьких у Львові. — Цит. за: **Sulimirski T.** Kultura Luzucka a scytowie // Wiadomosci archeologiczne. — Warszawa, 1939. — Т.ХVI. — S.77.
7. **Kossak G.** Von den Anfängen des skythoiranischen Tierstils // Skythika. — München, 1987. — S.71-83; **Kossak G.** Zaumzeug aus Kelermes // Hallstatt koloquium Veszprem. — Budapest, 1986. — S.130-134; 378, tab.1.
8. **Ильинская В.А., Тереножкин А.И.** Скифия VII-IV вв. до н.э. — К., 1983. — С.63.
9. **Kossak G.** Von den Anfängen... — S.84.
10. **Kossak G.** Zaumzeug ans Kelermes... — S.377, tab.7,18.
11. **Ильинская В.А.** Некоторые мотивы раннескифского звериного стиля // СА. — М., 1965. — №1. — С.102; **Ильинская В.А.** Современное состояние проблемы скифского звериного стиля // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. — М., 1976. — С.23-24.
12. **Копейкина Л.** Родосско-ионийская ойнохойя из кургана Темир-Гора // ВДИ. — М., 1972. — №1. — С.147; **Яковенко Э.** Предметы звериного стиля в раннескифских памятниках Крыма // Скифо-сибирский звериный стиль... — 128, С.130, рис.1.
13. Поблизу цього селища, як відомо, знаходилося місто Тейшебаїні (місто бога Тейшеби) — один з найбільших адміністративних центрів північної частини Ванського Царства. Тейшебаїні зазнало цілковитого спустошення на початку другої половини VII ст. до н.е. внаслідок штурму, в якому брали участь і скіфські загони (серединою VII ст. до н.е. датують тотальний розгром Царства Урарту також німецькі дослідники Кроль С. та Зайдль У.). Таким чином, знахідки, виявлені в шарах цього міста, є добре датованими і мають першорядне значення при порівнянні з матеріалами інших пам'яток. Див. також: **Ильинская В.А., Тереножкин А.И.** Скифия... — С.34.
14. **Пиотровский Б.** Скифы и Древний Восток // СА. — М., 1954. — №19. — С.142; **Пиотровский Б.** Город бога Тейшебы (Кармир-Блур) // СА. — М., 1959. — №12. — С.242.
15. **Мурзин В.Ю.** Скифская архаика Северного Причерноморья. — К., 1984. — С.81.
16. Там само. — С.81.
17. **Артамонов М.И.** Происхождение скифского искусства // СА. — М., 1969. — №4. — С.27.
18. **Шкурко А.** Фантастические существа в искусстве лесостепной Скифии // Археологические исследования на Юге Восточной Европы. — Ч.11. — Труды ГИМ. — М., 1982. — Вып.54. — С.3.
19. **Галанина Л.** К вопросу о кубанском очаге раннескифской культуры // ТД Международной конференции „Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья”. — Запорожье, 1994. — С.50-51.
20. **Бандрівський М.** Скринькові поховання висоцької культури в межиріччі Збруча і Стрипи. — Львів, 1994. — С.128.
21. **Sulimirski T.** Die thrako-kimmerische Periode in Sudostpolen // Wiener Prahistorische Zeitung. — 1938. — t.17. — S.151.
22. **Крушельницька Л.** Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. — К., 1985. — С.149.
23. Там само. — С.134.

БУЛАВКИ С ПОСЕЛЕНИЯ У с.ПОЖАРНАЯ БАЛКА

Булавки, обнаруженные в культурном слое поселения Пожарная Балка, хотя и немногочисленны, представляют интерес в разных аспектах, прежде всего, типологическом, хронологическом и технологическом. Всего на этом памятнике найдено 11 булавок — целых и фрагментированных, в том числе восемь бронзовых и три железных*. Их можно разделить на четыре типа.

Тип 1. Булавки с небольшой петлевидной головкой (2 экз.). Длина одной из них 134 мм (рис.1,1), другой — 127 мм (рис.1, 2). Обе булавки сделаны из бронзовой проволоки. Верхний конец раскован и загнут в круглую петлю (один и полтора оборота), а нижний конец заточен. Стержень в обоих случаях имеет круглое сечение диаметром в средней части 3 мм. Особенностью булавок из раскопа 12 является то, что она имеет витой (4 витка с широким „шагом“) в верхней части стержень.

Вероятно, к описываемому типу, но к иному варианту, следует отнести кованую булавку, от которой сохранилась нижняя часть стержня (квадратное сечение в верхней, прямоугольное в средней и круглое в нижней части) длиной 131 мм (рис.1,7). Интересная находка имеется среди подъемного материала западной части поселения: это почти готовая булавка длиной 168 мм (рис.1,9). Ее верхняя часть (примерно 2/3 длины) расклепана и имеет прямоугольное сечение, в отличие от нижней — круглой. По всем своим параметрам она почти идентична булавке из раскопа 12. Поэтому с большой долей вероятности можно предположить, что это незаконченное изделие (оно было утеряно) должно было превратиться в подобную вышеописанной булавку с витым в верхней части стержнем. Эта находка дает нам основание говорить о местном изготовлении булавок. И в этом плане особый интерес представляет бронзовый почти квадратный в сечении стержень (его длина 24,4 см, вес 80 г), который можно рассматривать как заготовку для изготовления бронзовых изделий, в том числе булавок. Аналогичная (несколько более раннего времени) находка известна на Жаботинском поселении¹ и (более позднего времени) на Восточном Бельском городище².

Тип 2 — гвоздевидные булавки — представлен на поселении двумя экземплярами. Одна из булавок (бронзовая, литая) найдена в южном раскопе 1949 года³. Ее длина 140 мм. Она имеет небольшую плоскую головку, диаметром 8 мм, круглый в сечении, немного утолщенный в верхней части (ниже шейки) стержень (рис.1,3). По типологии В.Г.Петренко — это первый вари-

* Если не учитывать двух железных булавок, обнаруженных в грунтовом погребении среднескифского времени, впущенном в один из самых ранних зольников поселения.

ант третьего типа⁴. Вторая булавка — железная — относится к числу „классических” гвоздевидных с плоской шляпкой диаметром 9 мм. Слегка утолщенный в средней части стержень имеет круглое сечение, его диаметр 3 мм. Длина булавки 132 мм (рис.1,5). По целому ряду параметров (форма, длина, толщина, сечение) она близка бронзовой булавке из самого раннего раскопа 1 поселения у с.Лихачевка⁵. Последний в значительной степени синхронен раскопу 11, в котором найдена публикуемая булавка.

Тип 3 — булавки с конической головкой — соответствует второму варианту типа 16 В.Г.Петренко⁶. К этому типу также относятся две булавки. Одна из них бронзовая, имеет тонкую конусовидную шляпку диаметром 11 мм и относительно короткий круглый в сечении стержень с двумя глубокими спиральными нарезками в два оборота каждая (рис.1,4). Длина булавки 82 мм. Под шляпкой сохранились четкие швы, свидетельствующие о том, что изделие отлито в двухсоставной литейной форме. Нижний конец булавки относительно толстый и не такой острый, как у других целых экземпляров. Он скорее приострен, а не заострен. Эта особенность наряду с непропорционально коротким стержнем, отсутствие изящества, характерного для булавок раннескифского времени, послужили толчком к более тщательному визуальному изучению данной находки. В итоге, мы приходим к заключению, что интересующая нас булавка носит явные следы повторного использования. Видимо, первоначально она была значительно длиннее, но в процессе использования значительная часть нижней половины стержня отломалась, чему могла способствовать хрупкая по составу бронза. Поломанные бронзовые булавки — обычное явление для памятников Лесостепной Скифии⁷. Иногда, если в том была необходимость, как и нашем случае, нижнюю часть верхней половины такой булавки подтачивали и использовали повторно. Аналогичные укороченные булавки можно найти и среди опубликованных материалов из ряда памятников Лесостепной Скифии⁸.

Другая булавка этого типа сделана из железа. Она имеет головку в виде сравнительно высокого конуса и круглый в сечении стержень. Длина сохранившейся части булавки 121 мм (рис.1,6).

К четвертому типу относится железная посоховидная булавка, от которой сохранилась только ее верхняя „половина” — часть круглого в сечении стержня и крупная кольцевидная головка, заканчивающаяся повернутой наружу спиралью в полтора оборота (рис.1,8). Диаметр внутренней части кольца 31х28 мм. Ближайшие аналогии, но в бронзовом варианте, известны пока только на Правобережье Днестра: Тенетинка, могильник „А”, курган 107; Ку-риловка, курган 1950 г.; Куриловка, курган 75, погр.2⁹. Но они отличаются (кроме материала) меньшими размерами кольца и рядом других деталей.

Кроме описанных выше, отметим еще две находки нижних частей бронзовых булавок (рис.1,10,11).

Рассмотрим теперь относительную хронологию булавок из пос. Пожарная Балка. Наиболее ранними из них являются булавки первого типа — бронзовые с петлевидной головкой. Оба целых экземпляра найдены в чистых

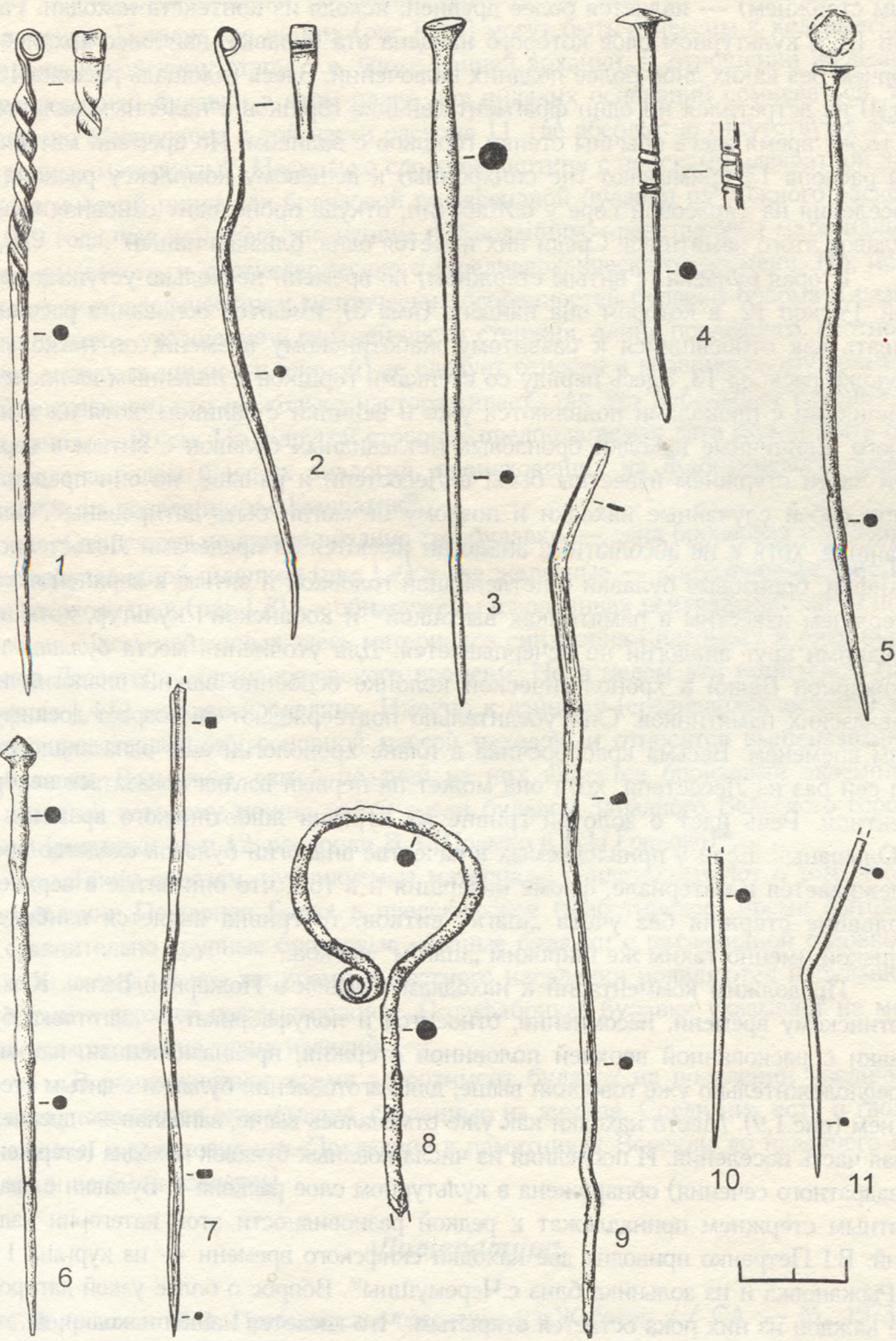

Рис. 1.
Булавки с
поселения у
с.Пожарная
Балка

1-4, 7, 9-11 — бронза,
5-6, 8 — железо.

комплексах жаботинского времени¹⁰. Причем одна из них — простая (не с витым стержнем) — является более древней, исходя из контекста находки. Раскоп 13, в культурном слое которого найдена эта булавка, наиболее архаичен, причем без каких-либо более поздних включений. Здесь (площадь раскопа 137 кв.м) не встретился ни один фрагмент венчика горшков с наlepным валиком. В то же время здесь обычны стенки горшков с валиком. По времени материалы раскопа 13 примыкают (не синхронны) к вещевому комплексу раскопа 1 поселения на Тарасовой Горе у с.Жаботин, откуда происходит основная часть булавок этого памятника. Среди них имеется одна, близкая нашей¹¹.

Вторая булавка (с витым стержнем) по времени несколько уступает первой. Раскоп 12, в котором она найдена (яма 3), имеются основания рассматривать как относящийся к развитому жаботинскому времени; он несколько моложе раскопа 13. Здесь наряду со стенками горшков с наlepным валиком и венчиками с проколами появляются уже и венчики с валиком, хотя их и немного. Единичные находки бронзовых петлевидных булавок с витым в верхней части стержнем известны были в Лесостепи и раньше, но они представляли собой случайные находки и поэтому не могли быть датированы¹². Ближайшие, хотя и не абсолютные аналогии имеются за пределами Лесостепной Скифии: бронзовые булавки с петлевидной головкой и витым в верхней части стержнем известны в памятниках высочкой¹³ и кобанской¹⁴ культур, хотя последними круг аналогий не исчерпывается. Для уточнения места булавки из Пожарной Балки в хронологической колонке особенно важны аналогии из кавказских памятников. Они убедительно подтверждают ее возраст доскифским временем. Весьма красноречива в плане хронологии еще одна аналогия, на сей раз из Лесостепи, хотя она может на первый взгляд показаться некорректной. Речь идет о золотой гривне из кургана жаботинского времени у с.Ольшаны¹⁵. Если у привлекаемых в качестве аналогий булавок сходство прослеживается в материале, форме навершия и в том, что они витые в верхней половине стержня без учета „шага” витков, то гривна является наиболее близкой именно таким же широким „шагом” витков.

Продолжим комментарий к находкам булавок в Пожарной Балке. К жаботинскому времени, несомненно, относится и полуфабрикат — заготовка булавки с раскованной верхней половиной стержня, предназначенная, как мы предположительно уже говорили выше, для изготовления булавки с витым стержнем (рис.1,9). Место находки как уже отмечалось выше, западная — древнейшая часть поселения. И последняя из числа кованных булавок находка (стержень квадратного сечения) обнаружена в культурном слое раскопа 1. Булавки с квадратным стержнем принадлежат к редкой разновидности этой категории изделий. В.Г.Петренко приводит две находки скифского времени — из кургана 1 у с.Рыжановка и из зольника близ с.Черемушны¹⁶. Вопрос о более узкой датировке каждой из них пока остается открытым. Что касается нашей находки, то, исходя из контекста, ее следовало бы датировать раннескифским временем, но морфологические особенности и способ изготовления — ковка, могут указывать и на более глубокую древность. Тем более, что на раскопе 1 имеются находки

жаботинского времени.

Остальные булавки поселения датируются уже несомненно скифским временем. Причем две из них (рис.1,3,5) могут быть отнесены к келермесско-старшежуровскому этапу, т.е. эпохе ранней архаики. В отношении гвоздевидной булавки в этом плане нет никаких оснований сомневаться, так как она обнаружена в той части раскопа 11, где абсолютно отсутствуют асинхронные материалы¹⁷. Несколько сложнее картина с поисками адекватной хронологической ниши для бронзовой гвоздевидной булавки из Южного раскопа 1949 года, так как здесь, по нашим наблюдениям, представлены материалы и келермесского, и посткелермесского (среднеархаического) времени. Но, исходя из морфологических и метрических особенностей булавки (форма и размеры шляпки, утолщение в верхней части стержня, длина последнего, соотношение между толщиной и длиной) ее следует отнести к келермесскому времени. Единственное, что несколькостораживает, так это небольшая глубина залегания — 20 см. Но с другой стороны, предполагаемая дата может быть подкреплена рядом близких аналогий, происходящих из Жаботинского поселения¹⁸ и из поселения у с.Крещатик¹⁹.

Относительно самые поздние три булавки — одна бронзовая с уплощенно-конусовидной шляпкой (рис.1,4) и две железные — конусовидная (рис.1,6) и посоховидная (рис.1,8) — обнаружены в зольниках центральной части поселения. Часть найденных здесь материалов синхронна Келермесу и ряду курганов Лесостепи старшежуровского времени. Но в целом эти комплексы (раскопы 1,4,5) моложе последних. Именно к данному (среднеархаическому) этапу, представленному основной массой находок, и относятся вышеназванные булавки. Возможно, самой поздней из них является бронзовый экземпляр, аналогии которому можно найти среди булавок Западного Бельского городища (зольники 11 и 12, раскопки Б.А.Шрамко и Б.Н.Гракова)²⁰.

Таким образом, публикуемые материалы свидетельствуют о том, что на поселении Пожарная Балка в предскифское (жаботинское) время бытовали сравнительно крупные бронзовые кованые булавки с петлевидной головкой в виде кольца. В это же время у местного населения появляются и булавки с витым в верхней части стержнем. Полуфабрикат булавки указывает на местное изготовление таких изделий.

В раннескифское время ассортимент булавок на поселении увеличивается, появляются экземпляры, сделанные из железа. Среди них есть и гвоздевидные, и посоховидные. Последние в памятниках Ворсклы до недавнего времени не были известны.

Литература

1. **Покровская Е.Ф.** Предскифское поселение у с.Жаботин // СА. — М., 1973. — №4. — С.175. — Рис.4,43.
2. **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К.,1987. — С.126. — Рис.57,18-20.

3. **Ляпушкин И.И.** Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — М., 1961. — №104. — С.123. — Рис.68.
4. **Петренко В.Г.** Украшения Скифии VII-III вв. до н.э. // САИ. — М., 1978. — Вып.Д4-5. — С.8. — Табл.1,3.
5. **Моруженко А.А.** Раскопки поселения у с.Лихачевка // АО 1977 г. — М., 1978. — С.360.
6. **Петренко В.Г.** Указ. соч. — С.15.
7. Там же. — Табл.1,15,21;2,2-4,5-9 и др.
8. **Шрамко Б.А.** Исследования Бельского городища // АИУ 1968 г. — К., 1971. — Вып.3. — Рис.2,5-6; **Петренко В.Г.** Указ.соч. — Табл.1,9-10; 33; 2,20; 6,3; 7,12.
9. **Петренко В.Г.** — Указ.соч. — Табл.11,1-3. 10. **Андриенко В.П.** О самых древних комплексах поселения Пожарная Балка // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. — Донецк, 1989. — С.141-143.
11. **Вязьмитина М.И.** Памятники раннего железного века в окрестностях с.Жаботин // КСИА. — М., 1952. — №1. — Рис.23; **Покровская Е.Ф.** Указ. соч. — Рис.4,19.
12. **Петренко В.Г.** Указ.соч. — С.18. — Табл.13,8-9.
13. **Граков Б.Н.** Ранний железный век. — М., 1977. — Рис.109,2.
14. **Крупнов Е.И.** Древняя история Северного Кавказа. — М., 1960. — Табл.11,1; **Козенкова В.И.** Предметы кобанской культуры из с.Терезе (Карачаево-Черкессия) // СА. — М., 1980. — №3. — С.228. — Рис.2,1; **Козенкова В.И.** Типология и хронологическая классификация предметов кобанской культуры // САИ. — М., 1982. — Вып.В2-5. — С.57. — Табл.35,3; **Козенкова В.И.** Кобанская культура. Западный вариант // САИ. — М., 1985. — Вып.В2-5. — Табл.41,7.
15. Золото Степу: Археологія України. — Шлезвіг, 1991. — Каталог. — №82.
16. **Петренко В.Г.** Указ. соч. — Табл.5,12;9,27.
17. **Андриенко В.П.** Комплекс начала скифского времени на пос. Пожарная Балка // ДАС. — Донецк, 1992. — Вып.1. — С.73-86.
18. **Петренко В.Г.** Указ.соч. — Табл.7,1,13.
19. Там же. — Табл.7,2.
20. **Шрамко Б.А.** Бельское городище... — Рис.12,3; 14,3.

К ВОПРОСУ О ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМИОТИЧЕСКОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ РАННЕСКИФСКИХ ЗОЛЬНИКОВ ДНЕПРОВСКОЙ ЛЕСОСТЕПИ

В раннем железном веке на территории Днепровской Лесостепи существовали различные племенные образования, сложившиеся на разной этнической основе, но имевшие некоторые общие черты в материальной и духовной культуре. В частности это проявляется в наличии на поселениях этого времени невысоких курганообразных золистых насыпей, сопровождающихся большим количеством находок, за которыми в литературе закрепилось название „зольники”.

Ареал распространения зольников достаточно широк. Появляются они на территории степи и лесостепи Восточной Европы еще в бронзовом веке и являются характерной особенностью многих культур этого периода.¹ Сохраняются зольники и в раннескифское время, однако наибольшее распространение получают на поселениях Днепровского Лесостепного Левобережья.²

Исследованиями зольников занимались многие археологи; ими высказывались различные точки зрения о происхождении и предназначении зольных насыпей. При этом следует отметить, что для решения этого вопроса исследователи иногда прибегали к тем указаниям, которые содержатся в этнографических данных, а многообразие последних предполагает разные пути решения этой проблемы, тем более в отношении различных культурных образований.

В целом, историографическая традиция определяет зольники, либо как места культовые, так или иначе связанные с земледельческими культами огня и домашнего очага³, либо как места сброса золы и домашних отходов — результат хозяйственного обычая.⁴

Подтверждением вывода о культовом характере зольников служат свидетельства письменных источников.

Косвенно о культе огня и домашнего очага у племен Северного Причерноморья упоминает Геродот. Почитание его он связывает с великой скифской богиней Табиты, отождествляя ее с греческой богиней домашнего очага Гестией.⁵ Гестия занимала важное место в религиозных воззрениях греков.⁶ Домашний очаг по святости приравнивался к алтарю, а священность очага распространялась также и на очажную золу.⁷ Кроме представлений об огне, как свя-

щенной стихии, и очаге, как сакральном центре, культ Табити-Гестии включал в себя „...представление об общем богослужении, общих предках, олицетворяющих царский очаг”.⁸

Более конкретное упоминание о зольных насыпях содержится у Павсания в его труде „Описание Эллады”. Он упоминает о виденных им алтарях, в виде зольных холмов, образовавшихся из остатков жертвоприношений. Он пишет, что алтарь Зевса „... образован из пепла бедренных костей, приносимых в жертву Зевсу; жертвенник Самосской Геры тоже сделан из пепла”.⁹ Павсаний сообщает, что в такие зольники-жертвенники „...включалась также зола, скапливавшаяся за год от очага, горевшего в пританее”.¹⁰ Характеризуя другие жертвенники в Олимпии, Павсаний упоминает золистые жертвенники Геры и Геи.¹¹

В известном святилище Зевса Ликейского существовал зольно-земляной жертвенник, который известен не только по сообщению Павсания, но и по археологическим данным. Как показали исследования, жертвенник, имеющий вид курганообразного холма, образован из землесто-зольных отложений, перемешанных с большим количеством камней и костей мелкого рогатого скота, обломков керамики, миниатюрных сосудов.¹²

Однако, сведения письменных источников отрывочны и не конкретны. Информацию, для более детального выяснения обычая, приведшего к образованию зольников предоставляют данные археологии.

В пользу гипотезы о культовом характере зольников свидетельствуют, отмечаемые исследователями под насыпью зольников или в непосредственной близости от них жертвенники, культовые помещения, площадки, предметы культовой пластики в насыпи зольников, а также остатки так называемых жертвоприношений — целые скелеты или разрубленные части туш животных. В разных аспектах этот взгляд нашел освещение в работах И.А.Зарецкого, Б.А.Шрамко, В.П.Андриенко и др.¹³

С другой стороны, скопление бытового мусора и золы, предположительно, с очагов позволяют видеть в зольниках, на первый взгляд, лишь мусорную свалку. При этом, такой холм бытового мусора мог быть общим у родственных или дружественных семей и в каждом конкретном случае составлять гордость хозяев.¹⁴

Однако, правомерно, видимо, не различать эти две функциональные особенности зольников, а ставить вопрос о синкретическом характере этого явления. Показателен сам факт, что зола и домашний мусор не разбрасывались, а собирались в одном месте, зачастую возле жилищ или хозяйственных построек.¹⁵ Отметим также, что жертвоприношения являются элементами культовой практики, как средствами культа являются места, связанные с их отправлением и предметы культа. Обычай же не включен непосредственно в систему культовой деятельности, но связан определенным образом с соблюдением тех или иных религиозных предписаний. Реализуется он, главным образом, в сфере семейно-бытовых отношений, будучи включенным в систему практической деятельности. Скопления бытового мусора, в результате хозяйственного обы-

чая, можно рассматривать не только в бытовом контексте, но и в ритуальном. Многофункциональная природа бытовых предметов, являясь совокупностью утилитарных, эстетических, знаковых и других свойств, сочетающая практические и символические требования, определяет культуру как таковую.¹⁶ Разные контексты, в число которых входит как ритуально-бытовой, так и этнический, временной и другие, определяют семиотический статус вещи. дифференцированный же характер архаических представлений, связывающих в единую систему разнородные явления и процессы, проявляется в сакрализации хозяйственной практики и обычаев, связанных с хозяйственной деятельностью.¹⁷ Будничная жизнь входит в число высших ценностей человека традиционного общества через систему ритуала. Производство вещей, любая созидательная деятельность санкционировалась не только реальными потребностями общества, но и сакральным обычаем. Семиотический характер предмета (вещи) сохраняется и после его изготовления, в системе будничных отношений. Предметы (вещи), которыми владеет человек, становились словно бы сопричастными его жизненной силе, успеху, счастью, благополучию семьи.¹⁸

Примеры подобного отношения к вещам находят подтверждение в этнографических источниках. Согласно поверью якутов, у вещи, долго бывшей в употреблении, предполагалось некоторое самостоятельное начало. Буряты также боялись активности старых вещей, персонифицированных в образе хозяина.¹⁹ В представлениях некоторых народов вещь не мыслилась вне владельца, она жила и умирала вместе с ним.²⁰ Вещи, находившиеся в пользовании как отдельного человека, так и всей семьи, наделялись магическими свойствами и эти свойства они могли сохранять как в период непосредственного функционирования, так и после него.

Таким образом, зольники, видимо, обладали различными функциями, и одна из них знаковая. Это значит, что предполагается наличие знаково-утилитарного аспекта у любого объекта, входящего в зольник. Указания, которые содержатся в письменных источниках и присущие некоторым зольникам элементы культовой практики, позволяют рассматривать их, как явление синкретическое, воплотившее в себе черты, как сакрализованного хозяйственного обычая, так и культа, связанного с почитанием огня и очага. Однако, вряд ли зольники носили специальный культовый характер; более очевидна их связь с отпращиванием каких-то священнодействий.

Литература

1. **Мелюкова А.И.** Памятники эпохи бронзы и раннего железа в Северном Причерноморье // МИА. — М., 1961. — №96. — С.5-52; **Березанська С.С.** Нове джерело до розуміння зольників білогрудівського типу // Археологія.— К., 1970. — Т.ХХІV. — С.20-31; **Березанская С.С.** Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце. — К.: Наук. думка, 1990. — С.35; **Березанская С.С., Отрошенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н.** Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К.: Наук.думка, 1986. — С.92-93.
2. **Городцов В.А.** Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде,

- Полтавской губернии, в 1906 г. // Тр. XIV АС. — М., 1911. — Т. III; **Ковпаненко Г.Т.** Племена скифского часу на Ворскле. — К.: Наук. думка, 1967. — С. 51-53, 63-65; **Спицын А.А.** Курганы скифов-пахарей // ИАК. — Пг., 1918. — Вып. 65. — С. 141-143; **Моруженко А.А.** Поселение скифского времени в бассейне р. Мерлы // Результаты полевых археологических исследований 1970-1971 годов: Тезисы пленарных и секционных доповідей. — Одеса, 1972. — С. 192-193; **Бессонова С.С., Романюк В.В., Скорый С.А.** Зольник раннескифского времени в ур. Лысая Гора. — К., 1995., и др.
3. **Зарецкий И.А.** Заметка о древностях Харьковской губ. Богодуховского у. слободы Ли-хачевки // Харьковский сборник. — Харьков, 1888. — Вып. 2. — С. 229; **Шрамко Б.А.** Следы земледельческого культа у племен Северного Причерноморья в раннем железном веке // СА. — М., 1957. — № 1. — С. 84-87; **Андрієнко В.П.** Земледельческие культы племен Лесостепной Скифии: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Харьков, 1975. — С. 24-25; **Бессонова С.С., Романюк В.В., Скорый С.А.** Указ. соч. — С. 21-22.
4. **Городцов В.А.** Указ. соч. — С. 140-141; **Рудинський М.Я.** Мачухська експедиція Інституту Археології // АП УРСР. — К., 1949. — Т. II. — С. 79; **Граков Б.Н.** Скифы — М.: Изд-во МГУ, 1971.
5. **Геродот.** История в девяти книгах. — М.: Наука, 1972. — IV, 59.
6. **Preller L.** Griechische Mythologie. — Leipzig, 1854. — В. Т. — P. 266-272.
7. **Nilsson M.P.** Geschichte der griechischen Religion. — München, 1941. — S. 70, n. 4.
8. **Бессонова С.С.** Религиозные представления скифов. — К.: Наук. думка, 1983. — С. 35-36.
9. **Павсаний.** Описание Эллады / Пер. С.П. Кондратьева. — М.-Л.: Искусство, 1940. — Т. II. — V, 13, 8-11.
10. Там же. — V, 13, 10-11.
11. Там же. — V, 14, 9-10.
12. Там же. — V, 38, 7; **Гайдукевич В.Ф.** Античные города Боспора. Мирмекий. — Л.: Наука, 1987. — С. 95, 97.
13. **Зарецкий И.А.** Указ. соч.; **Шрамко Б.А.** Следы земледельческого культа ... — С. 184-188; **Андрієнко В.П.** Основні культові обряди та споруди у племен лісостепової Скіфії // ВХУ. — № 104. — Історія. — Вип. 8. — Харків: Вид-во ХУ, 1974. — С. 89-96; **Андрієнко В.П.** Раскопки поселения у с. Пожарная Балка // АО 1976 г. — М.: Наука, 1977. — С. 260.
14. **Городцов В.А.** — Указ. соч; **Мелюкова А.И.** Поселение и могильник скифского времени у с. Николаевка. — М.: Наука, 1975. — С. 15-16.
15. **Шрамко Б.А.** Селище та могильник ранньої залізної доби біля с. Острове́рхівки // АП УРСР. — К.: Вид-во АН УРСР, 1956. — Т. 6. — С. 58, 64; **Шрамко И.Б.** Новые исследования Западного укрепления Бельского городища // Древности. — Харьков: АО „Бизнес Информ“, 1994. — С. 190; **Бессонова С.С., Скорый С.А.** Мотронинское городище // АДУ 1992 г. — К., 1993. — С. 12-13.
16. **Байбу́рин А.К.** Семиотический статус вещей и мифологий // Сб. МАЭ. — Л., 1981. — Т. 37. — С. 215-226.
17. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. — Новосибирск.: Наука, 1988. — С. 107, 113; **Антонова Е.В.** Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии. — М.: Наука, 1984. — С. 9.
18. Там же. — С. 161-162.
19. Там же.
20. **Шатинова Н.И.** Семья у алтайцев. — Горно-Алтайск, 1984. — С. 101.

ТОРГОВЛЯ СТЕКЛЯННЫМИ БУСАМИ НА ЮГЕ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ В СКИФО-АНТИЧНОЕ ВРЕМЯ

Стеклянные украшения являлись одной из основных статей импорта из стран Средиземноморья и Ближнего Востока к местному населению Восточной Европы еще с эпохи позднего Триполья¹. Но особенно в больших количествах эта продукция стала завозиться в регион в скифо-античное время². Уже в архаический, а особенно классический и эллинистический периоды, как в метрополии³, так и на северных берегах Черного моря существовали специализированные амулетные „лавки“, основным товаром которых были подделки из стекла и фаянса.

Три таких комплекса были автором идентифицированы в Восточном и Западном торговых рядах ольвийской агоры⁴. В Восточном ряду выделяются помещения №№3 и 4, датируемые концом IV-началом III в. до н.э. Так, при исследовании помещения №3, только при расчистке пола найдено 91 стеклянную бусину и 6 костяных амулетов. С учетом находок в заполнении строения, это количество возрастает до 500. Аналогичная картина наблюдалась и при раскопках помещения №4. Здесь, помимо стеклянных бус, встретилось несколько раковин каури. Е.И.Левин⁵ усмотрела в этих наборах рассыпанные ожерелья. По нашему же мнению, подвалы №№3 и 4 являлись вспомогательными помещениями „лавок“, в которых наряду с другими культовыми товарами, продавались различные амулеты, в первую очередь стеклянные.

В Западном торговом ряду в интересующем нас плане выделяется подвальное помещение „Ж“. Оно было возведено в V в. до н.э. и полностью перестроено в конце IV в. до н.э.⁶ Украшения в этих комплексах представлены типами, характерными для V-III вв. до н.э. Помимо одноцветных (округлые, биконические, пирамидальные, амфоровидные и т.п.) бус, встретились и более редкие амулеты типа „уплощенные сдвоенные головки“, бусы-маски, подвески-голуби, украшения с розеточными орнаментами, перистые бусы и т.п.

При раскопках выше названных комплексов обнаружено значительное количество монет. Они представлены в основном „борисфенами“ и „дельфинчиками“, т.е. монетами местной чеканки. Это может свидетельствовать о том, что торговля бусами в Ольвии базировалась в основном на денежной основе. Амулетные „лавки“, открытые на агоре, предназначались для удовлетворения внутреннего спроса. Это не исключает наличия в Ольвии и других городах Северного Понта центров оптовой торговли, снабжавших этим специфичес-

ким товаром не только мелких торговцев типа капелов⁷ в самом городе, но ориентированных в основном на обширный варварский рынок.

Более сложным и многовариантным был процесс организации торговли стеклянными поделками в глубинах континента. Мы выделяем несколько форм такой торговли: 1) торговля в стационарных „лавках”, организуемых на крупных варварских городищах и поселениях; 2) торговля во временных „лавках”, функционировавших на сезонных греко-скифских торжищах; 3) торговля, организуемая бродячими греческими и скифскими купцами по рекам и сухопутью.

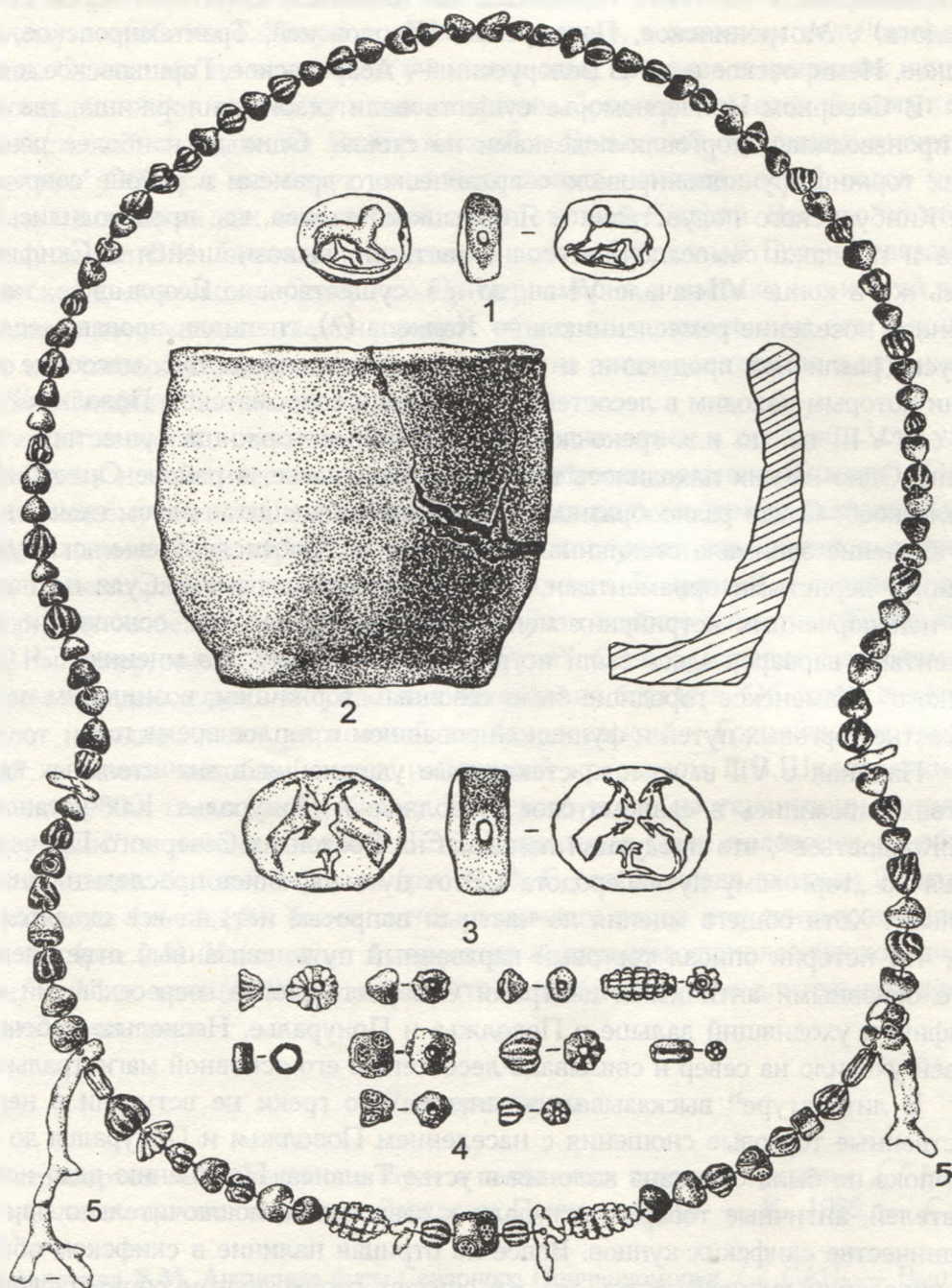
Классическим примером стационарной „лавки”, специализировавшейся на продаже стеклянных и иных амулетов, является комплекс, исследованный на Елизаветовском городище в 1980 г., датированный первой половиной IV в. до н.э. Это строение находилось на северной части „акрополя” и представляло собой солидное сооружение, котлован которого был углублен от уровня древней поверхности на 2,4 м. Стены сооружения были возведены традиционным для Елизаветовского городища способом — турлучно-столбовая конструкция. Исследователи предполагают, что этот комплекс имел дополнительный этаж. Здание погибло во время пожара, что обусловило большое количество предметов, обнаруженных при расчистке пола. Здесь было найдено более 150 целых и фрагментированных стеклянных бусин типов, характерных для IV в. до н.э., в том числе около 10 целых и неопределенное количество фрагментированных бус-масок, а также более 20 обломков раковин каури. В заполнении котлована была найдена амфора „пунического типа”. По мнению В.Г.Житникова и К.К.Марченко⁸, наличие бус-масок, которые в настоящее время считаются карфагенской продукцией⁹, как и находка выше упомянутой амфоры, могут свидетельствовать о существовании еще одного, ранее не фиксировавшегося, источника импорта товаров в Восточную Европу. Учитывая, что в древности стеклянные украшения на далекие расстояния чаще всего транспортировались в амфорах, с известной долей вероятности можно предположить, что в „пунической” амфоре на Елизаветовское городище были завезены стеклянные бусы.

По мнению исследователей, торговля простыми бусами в „лавках” подобного типа производилась на вес. Как полагает Э.В.Яковенко, подтверждением этому может быть находка в выше описанном комплексе свинцовой гири весом 1/4 аттической мины. Наоборот, высоко художественные поделки, такие как, например, бусы-маски, подвески-голуби или же литики-скарабеоиды, скорее всего продавались поштучно. Торговлю античными товарами, в том числе и бусами, на Елизаветовском городище вели греческие торговцы, вероятнее всего объединенные в фиас. Последние постоянно пребывали на городище, знали специфику спроса варварского рынка, и даже специально его изучали. К подобным выводам касательно Каменского городища пришла и Н.А.Гаврилюк¹¹.

Надо полагать, что подобные „лавки” функционировали на ряде других крупных городищ и поселений как в степной, так и лесостепной Скифии. О

Рис.1.
Клад украшений,
найденный на
берегу Киевского
моря.

существовании такой „лавки” или нескольких „лавок” на Каменском городище, могут свидетельствовать как массовые находки стеклянных бус и литиков-скарабеоидов на самом городище¹², так и сосредоточение стеклянного импорта в скифских курганах вокруг него¹³. Не исключено, что торговля здесь могла осуществляться частично на денежной основе. Об этом могут свидетельствовать находки на городище ольвийских, пантикапейских, тирасских, истрийских, херсонесских и иных монет¹⁴. В лесостепи такие „лавки” могли

функционировать на таких городищах как Бельское (торговый город Гелон Геродота)¹⁵, Мотронинское, Пастырское, Шарповское, Трахтемировское, Хотовское, Немировское и др. В Белоруссии — Асарчевское, Горшковское и др.¹⁶

В Северном Причерноморье существовали сезонные торжища, где также производилась торговля поделками из стекла. Одно из наиболее ранних таких торжищ функционировало с архаического времени в районе современных Кинбурнского полуострова и Ягорлыцкого залива, где производились добыча и продажа самосадочной соли, частично вывозившейся в Скифию¹⁷. Здесь же в конце VII-начале VI вв. до н.э. существовало Ягорлыцкое, также сезонное поселение ремесленников — Халкена (?), специализировавшееся на выпуске различной продукции, в том числе и стеклянных бус, массовые аналоги которым находим в лесостепной Скифии и савроматском Поволжье¹⁸.

В V-III вв. до н.э. греко-скифские сезонные торжища существовали в Степи. Одно из них находилось в Нижнем Подунавье, в районе Орловки-Новосельское¹⁹. Среди разнообразных товаров, продававшихся здесь, немаловажное значение занимала стеклянная продукция, в том числе бусы-маски, украшения с перистыми орнаментами, литики-скарабеоиды и т.д. Судя по находкам неиспорченных истрийских монет в скифских могилах, основными контрагентами варваров здесь были истрийские торговцы²⁰. По мнению С.Я.Ольговского²¹, Каменское городище было сезонным торжищем, возникшим на перекрестке торговых путей и функционировавшем в теплое время года.

Начиная с VII в. до н.э., стеклянные украшения в значительных количествах завозились в савроматское Поволжье и Приуралье. Как установил И.И.Кондратьев²², эта продукция попадала на Восток из Северного Причерноморья по „торговому пути Геродота“. Этот путь пытались проследить многие ученые²³. Хотя общего мнения по частным вопросам нет, но все сходятся на том, что историк описал торговый караванный путь, связанный ответвлениями с основными античными центрами Северного Понта, пересекавший всю Скифию и уходивший дальше в Поволжье и Приуралье. Несколько побочных ветвей уходило на север и связывало лесостепь с его основной магистралью.

В литературе²⁴ высказывалось мнение, что греки не вступали в непосредственные торговые сношения с населением Поволжья и Приуралья до тех пор, пока не была основана колония в устье Танаиса. По мнению ряда исследователей, античные товары поступали к савроматам исключительно при посредничестве скифских купцов. Вовсе не отрицая наличие в скифском обществе прослойки купцов²⁵, автор все же считает своим долгом обратить внимание на следующие факты. В настоящее время все более вырисовывается торговое значение Елизаветовского городища, выполнявшего роль крупного центра международной торговли уже с V в. до н.э. Как уже говорилось, на этом городище постоянно проживали греческие купцы. Нельзя обойти вниманием и находки в Поволжье ольвийских монет V-IV вв. до н.э., а также свинцовых пломб с греческими надписями²⁶.

Повсеместная распространенность и наполненность скифских могил стеклянными украшениями, предполагает наличие странствующих торговцев, ко-

торые по рекам и сухопутным путям доставляли эти товары к самому отдаленному потребителю. Такую торговлю, очевидно, в основном вели скифские купцы. Однако мы не исключаем участие в этом процессе и греческих купцов. О посещении эллинскими купцами скифских городищ и поселений, могут свидетельствовать находки на Немировском²⁷ и Бельском²⁸ городищах греческих граффити. Об этом же могут свидетельствовать находки костей ослов и мулов на памятниках как лесостепной, так и степной Скифии. Вот что по этому поводу писал В.И. Цалкин: „Появление осла в Восточной Европе связано с греческой колонизацией Северного Причерноморья, а находки его костей в памятниках лесостепных племен следует объяснять применением этого животного как тяговой силы при перевозке грузов из античных городов в глубинные районы Скифии”³⁰.

Как известно, стеклянные бусы предназначались в основном для удовлетворения идеологических и культурных запросов древних обществ³¹. Однако, по нашему мнению, в Скифии на этом их роль не исчерпывалась. Как и боевые наконечники стрел³², в определенных случаях они могли выполнить роль мелкого разменного денежного эквивалента. В древней и средневековой истории, и особенно этнографии, такие случаи хорошо известны. Такое явление, например, имело место в Киевской Руси³³. Стекло, наравне с золотом, серебром и медью, служило средством накопления богатств. Об этом свидетельствуют находки кладов украшений на Асарачевском и Горшковском городищах³⁴, а также подобный клад, найденный краеведом Е.В.Шкляревским в начале 1980-х гг. на левом берегу Киевского моря, на территории яхтклуба „Энергетик”, в районе Киевской ГЭС. Украшения были положены в небольшой горшочек баночной формы (рис. 1,2). В состав клада входили 2 литика-скарабеоида (рис.1,1,3), более сотни различных типов стеклянных и фаянсовых бус (рис.1,5). Украшения датируются в широком хронологическом диапазоне, от VI до начала III вв. до н.э., что свидетельствует о длительном времени его накопления.

Литература

1. **Островерхов А.С.** Стеклянные бусы в памятниках позднего Триполья // Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья. — К., 1985. — С.174-180.
2. **Алексеева Е.М.** Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — Вып.Г 1-12. — Т.1. — М., 1975; Т.2. — М., 1978; Т.3. — М., 1982; **Островерхов А.С.** Фаянсовые и стеклянные бусы в Скифии и Сарматии // ВДИ. — М., 1985. — №3. — С.92-109.
3. **Woolley L.** The Exavations at Al Mina-Suedia // JHS. — 1938. — Vol.58. — P.157-159.
4. **Островерхов А.С.** Торговля бусами в эллинистической Ольвии // ТД Крымской научной конференции „Проблемы античной культуры”. — Симферополь, 1988. — С.261-263.
5. **Леви Е.И.** Ольвийская агора // Ольвия и Нижнее Побужье в античную эпоху.

* Впрочем, по мнению В.И.Яйленко²⁹, граффити из Немировского городища представляет собой случайное скопление прочерков.

- МИА. — №50. — М.,Л., 1956. — С.75. — Рис.40.
6. **Славин Л.М.** Раскопки западной части ольвийской агоры (1956-1966 гг.) // Ольвия. Теменос и агора. — М.,Л., 1964. — С.189-224.
7. **Шишова А.И.** ЕМПОРОС и КАПЕЛОС в древнегреческой торговле // Проблемы социально-экономической истории древнего мира. — М., 1963; **Виноградов Ю.Г.** Новые материалы по раннегреческой экономике // ВДИ. — М., 1971. — №1.
8. **Житников В.Г., Марченко К.К.** Новые данные о строительных комплексах Елизаветовского городища на Дону // СА. — М., 1984. — №3. — С.168-169. — Рис.5,5.
9. **Островерхов А.С.** Стекланные антропоморфные бусы-маски в памятниках на юге Восточной Европы V-III вв. до н.э. // Охранные историко-археологические исследования на Юго-Западе Украины. — Одесса-Запорожье, 1990. — С.126-147.
10. **Яковенко Е.В.** „Лавка ювеліра” на Єлізаветівському городищі // Археологія. — К., 1987. — Вип.60. — С.86.
11. **Гаврилюк Н.А.** Греко-скифские контакты по материалам Каменского городища и его окружи // КС ОАО. — Древнее Причерноморье. — Одесса, 1994. — С.139-142.
12. **Граков Б.Н.** Каменское городище на Днестре // МИА. — М.,Л., 1954. — №36. — С.104-105.
13. **Гаврилюк Н.А.** Указ. соч.; **Болтрик Ю.В., Островерхов А.С.** Сюжеты на литиках-скарабеоидах из скифских памятников Поднепровья и Подунавья // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. — К., 1989. — С.24-25.
14. **Граков Б.Н.** Указ. соч. — С.145-149. — Табл.VIII,4-9; **Гаврилюк Н.А.** Указ. соч.
15. **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987. — С.122-123. — Рис.59.
16. **Мельниковская О.Н.** Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. — М., 1967. — С.94.
17. **Островерхов А.С.** К вопросу о сырьевой базе античного ремесленного производства в районе Днепровского и Бугского лиманов (по материалам Ягорлыцкого поселения) // ВДИ. — М., 1979. — №3. — С.115-126.
18. **Островерхов А.С.** Технология античного стеклоделия: архаика (по археологическим материалам Северного Причерноморья). — К., 1993. — 100 с.
19. **Островерхов А.С.** Ольвия и торговые пути Скифии // Древности Северо-Западного Причерноморья. — К., 1981. — С.88-89; **Сапожников И.В., Островерхов А.С.** Археологическое картографирование как источник для реконструкции торговых путей Северо-Западного Причерноморья в античное время // ТД Крымской научной конференции... — С.270-271.
20. **Сапожников И.В., Островерхов А.С.** Указ. соч.
21. **Ольговский С.Я.** Социально-экономическая роль Каменского городища // Скифы Северного Причерноморья. — К., 1987 — С.48-53.
22. **Кондратьев И.И.** Стекланные украшения сарматского Поволжья: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1987. — 17 с.
23. **Граков Б.М.** Чи мала Ольвія торгівельні зносини з Поволжжям і Приураллям в архаїчну і класичну епохи? // Археологія. — К., 1947. — Т.1 — С.23-38; **Островерхов А.С.** Ольвия и торговые пути Скифии; **Болтрик Ю.В.** Сухопутные коммуникации Скифии // СА. — М., 1990. — №4. — С.30-44.
24. **Граков Б.М.** Чи мала Ольвія... — С.23; **Смирнов К.Ф.** Савроматы. — М., 1964. — С.260.
25. **Островерхов А.С.** Этапы и характер греко-скифских экономических связей в По-

днепровье и Побужье // Исследования по античной археологии Юго-Запада Украинской ССР. — К., 1980. — С.29-30.

26. **Загинайло А.Г.** К вопросу об экономических связях Западного и Северо-Западного Причерноморья в VI-IV вв. до н.э. по нумизматическим данным // МАСП. — Одесса, 1976. — Вып.8. — С.83; **Шелов Д.Б.** Ольвийские монеты в Поволжье // Древности Восточной Европы. — МИА. — М., 1969. — №169. — С.296-299.

27. **Граков Б.Н.** Греческое граффито из Немировского городища // СА. — М., 1959. — №1. — С.259-261.

28. **Шрамко Б.А.** Раскопки Бельского городища и могильника „Скоробор” // АО 1975 г. — М., 1976. — С.407-408.

29. **Яйленко В.П.** К датировке и чтению березанского письма Ахиллодора // ВДИ. — М., 1974. — №1. — С.148. — Прим.82.

30. **Цалкин В.И.** Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии // МИА. — М., 1966. — №135. — С.49.

31. **Островерхов А.С.** Стекло и фаянс как источник для изучения экономических связей и идеологических воззрений скифов V-III вв. до н.э. // Киммерийцы и скифы: ТД. — Кировоград, 1987. — Ч.2. — С.38-40.

32. **Граков Б.Н.** Легенда о скифском царе Арианте. Геродот, кн.IV, гл. 81 // История, археология и этнография Средней Азии. — М., 1968. — С.115 и сл.; **Граков Б.Н.** СкиОфы. — М., 1971. — С.109.

33. **Фежнер М.В.** К вопросу об экономических связях древнерусской деревни // Тр. ГИМ. — М., 1959. — Вып.33. — С.149-324.

34. **Мельниковская О.Н.** Племена Южной Белоруссии... — С.94.

СКІФСЬКІ ПАМ'ЯТКИ НА ТЕРИТОРІЇ НОВОСАНЖАРСЬКОГО РАЙОНУ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

В пропонованій увазі читача статті зроблено спробу звести до єдиного дані про всі пам'ятки скіфської доби, виявлені на території Новосанжарського району Полтавської області.

Повідомлення про пам'ятки археології на території Новосанжарщини відноситься до досить таки далеких часів, а саме, до другої половини XVII століття. Так в „Актових книгах Полтавського городового уряду XVII століття” тричі згадується, в 1669 та 1671 роках, Мелехова могила, що знаходилась неподалік села Кустолове і слугувала межею між сіножателями жителів Нових і Старих Санжар¹. Вивчення ж цих пам'яток почалося значно пізніше, хоча не виключено, що курганні пам'ятки розкопувалися, як і всюди, з метою пошуку скарбів, особливо тоді, коли насипи курганів розпочали використовувати для варіння селітри. Систематичне ж їх виявлення і реєстрація розпочалися в 1873 році, коли Центральним Статистичним Комітетом, за ініціативою Д.Я.Самоквасова, було зібрано, за допомогою анкет, перші систематизовані дані про наявність пам'яток археології на території Російської імперії. Такі анкети було надіслано і з території Кобеляцького, Костянтиноградського і Полтавського повітів, частини яких нині і складають Новосанжарський район. Всі ці дані ввійшли до книги М.Макаренка „Городища и курганы Полтавской губернии”².

Пізніше, в першій половині XX століття, територію району обстежували О.Тахтай, М.Рудинський, Г.Сидоренко, О.Супруненко³ та інші дослідники. Стосовно пам'яток археології, то їх вивчення було започатковане в 40-х роках XX століття роботами відомого археолога І.І.Ляпушкіна⁴.

Відомі на сьогодні пам'ятки цієї доби можна поділити на групи таким чином: селища, поховання, окремі знахідки речей чи кераміки.

Перша група пам'яток найбільш чисельна. Друга група — поховальні об'єкти, на території району з різних причин майже не вивчалась. Найменш чисельна група — це випадкові знахідки. На сьогодні відомо на території району 20 таких об'єктів. Нижче, в алфавітному порядку, наводиться перелік відомих пам'яток скіфського часу.

БАБЕНКОВЕ, залізнична платформа. Жученком М.С., жителем с.Руденківка, в 1990р., знайдено бронзовий трилопатовий накінечник стріли з пірамідальною голівкою кінця VI ст. до н.е.

БАЛІВКА, с. Пункт № 1. Розташований на дюнному підвищенні, висотою до 4 м, біля західної околиці села, на першій терасі лівого берега річки Ворскли, в 0,1 км від її стариці. (Різночасове) ⁵.

Пункт № 2. На Північно-західній околиці села, на території птахоферми, в ур.Гусятник, на дюнному підвищенні (до 1 м) першої тераси лівого берега Ворскли, поряд з її старицею. (Різночасове, кераміка невиразна) ⁶.

Пункт № 5. В 1,3 км на північний схід від північної околиці села, на дюнному підвищенні (до 2 м), перша тераса лівого берега Ворскли, на полі (Різночасове, кераміка невиразна) ⁷.

Пункт № 6. На південно-західній околиці села, перша тераса лівого берега річки Ворскли, на полі. (Різночасове, кераміка невиразна) ⁸.

БОЙКІВКА, с. Пункт № 1. Селище виявлено І.І.Ляпушкіним в 1947р. Знаходиться на лівому березі Ворскли, поряд з селом ⁹.

Пункт № 2. Селище в 0,3-0,4 км на північний захід від західної околиці села, в ур.Штепівщина. Виявлено В.І.Непріною 1976 р. в заплаві лівого берега річки Тагамлик, на дюні, з двох боків оточеної старицями ¹⁰.

ГАНЖІ с. Пункт № 1. Виявлений І.І.Ляпушкіним. Знаходиться біля південно-західної околиці села, на відрозі правого корінного берега, в ур. Хутір. Територія простяглася вздовж байраку ¹¹.

ДЕРКАЧІВКА, с. Пункт № 1. В 2,2 км на північний захід від південної околиці села, на підвищенні першої тераси лівого берега Ворскли, висотою до 1 м, на площі 6,25 га. ¹².

Пункт № 2. В 2,5 км на захід від південної околиці села, в лісі, між дюнами, які тягнуться у вигляді паралельних валів з північного заходу на схід, перша тераса лівого берега Ворскли, на піщаній розметиці. Площа 2 га ¹³.

Пункт № 3. В 0,8 км на захід від залізничної станції Малоперещепинська, на північний захід від сучасного кладовища, на похилому відрозі надзаплавної тераси лівого берега річки Тагамлик ¹⁴. (Відомий під назвою Малоперещепинський-1).

Пункт № 4. В 0,6 км на північний захід від залізничної станції Малоперещепинська та в 0,2 км на північний захід від МТФ, в ур.Рубайчин бугор ¹⁵.

КЛЮСІВКА, с. Під час обстеження пункту Ключівка V, розташованого на підвищенні другої тераси лівого берега Ворскли, в 0,7 км на північ від кутка Семиволоси, в ур.Дашків бугор, виявлено вінце ліпного горщика скіфського часу ¹⁶.

КУНЦЕВЕ, с. Пункт №1. Виявлено в 1930-х роках на південній околиці села, в 70-100 м на південний схід від Кунцівської ГЕС, на краю вузької другої тераси висотою 8-10 м над рівнем заплави, що переходить в крутий схил корінного берега річки Ворскли. Площа 0,9 га ¹⁷.

МАЯЧКА, с. На східній околиці села, ур.Кучугури, правий берег р.Оріль, І.В.Бовкуном, на розораному полі знайдено бронзовий втульчатий накінецьник стріли, дволопатевий, з шипом та отвором на втулці кінця VII-VI ст. до н.е. ¹⁸.

МАЛА ПЕРЕЩЕПИНА, с. Пункт № 1. В 1,1 км на північний захід від села, на дюнах другої тераси лівого берега річки Тагамлик. Площа бл. 2 га ¹⁹.

НОВІ САНЖАРИ, с.м.т. Селище виявлено в 1946 р. І.І.Ляпушкіним біля будинку відпочинку, поряд з хутором Горішні, за 4 км від селища, на правому корінному березі Ворскли ²⁰.

СТАРІ САНЖАРИ, с. Пункт № 1. В 0,3 км на північний-північний захід від кутка П'ятирічка, на округлім відрозі правого берега Ворскли, що похило спускається в балку. Площа 9 га ²¹.

Пункт № 2. Могильник. Розташований в 2,5 км на північний схід від села, на від-
розі правого берега р.Ворскли в ур. Городок, на території городища. Досліджувався
І.І.Ляпушкіним. Приналежність частини поховань скіфському часу викликає сумнів і
потребує детального опрацювання матеріалів розкопок І.І.Ляпушкіна²².

Пункт № 3. Залишки поховання. Виявлені випадково на території городища дав-
ньоруського часу на території МТФ у північно-східній частині села. Серед поховаль-
ного інвентаря збереглися два трилопатеві з виступаючою втулкою накінечники стріл
кінця IV-III ст. до н.е.²³.

Роботи по систематичному вивченню території Новосанжарського райо-
ну на сьогодні ще далеко не закінчені і тому в майбутньому не виключено ви-
явлення нових пам'яток скіфської доби. Саме через неповноту обстеження ще
не можна представити повну картину заселення мікрорегіону Новосанжарщи-
ни за скіфської доби.

Література

1. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века: Вып. 2. Справы вечистые 1664-1671 годов. / Ред. и примеч. В.Л.Модзалевского. — Чернигов, 1912. — С.53, 55, 112.
2. **Макаренко Н.** Городища и курганы Полтавской губернии:(Сборник топографических сведений.) — Полтава, 1912.
3. **Тахтай А.К.** Новосанджарівський клад 1928 р. // НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК.— Од. зб. 109/17(а); **Рудинський М.Я.** Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю Музею.— Т.І.— Полтава, 1928.— С.52; 55; **Супруненко А.Б., Гавриленко І.Н.** Отчет о разведках в Нижнем Поворсклье в 1986 г. (Полтавская область) // НА ІА НАНУ. — 1986/84. — Ф.е. 22131; **Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я.** Довідник з археології України. Полтавська область.— К.: Наук.думка, 1982.
4. **Ляпушкин І.И.** Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа. // МИА.— М., 1961.— №104.
5. **Мокляк В.О.** Звіт про археологічні розвідки в межиріччі річок Ворскли і Орелі на території Полтавської області в 1993 році // НА ПКМ. — Од. зб. 03- 449. — С 5-8.
6. Там само. — С. 8-10.
7. Там само. — С. 11-12.
8. Там само. — С. 12-13.
9. **Ляпушкин І.И.** Вказ праця. — С. 52.
10. **Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А.** Памятники каменного века Левобережной Украины. — К.: Наук. думка, 1986. — С.192.
11. **Супруненко А.Б., Гавриленко І.Н.** Отчет о разведках в Нижнем Поворсклье и Поорелье в 1986 г. (Полтавская область). — // НА ІА НАНУ.— 1986/84.— Ф.е. 22131. — С. 8-9.
12. **Мокляк В.О.** Звіт про археологічні розвідки... в 1993 році.— С.15.
13. Там само.
14. **Ляпушкин І.И.** Вказ. праця. — С. 52; **Супруненко А.Б., Гавриленко І.Н.** Отчет о разведках... в 1986 г. // НА ІА НАНУ — 1986/84. — Ф.е. 22131 — С. 37.
15. **Супруненко А.Б., Гавриленко І.Н.** Отчет о разведках в ... в 1986 г. // НА ІА НАНУ — 1986/84. — Ф.е. 22131 — С. 59,60.

16. **Мокляк В.А.** Археологические памятники в окрестностях Новых Санжар // АИП. — Полтава, 1990. — С. 111.
17. **Супруненко А.Б., Гавриленко И.Н.** Вказ. звіт. — С. 10-11.
18. **Мокляк В.О.** Звіт про археологічні розвідки... в 1993 році. — С. 16 .
19. **Ляпушкин И.И.** Вказ. праця. — С. 52. (Пункт потребує уточнення, вірогідно, що він ідентичний з вищеописаним пунктом № 3 біля села Деркачівка „Малоперещепинський — I”).
20. **Ляпушкин И.И.** Вказ. праця. — С. 92.
21. **Супруненко А.Б., Гавриленко И.Н.** Вказ. праця. — С. 7.
22. **Ляпушкин И.И.** Отчет о работе Днепровской Левобережной археологической экспедиции ИА АН СССР 1960 г. // НА ИИМК РАН — № 2422.
23. **Мокляк В.О.** До археологічної карти Новосанжарського району // ПАП. — Полтава, 1991. — С. 67-68.

МІГРАЦІЙНИЙ РУХ НА ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ПЕРЕДСКІФСЬКОЇ ДОБИ

Численні археологічні джерела та відкриття останніх років свідчать про те, що чорноліська культура, яка виникла і склалася в кінці доби пізньої бронзи — на початку доби раннього заліза в Правобережному Середньому Подніпров'ї, а згодом поширилася в межах всього українського Лісостепу, представлена на території Лівобережжя значно вагоміше і повніше. В зв'язку з цим постає цілий ряд питань стосовно шляхів, напрямків, характеру та хронологічних меж проникнення носіїв чорноліської культури в лісостепову зону Лівобережжя.

Для стародавньої людини р.Дніпро становила серйозну перешкоду в пошуках нових, придатних для життя земель, утворюючи могутній водний рубіж між Правобережжям та Лівобережжям. Однак в середній течії Дніпра існував ряд місць з численними невеликими острівцями та мілководними ділянками, де можна було влаштувати броди та налагодити переправи.

Освоєння племенами чорноліської культури територій Лісостепоного Лівобережжя розпочалося ще на ранніх етапах її існування. Перший міграційний потік правобережного населення був спрямований у східному напрямку і пролягав через межириччя рр.Орелі та Самари і далі на схід. Переселенці з Правобережжя змогли закріпитися в басейні р.Сіверський Донець і налагодити мирні стосунки з місцевим населенням, в той час як в межириччі Оріль та Самара в результаті набігів сусідніх ворожих племен нові поселення невдовзі припиняють своє існування.²

Скоріш за все, місце переправи першого міграційного потоку на лівий берег знаходилося в районі поблизу сучасного міста Кременчук чи трохи нижче, біля Переволочинської переправи в гирлі р.Ворскла.

Наступний етап освоєння племенами чорноліської культури території Лівобережжя почався на другій ступені її існування і був більш інтенсивним та широкомасштабним. Його шляхи пролягали як в попередньому східному, так і в північно-східному напрямку. Результатом стало заселення Поворскля³ та виникнення стаціонарних поселень в межириччі рр.Оріль та Самара⁴. Численні знахідки свідчать про заселення чорнолісьцями придніпровських районів сучасної Полтавщини та узбережжя р.Хорол⁵.

Місце переправи переселенців, ймовірно, знаходилося поблизу сучасного смт.Градизьк. Виявлені поблизу м.Канів численні великі чорноліські поселен-

ня, розташовані як на правому, так і на лівому березі р.Дніпро, дозволяють припустити, що тут існувала ще одна переправа на Лівобережжя.

Література

1. **Тереножкин А.И.** Предскифский период на Днепровском Правобережье. — К.: Наук. думка, 1961.
2. **Беляев О.С.** Розкопки поселення доби бронзи поблизу с.Йосипівка // Археологія. — К., 1977. — Вип.22. — С.44-47.
3. **Ковпаненко Г.Т.** Племена скіфського часу на Ворсклі. — К.: Наук. думка, 1967.
4. **Ромашко В.А.** Поселение финальной бронзы — раннего железного века у с.Бузовка Днепропетровской области // Древности Степного Поднепровья (III-I тыс. до н.э.). — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1982. — С.54 и сл.
5. **Гавриленко І.М., Супруненко О.Б.** Археологічні розвідки в Хоролі // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Ч.3. — С.107-109; Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: Каталог выставки / Сост. Гороховский Е.Л., Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Моргунов Ю.Ю., Супруненко А.Б. — Полтава, 1985. — С.25; Старожитності Хоролу / Гавриленко І.М., Кожевнікова О.М., Менчинський Д.А., Степанович С.П., Супруненко О.Б. — Полтава, 1994. — Препринт, вип.4. — С.33-37; див. також статтю І.М.Кулатової в цьому збірнику.

ИСТОКИ И СУЩНОСТЬ СКИФИИ

Капитальные монографии М.И.Ростовцева, а затем Б.Н.Гракова, М.И.Артамонова, А.И.Тереножкина и В.А.Ильинской, Д.С.Раевского, Б.Н.Мозолевского и др. осветили, казалось, все доступные исторической науке проблемы Скифии. Однако многие вопросы остаются спорными и, актуализируемые накоплением новых археологических и лингвистических данных, ведут к пересмотру устоявшихся выводов, порождают неожиданные проблемы. Будучи специалистом по проблемам арийских племен, выдвигаю с этой позиции ряд концептуальных положений, требующих оценки и разработки скифологами.

Считается, что после выхода монографии А.И.Тереножкина „Киммерийцы“ (К.,1976) точка зрения Б.Н.Гракова об автохтонном происхождении скифов и их корнях в северопричерноморских культурах срубного времени окончательно устарела. Однако, раскопки курганов и могильников вокруг Камышанского пода и Черной долины* представили материалы, существенно усиливающие позицию сторонников гипотезы об автохтонных истоках Приднепровской Скифии.

В курганах III тыс. до н.э. у Софиивки были выявлены следы формирования и ранней истории арийской общности, а также некоторых из соответствующих ведических мифов¹. Существуют здесь также памятники киммерийцев и скифов. Особенно важными оказались раскопки возле Каир, в результате которых предоставилась уникальная возможность проследить достаточно определенные взаимосвязи трех вышеуказанных и, к тому же, протогреческих (гиперборейских) этнокультурных образований III-I тыс. до н.э. Среди арийских материалов наиболее выразительным оказалось раннекатакомбное погребение 7 кургана I-I. В нем обнаружено соответствие мифологеме об амрите и соме — „мертвой и живой воде“². Комплекс познекатакомбных (ингульских) погребений 11 и 13 кургана I-II неожиданно обнаружил сходство со спецификой греческих (уходящих в индоевропейское прошлое) мифов о конфронтации Зевса (Талейского, критского) и Аполлона (Таргелия, гиперборейского)³. Неожиданным оказалось и то, что ярчайшие из донныне известных археологических соответствий основному мифу индоарийской Ригvedы обнаружилось под раннекиммерийским (белозерским) могильником 12-I. При этом здесь присутствовали отчетливые реминисценции вышеуказанных памятников из курганов I-I и I-II. С другой стороны обнаружилось, что специфика запечатленных в могильнике 12-I образов трансформировалась (в соседних скифских

* Камышанский под: сс.Софиевка, Васильевка, Камышанка Каховского района; Каиры, Ольговка, Братолюбовка Горностаевского района. Черная долина: сс.Новокаменка и Червоный Подол Каховского района. Раскопки Херсонской экспедиции ИА НАНУ 1972-1990 гг.

курганах 4,13 и 2 VI-IV вв. до н.э.) в известный эллинский миф о рождении скифов, гелонов и агафирсов от Геракла и змееной богини. О длительном сосуществовании здесь киммерийцев и скифов (а также, вероятно, протоэллинов-гипербореев) свидетельствуют культурно-типологические ряды обрядов и вещей, антропологии и мифологем вышеуказанных и других памятников. Весьма показательно в данном отношении непотревоженное погребение IV в. до н.э. из кургана 10 у Новокаменки, катакомба которого, наряду с госпожой-скифянкой содержала еще и служанку, уложенную скорченно головой на восток, с крупинками охры и свинцовым пряслицем⁴.

Могильник 12-I возле Каир предоставил ключ для понимания арийско-киммерийских основ и других достаточно выразительных скифских материалов. Так, отражение пересказанной Геродотом легенды обнаружилось в обрядах скифских курганов у Водославки (курган 1 с его женоподобной погребальной площадкой и подзахоронением к центральной женской могиле конюха-„Геракла” с парой коней⁵), Братолюбовки, Чонгара и др., понятной стала ритуальная основа „ограбления” скифских курганов — сохранение арийских традиций вскрытия новогоднего зародыша мироздания Валы и извлечения из него, наряду с прочими вещами, „Небесной бадьи”⁶. Ее воплощениями издревле были не только могилы и воронки („грабительские” и др.), но также сосуды, выразительнейшие из которых, в значении „Небесной бадьи”, представлены в знаменитом комплексе из тайника основного погребения Братолюбовского кургана⁷. Анализ культурно-типологического ряда человеческих жертвоприношений из арийских и гиперборейских, киммерийских и скифских памятников XXIII-IV вв. до н.э. возле Софиивки, Каир, Новокаменки и др. позволили обнаружить сакральную (а не классовую, как полагает истмат) основу не только царского, но и рабского статуса и очертить рубеж закрепления последнего в качестве социального института лишь в развитой (с рубежа V-IV вв. до н.э.) Скифии⁸. Наряду с этим выясняется и то обстоятельство, что принятое в археологии (согласно теории культурных кругов, а затем еще и установке истмата на изучение классового расслоения народных масс) акцентирование поиска приемственности, контактов и проч. культур на массовом материале неверно: следует акцентировать внимание на отслеживании традиций жреческих кланов (хоть и первобытной, но все же интеллектуальной элиты)⁹.

Уже очевидно, что именно такой акцентированный поиск предоставит возможность существенно углубиться как в истоки (особенно местные, нижнеднепровские) Скифии, так и в понимание специфики ее государственности. В этом отношении значительную помощь должна оказать дешифровка сакральной письменности (в частности, скифской¹⁰), существование которой хоть и предполагалось исследователями со времен открытия трипольской культуры, но профессиональное прочтение ее начато только недавно¹¹. С учетом первых дешифровок надписей IV-I тыс. до н.э. и сложившейся в те же времена системы святилищ-обсерваторий с присущими ей Спасительством и „гиперборейскими странствиями”¹², а также других нетрадиционных для историографии (советской, в особенности) разработок, намечается следующая картина истоков и сущности Скифии¹³:

*10

— ее корни уходят в арийскую общность (условно — Ариан, с „иранской” и „индийской” ветвями), зародившуюся в Степном Поднепровье в середине IV-III тыс. до н.э. как специфическое этнокультурное звено циркумпонтийского формирования индоевропейцев. Традиции этой общности оберегались жрецами Ариана и соседней Аратты (трипольской культуры и ее восприимчивиков);

— историческая первооснова Ариана сохранялась в низовьях Днепра и в скифо-античное время (по-видимому, в среде „жезлоносных” дандариев), соседями которых (также и в районе современных Каир) неслучайно стали „царские” скифы. Позже центр арийско-киммеро-тавро-скифских традиций переместился в горы Тавриды.

Принято считать, что эллины появились в Северном Причерноморье вследствие его колонизации, что Скифия сложилась под влиянием классической Греции. Археологические материалы Каир впервые приоткрыли более глубокие корни — уже непонятные Геродоту и последующим античным историкам. Эти корни уходят в протоиндоевропейское по своему происхождению государство Аратта — бесклассовый, первобытнокоммунистический характер которого сделал его неосязаемым для истматовской методологии, в том числе и для ее (и не только ее) этнокультурного аспекта. Между тем загадочные гипербореи, гелоны, скифо-эллины и, возможно, скифы-пахари и скифы-земледельцы могут оказаться реликтами индоевропейской общности с открытыми тогда еще выходами на этногенез не только скифов или славян, но и эллинов.

Представляется вполне вероятной, но требует особого изучения, гипотеза о том, что восприимчивиком ядра Аратты в киммеро-скифо-античное время стал легендарный Гелон (Бельское городище). Традиции Аратты в это время в который раз особо сакрализовались, проявляясь, впрочем, в традиционных странствиях жрецов к эллинским храмам Артемиды и Аполлона, в вывозе в Грецию артоса-„хлеба”, в названии примыкающей к Гелону долины Артополот (ср. с сакральным греческим Ортополисом). Однако, впоследствии имя Аратты вновь воскресло в Арсании со столицей Артой домонгольской Руси.

Вышеочерченная схема дает, на мой взгляд, ключ к разгадке оставшихся тайн геродотовой Скифии, возможность значительно углубиться в ее истоки и сущность.

Литература

1. **Шилов Ю.А.** Нижнее Поднепровье в середине III-середине II тыс. до н.э. // Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1982. — С.5-6, 11-17; **Он же.** Итоги 20-летних исследований курганов Херсонщины // Проблемы археологии Северного Причерноморья. — Херсон, 1991. — С.21; **Он же.** Прародина ариев. — К., 1995. — С.150 и др., рис.27, 50-53.
2. **Шилов Ю.А.** Прародина ариев. — С.145-146 и др.
3. Там же. — С.112-115 и др., рис.40; **Шилов Ю.А.** Воплощение Аполлона в позднекатакомбном захоронении на Нижнем Днепре // Древнее Причерноморье (III чтения памяти проф. П.С.Карышковского). — Одесса, 1991. — С.110-112.

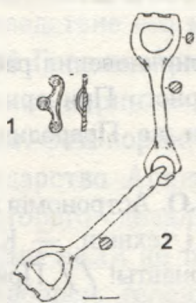
4. **Шилов Ю.А.** Об арийских традициях „Исконной Скифии” // Проблемы археологии скифо-сибирского мира. — Кемерово, 1989. — Ч.1. — С.100-105; **Он же.** Прародина ариев. — С.170-171 и др., рис.54.
5. Раскопки В.В.Дорофеева, интерпретация Ю.А.Шилова. Впервые опубликовано: **Кубышев А.И.** Скифский могильник у Водославки // АО 1983 г. — М., 1985. — С.301-302.
6. **Кейпер Ф.Б.Я.** Труды по ведийской мифологии. — М., 1986. — См. по ук. терминов; **Шилов А.А.** Об арийских традициях... — С.104-105; „Небесная бадья” в курганах арийской прародины // Вторые исторические чтения памяти М.П.Грязнова. — Омск, 1992. — Ч.II. — С.30-32.
7. Раскопки Н.В.Ковалева при участии А.И.Кубышева. Первая полная фотопубликация комплекса вещей // 60 років Інституту археології НАН України. — К., 1994. — С.21,82, фото; Первая научная интерпретация комплекса: **Шилов Ю.А.** „Небесная бадья” в курганах ... — С.31-32.
8. **Шилов Ю.А.** Арийские традиции... — С.102-103; К проблеме возникновения рабства // Древнейшие общности скотоводов и земледельцев Северного Причерноморья (V тыс. до н.э.-V в. н.э.) — Тирасполь, 1994. — С.120-123; **Он же.** Прародина ариев. — С.171-173.
9. **Вуд Дж.** Солнце, Луна и древние камни. — М., 1981; **Чмихов М.О.** Астрономія в житті первісного суспільства // Нариси з історії природознавства і техніки. — К., 1982. — Вип.28. — С.33-44; **Шилов Ю.А.** Пришельцы? — Пракосмонавты! // Природа. — М., 1989. — №6. — С.79-84.
10. **Даниленко В.Н.** К вопросу о скифо-сарматской письменности // 60-е годы, архив ИА НАНУ. Предварительная публикация рукописи: **Шилов Ю.А.** Валентин Даниленко — дослідник пісемної традиції в Україні // Український Світ. — К., 1994. — Ч3-4. — С.19,30.
11. **Кифишин А.Г.** Геноструктура догреческого и древнегреческого мифа // Образ — смысл в античной культуре. — М., 1990. — С.31-34 и др.; О первом прочтении А.Г.Кифишиным надписей, выявленных В.Н.Даниленко и Б.Д.Михайловым на Каменной Могиле: **Шилов Ю.О.** Указ.соч. — С.30.
12. **Шилов Ю.А.** Мифы о „космических странниках” и календарная служба Европы V-I тысячелетий до н.э. // На рубежах познания Вселенной (Историко-астрономические исследования). — XXIII. — М., 1992. — С.272-303; Гандхарва — арийский Спаситель // Древнее Причерноморье. — Одесса, 1993. — С.22-25; **Он же.** Прародина ариев...
13. **Трубачев О.Н.** Лингвистическая периферия древнейшего славянства. Индоарийцы в Северном Причерноморье // ВЯ. — М., 1977. — № 6. — С.13 -29; „Старая Скифия” Геродота и славяне. Лингвистический аспект // ВЯ. — 1979. — №4; Индоарика в Северном Причерноморье. Источники. Интерпретация. Реконструкция // ВЯ. — 1981. — №2. — С.3-21; **Кифишин А.Г.** Ук.соч.; **Шилов Ю.А.** Вышеуказанные публикации 1989-1995 гг., а также: Проблемы степных „пирамид” // Природа. — 1991. — №1. — С.75-82; Древнейшие цивилизации Поднепровья // Теория и методика исследований археологических памятников лесостепной зоны. — Липецк, 1992. — С.114-116; Актуальнейшие задачи истории и родственных наук (археологии, этнографии и др.) // Русская мысль. — М., 1994. — №1-6. — С.3-15.

ЗНАХІДКИ ДЕТАЛЕЙ КІНСЬКОЇ ВУЗДИ З ЛІВОГО БЕРЕГА ДНІПРА НА ПОЛТАВЩИНІ

Рис.
Деталі кінської
вузди.

Бронза.
1 — Пронозівка;
2 — Мозоліївка.

У розмивах Кременчуцького водосховища в межах Глобинського району Полтавщини неодноразово траплялися окремі знахідки бронзових виробів киммерійського та ранньоскіфського часу, що походять зі зруйнованих поховань. Дві з них нещодавно надійшли до збірок краєзнавчих музеїв Полтави та Кременчука.

Перша — невелика лита бронзова *бляшка* у формі лунниці, з трьома круглими виступами на кінцях та на вершині, прикрашеними рельєфними завитками у вигляді спіралі (рис.,1). Зі зворотного боку бляшка має вушко для закріплення на ремені. Її довжина 3,2 см; ширина 0,8 см; висота петлі 0,9 см. Знахідка виявлена у розмиві прибережної смуги другої надзаплавної тераси лівого берега р.Дніпра біля с.Пронозівка Глобинського району 1980 р.

Бляшка за аналогіями серед поховального інвентаря курганів біля Бандишівки, Квіток, Яснозір'я та знахідкою поблизу Пастирського належить до киммерійських старожитностей кінця VIII - початку VII ст. до н.е.

Друга — „ранньоскіфські” з двох частин стрем'ячкоподібні бронзові *вудила* з виділенням підніжки „стрем'ячка” уступами (рис.,2). Їх довжина 19,2 см; довжина ланок 11,6 см; ширина підніжки 2,8 см. Знайдені поблизу с.Мозоліївка Глобинського району 1993 р.

Деталь кінської вузди, характерна для першої половини - середини VII ст. до н.е.², може належати комплексу зруйнованого поховання ранньоскіфського часу.

Знахідки бронзових деталей кінської вузди в Лівобережному Придніпровському степовому „коридорі” вздовж найбільшої водної артерії України свідчать про важливе значення цієї території в розселенні представників номадів, які повернулися з походів до Передньої Азії у середині VII ст. до н.е., та ставлять питання про уважне ставлення до вивчення численних зруйнованих та напівзруйнованих пам'яток узбережжя Дніпра внаслідок дії факторів антропогенного втручання.

Література

1. Тереножкин А.И. Киммерийцы. — К.: Наук.думка, 1976. — С.158.
2. Махортых С.В. Скифы на Северном Кавказе. — К.: Наук. думка, 1991. — С.68, рис.26; Эрлих В.Р. Бронзовые уздечные наборы и проблема хронологии предскифского и раннескифского времени Закубанья // Древности Северного Кавказа и Причерноморья. — М., 1991. — С.31-47; Он же. У истоков раннескифского комплекса. — М., 1994. — С.55-56, табл.10.

До створення заповідника на Більському городищі

Детальні зображення
1 — Золото
2 — Мідь

Зображення в межах
археологічного
заповідника

Місце розкопок
в межах
археологічного заповідника

На звороті:

Платівка — обкладка до дерев'яної чаші.

Золото

Курган №2/1993 р. в ур.Перещепине поблизу

Більського городища.

Розкопки Мурзіна В.Ю., Ролле Р., Скорого С.А., 1993 р.

© Фото Ролле Р., 1994.

НАУКОВА КОНЦЕПЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА „БІЛЬСЬКЕ ГОРОДИЩЕ СКІФСЬКОГО ЧАСУ”

Однією з прогресивних тенденцій сучасного музейництва на терені збереження об'єктів найдавнішої історико-культурної спадщини є створення історико-культурних та археологічних заповідників, головним призначенням яких є збереження, вивчення та ознайомлення відвідувачів з найвизначнішими пам'ятками нашої країни. Серед широкознаних археологічних заповідників України — залишки античних та середньовічних руїн Ольвії, Херсонесу, стародавнього Пантікапею в Керчі, Тіри у Білгороді-Дністровському, унікальна пам'ятка первісного мистецтва у Приазовських степах „Кам'яна Могила” під Мелітополем, комплекси пам'яток епохи міді-бронзи і доби українського козацтва на Хортиці та ін.

Безперечно, заповідниками визнані найвизначніші пам'ятки історико-культурної спадщини України. Серед них Більське городище скіфської доби — найбільше укріплене поселення Європи раннього залізного віку — повинне посісти одне з чільних місць.

Більське городище, розташоване у межиріччі Ворскли і Сухої Груні в межах Зіньківського і Котелевського районів Полтавської області та Охтирського району Сумської області, є унікальною пам'яткою скіфської доби. Площа його перевищує 4020 гектарів, протяжність залишків складних фортифікаційних споруд становить до 35 кілометрів. Значні площі пам'ятки досліджені цілою плеядою відомих вітчизняних фахівців-археологів — В.О.Городцовим, Б.М.Граковим, Б.А.Шрамком. В окрузі пам'ятки розкопано більше 70 курганів скіфської доби (О.О.Бобринський, В.О.Городцов, І.А.Зарецький, І.М.Кулатова, А.О.Моруженко, В.Ю.Мурзін, К.М.Мельник-Антонович, Р.Ролле, С.А.Скорий, О.Б.Супруненко, Б.А.Шрамко, О.В.Щегленко та ін.), проводилися дослідження поселень епохи пізнього неоліту, бронзи, раннього залізного віку, I-поч. II тис. н.е. (В.П.Андрієнко, С.І.Берестнев, Ю.М.Бойко, Ю.В.Буйнов, І.М.Гавриленко, П.Я.Гавриш, Г.Т.Ковпаненко, А.О.Моруженко, О.П.Моця, В.В.Приймак, О.В.Сухобоков, С.П.Юренко та ін.).

Систематичні археологічні дослідження останніх 40 років, підтверджують думку фахівців, що Більське городище існувало у VII-III ст. до н.е. і було великим політичним, торговим, ремісничим і культурним центром доби раннього залізного віку, який описує давньогрецький історик V ст. до н.е. Геродот під назвою Гелону. Територія пам'ятки зберегла і численні свідчення засе-

лення у ранньо- та пізньосередньовічну епохи, рештки українських сіл та хуторів на межі історичних Полтавщини та Слобожанщини.

Науковій проблематиці Більського городища присвячено понад 2000 наукових публікацій, в тому числі капітальне монографічне дослідження доктора історичних наук, професора Б.А.Шрамка „Більське городище скіфської доби (місто Гелон)” (К., 1987).

Величезний комплекс пам'яток городища, що включає Велике укріплення, внутрішні городища та їх передгороддя — Західне, Східне і Куземинське, залишки неукріплених поселень в межах пам'ятки та в її окрузі, курганні некрополі в урочищах Скоробір, Осняги, Марченки, Саранчеве поле, Перещепине, мають порівняно добру збереженість. Незважаючи на окремі втрати, рештки фортифікації Великого, Східного та Західного укріплень збереглися майже по всьому периметру городища, захищені лісонасадженнями, балками та ярами; на них буяє рідкісна степова рослинність. На значних територіях Великого укріплення, вкритих дубравами, залишилися недоторканими ділянки культурних нашарувань попередніх епох. Порівняно більше постраждали від розорювання майданчики Західного та Східного укріплень, кургани.

Головними об'єктами охорони заповідника повинні стати не тільки пам'ятки археології з наявними зовнішніми ознаками — вали та рови, зольники, кургани, майдани, але й, першочергово, археологічні культурні нашарування, схоронені під розораним прошарком денної поверхні, рештки поховань вщент знищених господарюванням курганів тощо.

Серед найважливіших невідкладних пам'яткоохоронних заходів на пам'ятці — вкрай необхідне вилучення із сівозміни площ майданчиків Західного та Східного укріплень, дотримання межі розорювання навкруги валів на 50 метрів.

Велика колекція знахідок, здобута в ході археологічних розкопок на Більському городищі у ХХ ст., розкидана по різних музейних збірках України та Росії. Зосередження хоча б частини матеріалів, з досліджень трьох останніх десятиріч, у фондах заповідника дало б можливість як побудови експозиції, так і вивчення їх дослідниками безпосередньо за місцем знахідки. Зазначимо, що колекції з розкопок Більського городища та його округи зберігаються у Донецьку, Диканці, Києві, Москві, Полтаві, Санкт-Петербурзі, Харкові.

Існують всі підстави для прийняття рішення про створення заповідника на Більському городищі. Так, постановою Ради Міністрів УРСР від 21 липня 1965 р. №711 Більське городище внесено до списку пам'яток археології всеукраїнського значення, охоронна зона пам'ятки затверджена рішенням виконкому Полтавської обласної Ради народних депутатів від 8 липня 1975 р. №301, комплекс пам'яток Великого укріплення і округи отримав статус пам'ятки археології за рішенням обласної виконавчої влади від 23 квітня 1982 р. №243.

Предмет пізнання. Предметом пізнання та збереження є унікальна пам'ятка археології національної ваги — найбільше городище раннього залізного віку Європи, рештки важливого політичного, економічного і релігійного центру скіфської доби в Лісостеповому Лівобережжі України — міста Гелона,

пам'ятки його округи — курганні некрополі, селища, городища і майданоподібні споруди від найдавніших часів до епохи пізнього середньовіччя.

Статус. Археологічний заповідник є науково-дослідницьким та культурно-освітнім закладом системи Міністерства культури і мистецтв України та управління культури Полтавської облдержадміністрації, центром вивчення пам'яток археології епохи раннього залізного віку Дніпровського Лівобережжя.

Хронологічні межі. Заповідник вивчає та зберігає об'єкти найдавнішої історико-культурної спадщини мікрорегіону від доби кам'яного віку до XVIII ст.

Засади діяльності

Комплексність досліджень, самобутність.

Основний принцип діяльності

Творчо-охоронний, науковий.

Основні методи діяльності

Збереження, фіксація, аналіз, інтерпретація.

Профіль заповідника

Археологічний, історико-ландшафтний.

Мета діяльності. 1. Збереження та наукове вивчення унікального комплексу пам'яток території та округи Великого укріплення Більського городища, охоронюваних археологічних територій в межах Зіньківського, Котелевського районів Полтавської області та Охтирського району Сумської області України, насамперед історичних культурних нашарувань, городищ, поселень, решток валів, ровів, курганів та ґрунтових некрополів.

2. Збирання, збереження і вивчення колекції рухомих речових археологічних пам'яток — артефактів, предметів історико-культурного значення, що походять з унікального комплексу та округи, а також архівних матеріалів щодо історії вивчення, польових наукових досліджень на пам'ятці і в регіоні.

3. Ознайомлення відвідувачів з результатами дослідження пам'ятки шляхом експозиційного (музейного і скансенового) показу.

4. Популяризація знань про Більське городище та пам'ятки археології регіону через видавничу, рекламну, лекційну та ін. діяльність.

Територія. Охоронна зона (балансова територія заповідника):

- Західне укріплення Більського городища (72 га);
- Східне укріплення Більського городища (65 га);
- Куземинське укріплення Більського городища (15 га);
- вали Великого укріплення Більського городища та смуга у 100 м навкруги (350 га);

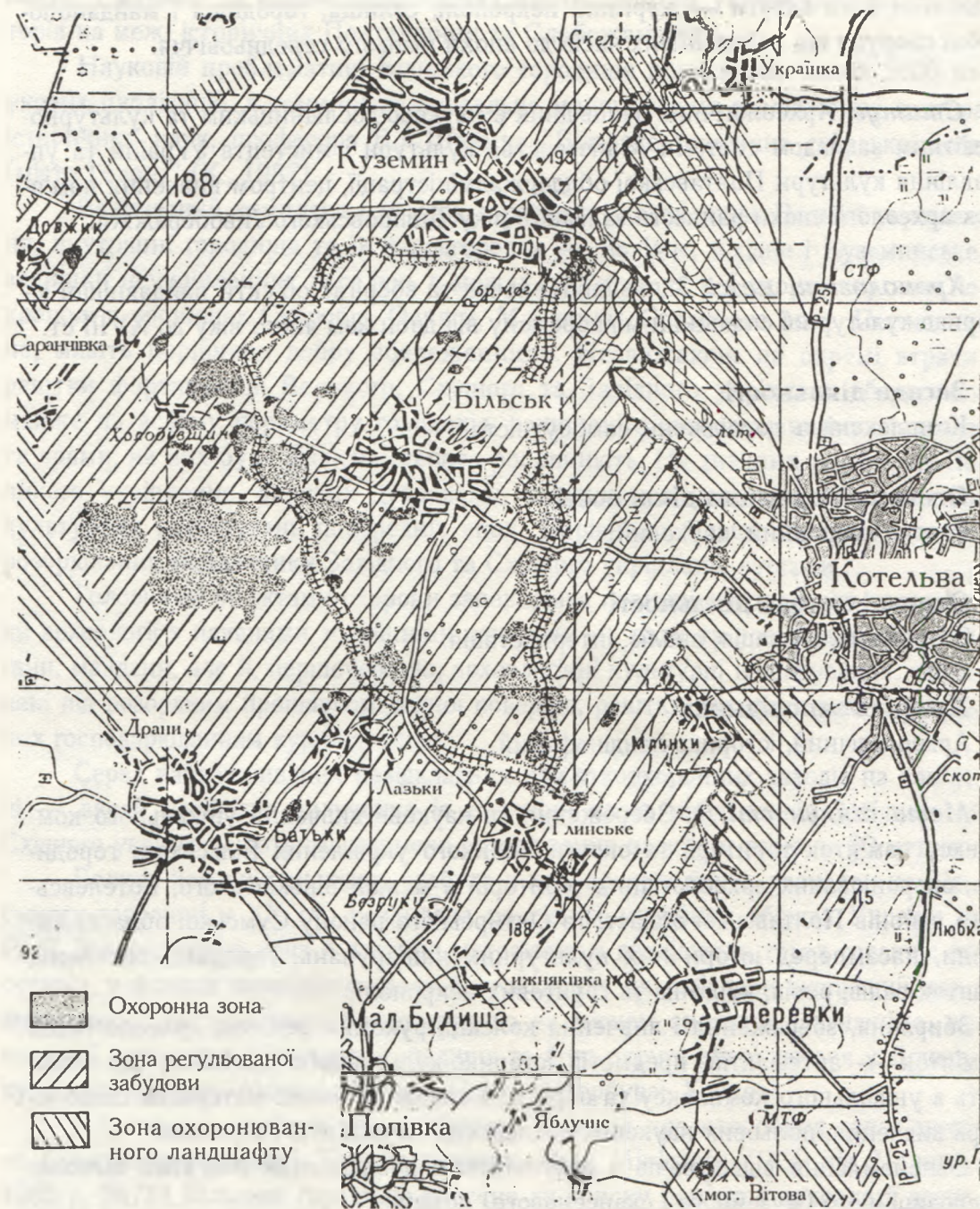

Рис. Схема зонування археологічного заповідника „Більське городище скіфської доби“.

- територія Великого укріплення Більського городища, зайнята археологічними культурними нашаруваннями, курганні некрополі „А” і „Б” (190 га);
 - некрополі округи Більського городища:
 - Марченки (25 га)
 - Осняги (10 га)
 - Скоробір (20 га)
 - Саранчеве поле (10 га)
 - Перещепине (30 га);
 - окремі стародавні поселення найближчої округи Великого укріплення Більського городища (сс.Лазьки, Батьки, Глинськ, Холодівщина, Довжик, Млинки, Саранчівка — до 50 га);
 - Глинське (3 га) та Куземинське (2 га) роменські і давньоруські городища;
 - майдани Малий та Великий Скоробір (3 га);
 - Розрита Могила (2,4 га);
 - Вітова Могила (0,3 га);
 - Лихачівське поселення (2 га).
- Всього: 849,7га.

Зона регульованої забудови:

- територія Великого укріплення Більського городища (до 3520 га), в тому числі територія забудови сс.Більськ, Куземин;
 - територія забудови нагірної частини с.Глинське, околиць Глинського давньоруського городища; сс.Лазьки, Батьки, Довжик, Холодівщина, Млинки (520 га);
 - смуга шириною у 2 км навколо валів Великого укріплення Більського городища з півдня, південного заходу, заходу, північного заходу і півночі від пам'ятки (близько 5000 га);
 - правобережні схили та заплава ріки Ворскли вздовж укріплень Великого Більського городища (2600 га);
 - територія, зайнята групами курганів Розритої Могили та Вітової Могили (50 га);
 - округа майдановидних споруд Скоробору (10 га);
 - урочище Рубіжне (південно-західна частина Ковпаківського дендропарку на лівому березі р.Ворскли) (1,5 га).
- Всього: 11701,5 га.

Зона охоронюваного природного та історичного ландшафту:

- смуга навколо зони регульованої забудови шириною 0,5-1 км з півночі, заходу та півдня від валів Великого укріплення (до 1500 га);
 - ліси лівобережної заплави р.Ворскли вздовж валів Великого укріплення Більського городища (близько 2000 га);
 - округа Розритої Могили та Лихачівського поселення в радіусі до 1 км (до 300 га).
- Всього: 3850га.

Принципи функціонування заповідника. Створення єдиного охоронно-господарського механізму використання території, наукового вивчення пам'яток і розвитку туризму шляхом участі заповідника у будь-якій діяльності суб'єктів власності мікрорегіону за міжгосподарськими, міжрайонними, міжобласними та міжнародними угодами.

Основні напрямки діяльності заповідника.

1. Науково-дослідницький:

- вивчення пам'яток території Великого укріплення Більського городища та його округи археологічними, історичними та ін. методами;
- розробка наукової проблематики з питань епохи бронзи, раннього залізного віку та Київської Русі широкого регіону Поворскля, Полтавщини, історії мікрорегіону та природи Середнього Поворскля;
- організація та проведення археологічних та ін. наукових досліджень в межах заповідника та його округи;
- проведення наукових конгресів, конференцій, симпозиумів, читань, семінарів;
- видання міжвідомчих збірок наукових праць та монографій з проблематики раннього залізного віку Європи, археології та краєзнавства Полтавщини і Сумщини, каталогів колекцій, науково-популярної літератури, путівників тощо;
- видання електронних (комп'ютерних) періодичних та окремих наукових видань, репрезентування їх через міжнародні інформаційні канали;
- створення комп'ютерного банку даних про колекції та матеріали досліджень Більського городища;
- укладання і видання „Словника археологів України”, „Археологічної енциклопедії України”;
- створення наукових фондів рухомих (музейних) археологічних пам'яток, наукового архіву заповідника;
- створення Археологічної книгозбірні — головної археологічної бібліотеки регіону.

2. Пам'яткоохоронний:

- збереження археологічних та історико-ландшафтних пам'яток, культурних нашарувань археологічного характеру;
- проведення охоронних археологічних досліджень об'єктів, що руйнуються внаслідок дії природних та господарських чинників;
- охорона пам'яток історії та етнографії на території Великого укріплення Більського городища;
- збереження пам'яток часу новітніх воєн, поховань загиблих воїнів;
- охорона рідкісної рослинності в межах пам'ятки.

3. Експозиційний:

- відображення у постійнодіючій та тимчасових експозиціях найдавнішої історії мікрорегіону, результатів наукових досліджень Більського городища та його округи;
- створення відкритих фондів археологічних знахідок з Більського городища;
- побудова елементів експозиції музею просто неба (скансену) та експози-

- ційних ділянок музеєфікованих археологічних об'єктів;
- створення музейних експозиційних об'єктів новітньої історії:
 - а) Розрита Могила, Скоробір — селітроварництво;
 - б) етнографічних;
 - в) історії села;
 - г) родини Гнедичів та ін.;
- проведення виставочної діяльності, в тому числі міжнародної;
- функціонування меморіальних комплексів у складі заповідника.

4. Культурно-освітній і виховний:

- пропаганда знань про унікальний комплекс пам'яток Більського городища шляхом ведення лекційної роботи, використання засобів масової інформації та видавничої діяльності;
- проведення пересувних виставок;
- залучення до пам'яткоохоронних заходів місцевої молоді;
- функціонування літніх міжнародних та всеукраїнських студентських польових семінарів „Археологія раннього залізного віку” та проведення археологічної польової практики під час досліджень Більського городища;
- проведення польової школи юного археолога із залученням вихованців археологічних гуртків міст України;
- створення спеціалізованого класу на базі місцевої середньої школи з історико-археологічною та краєзнавчою спеціалізацією;
- залучення до археологічного туризму громадян України та інших країн, створення умов до участі бажаючих у дослідженні та збереженні пам'яток;
- інформування місцевого населення про результати досліджень Більського городища шляхом зустрічей з науковцями, участі у традиційних святах;
- проведення Дня заповідника.

5. Господарський:

- встановлення пам'яткоохоронних засад ведення господарської діяльності в межах комплексу пам'яток Більського городища та його округи;
- використання окремих ділянок території заповідника для вирощування лікарських рослин, багаторічних кормових трав, грибів;
- створення пасіки;
- розміщення в межах господарських приміщень власного видавничого підрозділу (друкарні);
- створення підрозділів по виготовленню сувенірної продукції;
- залучення власників усіх форм власності до співпраці по розбудові заповідника, створенню сфери обслуговування туризму.

Структура заповідника

I. Адміністрація.

II. Відділи:

1. Польових досліджень.
2. Охорони пам'яток.
3. Експозиційної роботи.

4. Фондів.
5. Масової роботи та експозиційного обслуговування.
6. Охорони природи.
7. Краєзнавчий.
8. Розрита Могила — музей селітроваріння.
9. Науковий архів.
10. Археологічна книгозбірня.
11. Редакційно-видавничий та комп'ютерних методів дослідження.
12. Аудіо-фотолабораторія.

III. Господарські підрозділи:

1. Господарська частина.
2. Гараж.
3. Друкарня.
4. Охорони території.
5. Готель.

IV. Бухгалтерія.

Укладач Супруненко О.Б.

***Поетапний план створення археологічного заповідника
„Більське городище скіфської доби”.***

1. Створення заповідної (охоронюваної) археологічної території „Більське городище та його округа” як пам'ятки археології національного значення. *1996 р.*
2. Функціонування заповідної території на правах сектору Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації. *1996-1997 рр.*
3. Створення фондів археологічних знахідок (колекцій) майбутнього заповідника, його архіву та бібліотеки, спорудження бази постійнодіючої археологічної експедиції на городищі. *1996-1997 рр.*
4. Введення посад наукового співробітника на Більському городищі та наглядача території. *1996 р.*
5. Підготовка проекної документації заповідника. *1996-1997 рр.*
6. Прийняття Урядового рішення про створення Державного археологічного заповідника „Більське городище скіфської доби”. *1996-поч.1997рр.*

НЕКОТОРЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ ПО СОЗДАНИЮ БЕЛЬСКОГО ЗАПОВЕДНИКА

Если обратиться к географической карте Украины, то мы увидим, что расположено Бельское городище на стыке Полтавской, Сумской и в непосредственной близости от Харьковской областей. Такое местоположение, безусловно, является выгодным, поскольку позволяет в три раза расширить круг потенциальных посетителей. Немаловажным также представляется тот факт, что указанное городище являлось центром племенного союза, что в свою очередь, дает возможность показа истории не только одного городища, пускай и самого большого в Европе, но и всего региона в целом.

Для повышения привлекательности музея-заповедника предлагается произвести ряд реконструкций, как частичных, так и полных. К первым мы относим реконструкции частей оборонительной стены Западного и Большого укреплений, а также ворот возле Восточного укрепления, в которых можно разместить смотровую площадку, используя благоприятный ландшафт. Ко второй группе — относим полную реконструкцию Восточного укрепления, включающую в себя воссоздание усадеб, хозяйственных помещений, мастерских, в частности кузницы, и храма. Причем в помещениях должны размещаться манекены, изображающие жителей городища в процессе хозяйственной деятельности, что должно оказать большое экспрессивное воздействие на посетителя.

Учитывая близость к городищу большого числа курганных могильников, представляется целесообразным произвести ряд реконструкций некоторых захоронений, позволяющих выявить и продемонстрировать дифференциацию скифского общества.

Теперь несколько слов об экспериментальном направлении в деятельности музея-заповедника. Предполагается создание экспериментального поселения скифской эпохи, в которой будут жить и работать несколько добровольцев, используя в процессе своей жизнедеятельности только древние технологии. Кстати, идея не нова, и в Европе создано несколько таких поселений (экспериментальное поселение периода позднего палеолита на Польшере Флево в Голландии, экспериментальная деревня в Лейре и Дании, кельтское поселение эпохи раннего железа в Батсер-Хилле в Англии, средневековая деревня в Дюппеле). Они так хорошо зарекомендовали себя, что создавать такой музей на Украине можно без всяких опасений. К тому же экспериментальное посе-

ление будет настолько репрезентативным, что должно удовлетворить любые запросы посетителей, от школьников до академиков.

Необходимо также отметить, что создание подобного музея-заповедника преследует еще одну цель. Ведь не следует забывать о том, что археологические исследования на Бельском городище продолжаются и сегодня. Наличие же в непосредственной близости от городища музейного комплекса будет способствовать более качественной обработке полученных в результате раскопок материалов и позволит собрать в одном фонде экспонаты, находящиеся в данный момент в музеях Полтавы, Москвы, Харькова и Киева, что в свою очередь будет отвечать требованиям, разработанным в ИКОМ и ИКОМОС, позволит изъять из севооборота земли, распашка которых приводит к уничтожению археологического комплекса. В дальнейшем музей-заповедник видится авторам данной работы как научно-методический центр археологических исследований Левобережья.

Что касается повышения эффективности культурно-массовой и научно-просветительной работы, то в силу неомогенности, в конечном счете, контингента посетителей, представляется необходимым разделение последних на две группы: специалистов и неспециалистов. К первым мы относим студентов профильных вузов, преподавателей средней и высшей школ, сотрудников научных институтов, ученых и, наконец, работников музеев. Ко второй группе относятся все остальные категории посетителей. Причем градации внутри групп будут различны: по уровню знаний в первой и по возрастным характеристикам во второй. Применительно к последней необходимо учитывать также и социально-географическую среду бытования. Что касается демографической характеристики посетителей, то здесь возникают некоторые проблемы. Отчасти из-за географического расположения заповедника (на стыке трех областей, удаленность от крупных населенных пунктов), отчасти из-за своей масштабности. Ведь заповедник ориентирован на общеукраинский уровень и не должен замыкаться на какой-либо области.

Однако, в этом вопросе может помочь информация о социально-демографическом составе посетителей, активно накапливавшаяся музеями в эти годы, мотивах и целях посещения музеев, реакции на осмотр экспозиции. Предлагается проведение подобных социологических исследований и в Бельском заповеднике, по итогам которых будут смоделированы „портреты” музейной аудитории, позволяющие наметить пути совершенствования экспозиций и выставок, содержания экскурсий, а также выявить потенциальные резервы расширения музейной аудитории. То есть, формулируя задачи музейным социологам в данном заповеднике, мы выделяем три конкретные темы:

- 1) выявить социально-демографический состав посетителей: подобные знания необходимы музею для поиска путей расширения своей аудитории;
- 2) выявить мнения и предпочтения посетителей, без чего невозможно совершенствование форм и методов научно-просветительной работы. Составной частью подобных исследований становится анализ статистических показателей посещаемости, что дает, например, возможность рассчитать математичес-

кую модель потока посетителей, на основе которой осуществляется прогнозирование заполняемости залов музея;

3) изучить процесс восприятия экспозиции посетителями и их способность ориентироваться в музейной среде. Данную информацию необходимо учитывать при осуществлении научной и архитектурно-художественной подготовки экспозиции.

Следовательно, из выше изложенного можно сделать вывод, что посещаемость музея будет находиться в прямой зависимости от трех факторов: работы музея как таковой, капиталовложений и рекламы.

Основные направления работы музея видятся в следующем: научная работа, включающая в себя ежегодные археологические экспедиции, обработку полученных материалов, пополнение фондов и расширение действующих экспозиций. Безусловно, важнейшие позиции в этом ряду займут экскурсионное и лекционное направления в деятельности музея. Большое внимание необходимо уделять также просветительной работе с посетителями и жителями ближайших населенных пунктов. Наряду с этим будет применяться открытое хранение фондов с предоставлением их для изучения исследователям, публикация отчетов и введение собственных музейных изысканий в научный оборот, создание компьютерно-информационной системы, имеющей выход на мировую абонентскую сеть. Как формы научно-просветительной работы в направлении развития науки могут быть проведены научно-практические конференции по любым вопросам, даже не обязательно историческим, поскольку музей будет располагать для этого необходимой базой. Оборудовав собственную типографию, заповедник сможет заниматься распространением разнообразной печатной продукции от научных монографий до выпуска комиксов на исторические темы. Принимая во внимание близость к нему Опошнянского керамического завода, нам кажется возможным наладить на последнем выпуск различных сувениров из керамики. Еще одним видом научно-просветительной деятельности музея-заповедника может стать выпуск археологических наборов различной сложности, включающих в себя фрагменты некоторых интересных находок с целью их последующей реконструкции. Думается, что к этим наборам, как к учебным пособиям, проявят интерес не только высшие учебные заведения, но и люди, просто увлекающиеся историей родного края.

Еще одной, небезинтересной формой работы может стать устройство летних детских лагерей с археологическим уклоном, в которых дети смогут не только отдохнуть но и помочь музею-заповеднику, разумеется, в силу своих возможностей. Таким же образом представляется возможным проведение археологических практик соответствующих вузов под руководством музейных работников высокой квалификации.

Ну и конечно, ни в коем случае не стоит забывать об экскурсионном обслуживании населения. Это могут быть как простые ознакомительные экскурсии, так и тематические, посвященные какой-либо конкретной проблеме. К примеру, „Развитие гончарного ремесла в лесостепной Скифии”, „Культура Скифских племен”, „Межплеменные отношения в Скифском городе” и т.д.

Особое внимание, на наш взгляд, следует уделить лекционной работе, которая должна проводиться не только в музее, но и на местах. Это позволит не только повысить уровень знаний населения соседних областей, но и сохранить для науки огромное количество подъемного материала.

Теперь рассмотрим, какую пользу научно-просветительной и культурно-массовой работе с посетителем сможет принести экспериментальное направление в деятельности музея. Под руководством инструкторов экспериментального центра можно организовать курсы по обучению школьников ткацкому делу, выделке и обжигу керамики, ковке, сельскохозяйственным работам и другим видам деятельности. Обучение должно подкрепляться конкретной практикой. Время прохождения курсов может быть разным: от одного дня до недели и больше.

Одновременно устраиваются курсы для учителей, студентов и других интересующихся. Думается, что этой возможностью широко воспользуются учителя как сельских, так и городских средних школ.

При этом заповедник не ограничивает свою просветительную работу рамками городища, он может предоставлять в распоряжение школ специальные передвижные выставки, с помощью которых организовываются практические занятия на местах. Это ящики, в которых содержатся реплики различных сосудов, одежды, ткацких приспособлений, топоров, мотыг, снабженные инструкциями по их использованию. Этот вид деятельности музея хотя и является, по мнению зарубежных экспериментаторов, наиболее трудоемким и дорогостоящим, но одновременно приносит максимальную пользу. Выяснилось, что ученики прочно усваивают знания об обществе древних людей, приобретенные в процессе личного труда. В этом их отличие от знаний, почерпнутых из книг. Одновременно ребята усваивают такие истины, как уважительное отношение их доисторических предков к природной среде, необходимость сокращения необдуманных вмешательств человека в природу...

Характерной особенностью создаваемого заповедника должно являться то, что он не будет замкнутой музейной структурой. В связи с этим предлагается широкое сотрудничество заповедника с целым рядом различных организаций, включая также и коммерческие. В первую очередь, это конечно же сеть музеев Украины. Но это ни в коем случае не означает отказа от сотрудничества с музеями других стран. Безусловно, заповедник теснейшим образом будет связан с Институтом археологии НАН Украины, высшими учебными заведениями, готовящими специалистов исторического профиля. Намечается также и сотрудничество с учеными „дальнего” зарубежья. Думается, что создание мощной исследовательской базы на основе музея-заповедника позволит заниматься наукой, а не выбиванием материальных средств, как это делается сейчас.

Средством удовлетворения этих насущных потребностей может стать сотрудничество музея-заповедника с различными коммерческими структурами. В частности мы предлагаем следующее: создать на базе музея вблизи городища или в районе Куземина не только научно-просветительный, а и

культурно-развлекательный центр. То есть, музей объявляет конкурс и по его результатам заключает договор с победителем на постройку туристического комплекса, спектр работ которого ограничивается только фантазией проектировщиков. Это может быть как простая база отдыха, так и пятизвездочный отель, рассчитанный на прием посетителей, обладающих валютой. С привлечением иностранных инвесторов, а может быть отечественных или даже государства, представляется возможным создание парка исторических аттракционов по подобию известного во всем мире Диснейлэнда, способного при правильном подходе к делу не только предоставить необходимые средства для работы музея-заповедника, но и помочь экономике развивающейся Украины.

Подводя итог всему выше изложенному, хочется заметить, что сотрудничество с различными коммерческими структурами поможет музею-заповеднику не только в материальном плане, но и в проведении различных мероприятий, не связанных напрямую с музейной деятельностью. Например, широко известная традиция „посвящения в археологи” может перерасти в хорошо организованное шоу с трансляцией по телевидению, в котором соискатели смогут продемонстрировать не только знание археологии, но и физическую подготовку вместе со смекалкой, юмором и т.д. Опыт разных стран, в частности Японии, показывает, что такие представления всегда пользуются большой популярностью среди всех слоев населения. Ничего подобного нет не только в Украине, но и в СНГ, что позволит музею и в этой области выступить первооткрывателем.

В заключение, хочется отметить, что время, когда музеи являлись оплотом камерности, безвозвратно ушло. Сегодня музеи должны пересмотреть свои позиции в отношении с посетителем. По глубокому убеждению авторов, не посетитель должен приходить в музей, а музей идти навстречу посетителю. Думается, что создание на Левобережье первого археологического музея, а тем более заповедника, при условии пристального внимания со стороны его сотрудников к научно-просветительной и культурно-массовой работе, позволит покончить с варварским отношением к артефактам, находимым на территории данного региона.

ЗАПОВІДНА ПРИРОДА БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА ТА ЙОГО НАЙБЛИЖЧИХ ОКОЛИЦЬ

Котелевський район — один з найбагатших у Полтавській області на незаймані заповідні місця¹.

Чарівність природи Котелевщини зумовлена наявністю лісових масивів, мальовничих озер і річок. Район розташований в центральній частині Полтавської рівнини у межах Лівобережно-Дніпровської фізико-географічної провінції². Територія району найбільш заліснена в області. Площа лісів складає 15,6 тис.га, лісистість — 19,7%³. Через територію району протікає Ворскла (на західній межі) та її притоки Мерло і Котельва.

На початок 1995 р. природно-заповідний фонд Котелевського району включав один лісопарк — пам'ятку садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення, 11 заказників (ботанічні, гідрологічні, орнітологічний, ландшафтний), 3 пам'ятки природи (ботанічні, комплексна), та 6 заповідних урочищ, що належать до місцевого заповідного фонду. Площа заповідних об'єктів і територій — 1829,82 га, з них 1147,2 га входить до складу лісфонду Полтавського держлісгоспу⁴.

Один з найцінніших природних комплексів району — Більське городище та його околиці з неповторними ландшафтами, великими лісовими масивами, унікальною для півночі Полтавської області степовою рослинністю. Ця територія потребує охорони не тільки як археологічна пам'ятка, але й як природний заказник.

Поблизу Більського городища на захід від Котельви на лівому березі Ворскли розташований *Ковпаківський лісопарк* — пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення (Котелевське лісництво, квартали 40, 47, 48, 52-55)⁵. Історія лісопарку пов'язана з ім'ям партизанського генерала, двічі Героя Радянського Союзу, уродженця Котельви С.А.Ковпака. Під його керівництвом весною 1918 р. було насаджено 75 десятин сосен на сипучих пісках вздовж р.Ворскли⁶.

У наступні роки площа насаджень збільшувалась. У роки Великої Вітчизняної війни в цих лісах знайшли притулок партизани, в них розміщувались і військові частини, які визволяли Котельву від фашистських загарбників⁷. Тут над крутим берегом Ворскли стоїть кремезна „Верба розвідника“, яка була зручним місцем для спостереження за ворожими позиціями, росте і „Тополя партизана“, і „Майорські тополі“⁸.

На початку семидесятих років навколо „Сосен Ковпака” жителями Котельви було створено лісопарк, в якому в мініатюрі відтворено бойовий шлях ковпаківців. Партизанська стежка лісопарку „Від Путівля до Карпат” відповідає пройденим десяти етапам легендарного рейду — Спадщанський ліс, Брянщина, Деснянщина, Лоївщина, Прип'ятський гай, Лельчиці, Тетерівщина, Сарненський гай, Яремче. Тоді були створені додаткові посадки дерев, характерних для головних пунктів рейду. Для Брянщини — берези і дубки, Деснянщини — голубі ялини, сосни, калини, Лоївщини — верби, вільха, берези, Карпат — бук, смерічки, сосни, явори⁹.

Зараз у лісопарку на площі 196 га зростає близько 80 порід дерев і чагарників, понад 60 видів лікарських рослин, 28 видів шапинкових грибів¹⁰.

До складу Ковпаківського лісопарку, який охороняється постановою Держкомприроди УРСР від 30.07.1975 р.¹¹, входить *Більське джерело*, яке відоме з XV ст.¹², та 200-річний *дуб Сковороди*, що стоїть на валу східного укріплення Більського городища (Котелевське лісництво, квартал 42)¹³. Існує декілька легенд про появу дуба Сковороди. Мандруючи з Києва до Харкова видатний український філософ і поет звернув із тракту до Котельви на ярмарок і тоді зійшовши на вал, посадив там три дубки. За іншими переказами, дуби посаджені раніше і Г.С.Сковорода відпочивав під ними. До наших днів лишився тільки один дуб висотою понад 20 м¹⁴.

На південний захід від с.Більська на землях колективного сільськогосподарського підприємства ім.Шевченка розташоване урочище „*Дубки*” — ботанічна пам'ятка природи. Це широка лісосмуга площею 1 гектар, де зростають дуби віком до 200 років¹⁵. Тут же у полі на території відомої пам'ятки археології „Курганний могильник та майданоподібні споруди в ур.Скоробір”¹⁶ виділено ділянку площею 2 га, де зростають регіонально рідкісні види рослин — горицвіт весняний, дзвоники персиколісті, які охороняються рішенням Полтавського облвиконкому¹⁷. Це ботанічний заказник *Скоробір*¹⁸.

До перспективних заповідних територій належать *вали Більського городища* та *Барвінкова гора* між Більськом і Котельвою.

Ці території були обстежені і запропоновані до заповідання спеціалістами міжвідомчої комплексної лабораторії наукових основ заповідної справи АН України та Мінприроди України у складі зав.лабораторією, доктора біологічних наук Т.Л.Андрієнко та кандидата біологічних наук О.М.Байрак-Смоляр¹⁹.

На валах Більського городища скіфського часу сформувалась степова рослинність — різноманітні угруповання справжніх та лучних степів. Тут зростають типові степові види — шавлія поникла і степова, залізник колючий та бульбистий, келерія гребінчаста, пирій середній, костриця валіська, з рідкісних видів — ковила волосиста, сон чорніючий, горицвіт весняний, анемона лісова. Зростає і чимало лікарських видів²⁰. Щоб забезпечити охорону цієї унікальної степової ділянки, необхідно створити тут комплексну пам'ятку природи загально-державного значення.

Барвінкова гора запропонована до охорони як ботанічна пам'ятка природи місцевого значення, розташована на правому березі р.Ворскли. Це масив

широколистяного природного лісу віком 60-80 років, де зростають дуби, ясени, клени, липи, у підліску — ліщина, бруслина бородавчата. З трав'яних рослин — барвінок малий місцями утворює суцільний покрив. На галявинах зростають рідкісні рослини — конвалія травнева, валеріана висока, ломиніс прямий. У прониззі гори відмічена популяція лісової орхідеї — зозульні сльози яйцевидні, занесеної до Червоної книги України²¹.

Заповідна природа Більська є безцінним здобутком і гордістю нації, і збереження її не менш важливе, ніж охорона археологічних пам'яток.

Література

1. НА ПКМ — Од.зб. П 01-116. — А. 4, 5, 8, 14, 36, 38, 42, 57, 58, 63, 65, 67, 68, 78, 79, 84, 85.
2. **Дудник І.М.** Котелевський район // Географічна енциклопедія України. — К.: УРЕ, 1990. — Т.2. — С.206.
3. Полтавська область: природа, населення, господарство. — Полтава, 1993. — С.50.
4. НА ПКМ. — Од.зб. П 01-116.
5. Там само. — А. 36.
6. **Ковпак С.А.** Від Путівля до Карпат. — Львів: Каменяр, 1980. — С.17.
7. **Самсоненко С.** Смерічки над Ворсклою // Радянська жінка. — 1975. — №3. — С.24.
8. **Давиденко Я.І.** Мальовнича Полтавщина. — Харків: Прапор, 1982. — С.70.
9. Там само. — С.70, 71.
10. НА ПКМ. — Од. зб. П 02-152. — А. 21.
11. НА ПКМ. — Од. зб. П 01-116. — А. 36.
12. **Чайка В.Я.** Зелені шати Полтавщини. — Полтава: Криниця, 1994. — С.58.
13. НА ПКМ. — Од. зб. П 01-116. — А. 39.
14. **Давиденко Я.І.** Вказ.робота. — С.101, 102.
15. НА ПКМ. — Од. зб. П 01-116. — А. 63.
16. **Шрамко Б.А.** Перелік пам'яток археології... Більського городища // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1994. — Ч.2 — С.195.
17. НА ПКМ. — Од. зб. П 01-59. — А. 3, 4.
18. НА ПКМ. — Од. зб. П 01-116. — А. 65.
19. НА ПКМ. — Об. зб. П 01-115. — А. 57, 58.
20. Там само. — А. 62.
21. Червона книга Української РСР. — К.: Наук. думка, 1980. — С.295.

ФЛОРА ТА РОСЛИННІСТЬ БОТАНІЧНОГО ЗАКАЗНИКА „СКОРОБІР”

Урочище Скоробір — найменший за площею (2 га) серед ботанічних заказників місцевого значення Полтавської області. А за різноманіттям степової флори — один з найцінніших у науковому відношенні.

Згідно геоботанічного районування ця місцевість розташована в північній частині Ворсклинського геоботанічного району Роменсько-Полтавського округу Лівобережно-Придніпровської лісостепової підпровінції¹.

Ця ділянка, розташована між сільськогосподарськими угіддями Котелевського та Зіньківського районів, вціліла завдяки археологічній цінності як місцезнаходження курганного могильника VII-III ст. до н. е.² і в 1992 р. була заповідана як унікальний степовий природний комплекс.

У просторовій структурі регіональної елементарної флори Полтавської рівнини досліджена ділянка ур. Скоробір — це монотипна флора-ізолят, що являє собою трансформований комплекс флори топологічного рівня, екологічно та історично обумовлений і просторово локалізований внаслідок антропогенної трансформації рослинного покриву³.

Своєрідний рельєф території заказника із чисельними пагорбами та зниженнями, які відповідають розташуванню курганного могильника, створює різноманітність екоотопів, що сприяло формуванню в цій місцевості строкатого рослинного покриву з багатою степовою флорою.

За результатами оригінальних досліджень у 1993 р. нами вперше проведена інвентаризація видового складу квіткових рослин заказника, встановлені особливості розміщення степової рослинності, виявлені рідкісні види флори Полтавщини.

Флористичний склад ур. Скоробір включає 124 види відділу Magnoliophyta, які відносяться до 92 родів 30 родин. Цей показник свідчить про високу флористичну насиченість заповідної ділянки. Провідними за кількістю видів родинами є Asteraceae (15 видів), Lamiaceae (14), Poaceae (10), Fabaceae та Caryophyllaceae (по 8 видів), Rosaceae (7), Scrophulariaceae (6), Boraginaceae (5). В цілому таке розташування провідних родин є характерним для рівнинних степових флор і вказує на високу участь представників різнотрав'я.

Рослинний покрив дослідженої ділянки в цілому є характерним для лучних степів лісостепової зони, але ценотично не досить виражений, що пов'язано з особливостями рельєфу. На території заказника поодинокі зростають кущі гльоду (*Crataegus* sp.), терену (*Prunus spinosa* L.), шипшини (*Rosa* sp.),

бузини чорної (*Sambucus niger* L.), жостіру проносного (*Rhamnus cathartica* L.), бруслини європейської (*Eupytus verrucosa* Scop.). Характерними ценозоутворювачами на степовій ділянці є злаки: келерія гребінчаста (*Koeleria cristata* (L.) Pers.), костриця валіська (*Festuca valesiaca* Gaud.), тонконіг вузьколистий (*Poa angustifolia* L.). Окремі куртини в угрупованнях утворюють ковила волосиста (*Stipa capillata* L.), пирій середній (*Elytrigia intermedia* (Host) Nevski), стоколос безостий (*Bromopsis inermis* (Leyss.) Holub.), куничник наземний (*Calamagrostis epigeies* (L.) Roth.), грястиця збірна (*Dactylis glomerata* L.).

Особливістю рослинного покриву заказника є висока участь в угрупованнях багатого за видовим складом різнотрав'я. У найвищому ярусі травостою домінують: юринея павутиниста (*Jurinea arachnoidea* Bunge.), залізняк бульбистий (*Phlomis tuberosa* L.), шавлія поникла (*Salvia nutans* L.), смілка татарська (*Silene tatarica* (L.) Pers.), рутвиця мала (*Thalictrum minus* L.), аспарагус багатолістий (*Asparagus polyphyllus* Stev.), лаватера тюрінгська (*Lavatera thuringiaca* L.). Флористичне ядро другого ярусу травостою утворюють чистець прямий (*Stachys recta* L.), шавлія степова (*Salvia stepposa* Shost.), люцерна румунська (*Medicago romanica* Prod.), конюшина альпійська та гірська (*Trifolium alpestre* L., *T. montanum* L.), гадючник звичайний (*Filipendula vulgaris* Moench.), дзвоники сибірські (*Campanula sibirica* L.). У третьому ярусі — домінують чебрець Маршаллів (*Thymus marshallianus* Willd.), подорожник ланцетовидний (*Plantago lanceolata* L.), суниці зелені (*Fragaria viridis* L.), китятки подільські (*Polygala podolica* DC.), ахірофорус плямистий (*Achyrophorus maculatus* (L.) Scop.).

На території заказника чітко проглядається залежність формування флористичних комплексів від особливостей рель'єфа. На верхівках горбів флористичне ядро утворюють ксерофітні (юринея павутиниста, ахірофорус плямистий, дзвоники сибірські, шавлія степова та поникла, залізняк колючий (*Flomis pungens* L.) та ксеромезофітні види (келерія гребінчаста, аспарагус багатолістий, вероніка колосиста (*Veronica spicata* L.), жовтець багатоквітковий (*Ranunculus polyanthemos* L.), чебрець Маршаллів та ін.). На верхівках опуклих горбів та стрімких схилах зростають типові ксерофіти: житняк гребінчастий, віниччя сланке (*Kochia prostrata* (L.) Schrad.), переломник видовжений (*Androsace elongata* L.), еремогоне довголиста (*Eremogone longifolia* (Bieb.) Fenzl). На плескатому схилі південної експозиції виявлена куртина барвінку трав'янистого — рідкісної для Полтавщини рослини. На плескатих зниженнях заказника домінують мезоксерофітні види: шавлія лучна, гадючник звичайний, тонконіг вузьколистий, буквиця лікарська (*Betonica officinalis* L.), підмаренник справжній (*Gallium verum* L.), чина паннонська (*Lathyrus pannonicus* (Jacq.) Carcke), звіробій звичайний (*Hypericum perforatum* L.), в'язіль барвистий (*Coronilla varia* L.), шолудивник Кауфмана (*Pedicularis kaufmanni* Pinzg.)

В місцях, де порушений рослинний покрив внаслідок археологічних розкопок, домінують синантропні види — кропива дводомна (*Urtica dioica* L.), молочай (*Euphorbia* sp.), собача кропива п'ятилопатева (*Leonurus quinquelobatus* Gilib.).

У весняний період на території заказника виявлені ефемери та ефемероїди, які утворюють куртини чи зростають поодинокими екземплярами. У південно-східній частині урочища на підвищених плескатих ділянках зростає чисельна популяція горицвіту весняного (*Adonis vernalis* L.) — одного з найкрасивіших представників весняної флори Полтавщини. Різке зменшення його чисельності за останні десятиріччя в області пов'язане з розорюванням, випасанням худоби в місцях зростання, масовим збором надземної частини рослини. У південній частині заказника на сплющеному пониззі виявлена куртина анемони лісової — рідкісної рослини, що охороняється в області. На верхівках горбів у північно-західній частині заказника зростають півники угорські. На посушливих ділянках невеликі куртини утворюють ефемери — переломник видовжений та костянець зонтичний (*Holosteum umbellatum* L.). У зниженнях між горбами поодинокі зустрічається первоцвіт весняний (*Primula veris* L.).

У флорі ботанічного заказника Скоробір виявлено 11 регіонально рідкісних видів рослин, з яких ковила волосиста — занесена до Червоної книги України, інші охороняються в області за рішенням обласної Ради народних депутатів від 28.02.95 р. В соціологічному відношенні більша частина цих рідкісних видів відноситься до групи, що зменшуються чисельно внаслідок порушення природних екоотопів та знищення під час квітіння: горицвіт весняний, анемона лісова, півники угорські, чина паннонська, первоцвіт весняний, шавлія буквицелиста (*Salvia betonicaefolia* Etl.). До групи погранично-ареальних видів відноситься віниччя сланке. У північно-західній частині заказника виявлена популяція синяка плямистого (*Echium maculatum* L.) — єдине сучасне місцезнаходження в області. Серед малопоширених на Полтавщині степових видів, що зростають в „Скороборі”, слід відзначити переломник видовжений, шолудивник Кауфмана, гострокільник волохатий (*Oxytropis pilosa* (L.) DC.), шандру ранню (*Maggubium graecox* Janka).

На території ботанічного заказника „Скоробір” доцільно продовжити флористичні та геоботанічні дослідження з метою картографування рослинного покриву та спостереження за станом популяцій рідкісних видів.

Література

1. Геоботанічне районування Української РСР. — К.: Наук. думка, 1977. — 302 с.
2. Полтавщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. — К.: УЕ, 1992. — 1024 с.
3. Бурда Р.И. Антропогенная трансформация флоры. — К.: Наук. думка, 1991. — 168 с.

Список сокращений

АДУ	— Археологичні дослідження на Україні... року
АЗ ПКМ	— Археологичний збірник Полтавського краєзнавчого музею
АИП	— Археологические исследования на Полтавщине
АИУ	— Археологические исследования на Украине... года
АЛЮР	— Археологическая летопись Южной России
АН УССР	— Академия наук УССР
АО	— Археологические открытия... года
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки УРСР
АС	— Археологический съезд
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
БГПИ	— Белгородский государственный педагогический институт
ВГО	— Всесоюзное географическое общество
ВДИ	— Вестник древней истории
ВУАК	— Всеукраїнський Археологічний Комітет
ВХУ	— Вісник Харківського університету
ВЯ	— Вопросы языкознания
ГИМ	— Государственный исторический музей
ГКНТ	— Государственный комитет по науке и технике Украины
ГШКА	— Генеральный штаб Красной армии
ДАС	— Донецкий археологический сборник
ДГУ	— Днепропетровский государственный университет
ИАДК	— История и археология древнего Крыма
ИАК	— Известия Археологической Комиссии
ИИМК РАН	— Институт истории материальной культуры Российской Академии Наук
ИКОМ	— Международный Совет Музеев
ИКОМОС	— Международный комитет музеологии ИКОМ
ИТОИАЭ	— Известия Таврического отделения истории, археологии и этнографии
ИТУАК	— Известия Таврической ученой архивной комиссии
ИА АН України	— Інститут археології Академії Наук України

ІА НАНУ	— Інститут археології Національної Академії Наук України
КС	— Киевская старина
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
КС ОАО	— Краткие сообщения Одесского археологического общества
ЛВ ІА АН СРСР	— Ленинградське відділення Інституту археології АН СРСР
ЛГУ	— Ленинградский государственный университет
МАО	— Московское археологическое общество
МАР	— Материалы по археологии России
МАСП	— Материалы по археологии Северного Причерноморья
МАЭ	— Музей антропологии и этнографии АН СССР
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
МГУ	— Московский государственный университет
НА ІА АНУ	— Науковий архів Інституту археології Академії Наук України
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології Національної Академії Наук України
НАНУ	— Національна Академія Наук України
НА ПКМ	— Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею
НА ЦОДПА	— Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології
НТЕ	— Народна творчість та етнографія
НТШ	— Наукове товариство ім.Т.Шевченка
ОАК	— Отчеты Археологической Комиссии
ОДПАП	— Охрана і дослідження пам'яток археології Полтавщини
ОИПАП	— Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины
ПАЗ	— Полтавський археологічний збірник
ПАП	— Пам'ятки археології Полтавщини
ПУАК	— Полтавская ученая архивная комиссия
РА	— Российская археология
РАН	— Российская Академия наук

РАНИОН	— Российская ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук
РИМ	— Российский исторический музей
РСК	— Раннескифская культура
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
СПбГУ	— Санкт-Петербургский государственный университет
СЭ	— Советская этнография
ТД	— Тези доповідей (Тезисы докладов)
ТДК	— Тези доповідей конференції (Тезисы докладов конференции)
ТДП	— Тези доповідей і повідомлень
ТДС	— Тезисы докладов и сообщений
УЕ	— Українська енциклопедія
УІЖ	— Український історичний журнал
УРЕ	— Українська радянська енциклопедія
ХГУ	— Харьковський державний університет
ЦОДПА	— Центр охорони та досліджень пам'яток археології
AMN	— Acta Musei Napocensis
AR	— Archeologicke rozhledy
BAR	— British Archaeological Reports
BRGK	— Bericht der Romisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts
JHS	— Journal of Hellenic Studies

ЗМІСТ

Толочко П.П. (Київ) Передмова	5
Шемет П.Г. (Полтава) Автографи століть на землі полтавській	7
Від редколегії	9
Археологічні дослідження на Більському городищі	17
Супруненко О.Б. (Полтава). Перший дослідник Більського городища	
О.Ф.Шафонський	19
<i>Додаток</i>	
Шафонський О.Ф. (Чернігів). Перший науковий опис Більського городища	24
Шрамко Б.А. (Харків). Розкопки В.О.Городцова на Більському городищі: (за матеріалами колекції Державного історичного музею Росії)	29
Фірсов К.Б. (Москва). Матеріали Більського городища та його округи у зібранні та експозиціях Державного історичного музею	55
Яценко І.В. (Москва). Добірка речей пізнього передскіфського періоду у кіммерійському комплексі В.О.Городцова	60
Шрамко Б.А. (Харків). Комплекс глиняних скульптур Більського городища	67
Супруненко О.Б. (Полтава). Розкопки Більського курганного некрополю «Б»	88
Кулатова І.М. (Полтава). Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.)	121
Сухобоков О.В., Юренко С.П. (Київ). Слов'яно-давньоруські пам'ятки в околицях Більського археологічного комплексу скіфської доби	138
Вальчак С.Б. (Москва), Шрамко І.Б. (Харків). Псалій бронзового віку із Західного Більська	146
<i>Додаток</i>	
Усачук А.М. (Донецьк). Трасологічне вивчення та особливості кістяного виробу із Західного Більського городища	151
Светлична Є.В. (Харків). Про зв'язки Більського городища та Дніпровського Лівобережжя з лужицько-висоцькими племенами	153
Левченко Д.І. (Полтава). Про одну знахідку кола старожитностей з виїмчастими емаллями	162
Приймак В.В. (Суми). Окремі аспекти історії північного сходу Дніпровського Лівобережжя I тис. до н.е. - поч. II тис. до н.е.	164
Золотницький Б.І. (Полтава). Первісний вигляд курганів некрополю «Б» (варіант реконструкції)	172
Городища Східної та Центральної Європи	179

Мурзін В.Ю. (Київ), Ролле Р. (Гамбург). Скіфські міста у лісостепу: (до постановки питання)	181
Смірнова Г.І. (Санкт-Петербург). Попередні дані про Немирівське городище: (За першими результатами обробки польової документації та колекції знахідок)	183
Пузікова Г.І. (Москва). Городища скіфського часу Середнього Подоння і Курського Посейм'я	199
Хохоровські Я. (Краків). Городища епохи пізньої бронзи східної частини Карпатської Котловини: показчик розвитку чи кризи суспільно-культурних структур?	211
Скорий С.А., Бессонова С.С. (Київ). Житлово-господарський комплекс Мотронинського городища	222
Роздобудько М.В., Тетеря Д.А. (Переяслав-Хмельницький). До питання про так зване Каратульське городище	233
Пуздоровський О.Є. (Сімферополь). Кермен-Кир — „царська фортеця” Кримської Скіфії	235
Гейко А.В. (Опішня). Глинське городище скіфського часу в Посуллі	242
Гавриш П.Я. (Полтава). Дослідження в Книшівському городищі	250
Билкова В.П. (Херсон). Топографія, планування та будівельні комплекси поселень IV ст. до н.е. в Нижньому Подніпров'ї	259
Дослідження пам'яток Великої Скіфії	265
Бойко Ю.М. (Вінниця). Придніпровський Лісостеп і кочівники скіфського часу: факторний дистанційно-динамічний варіант моделі	268
Бруяко І.В. (Одеса). Фінал горизонту „штампованої” кераміки доби раннього заліза в Українському Лісостепу	280
Гаврилюк Н.А. (Київ). Економічний аспект відносин кочового та осілого населення Північного Причорномор'я в VI - сер.V ст.до н.е.	286
Подгайний М.Н. (Херсон). До питання про мову та етнос лісостепоного населення Геродотової Скіфії	293
Крижицький С.Д., Тимченко М.П., Гаврилюк Н.А. (Київ). Інформаційне забезпечення археологічних пам'яток доби раннього заліза	299
Гавриленко О.А. (Харків). Використання методів палеоландшафтного дослідження при визначенні кліматичних умов Лісостепу скіфського часу	306
Гуляєв В.І. (Москва). Поховальні пам'ятки скіфського часу Середнього Дону і кургани Полтавщини	312
Кулатова І.М., Супруненко О.Б. (Полтава). Перший Мгарський курган	318
Полідович Ю.Б. (Донецьк). Дві образотворчі традиції в мистецтві Дніпровського Лівобережного лісостепу скіфського часу	339
Бандрівський М.С. (Львів). Про час появи найраніших зразків скіфського звіриного стилю на заході України	345
Андрієнко В.П. (Донецьк). Шпильки з поселення біля с.Пожарна Балка	353
Дараган М.М. (Полтава). До питання про функціонально-семіотичну інтерпретацію раньоскіфських зольників Дніпровського Лісостепу	359

Острроверхов А.С. (Одеса). Торгівля скляними бусами на півдні Східної Європи у скіфо-античний час	363
Мокляк В.О. (Полтава). Скіфські пам'ятки на території Новосанжарського району Полтавської області	370
Шевченко Н.П. (Київ). Міграційний рух на Лівобережжя передскіфської доби	374
Шилов Ю.О. (Київ). Витоки і сутність Скіфії	376
Кракало І.В. (Кременчук), Кулатова І.М. (Полтава). Знахідки деталей кінської вузди з лівого берега Дніпра на Полтавщині	380
До створення заповідника на Більському городищі	381
Наукова концепція археологічного заповідника „Більське городище скіфського часу” / Укладач Супруненко О.Б.	383
Шрамко І.Б., Філатов О.В. (Харків). Деякі пропозиції до створення Більського заповідника	391
Кигим С.Л. (Полтава). Заповідна природа Більського городища та його найближчих околиць	396
Байрак О.М. (Київ). Флора та рослинність ботанічного заказника „Скоробір”	399
Список скорочень	402
Зміст	405

Наукові праці надані авторами у березні-червні 1995 р., крім статей Байрак О.М., Золотницького Б.І., Дарган М.М., Мурзіна В.Ю і Ролле Р., Приймака В.В., Роздобудько М.В. і Тетері Д.А., Шрамка Б.А., підготовлених на початку 1996 р. До збірника також увійшли укладені раніше публікації Кулатової І.М. і Супруненка О.Б. (1990 р.), Сухобокова О.В. і Юренко С.П. (1994 р.) та Шилова Ю.О.(1994 р.).

Роботи учасників конференції подані мовою авторського оригіналу.

Відп. редактор.

Збірник наукових праць

**БІЛЬСЬКЕ ГОРОДИЩЕ
в контексті вивчення пам'яток раннього
залізного віку Європи**

Українською та російською мовами.

Редколегія:

Бондаревський П.К., заслужений працівник культури України; **Белько О.В.**; **Гончар М.Г.**;
Золотницький Б.І.; **Кулатова І.М.**; **Мурзін В.Ю.**, доктор історичних наук;
Римар П.О.; **Супруненко О.Б.** (відп. редактор); **Тітков О.В.**; **Шемет П.Г.**;
Шрамко Б.А., доктор історичних наук, професор .

Відп.редактор *Супруненко О.Б.*

Технічний редактор *Павлович Ю.А.*

Коректори *Золотницький Б.І.*, *Філоненко Л.К.*

Комп'ютерний набір *Варвянська Т.В.*, *Гавриленко І.М.*, *Дараган М.М.*, *Золотницький Б.І.*,
Кулатова І.М., *Мошинець Л.М.*, *Приймак В.В.*

Комп'ютерна верстка *Тітков О.В.*, за участю *Варвянської Т.В.*

*Оригінал-макет підготовлений видавничим центром «Археологія» Центру охорони та досліджень
пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації.*

314011, Україна, м.Полтава-11, вул.Комсомольська, 37. ЦОДПА.

Поз.1 тем. плану видань на 1996 р.

Підписано до друку 30.04.96 р. Формат 84x108/16. Папір офсетний №2.

Гарнітура Антіква, Академія, Ветрен. Друк офсетний. Ум.-друк.арк. 43,25.

Ум.-фарб.відб. 25,75. Обл.-вид.арк. 35,3.

Вид. № 25. Зам. № 5.

Друкарня видавництва „Полтава”, м.Полтава.

Список помічених помилок

<i>Сторінка</i>	<i>Рядок</i>	<i>Надруковано</i>	<i>Слід читати</i>
21	11-й зверху	поисшествиям	происшествиям
53	9-й зверху	Спицин А.А.	Спицын А.А.
53	11-й зверху	Малой России	Малыя России
55	2-й знизу	Перечисленные коллекции ГИМа,	Перечисленные коллекции ГИМа
56	13-й зверху	естественно	, естественно,
65	8-й знизу	возможности, отнесения	возможности отнесения
74	6-й знизу	соединенными	*соединенными
86	17-й знизу	Отсюда скорее всего	Отсюда, скорее всего,
88	4-й зверху	обласного центру охорони	обласного Центру охорони
88	5-й зверху	експедицією	експедицією
88	8-й зверху	миса	мису
95	11-й зверху	стовби	стовпи
95	13-й зверху	0,40 м мали	0,40 м, мали
95	25-й зверху	біля південної стіни ями	біля південної стіни ями,
97	5-й зверху	булавки	шпильки
97	6-й знизу	петельчастою	петельчастою,
99	5-й знизу	булавки	шпильки
100	6-й знизу	Рубчаста пустотіла овальна	Рубчаста, пустотіла, овальна
108	3-й зверху	горизонту утворився	горизонту, утворився
108	11-й знизу	по краям	по краях
114	3-й знизу	борозденки	борозенки
116	7-й зверху	борозденки	борозенки
116	11-й зверху	Бляшки штамповані	Бляшки, штамповані
116	8-й знизу	льняного прядива	лянного прядива
138	12-й зверху	Дніпра на Дону	Дніпра та Дону
143	11-й знизу	волинцевского типу	волинцевського типу
158	16-знизу	высокая	высоцкая
158	4-й знизу	дужицкие земли	лужицкие земли
162	5-й зверху	окрестностях	окрестностях
177	4-й знизу	збереженністю	збереженістю
233	6-й знизу	були. виявлені	були виявлені
246	Рис.2.	8 - булавка	8 - шпилька
263	18-й знизу	с ним.	с ними.
274	22-й знизу	С развития	С развитием
279	3-й знизу	железного жека	железного века
283	13-й знизу	этап	этап
283	20-й знизу	Судя по имеющимся данным	Судя по имеющимся данным,
331	3-4-й знизу	пластичным	пластинчатым
347	1-й зверху	навершня	навершя
356	16-й зверху	представляпи	представляли
384	11-й зверху	дубравами	дїбравами
392	4-й знизу	посетителей	посетителей
392	18-й знизу	удаленность	удаленность

